

Magyarország vonzásában

Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon
(1554–1608)

Doktori (PhD) értekezés

Gausz Ildikó

Témavezető: Dr. habil. Kövér Lajos, PhD
tanszékvezető egyetemi docens

SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

Modernkori Program

2018

Tartalom

Előszó	7
Bevezető – a választott korszak és téma indoklása	9
A Francia Királyság a 16. századi Európában	13
Magyarország képe a 16. században.....	14
 ELSŐ RÉSZ	17
1. 1 Az első nyomtatott francia itineráriumok: Charles Estienne útkalauza (1552) és „követői”	17
1. 2 Az utazás, mint a nemesi képzés része	32
1. 3 Katonai nemesi helyzet és utazás	33
1. 4 A francia nemesség Magyarország vonzásában	36
1. 4. 1 Utazási indíték: híradás, tudósítás.....	37
1. 4. 2 Utazási indíték: politikus, diplomata	38
1. 4. 3 Utazási indíték: hadvezér	39
1. 5 Közlekedési útvonalak.....	40
 MÁSODIK RÉSZ	45
2. 1 Tudósítók.....	45
2. 1. 1 Jean de Malmidy, a „hadtudósító” – Tokaj és környéke 1564–1565 között	45
2. 1. 2 Párhuzamos tudósítások II. Mátyás koronázási szertartásáról.....	60
2. 2 Diplomata, politikusok	65
2. 2. 1 Augier Ghiselin de Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról.....	65
2. 2. 2 Jacques Bongars, a magyar ügyek iránt érdeklődő diplomata.....	81
2. 2. 2. 1 Titkos útinaplója (1585)	90
2. 2. 2. 2 Magyar forrásgyűjteménye: <i>Rerum Hungaricarum scriptores varii</i>	108

HARMADIK RÉSZ	125
Hadvezér: Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur második hercege	125
3. 1 Mercœur legendája	125
3. 2 Mercœur élete és bretagne-i kormányzósága	130
3. 3 Császári szolgálat – magyarországi hadiesemények	138
 NEGYEDIK RÉSZ	155
4. 1 Mercœur irodalmi körei.....	155
4. 2 Mercœur propagandistái.....	170
4. 2. 1 Raoul Le Masitre	170
4. 2. 2 Pierre Biré.....	173
4. 2. 3 Jacques Le Bossu.....	182
4. 3 Irodalmi portrék Mercœuréről.....	188
4. 3. 1 Szalézi Szent Ferenc	188
4. 3. 2 Alphonse de Rambervillers	193
4. 3. 3 Dominique Gaspard	197
4. 3. 4 Jean-Chrysostôme Bruslé de Montpleinchamp	214
 ÖTÖDIK RÉSZ	221
Nicolas de Montreux és Husson történetírása	221
5. 1 Nicolas de Montreux élete és művei	221
5. 2 Montreux portréja Mercœur-ről	236
5. 3 Az <i>Histoire universelle des guerres du Turc</i> (1608).....	243
5. 4 Husson történeti munkája.....	254
5. 5 Husson és Montreux történeti munkájának összevetése	258
 Általános összegzés	263

Bibliográfia	271
Levéltári források	271
Nyomtatott primer források.....	271
Szakirodalom.....	290
Fordítások	317
Jean de Malmidy: Magyarhonban folytatott nagy csatának igaz elbeszélése, mely egyrészt II. Miksa német-római császár, magyar és cseh király, másrészt a törökök uralkodójával, Szulejmán szultánnal szövetkezett és általa támogatott János Zsigmond erdélyi fejedelem között zajlott.	317
II. Mátyás, magyar király koronázási szertartása	328
Jacobus Bongarsius: A magyar történelem különféle szerzői: történetírók, földrajztudósok. Többnyire régi, de már feledésbe merült kiadásokból felelevenítve, néhány pedig most elsőként kiadva. A szerzőket a bevezetést követő oldal ismerteti. Az idézett szerzők, kevésbé ismert szavak és az emlékezetes események jegyzékével.....	335
Forrásközlések	347
Jacques Bongars' Tagebuch seiner Reise von Wien nach Constantinopel im Jahr 1585..	347
Jacobus Bongarsius: Rerum Hungaricarum scriptores varii – Historici, geographici.....	362
Alphonse de Rambervillers: Les dévots élanemens du Poète chrestien. Pont-à-Mousson, par Melchior Bernard, 1603. <i>Advertissement au lecteur</i>	375
Alphonse de Rambervillers: La Polémologue, ov priere gverriere.	377
Nicolas de Montreux: Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques a la trefve faicte en l'annee 1606. Paris, R. Fouet, 1608. [Mercœur herceg jellemzése].....	382
Nicolas de Montreux: Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques a la trefve faicte en l'annee 1606. Paris, R. Fouet, 1608. [Sárréti ütközet leírása]	388
Husson: Discours véritable des choses qui se sont passées aux armées de Hongrie en ces dernières années, 1599 – 1604. Angers, A. Hernault, [s. d.]. [Sárréti ütközet leírása].	394
Illusztrációk	397
Függelék	409

Előszó

A 16–17. századi francia–magyar kapcsolatok története perifériára szorult kutatási terület lett Sahin-Tóth Péter korán zárult életműve után. A tizenöt éves háború (1591–1606) idején kelt, az osztrák Habsburg területekre vonatkozóan számos információt tartalmazó diplomatalevelezések feldolgozása az ő nevéhez köthető az osztrák és francia levéltárakban folytatott évtizedes kutatótevékenységének eredményeként. Munkájának elvarratlan szálai és a nyomdatechnika elterjedésével a korszakból nagyszámban rendelkezésre álló aprónyomtatványok további kutatások folytatására adtak számunkra ösztönzést. Alapvetően olyan francia ajkú utazók felé fordítottuk figyelmünket, akik típusokba sorolása tervszerű kutatásokra adtak számunkra alkalmat, jóllehet a „módszer” és a „rendszer” csak a közel 5 éves intenzív kutatás eredményeként állt össze e dolgozat lapjain.

A napi szintű intellektuális kihívás mellett természetesen több nehézséggel is szembe kellett néznünk, s szándékunkat több téren is a lehetőségek korlátaival kellett igazítanunk. A tizenöt éves háború időszaka – néhány „fanatikus” történész kutatásait leszámítva – külföldön sem tartozván a divatos vizsgálódási területek közé, a szakirodalom egy része nehezen hozzáférhetőnek bizonyult számunkra. Ugyanakkor Montpellier, Nantes, Chantilly, Versailles és Párizs több levéltárában és könyvtárában tett látogatásaink erőteljesen alakították vizsgálódásaink vonalát. Anyaggyűjtéseink számos nagyjelentőségű, korábban nem kutatott dokumentum oldalankénti befényképezését eredményezte, amelyek teljes feldolgozása dolgozatunk keretein túlmutat. Szabadjon itt megjegyeznünk, hogy kutatásaink legnagyobb eredményének tartjuk annak az 1A 38-as számmal jelölt teljes fondegységnek a chantilly-i levéltárban való felkutatását, amely Philippe Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercegének magyarországi dokumentumait öleli fel. Ugyanakkor azt sem hallgatjuk el, hogy az ez idáig teljesen érintetlen anyag feldolgozását csak részben tudtuk megvalósítani dolgozatunk egyes részeihez illesztve, és hogy a *Mémoires du Duc de Mercœur – Hongrie, 1601* címmel jelölt egység (lásd: Illusztrációk) feldolgozása még további célkitűzéseink tárgyát képezi.

A francia vallásháborúk utolsó éveiben, IV. Henrik uralkodásának békés kezdetén a magyarországi török harc olyan messzire ható társadalmi tényező, amely képes megteremteni a nemesség önmegvalósításához szükséges teret. Szem előtt tartva Lotaringia jellemzőit, a hercegség külön hangsúlyt kapott kutatásainkban, de alapvetően az utazó nagyúr, tudósító, diplomata, politikus kötötte le figyelmünket. Több, az utazással

kapcsolatos logisztikai kérdéssel foglalkoztunk a francia ajkúak hazánkba érkezése kapcsán, így például az alkalmazott közlekedési eszközökkel, a fontosabb útvonalakkal, állomáspontokkal. Különös figyelmet fordítottunk az utazások indítékára, bemutatva, hogy a francia utazó milyen célból látogatott Európa e veszélyes övezetébe. Politikai, gazdasági, földrajzi összefüggéseket is szeretne láttatni értekezésünk, s eddig ismeretlen szerzők munkáit közkinccsé téve olyan történelmi eseményekre rávilágítani, amelyek magyarázatot adnak a magyar események francia megítélésére.

A feldolgozott forrástípusok sokrétűek: adminisztratív iratok, diplomáciai vagy magánlevelezések, korabeli újságok, brosúrák, emlékiratok, jelentések, elbeszélések. Ugyanakkor ahelyett, hogy megpróbáltuk volna megadni a tizenöt éves háború idején és az azt megelőző időszakban Magyarországra érkező francia utazók teljes számát és összes csoportját, inkább jelentősebb eseményekre vagy elsőrangú személyekre koncentráltunk úgy, mint Mercœur herceg, Bongars nagykövet vagy Busbecq diplomata.

Végül bevezetésünk befejezéseképpen engedjessék meg nekünk néhány praktikus és személyes megjegyzést tennünk. A függelékben található eredeti szövegek lehetővé teszik a dolgozatunk során idézett olyan munkákba való betekintést, amelyek karakterfelismertetett elektronikus formában ez idáig nem voltak elérhetőek. Ami a korabeli szövegek eredeti nyelven történő idézetét illeti, az átírás során az eredeti írásmódot követtük, mivel azonban az elsődleges célunk az volt, hogy ezeket a szövegeket könnyebben olvashatóvá tegyük, ezért a központosási jeleket a kétértelmű helyeken kiegészítettük. Az irodalomként használt munkák bibliográfiáját olyan ajánlójegyzék egészíti ki, amely a hivatkozott és a kutatásaink során általánosan felhasznált referenciákat tartalmazza. Köszönetnyilvánításunk elsősorban jelen értekezés témavezetőjét, Kövér Lajost illeti. Továbbá arról szeretnénk biztosítani minden szavaink iránt érdeklődést mutató személyt, hogy mindazok, akik eme dolgozat elkészüléséhez akár csak egy apró láncszemmel hozzájárultak, nem kerültek el e sorok szerzőjének figyelmét.

Bevezető – a választott korszak és téma indoklása

Dolgozatunk olyan időszakra helyezi a vizsgálódásának súlypontját, amely számos szellemi és technikai vívmány origója, így a napjainkig tartó információrobbanás kiindulópontjának tekinthető. A technikai és szellemi motiváló hatások nem választhatóak el egymástól, a könyvnyomtatás csakis a vallási reformokból táplálkozó anyanyelviséggel, valamint egy általános művelődési, információs, diplomáciai és technikai forradalom kontextusában értelmezhető. Az első vulgáris nyelvű emlékek a 9–10. századból valók,¹ de a valódi vulgáris könyvkészítés csupán a 14. században indul meg, hogy majd a 16. század folyamán széles körben terjedhessen el, így járulva hozzá az európai államok egyéni arculatának kialakulásához. A könyvelőállítási mutatók a 15. század végén mutatják a legnagyobb fordulatot, amikor az össztermelés már csak alig kétharmadát teszik ki a latin nyelvű kiadványok. A legjelentősebb nyomtatásban megjelenő vulgáris nyelv eleinte a német, de a francia már ekkor csak kis lemaradással áll mögötte.² Az első időkben (cc. 1480-ig) – Franciaország viszonylatában – Lyon az első a vulgáris nyelven történő nyomtatásban,³ idővel Párizs is felzárkózik mellé. Franciaországban a vulgáris nyelv nagyon hamar az államigazgatás nyelve, amely folyamatot a 16. század során hozott több királyi rendelet, mindenekelőtt a Villers-cotterêts-i (1539) is megerősít.⁴ Az 1560-as évek után a francia piacon a nemzeti nyelv egyértelműen legyőzi a latint kiadott példányszám tekintetében,⁵ míg ez a jelenség a német nyelv tekintetében csupán a 17. század végétől mutatható ki ilyen tisztán. A vulgáris nyelven történő szövegkiadás sajátos tartalmi, formai jellemzőket mutat. Találkozunk új műfajokkal is, így a kisnyomtatványokkal, amelyeket néha szórólapok formájában adnak ki, hogy minél nagyobb számban terjeszthessenek híreket, fontosnak ítélt

---

¹ Az első francia nyelvemlékek: Serments de Strasbourg (842), Séquence de sainte Eulalie (881), Sermon sur Jonas (950 körül), Vie de saint Léger (a 10. század második fele), Passion de Clermont (10. század vége).

² A számadatok forrása: Frédéric Barbier: L'invention de l'imprimerie et l'économie des langues en Europe au XVe siècle. *Histoire et civilisation du livre. Revue internationale. Les Langues imprimées*, Vol. 4 (2008) 25.

³ 1476-ban jelent meg Jacques de Voragine Lyonban nyomtatott legendagyűjteménye, La Légende dorée, latinul *Legenda Aurea*.

⁴ Az I. Ferenc francia király által kiadott aktus a francia nyelv elsődlegességét és kizárólagosságát rendelte el a latin helyett a hivatalos iratokban.

⁵ Febvre és Martin 1501-ben 5%-ra, 1575-ben 55 %-ra jelöli a Párizsban francia nyelven kiadott könyvek számát. Lásd: Lucien Febvre–Henri-Jean Martin: *L'apparition du livre*. Paris, Albin Michel, 1999. 480.

praktikus információkat. A király fővárosba történő bevonulásairól,⁶ különleges eseményekről, határozatokról, rendelkező szövegekről⁷ keletkeznek ilyen híradások. A populáris nemzeti nyelvű irodalmat a városi és vidéki alsóbb rétegek olvassák, de keresettek a félelmetes eseményeket, fantasztikus természeti jelenségeket és asztrológiai jóvendöléseket elbeszélő egylapos nyomtatványok is. A pamfleteket, politikai röpiratokat, gyalázkodó iratokat az állandó tilalom ellenére is mohón olvassák. Szintén újdonságok annak a művelt nemesi közönségnek szánt kézikönyvek, „történelemkönyvek”, akiknek anyagi lehetőségei adóttak, de a latin nyelvben kevésbé járatosak. Az egyre nagyobb számban külföldre merészkedő utazók a politikai érdekek függvényében tudósítanak a különféle hadieseményekről, hatalmi pozíciók alakulásáról, „nemzeti” kuriózumokról. A háborús időszakokban általában alapvető igény mutatkozik arra, hogy az eseményekről gyors és pontos információkhoz jussanak az érdekelt felek. A kiadásra vonatkozóan ez azt jelenti, hogy olcsón és rövid idő teltével kellett megjelentetni ezeket a tudósításokat, bár a mai értelemben vett első újságok csak a 17. század elejétől bukkannak fel, amelyek legfontosabb ismertetőjele a periodikusság. Ugyanakkor általában az utazók által alkotott műfajoknak a jelentősége abban rejlik, hogy idegen szemmel nagyon sokáig csak ők látják Közép-Európát, benne Magyarországot, s saját hivatkozásaik és összehasonlítási szintjeik szerint mondanak véleményt az itteni társadalomról, még ha az elbeszéléseikben a térség elé tartott tükör olykor torzított is, és a történelmi valóságban gyökerező sztereotípiákból áll össze.

A 16. század kezdetétől az államok közötti kapcsolattartás rendszere is megváltozik Európában, s a reneszánsz szellemében kialakult új államberendezkedést új intézmények létrejötte kíséri. A korábban teljesen a zsoldoshadsereg bízott háborúskodás egyre inkább politikai, diplomáciai síkra terelődik, amely tevékenység a katonai erő támogatására, sőt helyettesítésére szolgál. Az antik szövegek újrafelfedezése is például szolgál a tárgyaló feleknek mivel a követ, nyilvános szónok vagy titkos tárgyaló olyan tevékenységet folytat, mint egy hadvezér az állam védelme és növelése érdekében. A reneszánsz nagy újítása olyan követek alkalmazása, akiknek visszatérésükig nem csupán egy bizonyos feladatot kell végrehajtaniuk az idegen országban, hanem ebben a minőségében kell maradniuk az adott

---

⁶ *L'entree du treschrestien roy de France Loys douziesme de ce nom a sa bonne ville de Paris.* s. 1., s. n., [1498].

⁷ Például a Párizsi Prépostság rendelkezései 1500-ból: *Ordonnances de la prévôté des marchans et eschevinaige de la ville de Paris.*

országban.⁸ Diplomáciai forradalomról beszélhetünk tehát, hiszen az állandó követek jelenléte az államok közötti folyamatos párbeszéd szükségletének engedelmeskedik. Ettől elválaszthatatlan folyamat az a hadügyi forradalom, amelyet a 16. század kapcsán a legtöbbet Geoffrey Parker nevével fémjeleznek. A „tracé italien” [olaszbástya] elterjedése, valamint a könnyűlovasság gyalogsághoz viszonyított fölénye a kisháborús taktikának kedvez, és hosszú távon hatékonyan teljesíti küldetését. A nagyszabású hadműveletek korszaka vége felé közeledvén, a hadakozók megelégednek a „kisháborús” összecsapásokkal, ahogy például az ifjú Guy de Laval gróf is ilyen összetűzésben leli halálát Magyarországon 1605. december 3-án. Az új erősítési rendszer kialakulása mellett tagadhatatlan a tüzérség és a tűzfegyverek technikai fejlődése és széles körű elterjedése. A sorozatos császári kudarcok katonai magyarázata azonban a nyugat-európai hadügy siralmas körülményeiben keresendők.⁹ A zsoldoshadsereg rendkívül sok pénzbe kerül, amelyet a császári kincstár szinte sohasem tud időre előteremteni, továbbá a magyar huszárok, hajdúk a nyílt összecsapásokban messze elmaradnak a nyugati típusú katonaság teljesítményétől. A császári vezetés a főhercegek kezében van, s csak néhány kiváló képességű hadvezért találunk, így Székesfehérvár első felszabadítóját Mercœur lotaringiai herceget. A vezetési és ellátási nehézségek folytán a császári hadsereg stratégiai feladatok megoldására szinte teljesen alkalmatlannak bizonyul. Ugyanakkor a francia és vallon lövészek a tűzfegyverek növekvő alkalmazására épülő taktika elterjedésével egy időben Európa legjobb tüzéreinek és muskétásainak számítanak. A francia lovasságnak, nevezetesen a vértéseknek és a könnyű lovasságnak nagyon jó a hírneve a császári hadseregben. Mivel a lotaringiai hercegek által ajánlott tisztségek, díjazások, előrelépési lehetőségek nem elegendőek a helybeli nemesek minden ambíciójának kielégítéséhez, nem meglepő viszontlátni a lotaringiai katonai nemességet II. Rudolf szolgálatában, már a magyarországi harcok első toborzásai után.¹⁰ A tizenöt éves háború nagyobb eseményei alatt végig jelen vannak a francia ajkú csapatok és önkéntesek, amelyek császári oldalon való nagyszámú megjelenését látva nem csoda, ha a Porta kritikát fogalmaz meg a francia királlyal szemben. A francia monarchia ugyanis I.

---

⁸ Madeleine Lazard: Les ambassadeurs en résidence, une innovation de la Renaissance. In: Françoise Argod-Dutard–Anne-Marie Cocula (Dir.): *La diplomatie au temps de Brantôme*. Pessac, Presses universitaires de Bordeaux, 2007. 27.

⁹ Rázsó Gyula: Székesfehérvár hadászati jelentősége a török hódoltság korában. Az 1601. és az 1688. évi ostrom. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai. Török kor*. 3. köt. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977. 149.

¹⁰ Péter Sahin-Tóth: *La France et les Français face à la „longue guerre” de Hongrie (1591–1606)*. Thèse de Doctorat d'Histoire Moderne. Lille, Atelier national de reproduction des thèses, [2004], 199.

Ferenc korától kezdve szövetségi viszonyt tart fenn az oszmánokkal és Nagy Szulejmán (1520–1566) és IV. Henrik sem akarja ezt az egyezséget megbontani. Az európai típusú haderővel szemben a török hadsereg egészen más alapokból kifejlődő, más modellű hadsereg. Könnyű irreguláris lovas és gyalogos tömegeivel, mozgékony, fegyelmezett, de átütőerőben a nyugat-európai lovasság mögött messze elmaradó reguláris lovasságával,¹¹ amelyhez a kor legmagasabb színvonalán álló ostromtechnika és tüzérség is járult,¹² harcászatiilag erősen sebezhető hadsereg. A hadászati sikerek eléréséhez hozzájárul, hogy az erős központi hatalom hosszú ideig biztosítani tudja a hadsereg egységes vezetését, továbbá hadkiegészítését és ellátását.

A fenti bevezető sorok magukban hordozzák a korszak-, nyelv- és műfajválasztás okságát, s nem szorul további magyarázatra, miért tarthat számot külön figyelemre a könyvnyomtatás történetének első szakasza, amelyben új műfajok jöttek létre, új nyelvek nyertek létjogosultságot, s a technika vívmányai a haditechnika felgyorsult fejlődését hozták el. Ezek a történelmi összefüggések a vulgáris nyelvek között a francia nyelv látványos szerepnövekedését, fokozatos közvetítőnyelvvé válását is magunkban hordozzák. További magyarázatra az e kontextusba helyezett téma szorul, amely két népet, a franciát és a magyart kapcsolja össze, a franciákon keresztül láttatva a magyarokat. A „kapcsolatok története”, mint vizsgálódási keret ugyanis korlátozott teret kínál a kutatások számára. E két történelem közös pontjainak feltárása a 16. és a kora 17. század tekintetében majdnem kizárólagosan a „franciás” és „latinos” kutatók számára van fenntartva, részben nyelvi, részben kulturális összefüggések okán. Ebből a szempontból kiváltságos helyzetben éreztük magunkat, ugyanakkor nehézséget okozott számunkra, hogy a 18. század és a későbbi korok történetéhez alkalmazott és alkalmazható modellek nem voltak segítségünkre a 16. század végének megértéséhez. IV. Henrik korát még javában a kereszténység fogalma és valósága befolyásolja, de a „nemzeti” jellegzetességek szerint berendezett világkép – amelyet a fentebb említettek szerint a vulgáris nyelvek előretörése is erősít – már alakulóban van. Alapigazsággként le kell fektetnünk, hogy Magyarország *önmagában* nem célpontja a 16. század végi, 17. század eleji francia utazóknak. Magyarország határterület a kereszténységet ért valóságos oszmán előrenyomulás veszélyének védelmében, az állandó háborús övezet a kereszténység és az iszlám huzamos szembeállításával. Az események fogságában és akarata

---

¹¹ Kołodziejczyk, Dariusz: Az oszmán „katonai lemaradás” problémája és a kelet európai hadszíntér. *Aetas*, 14. évf. (1999) 4. 146.

¹² Ágoston Gábor: Ottoman artillery and European military technology in fifteenth and seventeenth centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47 (1994) 1-2. 15-48.

ellenére a keresztes hadjárat kiválasztott földje lesz hazánk, amelynek eszménye a középkori keresztes hadjáratok idejéből éled újjá. Magyarországon harcolni a hitetlenek ellen az egyetemes kereszténység ügyének szolgálatát jelenti még a 17. század elején is, a keresztes háború mítosza szükséges a francia utazók indíttatásának értelmezéséhez.

A Francia Királyság a 16. századi Európában

A 16. század második felében Franciaország hosszú nemzeti válságot él meg, amelyet *vallásháborúk* néven ismerünk. A vallásháborúk kora kapcsán mind a katolikus, mind a protestáns történészek gyakorta három, nem egyértelműen vallási indíttatású cselekményt mosnak egybe. A lakosság folyamatos kifosztását az üres kincstár megtöltésére, a vallásos indíttatású vandalizmust, valamint a király és a hazafiság védelme jegyében elkövetett politikai megmozdulásokat¹³ egyaránt vallásháborús cselekedeteknek nyilvánítják. E hitbéli ellentétre alapozott villongások fontos közös momentuma a tridenti zsinat második szakaszának lezárulása 1552-ben, amikor minden irányzat protestánsainak védelemet adnak ki, így biztosítva a szólásszabadságot a másik fél számára is. A Szent Bertalan-éj (1572) egyértelmű megtorpanás a rendeződő békefolyamatokban, amelyek éppen meghoznák gyümölcsüket, mégis a reformáció által előidézett törés az egyház számára saját megreformálásához ad lendületet. A középkori jellegű vallási partikularizmus hosszútávra eltűnik a reneszánszban gyökeredző keresztény humanizmus elterjedésével a 16. század végére, amely lelkiállapotot a tridenti zsinat is szentesít. A francia belpolitikai válság súlyosságához és összetettségéhez több szempont is hozzájárul: a vallási indulatok hevesége, a királyi hatalom gyengesége, a külföldi beavatkozás, a gazdasági nehézségek. A királyi hatalomnak olyan erős tanokra van szüksége, amelyek lehetővé teszik a francia identitás helyreállítását a vallási támadásokkal szemben. A politikusok azt hirdetik, hogy az osztatlan birodalom egyedül az uralkodó tulajdona és az állam védelmi szerepe független a vallási egységtől. Ezt a mozgalmat Jean Bodin, jogtudós munkássága fémjelzi, aki 1576-ban, a blois-i rendi gyűlésen felszólal a vallásbéke érdekében és ugyanebben az évben kiadja *Az államról* írt hat könyvét. A társadalmi egységet szolgáló állandó és abszolút szuverenitás fogalmára alapuló műve abban az Európában lát napvilágot, ahol a keresztény tradíciók

---

¹³ Így például az amboise-i összeesküvés, a párizsi Szent Bertalan-éj, Henri de Guise herceg meggyilkolása, stb.

mellett a sztoikus tanokat újra felfedezik. Ezek értelmében a történelem viszontagságaival bátran és tárgyilagosan szembe kell nézni, s a sorsfordulatokkal szemben önuralmat kell gyakorolni. Bodin műve valójában válaszreakció a monarchomachusok mozgalmának kinyilatkoztatásaira, amelynek egyik legjelentősebb képviselője a protestáns hitre tért François Hotman. Ő ugyanis *Francogalliájában* azt igyekezett bizonyítani, hogy Franciaországban a királyi hatalom már a gallok óta folyamatosan korlátozott és a franciák ősi királyai nem öröklés, hanem a nép általi választás útján lettek királyok. A választás útján létrejövő monarchiában pedig a „szent tanács” közreműködésével vegyes kormányforma alakult ki a központi hatalom abszolút volta és az egyeduralom ellenében. Látni fogjuk, hogy a katolikus liga elvakult szónokai éppen az ilyen kálvinista elméletekhez nyúlnak vissza a nép jogainak értelmezése és a királyi hatalom gyengítésére tett kísérleteik alkalmával. IV. Henriknek bravúros diplomáciai érzékkel sikerül megteremtenie a megbékélést, s hatalmát jogászaik és történészeinek köszönhetően szilárdítja meg. Étienne Pasquier például nemzeti történelmet és gall tradíciót dolgoz ki, olyan *tiszta franciaságot*, mely éppen annyira távol áll a katolicizmustól, mint a reformációtól. Luthert és Loyolai Szent Ignácot egyaránt eretneknek, sőt eretnek értelmi szerzőnek tekintve, IV. Henrik udvari szerzői a nemzeti múltból a monarchikus állam megerősítését és magyarázatát szolgáló korpuszt állítanak össze. A királyság pozitív propagandáját is megszervezik, amelynek részeként 1594-től jelenik meg Maurice Bouguereau *Théâtre françoys*-ja, az első olyan atlasz, amelyik Franciaország térképeit adja közre és a francia egységet hirdeti. 1603-ban adja ki Jean Hotman de Villiers *A nagykövet* című munkáját. Ez már a háborút követő korszakba illeszkedik a polgárháborús, majd külföldi hatalommal folytatott konfliktus végén. Jean Hotman a vallásháborúk által szétzilált államapparátus újjáépítésében vesz részt, s a királyság egységeszméjéhez is kapcsolódik. Franciaország bár nem tud dicsőséges külpolitikát folytatni eme polgárháborús helyzetben, de jelentősen bővül és megerősödik diplomatahálózata, s a francia király sokszor Konstantinápolyig küldi követeit.

Magyarország képe a 16. században

A 16. században a hazánkról született feljegyzések különösen alkalmasak annak bemutatására, hogy a magyar történetírás és irodalomtudomány hosszú ideig kedvelt témái, a *Querela Hungariae* és a *Fertilitas Pannoniae* motívumok nem egyedi magyar sajátosságok, s hogy ezek a toposzok olyan általános nemzetközi gondolatformák, amely a kora újkorban

minden országnak megteremtik saját panaszát, saját termékenység mítoszáét.¹⁴ E jól ismert gondolatformák elutasítása nyomán a magyar magány és elszigeteltség tematikája szintén megcáfolhatónak mutatkozott számunkra. E korban tömegesen megjelenő kisnyomtatványokból¹⁵ tudjuk kiolvasni, hogy a 16–17. század folyamán Magyarország a nyugati figyelem központjában áll.¹⁶ A törökellenes harcok Franciaországba érkező hírei felkeltik a francia közönség érdeklődését, s a brosúrákat, jelentéseket, elbeszéléseket már a nagyobb események másnapján terjesztik. A „közvélemény” érdeklődése akkor még inkább érezhetően növekszik, amikor a császári hadsereg soraiban francia csapatok tűnnek fel, annál is inkább, mert a Magyarországról visszatérő nagyurak, parancsnokok vagy katonák maguk is nagyobb hírverést csinálnak. A történetírásokban fontos helyet foglal el Magyarország, s feltételezhetően Jacques-Auguste De Thou is azért keres róla bőségesen információt, hogy *Egyetemes Történetének* török háborúkról szóló fejezeteinek megszerkesztése előtt gazdagítsa forrásait. Nem csupán Jean Hotman de Villiers az egyetlen nagykövet, aki anyagot nyújt e munkához, hiszen Philippe de Canaye és Jacques Bongars szintén folyamatosan és gazdagon informálják hazánkról. A törökellenes harcok jelentőségét közvetve az is bizonyítja, hogy a téma a száraz jelentéseken és történetíráson túl megjelenik az utazási irodalomban is, továbbá a lovag- vagy szerelmes regények szüzséjét számos esetben adja.¹⁷

A nagy számban hazánkról terjesztett kisnyomtatványokból ellenben tisztán kiolvasható két tagadhatatlanul létező motívum. A 16. század végi francia politikai szónoklatokban Magyarországot egyrészt negatív politikai metaforaként, a *testvérgyilkos viszály* példajaként emlegetik. A magyar nép, aki régi nagyságától meg lett fosztva a saját maga által gerjesztett viszálykodásai és a mások által keltett korrupció miatt a többi nemzet előtti figyelmeztetés. Az ország, amely valaha bővelkedett minden földi jóban, s Kelet és Nyugat felé egyaránt

---

¹⁴ R. Várkonyi Ágnes: Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái. *Annales Tataienses. Tata a tizenöt éves háborúban*, I (1998). 15.

¹⁵ Benda Kálmán: *A törökkor német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT Nyomása, 1942. 11-12.; G. Etényi Nóra: *Hadszínér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, Balassi, 2003.

¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: „Köpeczi Béla: Magyarország a kereszténység ellensége. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, Akadémiai K, 1976. 384 l.” (recenzió). *Magyar tudomány*, 22. (84.) köt. (1977) 9. 711.

¹⁷ Például: Jacques de Vitelli: *Les genereuses amours de Philopiste et Mizophile, tous deux de la belle Avignon*. A Lengres, par Jean Des Preyz, 1603.; továbbá Vital d’Audiguier: *Les douces affections de Lydamant, et Callyante*. Idézi: Frank Greiner: *Le roman au temps d’Henri IV et de Marie de Médicis*. Paris, Classiques Garnier, 2016. 124.

diadalmasan terjeszkedett saját fiainak, a magyar főuraknak szertelen fényűzése, önzése, romlottsága, valamint a nyugat-európai fejedelmek viszálykodásai miatt a pogány török martalékává lett. Ebben az értelemben tárgyalja a Magyar Királyságot 1600-ban a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* forrásgyűjteményben Jacques Bongars, ahogy azt majd később látni fogjuk a neki szentelt fejezetben (2.2.2.2 fejezet). Martin Fumée az *Histoire des troubles de Hongrie* (1594) c. művében szintén elrettentő példaként tartja Magyarországot „tükrét” a franciák szeme elé, mivel a magyarok országuk pompás kincsei, gazdagsága és bősége miatt hallatlanul gögössé, elbizakodottá váltak s Isten ezért sújtotta őket a török veszedelemmel.¹⁸ Másrészt a 15. századtól kezdve a *kereszténység védőbástyájának* is tekintik hazánkat az oszmán előretörés ellenében, s ez a kép a törökellenes harcok több évszázados közép-európai állandósulásával erőteljesen megszilárdul, majd a 16. századtól végleg meggyökeresedik az európai közvéleményben.¹⁹ A hitetlenek ellen harcolni Magyarországon, még a 17. században is egyet jelent az egyetemes kereszténység ügyének szolgálatával, amely eszme mindig is népszerű és igen széles körben elterjedt a Francia Királyságban, főként a buzgó katolikusok körében, mind a királypárt, mind a liga oldalán. A franciák már 1529-ben Bécs Nagy Szulejmán elleni védelmének, majd 1532-ben V. Károly hadseregében is jelen vannak, s még inkább a lotaringiaiak, akik a Német-római Birodalom alattvalói. Az ifjú Henri de Guise herceg 1566-ban érkezik Magyarországra számos francia nemesember kíséretében,²⁰ s a francia zsoldosok ezt követő hiányát csupán a császár és a Porta között 1568-ban létrejött drinápolyi békével lehet magyarázni. A küzdelem a tizenöt éves háborúval (1591) indul meg ismét a Habsburgok és oszmánok között, s ekkor már özönlenek a zsoldosok és a kalandorok, hogy II. Rudolf hadseregében szolgálhassanak. Évente 20.000–40.000 ember harcol magyar földön,²¹ s az 1606 novemberében kötött zsitvatoroki békéig ez a háborúsorozat biztos megélhetést ad az európai katonák számára.

---

¹⁸ Lásd: Au peuple de France. In: *Histoire des troubles de Hongrie, contenant la pitoyable perte et ruine de ce royaume et les guerres advenues de ce temps en iceluy, entre les chrestiens et les Turcs*, par Mart. Fumée, sieur de Genillé. Paris, M. Sonnius, 1594.

¹⁹ Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 60 (1936) 7–12. 297–351.

²⁰ *Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607*. Tome 5. Paris, 1734. 156-158.

²¹ Péter Sahin-Tóth: Amis ou ennemis? Français en Hongrie pendant la guerre de Quinze Ans (1595–1606). In: Oborni Teréz (Szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai*. Etudes de Péter Sahin-Tóth. Budapest, ELTE Eötvös K.– Allia, 2006. 221.

ELSŐ RÉSZ

1. 1 Az első nyomtatott francia itineráriumok: Charles Estienne útkalauza (1552) és „követői”

A 16. század vallásilag és politikailag is egyre inkább megosztott Franciaországában az antik időkre visszavezethető úthálózat, illetve maga az utazás is sajátos jelentéstöltetet kap. Jóllehet az utak építésének és karbantartásának kérdését még jó ideig nem rendezik megnyugtatóan, a királyi udvar költözései és a 16. század során megsokszorozódott királyi bevonulások (Medici Katalin és IX. Károly nagy körútja) mutatják, hogy a helyváltoztatás a politikai centralizáció stratégiájává válik. A szétdarabolódással fenyegetett országban a Valois uralkodók kezében eszköz az utazás, amely jelenlétük által a hatalmukat erősíti. A királyok, követek, püspökök országjárásai azt bizonyítják, hogy intenzív közlekedés létezik. A fogadók, szálláshelyek, vízi utak, postaszolgáltatások is állandóan növekvő forgalomról tanúskodnak, a gyakran és rendszeresen tartott vásárok és piacok pedig a kereskedelem erősödését mutatják. Ezt a döcögős, de minden társadalmi réteg, főnemesek, zarándokok, kereskedők és polgárok által folyamatosan használt francia úthálózatot ismerteti Charles Estienne egy 1552-ben megjelenő kis könyvecskével, azzal a szándékkal, hogy az utazásokhoz segédletet nyújtson.

Az 1544. évi háborús eseményeket követően, miután V. Károly német-római császár csapatai feldúlták az Artois-i Grófságot, Champagne-t és egészen Párizstól 40 kilométerre, Meaux-ig nyomultak, a Francia Királyságban látszólag béke honolt. Az V. Károly által legyőzött és folyamatosan fenyegetettségében élő protestáns német fejedelmek az 1551-ben megkötött friedewald-i szövetségi szerződésben pénzbeli hozzájárulás fejében kértek segítséget II. Henriktől (1547–1559), majd a chambord-i egyezményrel átengedték neki Metz, Toul és Verdun püspökségeket. Az északi tartományok azonban továbbra is a francia és a császári csapatok viszálykodásaitól voltak hangosak. A vallási üldözések minden békés időszak után nagyobb indulattal törtek elő, így nem véletlen, hogy 1551-ben a neves francia nyomdászcsalád sarja, a kálvinista Robert Estienne (1503–1559) is Genfbe menekül,²² öccsére, Charles-ra hagyva családi vállalkozásukat. A kor nem kedvez útikönyv megjelentetésének, ennek ellenére erre vállalkozik Charles Estienne (1504–1564), orvos,

---

²² Frédéric Barbier: *A könyv története*. Ford. Balázs Péter, Budapest, Osiris kiadó, 2005. 157.

tudós és archeológus. Korábbi itáliai útjai alkalmával, amikor édesapját a papírkereskedő beszállítókhoz Troyes-ba kísérte, vagy amikor 1540-ben Lazare de Baif (1496-1547), humanista diplomata kíséretéhez csatlakozott,²³ már rákényszerült utazásainak tudatos megtervezésére. Útikönyvéhez – saját bevallása szerint – további indíttatást kap barátaitól, akik a római vagy a compostellai Szent-Jakab zarándokutakhoz összeállított kiadványai nyomán²⁴ olyan könyv megírására ösztönözik, amelyben szerepelnek az étkezésre és pihenésre megfelelő városok. Ilyen segédlettel már az utazás előtt lehetett értesülni a bizonytalan szálláshelyekről, a kedvezőtlen évszakokban kerülőutakkal kihagyható járhatatlan szakaszokról, a kellemetlen emelkedőkről, s minden más fontos részletről.

Az útkalauz első kiadása²⁵ után egy évvel, 1553-ban már a Franciaország útjainak kalauza, harmadik javított, bővített kiadásban jelenik meg, amelynek alcíme egy fontos toldásról is tanúskodik: a „Francia Királyság folyói” fejezet (*Les fleuves du royaume de France aussi augmentez*) 38 oldallal bővíti a könyvecskét. E kiadás az előzőekhez képest nagyobb betűmérettel kerül nyomtatásra, amely jobb olvashatóságot és áttekinthetőséget eredményez. A *Guide* az első vulgáris nyelvű, egészében Franciaországnak szentelt nyomtatott formában kiadott útkalauz.²⁶ Bár jóval korábbról is ismerünk ilyen jellegű utazóknak szánt segédleteket, azok alapvetően zarándoklatokhoz készültek, mint például Aimery Picaud zarándokkalauza a 12. század elején a compostellai Szent-Jakab-úthoz. Ebben nem csupán a legfontosabb kegyhelyeket, az elérésükhöz szükséges időtartamot veszi számba a szerző, de részletesen ismerteti az út menti élelem- és vízminőséget, és nem kevés figyelmet fordít az útba ejtett tartományok és lakóik rövid jellemzésére, az utazás biztonságosságára.²⁷ 15. századi példa e műfaj létezésére Bernhard von Breydenbach 1486-ban latin nyelven kiadott *Peregrinatio in Terram Sanctam* című munkája, amely a kötelező elemeken kívül praktikus (elsősorban gazdasági) tanácsokat is nyújt, jóllehet a Franciaországnak szentelt rész

---

²³ Részletesebben: Lucien Pinvert: *Lazare de Baif (1496–1547)*. Paris, A. Fontemoing, 1900.

²⁴ Charles Estienne: *Les voyages de plusieurs endroits de France: & encores de la Terre Sainte, d’Espagne, d’Italie, & autres pays. Les Fleuves du Royaume de France*. Paris, Charles Estienne, imprimeur du Roy, 1552.

²⁵ Charles Estienne: *La guide des chemins de France*. Paris, Ch. Estienne, 1552. 207 p. in-8.

²⁶ Antoine Furetière szótárában megkülönbözteti az útkalauzt az utakra vonatkozó kalauztól és ekképp definiálja őket: útkalauz (*le guide*) – útmutató a rossz és ismeretlen utakhoz; kalauz (*la guide des chemins*) – olyan könyv, amely minden nagyobb útvonal útjait számba veszi. Lásd: Antoine Furetière: *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes & les termes des sciences et des arts*. Tome second. La Haye-Rotterdam, A. et R. Leers, 1701. (n.pag.)

²⁷ Csukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 31.

meglehetősen szerény terjedelmű. A nyomdatechnika fejlődése érzékelhető fordulatot hoz az útkalauzok műfájában. A 16. század elején két olyan zarándokkalauz is napvilágot lát, amelyekből Estienne közvetlenül és kimutathatóan merít: *Le voyage de Jacques Le Saige en Italie* (1519), valamint *Le voyage de la Terre Sainte composé par maître Denis Possot* (1532). További forrása Jacques Signot itáliai háborúk kapcsán 1515-ben kiadott munkája, *La totale et vraye description de tous les passages lieux et destroictz par lesquelz on peut passer et entrer des Gaules es Ytalies* (Minden Galliából Itáliába vezető átkelőhely és szoros teljes és valódi leírása) című korabeli útleírás, amelynek történelmi és katonai indíttatása mellett vitathatatlan földrajzi jelentősége is. A *Guide*-nek tehát több előzménye is volt,²⁸ de átvételei ellenére Estienne könyvének alapvető szándéka különbözik ezektől. A leglényegesebb eltérés az általa megszólított közönségben van, hiszen a zarándok olvasóközönséget egyértelműen leválasztva, útkalauzával majdnem egy időben számukra külön kötetet szentel.²⁹

Estienne munkájának újdonsága egyfelől a tér-idő kapcsolatának felfogásában rejlik, hiszen abban a korban, amikor az utazási távolságokat még javarészt időben határozták meg,³⁰ nála az egyes állomáshelyek közötti szakaszok már mérföldben jelennek meg. Másfelől különös jelentőséggel bír az is, hogy a nemzeti nyelven jelenteti meg útikönyvét, hiszen a Villers-cotterêts-i rendelet (1539) óta hivatalossá lett francia nyelv használatát köztudottan I. Ferenc szorgalmazta, s arra ösztönözte a humanistákat, hogy fordításaikkal népszerűsítsék a tudományokat. Estienne útkalauza ennek a didaktikai célnak tesz eleget, s a humanista pedagógiának megfelelően az utazás a szerző csakúgy, mint közönsége számára elsősorban ismeretszerzési alkalom. Az egyes helységeket bemutató rövid szöveges leírásokon keresztül az utazási tér valós jelek és nyomok közegeként körvonalazódik, amelyet az útkalauz az utazó „hasznára” interpretál. Könyvében Estienne elsősorban a „kíváncsi utazót”, arisztokratát, kismestert, polgárt, üzleti célból útnak induló kereskedőt, diákot szólítja meg, egyszóval mindazokat, akik saját „hasznukra” utaznak. Abban a korban, amikor a távoli utazások beszámolóit megingatták a világ földrajzi határait, a helyváltoztatás számára nem csupán célszerűség, hanem önmagában álló örömforrás is. Nem igazán turisztikai jellegű cselekvésről van itt még szó, mindenesetre az utazás kikapcsolódás jellege

---

²⁸ További előzményekről lásd: Pierre Herrmann: *Genèse de La guide des chemins de France. Journal des savants*, (2011) 197. 195-219.

²⁹ Lásd: 18. p. 24. l.j.

³⁰ Lásd: Franciaország behatárolása: „A Francia Királyság, melyet egyesek 22 nap szélességű és 19 nap hosszúságú rombusznak tartanak ...” Lásd: *Guide*, 1.

egyre inkább elfogadottá válik. A könnyen kézbe simuló könyvecske nem egyszerűen az út előkészítését és kíséretét szolgálja, hanem az útvonal memorizálást is megkönnyít.

Az ismeretek északtól délig történő összegyűjtése, s mindezek útikönyvformába való csoportosítása legfőképpen azért volt kihívás Estienne számára, mert saját maga nem járhatta be az utakat, amikor ez túl hosszadalmas és merész vállalkozás lett volna. A legtöbb összegyűjtött információja szóbeli volt,³¹ amit a helységnevek többféle alakja, sőt gyakori helytelen írásmódja is alátámaszt. Estienne arról tájékoztat minket az olvasóhoz szóló ajánlásban, hogy hírvivőktől, kereskedőktől és zarándokoktól merítette az információit, s előre elnézést kér a műfajban rejlő hibákért, a helytelen helyesírásért, a rosszul meghatározott távolságokért. Az ajánlásban azt is hozzáteszi, hogy esendő ember lévén szükségesnek látta, hogy kellően nagy margót hagyjon az esetleges korrekciók számára.³² A szöveget tehát nem lezárt egységként kezeli, tudja, hogy a felkínált ismereteket az utazónak ellenőriznie kell és hogy az általa közölt adatok – ellentétben azzal, amit a kor kozmográfiai több-kevesebb legitimitással hirdetnek – a valóság próbatétele elé vannak állítva. Mindazonáltal a szerző megelégedettséggel nyugtázza, hogy hasznos vállalkozásba fogott, amely esetleg újabbakat hív életre: „főként, ha azt vesszük tekintetbe, hogy semmi sem egyszerűbb annál, minthogy a kitalált dolgokat tökéletesítsük”.³³

Minden helységnévhez gyalogútban mért távolság-meghatározás, szállás- és pihenőhely megnevezés tartozik, továbbá adatot közöl az agglomeráció nagyságáról és az ott található kastélyokról. A gyalogos szakaszok átlagos hosszát 6–7 mérföldben határozza meg, s naponta 10–15 mérföld megtételét javasolja két szálláshely között. A biztos szálláshely és a vidék terepviszonyainak függvényében ezt néha rövidebbre, néha hosszabbra hagyja, de olyan távolságokat határoz meg, amelyeket könnyedén be tud járni egy jó erőben lévő gyalogos, lóháton pedig kétszeres távolságokkal számol. Estienne legnagyobb újítása abban áll, hogy kizárólagos és egységes módon francia területet választ. A könyv ama praktikus szándéka mellett, hogy térbeli eligazító eszközt adjon kézbe, jóval nagyobb volumenű

---

³¹ Charles Estienne: *La guide des chemins de France* éditée par Jean Bonnerot. Paris, Librairie ancienne H. Champion, 1936. Introduction.

³² „Eme könyvecske szerzője, barátai buzdítására, időüzből hozta létre azt, amit tudott. De ismerve emberi létünket, azaz esendőségünket, mindenhol szándékosan elég helyet hagyott számodra, hogy ne fosszon meg a toldás vagy a rövidítés szabadságától mindenhol, ahol ennek szükségét érzed.” Lásd: *Guide, Au lecteur*.

³³ *Guide, Au lecteur*.

küldetést vállal. Abban a korban, amikor Franciaország térképe még nem létezik,³⁴ a szerző összefüggő szöveges ábrázolást ad a területről, mint földrajzi, politikai és mai szóhasználatkal kulturális egységről. A térkép, mint képalkotó eszköz hiányában Estienne számára az első kihívás a határok ábrázolása. Ez több szempontból is alapvető fontosságú kérdés, annál is inkább, mert ezek a határok a 16. században igen rugalmasan értelmezhetők: „Az országok felosztásának és kiterjedésének bizonytalansága nem is sejted, milyen nagy változatosságot mutat az uralkodók részesedésének és cserélődésének függvényében.” – írja az első kiadás bevezetője.³⁵ Az aktuális katonai eseményeknek megfelelően a királyság „határai” néhol követik, néhol nem a földrajzi, nyelvészeti vagy történelmi választóvonalakat. Estienne szándéka az, hogy Franciaországról az első „geometriai ábrázolást” nyújtsa az egységesség és az olvasmányosság jegyében, hiszen bármennyire is rugalmasan értelmezendők a határok, a Francia Királyság vizuálisan is azonosítható egységet alkot:

*A Francia Királyság, melyet egyesek 22 nap szélességű és 19 nap hosszúságú rombusznak tartanak, egyik oldalról a flandriai zsiliptől, alsó Bretagne, Normandia és Észak-Pikárdia határáig az Atlanti Óceánnal, másik (déli) oldalról a Földközi tengerrel, [...] amely tengerek között több nagy hegység is határ- és sáncvonalat alkot. [...] A természetes határokat végül a folyók is megerősítik.*³⁶

Estienne az ihletet adó zarándokútikönyvek mintájára tájegységenként csoportosítja az utakat. Minden tartomány általános bemutatása során, ami a régiók szerint csoportosított útleírásokat megelőzi, ugyanazt az eljárást követi. A helységnevek egymás utáni elrendezése gyors áttekintést ad az útról, s egyfajta nyomtatott tájkép formáját ölti. Nagy gondot fordít a tartományok „behatárolására” és határainak ábrázolására is.³⁷ A barangolások során minden természetes választóelemet megnevez,³⁸ hiszen ezek olyan határvonalak, amelyek jelzik az utazó előrehaladását. A bemutatást a párizsi prépost és vikomt alá tartozó területekkel kezdi,³⁹ majd Valois és Pikárdia ismertetésével folytatja. Ezután következik Hurepoix, Brie,

---

³⁴ Az első nyomtatott Franciaország térkép 1525-ben jelent meg Oronce Finé (1494–1555) francia matematikus, csillagász, térképész tervei alapján. Nicolas Sanson (1600–1667) 17. századi kartográfus munkássága 1627-ben a *Les Postes de France* című térképpel kezdődött.

³⁵ *Guide*, Au lecteur.

³⁶ *Guide*, 1.

³⁷ „A Bretagne-i Hercegség, amit a régiek Amorica-nak hívtak, egy patkó alakját veszi fel és az íves része a tenger felé esik.” Lásd: *Guide*, 125.

³⁸ „Kelj át egy patakon, amely Maine Grófság és a Bretagne-i Hercegség kezdete.” Lásd: *Guide*, 128.

³⁹ *La preuosté & viconté de Paris*. Lásd: *Guide*, 4.

Champagne, Lotaringia, Barrois, s innen megyünk tovább Bugundia, Gâtinais és Beauce irányába. Nyugatot Perche, Maine, Anjou, Normandia és Bretagne képviseli, majd visszakanyarodunk a központ irányába Berry, Nivernais, Bourbonnais, Forez és Lyonnais bemutatásán keresztül. Innen lépünk át Savoie, Piémont, Dauphiné, Provence, Languedoc, Auvergne, Limousin és Quercy irányába, s végül a franciaországi körút Poitou, Guyenne és az Alsó-Poitou szigetek említésénél (Île de Noirmoutier) ér véget, illetve az 1565-ös kiadás már a spanyol határ menti Hondarribiába kalauzolja az utazót utoljára. Az egyes útvonalak egy „központból”, Párizsból indulnak ki, amelyet I. Ferenc nem sokkal korábban (1528-ban) tett meg állandó királyi rezidenciájává és ezzel együtt Franciaország fővárosává. A királyság fővárosának különleges politikai és adminisztratív státuszának bemutatása túl nagy kihívás lett volna Estienne számára, hiszen a sűrűn lakott „metropolisz” ellátását a környező falvak és helyi ipar hatalmas mennyiségű terméke biztosította. Párizs már IX. Szent Lajos (1226-1270) uralkodásától fogva bekapcsolódott az európai nagykereskedelmi útvonalakba, s közvetlen összeköttetésben állt a La Manche csatornával, Flandriával, továbbá a délről és az ibériai félszigetről északra, észak-keletre tartó áruforgalom kereszteződésében helyezkedett el. Párizs bemutatása tehát elmarad, sőt az egyes útvonalakban sem kerül említésre,⁴⁰ de politikai és kereskedelmi központként térszervező szerepkörrel lesz felruházva. Minden utazás esetében a főváros marad az a referencia-, az a kiindulópont, amelyhez mindig vissza kell térni. Ez a szerkesztés magában hordozza az ismétléseket, de képes a francia területeket szervezett és hierarchizált formában bemutatni.

A barangolás során Dauphiné tartomány például többször említést kap a kötetben, s történelmi, gazdasági és földrajzi különlegességei részletes pontossággal kerülnek bemutatásra. A mai útikönyvek „látnivaló” megjelöléseihez nagyon hasonlatos megjegyzéseket találunk itt: „Pontault hegye, amely két vonulat között szolgál hídként, elképzelhetetlen magasságú és csodálatos szépségű”;⁴¹ „Saint Clement csodás módon egy hegyháton fekvő falu”⁴² stb. A természeti képződményekhez sokszor csodás gyógyyerőt is kapcsol:

---

⁴⁰ Párizst csupán Melun város nevének etimológiai magyarázatában említi meg a szerző: „Ősi város Cæsar idejéből, mely egyesek szerint Is vagy Isis nevet viselt és úgy vélik, hogy Paris és Parisis azért kapta ezt a nevet, mert Párizs városának helyzete és alakja Melun-hoz hasonlít”. Lásd: *Guide*, 37. Estienne ezt az információt Gilles Corrozet: Párizsi antikvitások (*Les antiquitez de Paris*. Paris, Denis Janot, 1532) könyvéből veszi, melynek első kiadása 1550-ből való.

⁴¹ *Guide*, 155.

⁴² *Op. cit.* 162.

*Tinnes Sassonnaige, Grenoble-tól egy mérföldre lévő sziklába vájt hely, amiről azt mondják, hogy mikor tele van vízzel akkor az év rossz lesz, és ellenkező esetben jó; és mindenféle színű apró köveket lehet találni ezeknek az üregeknek a mélyén, amelyek alkalmasak a vesekő és a szemén keletkezett árpa gyógyítására.*⁴³

Ezzel szemben középen, Limousin és főként Auvergne térségében egy kvázi kihalt teret látunk, s csupán egyetlen leíró rész szól e tartományokról, de az is érintőleges jelleggel. Történelmi utalást sem találunk rájuk vonatkozólag, azt hihetnénk, hogy múlt nélküli tájról van szó, ha nem írná Estienne: „ennek a vidéknek az útjai igen nevezeteseek, részben városainak vonzereje, részben termékenysége folytán”.⁴⁴ Ugyanezt a mellőzést figyelhetjük meg a kizárólag nyelvészeti szempontból említett Languedoc és Gascogne tartományok kapcsán is. Ezek a területek – különféle okok miatt – jobban kiestek az ellenőrzés és a királyi fennhatóság alól. Auvergne hírhedt zsidóirtó volt, Languedoc–Roussillon területe pedig (melynek egy része a navarrai királyhoz tartozott) sosem vetette magát igazán alá a központi hatalomnak. A problematikus hatalmi status quo és a távoli fekvés miatt a szerző könnyedén elfordítja innen a tekintetét, nem akar mindent láttatni, mindent bemutatni, s felvállalja, hogy bizonyos terek rejtve maradnak az olvasó szeme előtt. Megfigyelhető továbbá, hogy bár Estienne feljegyzzi az egyházmegyéek határait, teljesen megelégedezik a templomok említéséről. Ráadásul az útvonalain csak ritka esetben jelzi a nagy számban előforduló kőkereszteket, szentélyeket, amelyek egyébként az utat nem ismerő utazó számára kiváló tájékozódási pontok lennének. Talán nem túl merész következtetés ezt az elhallgatást azzal összefüggésbe hozni, hogy a *Guide* kiadása előtt egy évvel Robert Estienne, Charles bátyja elmenekül Franciaországból, hogy az eretnokség vádjá alól mentesüljön. Másik – még kevésbé megfogható – hiányossága, hogy egy-egy fontosabb és létező útvonalat nem tár az olvasó elé. A Lyon-Toulouse tengelyen fekvő közlekedési csomópont, Le Puy-en-Velay kizárólag Észak-Auvergne városai között kerül említésre a tájegység bevezetésében, de egyetlen leírt útvonal sem vezet ide, s az auvergne-i út megáll Brioude-nál. A *Guide* nem jelez útvonalat Lyon-tól Besançon-ba sem, pedig a szerző jól ismeri még a hegyi keresztutakat is, hiszen például Clermont-on, Tulle-ön és Cahors-on keresztül összeköti Moulins-t Toulouse-zal.⁴⁵ Ezek a kihagyások jelzik azt, hogy a *Guide* útvonalai nem mutatják be minden igényt kielégítően a 16. századi közlekedést. További szembetűnő

---

⁴³ Op. cit. 158.

⁴⁴ Op. cit. 176.

⁴⁵ Op. cit. 145.

hiány, hogy Charles Estienne nem említi például Jeanne d’Arc-ot sem Orléans-ban, sem a lotaringiai határterületeken. Hiányzik emellett Estienne leírásaiból az a nézőpont, amely érzékeltetni tudná a nagyságrendbeli különbségeket. Így például Brie hegyoldalai, Forez vonulatai, éppúgy, mint az Alpok csúcsai azonos módon „hegyként” vannak aposztrofálva.

Az utak Estienne útkalauzában lehetőség szerint kikerülik a hegyeket: a keleti Massif Central gerincét, a Pireneusokat, a Jurát, a Vogézeket, sőt az Alpokat is; annak ellenére, hogy az utóbbin való átkeléshez ekkor már megvolt a Lyont Torinóval összekötő útszakasz.⁴⁶ Általában és különösen a párizsi medencében számos párhuzamos útvonalat javasol a szerző. Párizsból Sens-ba például három utat is megad: 1, Melun-on és Moret-n keresztül; 2, Corbeil-en, Fontainebleau-n, Moret-n át; 3, Brie-n, Comte-Robert-en és Montereau-n keresztül. A második út „télidőben javasolt”, mivel ez a legszárazabb és a legbeláthatóbb, miközben az első két félelmetes erdőn is keresztülmegy, a harmadik pedig mindent összevetve a legjobb: „a legszebb és Brie-n keresztül a legrövidebb”.⁴⁷ A több azonos pontba irányuló lehetséges megközelítés kissé nehezen érthető, még akkor is, ha figyelembe vesszük a tengelyen fekvő fontainebleau-i királyi rezidenciát. Párizs és Saint-Dizier között a *Guide* szintén három utat javasol egészen pontos ajánlásokkal. Az első „a legbeláthatóbb és legbiztosabb Provins-en keresztül”⁴⁸, azaz Brie, Comte-Robert, Provins, Arcis-sur-Aube útvonalon. A második, „a leghosszabb, de szépséges”⁴⁹ út Lagny, La Ferté-Gaucher, Sézanne, Mailly, Châtillon-sur-Broué érintésével, amelynek veszélyeire a szerző felhívja a figyelmet: „Mailly-nál szép a mező, kis lejtőkkel és emelkedőkkel, melyek latrok miatt veszélyesek”.⁵⁰ A harmadik a marne-i út „Chaalons-on keresztül, amely a legbeláthatóbb és legrövidebb”⁵¹: Château-Thierry, Dormans, Epernay, Châlons, Vitry-le-François. Összességében egyik útvonal sem jobb, mint a másik. Talán az magyarázza létjogosultságukat, hogy a sietős kereskedő a rövidebbet választja, a „nemes házakat” és „szép forrásokat” csodáló utazó pedig a hosszabb és olykor szebb úton sétál végig.

Az etimológiai megjegyzések a műben főszerepet játszanak, a helységnevek is az ország mélyen a múltban gyökerező történelmét bizonyítják. A Sevillai Szent Izidor által képviselt

---

⁴⁶ Serge Bonin–Robert Mandrou: La France de Charles Estienne. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 16e Année, (1961) 6. 1127-1128.

⁴⁷ *Guide*, 44.

⁴⁸ Op. cit. 63.

⁴⁹ Op. cit. 64.

⁵⁰ Op. cit. 66.

⁵¹ Op. cit. 66.

hagyománynak megfelelően Estienne számára a név „magáról a dologról” ad tanúságot: legyen tudományos vagy népies, valódi vagy fiktív, az etimológia a helységnévhez mindig olyan egyedi jelképet kapcsol, amely képes az egyéni- és a közgondolkodásba beférkőzni. Így a Robert Estienne szótárából⁵² vett etimológiai magyarázatok emlékeztetnek arra, hogy Montreuil neve két értelmezést tesz lehetővé (az 1553. évi kiadás): „Monstreul, így mondván, azt feltételezik, hogy királyi hegyet jelent, vagy Monstreul, mivel itt tanyázott egy egyszemű szörny”.⁵³ Brie vidéke [la Brie – l’abri = menedék] vagy onnan kapta a nevét, hogy a gyümölcsfáival menedéket nyújt az utazóknak, vagy a „braies” [latin braccæ = a gallok által viselt nadrágféle] szóból, hiszen a Szajna és a Marne közé ékelődve a népviseletre emlékeztető alakzatot rajzol.⁵⁴ Champagne-ban a „Vallage vidéke szép völgyeiről” [la vallée = völgy] kapta nevét.⁵⁵ Estienne a legendákra is utal, így például Saint-Leu-d’Esserent őrzi az emléket a karoling mondahős, Renault de Montauban-nak.⁵⁶ Lusignan-ban (a Poitiers-ből a Saint-Maixent-be vezető úton) megemlíti „Mélusine ősi kastélyát”;⁵⁷ Fontenay-le-Comte útján Vouvant kastélyát, amit szintén „Mélusine építtetett”.⁵⁸ Egyrészt délnyugaton La Garde-hoz köti Roland-ot,⁵⁹ másrészt Pikárdiához, Ribécourt-hoz.⁶⁰ Viszont egyáltalán nem beszél Merlin varázslóról, sem Gargantuáról, s Renault de Montauban említésén túl a Négy Aymon-fiú mondáját sem hozza, bár az is igaz, hogy az Ardennek erdői, a „Haimonfiak” legendás kastélyának színhelye csak érintőlegesen jelenik meg.

A városok és emlékművek történelmi bemutatásai alkotják a magyarázó szövegeket. A műemlékek esztétikai szempontja egyáltalán nem köti le Estienne figyelmét, az épületek és az antik emlékhelyek felsorolása inkább a hős múltat hirdető történelmi beszámolókat támasztja alá. Estienne magasztalásai azonban csupán a jövőbeni terjeszkedések tükrében nyerik el jelentésüket, a római út- és folyórendszer a túlszárnyalandó (technikai, politikai, társadalmi és gazdasági) modell. Egy-egy téma többször is előkerül, így például a gallokat leigázó Caesar, amely lehetővé teszi Franciaország múltját a dicső antik korba

---

⁵² *Dictionnaire françois-latin, autrement dict les mots françois, avec les manières d’user d’iceulx, tournez en latin. Corrigé et augmenté par R. Estienne.* Paris, impr. de R. Estienne, 1549. In-fol., 675 p.

⁵³ *Guide*, 23.

⁵⁴ *Op. cit.* 39-40.

⁵⁵ *Op. cit.* 51.

⁵⁶ *Op. cit.* 19.

⁵⁷ *Op. cit.* 188.

⁵⁸ *Op. cit.* 194.

⁵⁹ „ahol Darde Rollant van, ahonnan állítólag Roland elhajított egy dárdát a tengerbe egészen Blaye-ig” Lásd: *Guide*. 198.

⁶⁰ „nézd meg a Roland halmokat” Lásd: *Guide*, 28.

visszahelyezni.⁶¹ A római múlt iránti divat, amely Franciaországra a római kori Gallia mítoszt vetítette, a kor vallási-társadalmi viszályaira adott válasz volt. A nemzeti antikvitások számbavétele nem más, mint a királyság múltjának tanulmányozására való buzdítás, amely az utazónak az eltelt idővel való fizikai szembesülés élményét adja. Az emlékművek és a római emlékhelyek szemlélése ebben az értelemben a hazafiság általános, nemzeti büszkeségre alapozott tanaiba való bevezetés. A római történelem iránt elkötelezett franciák körében ekkor vitathatatlanul nagy népszerűségnek örvendő itáliai utazásokkal szemben divatos lesz a francia körutazás (*Grand Tour*)⁶², amelynek célja az antik ismeretek tökéletesítése volt. A romok nem csupán az írásos ismereteket a helyszínen ellenőrizni szándékozó tudóst vonzották, hanem a kíváncsi utazót is érdekelték, akik számára az utazás egyszerre volt szabadidős tevékenység és tanulmányaik szolgálata. A történelmi emlékhelyek útikönyvekben való megjelenése valójában a tudás demokratizálódásának jele. A térképekkel ellentétben Estienne útkalauza úgy tekint az ország terére, mint látogatott térre, s ezt az elképzelést érhetjük tetten a vidékek látványosságait bemutató kommentárookban is. A magyarázatok szűkszavúsága azt a hatást kelti, hogy semmi, még a retorikai díszítés sem áll a leírt tájjal való közvetlen kapcsolat útjába. Minden rövid jegyzet magában hordoz egy történettöredéket, amely az olvasó számára arra ad lehetőséget, hogy saját tapasztalatai alapján kiegészítse azt. A *Guide* tehát hasznossága mellett az utazó számára szabad asszociációk felé nyit lehetőséget, a táj felfedezésére buzdít. A szerző majd minden mondata felhívás a helyváltoztatásra, amellyel azt erősíti meg, hogy Franciaország úthálózatát a közlekedése hozza létre.⁶³

---

⁶¹ Sens-ben az utazó a következő tanácsot kapja: „A városon kívül nézd meg Julius Cæsar ősi barlangjait, Yonne tartomány kapujában egy házat, amely neve Carcer Cæsaris.” Lásd: *Guide*, 43. Provins-hoz a következő megfigyelést teszi: „Ősi város Cæsar idejéből, ahol az általa építtetett vár nyomai láthatók és további Ganne tornyok. Agendicum-nak is nevezik. Lásd: *Guide*, 47. Langres neve alatt hasonló megjegyzést olvashatunk: „Ősi város Cæsar idejéből”. Lásd: *Guide*, 69.

⁶² A „Grand Tour” elnevezést először Richard Lassell (1603–1668), angol katolikus pap használja, az Itáliai utazás (1670) című művének előszavában (Richard Lassells: *The Voyage of Italy, or a compleat Journey through Italy*. Paris, V. Du Moutier, 1670. 2 vol.). A „francia Grand Tour”, amit gondosan megkülönböztet „az itáliai giro” fogalmától, az egész Francia Királyságot megkerüli, Île-de-France-tól Pikárdiáig, Lyonnais, Provence, Gascogne, Bretagne és Normandia érintésével, ezzel szemben a „Petit Tour de la France” Párizs és Bordeaux közötti oda-vissza utat jelöli a Loire völgyén keresztül. A „Grand Tour” kifejezés csupán a 18. század során kezdi széleskörűen jelölni a többéves időtartam alatt, az egész európai kontinensen végrehajtott körutakat, még ha nem is korlátozza ezeket merev és egységes rendszerbe. Lásd erről: Szász Géza: „*Ki fog itt segíteni?*” *A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, 2016. 19-22.

⁶³ Brie útjain élelmiszert szállítanak, Champagne útjai a vásárokhöz és más kereskedelemhez vezetnek el, észak Beauce útjai a gabona-, fa- és az állatvásárokhöz visznek; Limousin-ban az utak az állat- és a szövetkereskedelmet szolgálják, Gastins régióján keresztül kel át Franciaország igazságszolgáltatása és az ország élelmiszerkészlete.

Az útkalauz Franciaországból olyan teret csinál, ahol az utazó mindig talál látni-, érezni-, tanulnivalót. Abban az időben, amikor az új világ felé indított expedíciók hatására megváltozik a földrajzi látásmód, Estienne művét úgy is értelmezhetjük, mint egyfajta felszólítás a francia „kert” művelésére. A gazdaságra vonatkozó megjegyzésein keresztül a királyságot, mint kiváltságos, sokféle kinccsel elhalmozott területet mutatja be, s hangsúlyozza a városok, tájegységek különleges földrajzi helyzetét, dicséri a termékenységet (ez a leggyakrabban használt jelző!).⁶⁴ A kevésbé kedvelt helyek is, amelyeket éppen csak megemlít, vagy elhallgatással sugall, a többi táj és vidék termékenységét hangsúlyozzák. A *Guide* a kereskedelemnek új nézőpontot ad: a gazdagság, az optimális gazdálkodás is a jó közlekedés függvénye, így lehetővé téve az éhínség elkerülését a hiány pótlásával, gyarapítva a nemzeti javakat. 1551-ben (egy évvel Estienne művének publikálása előtt) II. Henrik egyik rendelete kimondta a gabona kivételével az árucikkek királyságon belüli szabad szállítását. A rendelet szavaival élve az volt a cél, hogy „mindenkit arra buzdítson, hogy földjének, munkájának, iparának, kereskedelmének hasznát szabadon keresse meg abból a célból, hogy az így megszerzett javakkal hazáját és honfitársait szolgálja”.⁶⁵ A politikai és kereskedelmi hazafiasság a királyságból gazdaságilag zárt egységet képez, amelyben az import nélküli export az ideális állapot. A kor összes szerzője védelme alá veszi az érvényben lévő protekcionista gazdaságpolitikát. Ennek jegyében a *Guide*-ben a kereskedelem értelemszerűen Franciaország lakóinak az érdekében történik: a határok melletti utak a francia árucikkeket szállítják külföldre, de ezzel együtt semmilyen utalás sem történik az árubehozatalra.⁶⁶ A királyság úthálózatának határterületek felé való megnyitása teret adott a határokkal körbevett országhoz,⁶⁷ a királyság hatalmát hangsúlyozza tündöklésének és terjeszkedésének tükrében. Ez a potenciál nem csak az ország gazdasági és politikai fejlődésében nyilvánul meg, hanem a szellemi hivatás terén

---

⁶⁴ Párizst elhagyva, rögtön Villejuif után eljutunk „a kicsi Beauce termékeny mezejére”, Troie a papírgyártásáról híres, Châlons-sur-Marne „gabona és kelme kereskedelmi központ”, Poitou-ban, Mainlairs-ben „tintahal, tőkehal, lazac, alóza, barna delfin és cet kerül horogra”. Valois „nevét a táj szép és termékeny völgyeiről kapta”, Alsó Pikárdiában „gabonában és más gyümölcsökben gazdag síkság” található, Brie „sok gyümölcsfája esőben és napban is menedéket nyújt”, a Champagne-t öntöző folyók „különösen virágzóvá” teszik a területet.

⁶⁵ Pierre Chaunu–Richard Gascon: *Histoire économique et sociale de la France. L'État et la ville*. Vol. 1. Paris, PUF, 1977. 92.

⁶⁶ Lotaringiában, jegyzi meg Estienne, „nagy utak vannak, amelyek a kereskedővárosokhoz, észak és dél Németország határterületeihez vezetnek”. Normandia útjai „a tengeri kikötőkbe szállított árucikkekről híresek”. Provence-nak „az olasz határterületek és a tengeri kikötők miatt forgalmasak útjai”.

⁶⁷ Pl. Anvers, Montbéliard a Würtemberg-i Hercegség részei, Torino például az északi, keleti és dél-keleti útvonalak végső pontja.

is Észak-Európa viszonylatában, hiszen a *Guide*-ben megnevezett Itália és Anglia felé vezető utak éppen azok, amelyeken az Estienne nyomdájából kikerült könyvek útnak indultak. A *Guide* jelképesen az ország kiterjesztésének a képével zárul, hiszen ahelyett, hogy az olvasót Párizsba, az útvonalak kiindulópontjába vinné vissza, Hondarribiában, a spanyol határnál hagyja, jóllehet ez a terület a Navarrai Királyság az V. Károly és I. Ferenc közötti ellentét központja volt, s 1512 és 1521 között legalább négyszer cserélt gazdát.

A nemzeti terület az elhatárolás és a határok átlépése kettősségében jelenik meg: az első szinten határvonalak jelölik ki egy eredetileg szuverén közösség térbeli formáját. Ez a határolási szándék hallgatólagosan a hódítási fenyegetésekre (II. Henrik háborúi, vallási forrongások) válaszol az ország kiváltságos földrajzi helyzetét hangsúlyozva, amely a folyók korlátját és a hegyek védelmét állítja szembe az ellenséges betörésekkel. Az utak vonalának feljegyzése, az agglomerációkról írt ismertetések, majd az ország vízi útjainak jegyzéke Estienne honfitársait a történelmi múlttal kijelölt tér erőforrásainak birtokosává teszi, s a királyságban kialakított közlekedési hálózat ábrázolása a társadalmi összetartás mutatója. Az útkalauz azonban „nyitott munka”, ezzel szemben a későbbi korok festői és elbeszélői a tájat lezárt közegként kezelve már használati utasítással tárják elénk.⁶⁸ Számos úttörő formai, gondolati eleme miatt Estienne hatalmas sikereket ért el. A megjelenés évében két kiadás készült belőle, majd 1553-ban egy harmadik alkalommal is megjelentették, amely a Bonnerot-féle faksimile kiadás alapját is képezte, s 1668-ig még további 28 alkalommal adták ki. Maga Estienne is ennek a sikernek esett áldozatául, hiszen éppen a nagy számban terjedő hamisítás döntötte romba a fivérétől örökölt vállalkozását.

1591-ben napvilágot látott egy mű, *Sommaire description de la France, Allemagne, Italie et Espagne, avec la guide des chemins et postes*⁶⁹, amely az Estienne-féle útkalauzt olyan mértékben másolta, hogy a Franciaországnak szentelt részt a *Guide* rövidített verziójának is tekinthetjük. Ennek szerzője Théodore Turquet de Mayerne protestáns orvos, aki a könyvet Franciaországot elhagyni kényszerülő egyik hittársainak szánta. Az előszó érdekessége a protestánsok megszólításán túl, hogy az útkalauzok olvasótáborát két részre osztja: kereskedők – hiszen a mű tartalmaz egy „rövid pénzérme elemzést”, továbbá „csaknem egész Európában zajló leghíresebb vásárok jegyzékét”; és a „kíváncsiak”, akik számára az

---

⁶⁸ A *Guide* mai közlekedésre való filozófiai értelmezésről lásd: Chantal Liaroutzos: L'appréhension du paysage dans „La guide des chemins de France”. In: Yves Giraud (Dir.): *Le Paysage à la Renaissance*. Fribourg, Éd. universitaires, 1988. 27-33.

⁶⁹ Théodore Turquet de Mayerne: *Description de la France, Allemagne, Italie, et Espagne, avec la gvide des chemins*. [Genève], Jacques Stoer, [1591].

utazás csak kikapcsolódási lehetőség. Turquet „európai” utazást mutat be és ebben nem kap főszerepet Franciaország: a terület általános bemutatása kifejezetten a királyság „kijárataira” koncentrál. Jóllehet a szerző Párizsról ad is egy részletes leírást, számára eltolódik az érdeklődési középpont. Bár a *Sommaire description* című munkára, mint Estienne művének plagizálására tekintenek, láthatjuk, hogy szándékában és térbemutatásában gyökeres különbséget hoz hozzá képest. Nem meglepő tehát, hogy Turquet de Mayerne nem őrizte meg elődjének nyomdászati elrendezését sem. A leíró kommentárok elválnak az útvonalaktól, amelyek csupán a könyv végén jelennek meg helységnevlisták formájában. Az útikönyv gyakorlati és didaktikus része is szétválk: a történelmi, gazdasági, építészeti megjegyzések, mint kulturális többlet jelentkezik és abban az értelemben nem kötelező elemek, hogy nem kerülnek bele az útvonalakba.

A vulgáris nyelvhasználat fontos szerepet játszott Estienne könyvében, de nem jelentette azt, hogy az őt követő útikönyvekből teljesen hiányzik majd a latin. 1600-ban Matthias Quad kiadja a *Deliciae Galliae, Italiae et Hispaniae et index viatorius*⁷⁰ című kötetet, amely nem más, mint Európa térképeinek közreadása vulgáris nyelven írt városnevekkel és latin kommentárokkal. A térképek olyan útvonalakhoz készültek, amelyek bizonyosan az Estienne-féle útkalauzból származnak, de a munka egyértelműen nem ugyanannak az olvasóközönségnek szól: a latin nyelv használata, a nem zsebkönyv-formátum, sokkal inkább tudományos munkára emlékeztet, bár sokszor az útkalauzokat is a tanult rétegek vették kézbe, s De Thou is az „almanachokkal” tette azokat egy szintre. Végül ne feledkezzünk meg arról, hogy Matthias Quad – csakúgy, mint Turquet – különválasztja a helységnevek listáját a leíró bemutatásoktól, s Estienne utalásszerű megjegyzéseinél bővebb latin nyelvű kommentárok követik az útvonalakat, amelyek időnként tudományos vonatkozásokat is tartalmaznak.

A további két legjelentősebb kiadásra kerülő útikönyv szintén szakít Estienne eredeti formátumával. Ezek a könyvek: Louis Coulon tollából a „Francia Ulysses”,⁷¹ a másik Du Verdier Franciaország-útikönyve, mely a franciák és a külföldiek számára került

---

⁷⁰ Matthias Quad: *Deliciae Galliae sive Itinerarium per universam Galliam, complectens itinera ab Lutetia Parisiorum, ad omnes Galliae civitates et oppida. Iter agentium commodo additae sunt Galliae tabellae geographicae omnes*. Francofurti ad Moenum, excudebat S. Latomus, 1600.

⁷¹ Louis Coulon: *L’Ulysse françois, ou Le voyage de France, de Flandre et de Savoye contenant les plus rares curiosités des pays, la situation des villes, les moeurs & les façons de faire des habitants dédié à Monseigneur le Comte d’Olonne par le sieur Coulon*. Paris, G. Clouzier, 1643.

összeállításra.⁷² Mindkettő egy 1639. évben publikált kötetből—a német Justus Zinzerling eredetijéből átdolgozott Franciaország útikönyvéből—merített a legtöbbet.⁷³ Ahogy a címekből is látható, az útikalauzok az útleírások formájához térnek vissza, hiszen a két műfaj sosem vált igazán szét. Ez a nézőpont a szerző számára lehetővé teszi, hogy az általa közölt információk személyes biztosítéka legyen, hiszen így alapvetően az általa közölt leírások személyes részesének kell lennie, még akkor is, ha csak papíron zajló kompilációról van szó. A leíró formátum olyan elbeszélés-folytonosságot biztosít továbbá, amely növeli az élvezeti értéket.⁷⁴ Az is nyilvánvaló, hogy a megcélzott közönség sokkal igényesebb, mint Estienne esetében volt. A bevezető szavak megvetéssel nyilatkoznak a kereskedelmi indíttatású utazásokról, amelyeket az arisztokratikus neveltetés utolsó fázisában tett tanulmányutakkal lehet ellentétbe állítani: „Minden nemzet utazhat országának határain belül [...] legfőképpen a nemesség és a fontos tisztségekbe és közfeladatok ellátására szánt legelőkelőbb házak gyermekei.” Franciaország képének leírásához díszes szófüzéreket vonultat fel, hogy lefesse „az éghajlat kellemességét, a tartományok szépségét, a földek termékenységét, a gyümölcsök bőségét, a városokat, folyókat, erdőket és hegyeket”, amelyeknek köszönhetően a királyság „a csodák vidéke, melyek közül is a legmeghatározóbbak a mérsékelt lelkiállapot, a fennkölt lélek, a leküzdhetetlen bátorság, az engedelmes nép, a merész nemesség.”⁷⁵ Párizs megkülönböztetett helyet foglal el ennyi csodás dolog között, akárcsak a Loire vidéke, ahol a legtisztább francia nyelvet beszélik. Ezzel szemben Bretagne kevés helyet kap. Az Estienne által alkalmazott érdeklődési tengelyekből Coulon és Du Verdier csupán az antik vonatkozásokat és a fogadókat őrizték meg, de azokat a könyvtárakkal bővítették. A városok leírásai lehetőséget adnak Franciaország nagyságának minden szempontját megjegyezni. Sőt a királyok hadi cselekményei is elő-előkerülnek, Du Verdier esetében ritkábban, miután ő az útikönyvét részben külföldi utazóknak szánta. Végül pedig ahogy Estienne útkalauza egy etimológiai elemzés kapcsán megemlíti a pikárdiaiak harcias jellemét, vagy Valognes lakóinak „pereskedésre hajlamos” lelkületét, úgy Coulon is az

---

⁷² Justus Zintzerling–Claude de Varennes–Gilbert Du Verdier: *Le Voyage de France dressé pour l'instruction et commodité, tant des François, que des estrangers*. Lyon, Didier & Coral, 1648.

⁷³ Justus Zintzerling–Claude de Varennes: *Le Voyage de France dressé pour l'instruction et commodité tant des François, que des estrangers*. Paris, Olivier de Varennes 1639.

⁷⁴ 1724-ben Louis-Pierre Daudet ismét a felsorolásszerű útikalauz formátumához tér vissza a *Nouveau guide des chemins du royaume de France*-ban. Lásd: Louis-Pierre Daudet: *Nouveau guide des chemins du royaume de France contenant toutes les routes, tant générales que particulières dédié au Roy*. Paris, E. Ganeau, 1724.

⁷⁵ Gilbert Saulnier Du Verdier: *Le voyage de France, dressé par la commodité des François et des étrangers avec une description des chemins pour aller et venir par tout le monde. Corrigé et augmenté de nouveau par le sieur Du Verdier*. 3e éd. Paris, Bobin, 1662. (előszó)

útleírások kötelező toposzát alkalmazza a lakosság „természetére” vonatkozóan: a franciák nála általában túl sok időt szentelnek a játékokra és a nőkre, de mégsem olyan könnyedek, mint amilyennek tűnnek, mozgékonyak és „irodalomra fogékonyak”, a savoyaiak „természetükből fakadóan ostobák”, a montauban-iak „gőgösek”.

A kommentált útikönyv terve a szerző közösség iránti felelősségérzését mutatja, amely felelősség a nyomdász mesterség sajátja is. Henri Estienne, Charles unokaöccse,⁷⁶ megerősíti ezt a kulturális, pedagógiai irányvonalat, hiszen genfi polgárként is e szavakkal ajánlja a Francia nyelv felsőbbrendűsége című munkáját Franciaország királyának:

Továbbá azt tudom mondani, Felségem, hogy akik látták atyáim és nagybátyám írásait észre fogják venni, hogy a hazám iránt érzett tisztelet olyannyira örökletes, hogy sosem tudnám ezt magamból kiirtani, hacsak nem teljesen vetném ki bensőmből.⁷⁷

A megbecsültségnek örvendő Estienne család királyi védelemben részesül, s amikor Robert elmenekül Kálvinhoz, akkor a királyi nyomdász rangot Charles veszi át. Sőt, annak ellenére, hogy a châteaubriant-i rendelet (1551. június 17.) megparancsolta az eretnekek javainak elkobzását, Charles megkapja II. Henrik kegyelmét és Robert gyerekei számára a felmentést. Ebben a kontextusban Charles Estienne vállalkozása a királyság széthullás-veszélyére adott válasz volt. Franciaország közlekedési topográfiája, a megjelenített útvonalakon túl, a királyságot bejáró személyek kapcsolathálózatán alapuló összetartozás és nemzeti virágzás – születőben lévő – dinamikus képét is körvonalazza.

Charles Estienne követői és plagizálói a műfaj nyelvezetét egyre inkább irodalmivá teszik, amivel éppen a polihisztor nyomdász kezdeményezésének eredetiségét és újszerűségét törik meg. A *Guide* helységneveinek és egyszerű rövidítéseinek erejét náluk felváltja a témát fennköltén bemutatni szándékozó díszes próza. A francia táj tárgyalásának két gyakorlata, két műfaja áll Estienne és követői személyén keresztül egymással szemben. Az egyik arra törekszik, hogy az utazónak „kellően nagy margót” hagyjon útjának megtervezéséhez, míg a másik hatást gyakorol olvasójára az ékesszólás csábításával. A mai közönség számára az

---

⁷⁶ Ifj. Henri Estienne-ről lásd: Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged, Universitas Szegediensis, 1948. 32-33.

⁷⁷ „Je puis dire d’avantage, Sire, que ceux qui auront veu les escrits de mes pere et oncle, appercevront que ceste ardante affection d’honorer ma patrie m’est tellement hereditaire, que je ne pourrois me la desraciner, sans forligner totalement.” Lásd: Henri Estienne: *Project du livre intitulé de la Précellence du langage françois*. Paris, par M. Patisson, 1579. [2.]

utazás elméletének e két eltérő felfogása arra hívja fel a figyelmet, hogy nem mindig az újabb keletű műfaj képviseli a modernebb nézőpontot.

1. 2 Az utazás, mint a nemesi képzés része

Az „utazás” kifejezés 16. századi jelentése érezhetően különbözött a mostanitól,⁷⁸ hiszen manapság jóval korlátozottabb jelentéssel bír. A vizsgált korszakra vonatkoztatva azonban sokkal szélesebb szemantikai mezőt alkot, amely valójában minden lehetséges helyváltoztató cselekvést magába foglal, amelyre egy korabeli utazó a fejét adhatta. Az „utazás” szó jelentéseinek gazdagsága lehetővé tette a kortársak számára, hogy ezzel az egy szóval jelöljék a nemesi utazások lehetséges megnyilvánulásainak összes változatosságát. Az utazások sosem korlátozódnak a nemességre, sem pedig ezek valamelyik életszakaszára, mégis általában az ifjú arisztokraták fognak bele képzésük szerves részeként. Gyermekkoruk első részét természetesen az atyai házban töltik, ahol megtanulják a társadalmi helyzetük által megkövetelt ismereteket, majd a folytatásban „külhonba” küldik őket, hogy „modern nevelést” kapjanak egy nagyúr mellett vagy egy királyi udvarban. Itt tanulják meg jövődő katonai mesterségük alapismereteit, éppúgy, ahogy az udvarbeli élet szabályait. Az általunk vizsgált időszakban akadémiák még csak kezdeti szinten működnek nemeseknek. Leginkább azoknak a németországi és itáliai utazásoknak tulajdonítják a legnagyobb nevelő értéket, amelyek során családjuk üzleti partnerei fogadják őket, nyelveket tanulnak és a társasági, diplomata vagy katonai életbe nyernek bevezetést. A bátrabbak vagy kíváncsibbak Konstantinápolyig vagy messzebb is elmerészkednek.⁷⁹ Tanulási folyamatuknak egy másik

---

⁷⁸ A *voyage* szó meghatározása *Le dictionnaire de l'Académie françoise* lapján (Paris, Vve J. B. Coignard et J. B. Coignard, 1694. 2e vol. 661.) **Voyage.** s. m. Allée ou venuë qu'on fait pour aller d'un lieu en un autre assez éloigné. *Grand, long, lointain voyage, faire voyage, un voyage en Italie, en Perse, aux Indes, revenir de voyage, d'un voyage, estre en voyage, avez-vous achevé vos voyages, c'est un beau voyage, les fatigues des voyages, comment vous portez-vous de vos voyages? Voyage en Levant, voyage à Jerusalem, voyage de saint Jacques en Galice.* On appelle les grands voyages sur mer, *Voyages de long cours.* Il se dit aussi, De toute allée & venuë d'un lieu à un autre, quoy qu'il ne soit pas fort éloigné. *J'ay fait deux voyages à Versailles, j'ay fait vingt voyages chez luy sans le trouver.* Il se dit aussi, De l'allée ou venuë que quelqu'un fait pour nostre service, soit pour porter quelque chose, soit pour faire quelque message. *Ce crocheteur, ce porteur de chaises, ce charrettier a fait tant de voyages pour moy. il faut payer son voyage.*

⁷⁹ Erről bővebben lásd: Jean Boutier: *Le Grand Tour. Une pratique d'éducation des noblesses européennes (XVIe–XVIIIe siècles).* In: *Le voyage à l'époque moderne.* (Cahiers de l'Association des Historiens modernistes des Universités n°27). Paris, Presses de l'Université de Paris Sorbonne, 2004. 7-21.

aspektusa ez. A gazdagabbak meg tudják maguknak engedni, hogy nevelővel vagy tanítóval utazzanak, s hogy jelentős számú – többnyire rokoni köreikhez tartozó – ifjú nemesi kísérettel vegyék magukat körül. A kevésbé tehetősek csoportban indulnak útnak egy befolyásos nagyúr védelme alatt vagy a tőle kapott ajánlólevelekkel felszerelve. A korabeli források tanúsága szerint a fiatal utazók jól kihasználják idejüket távollétük alatt, még ha „turisztikai” programokon is részt vesznek külföldi tanulmányaikon kívül. Mindenekelőtt fontos számukra, hogy több nyelvet megtanuljanak és tökéletesítsék is azt, s ezek az anyagi lehetőségeik függvényében megfogalmazott célok majd minden fiatal utazó terveiben szerepelnek. Általában a fiatal nemesek igazi katonai gyakorlatot is teljesítenek külföldön, itt megtanulják a fegyverekkel való helyes bánásmódot, a helyes lovaglást, kiképezik magukat a hadgyakorlatokban. Leginkább az olasz iskolát részesítik előnyben a különleges haditechnikák elsajátításához, hiszen az olasz fegyveroktatók voltak a leghíresebbek ekkor Európa-szerte. E világjárások nyomán a fiatal nemesek kellőképpen felkészültnek érzik magukat jövőbeli hivatásukra és buzgón keresik a lehetőséget első fegyveres kalandjukhoz. Éppen ezért a szükségszerűség vezeti őket rögtön az ifjúkor végén arra, hogy keressék a lehetőséget háborús beavatkozásra és a hadi képességeik leggyorsabb bizonyítására. Ha pedig egyetlen háború sincs „otthon”, akkor leggyakrabban önkéntesként vagy kalandorként külföldi hadseregbe állnak szolgálatba és így próbálnak kitűnni a csatákban.

1. 3 Katonai nemesi helyzet és utazás

Az állandósuló hadi készültség és a hadi technika fejlődése szükségszerűen hívja létre a francia társadalmon belül azt a katonai réteget, amelynek összetétele már nem teljes egészében nemesi származású.⁸⁰ A nemesség összességén belüli helyük akkor gyengül meg igazán, amikor a királyi kormányzat szervein belül növekszik a tisztségek eladása, azaz rohamosan nő a taláros nemesség száma. A vallásháborúk ideje – bár ekkor sem áll meg a taláros nemesség fejlődése – átmenetileg ismét megerősíti a katonai nemesség szerepét és tekintélyét,⁸¹ a IV. Henrikkal beköszönő békés időszak azonban mindenképp visszaveti a társadalmi réteg pozícióját. Az egyre inkább erősödő monarchikus állam konfliktusba kerül

---

⁸⁰ André Corvisier: *La Noblesse Militaire. Aspects militaires de la noblesse franchise du 15e au 18e siècles. Histoire Sociale*, 22 (1978). 339.

⁸¹ Op. cit., 342.

az átmenetileg régi erejét visszanyert katonai nemességgel, akik a polgárháború idején vagy a hugenottákhoz, vagy a ligához csatlakoztak. Ugyanakkor a nemesség, sőt az egész társadalom vitathatatlanul a katonai hivatást becsüli még mindig a legtovábbra. A folyton akcióban lévő katonai nemes képe mélyen gyökerezik a 16. századi francia társadalmi elit gondolkodásában. Eszerint az igazi nemesember ösztönösen kerüli a semmittevést, s külföldi háborúkra önkéntesen kötelezi magát az udvari vagy vidéki könnyed nemes élet visszautasításáért, avagy egy veszélyes, ám dicsőséges vállalkozás teljesítéséért. A háború azonban nem az egyetlen módja a közvélemény kritikája alól való mentesülésnek. Az utazás minden formája elegendő a nemesi kötelesség végrehajtásához, azaz a „békés” utazást is igazi nemesi időtöltésének ábrázolják és ennek megfelelően dicsérettel illetik.

A 16–17. században gyakori jelenség, hogy a katonai szolgálatot teljesítő nemesek saját uralkodójuk helyett másik uralkodó szolgálatába állnak, s még ha elméletileg királyi engedély nélkül nem is indulhatnak el, a gyakorlat több ezzel ellentétes példát is szolgáltat. A királyságon kívüli küldetések az esetek többségében a királyi hatalomtól függetlenül, sőt azzal ellentétesen szerveződnek, s a francia nemesek és katonák nagy része mindenféle hivatalos engedély nélkül kóborol Európában. A külföldi szolgálatot az udvar és a közvélemény úgy fogja fel, mint a francia befolyás külföldi kiterjesztését, hiszen ha dicsőséget szereznek, akkor a monarchia dicsőségéhez járulnak hozzá. Ráadásul a fiatal generációk utazásait „tanulmányutaknak” fogják fel mind a hivatalos adminisztrációban, mind a nemesség köreiben, a külföldi szolgálatra pedig az „igazi” királyi szolgálat átmeneti helyettesítőjeként tekintenek. A gyümölcsöző tanulmányút vagy a külföldi katonai sikerek növelik az ifjú tekintélyét, hozzájárulnak előmeneteléhez. Charles de Gonzague, Nevers hercege még csak 14 éves, amikor már jelen van Laon, Château-Thierry, Beauvais és Amiens ostrománál, s 1600-ban IV. Henrik kíséretének része a savoyai háborúban.

A nemesség gyakori helyváltoztatása időben nagyon messzire nyúlik vissza, már jelen van az első keresztes háborúk elméletében. Ugyanezek az alapokon ezt az eszmét újra felfrissítik akkor, amikor a központi hatalom kénytelen megszabadulni a feleslegessé, sőt a belső társadalmi béke szempontjából aggasztóvá váló katonai kapacitástól. Ez a háborútól megfosztott réteg ugyanis a katonai munkaerő nehezen ellenőrizhető, sőt háború híján veszélyes tartaléka. Jean Bodin is a háborúban lát lehetőséget arra, hogy a köztársaság megtisztuljon a „latroktól, gyilkosoktól, semmittevőktől, csavargóktól, rablóktól, tolvajoktól”, minden rossz példától, amely „a jó alattvalók egyszerűségét elrontják”. Úgy véli a *Köztársaság* ötödik könyvében, hogy a hivatalnokok egymagukban képtelenek az

egész társadalmat megfegyvelmezni, s csakis egy fegyveres konfliktus, egy „purgáló orvosság” képes „megtisztítani a köztársaságot ilyen szemetektől” és „elűzni a köztársaság egyetemes testét megrontó nedveket”.⁸² A társadalomra veszélyes elemek eltávolítására használt módszerek között kiemelt helyet foglal el a magyarországi utazás. A „szent küldetések” engesztelő hagyománya mutatkozik ebben meg, amely szerint több keresztes lovag azért indul keletre, hogy jóvátegye az eredeti társadalmi közege által elkövetett hibákat. Itt jegyezzük meg, hogy keresztes háborúk eszméjének tekintetében két ellentétes történeti interpretáció létezik. Az egyik Alphonse Dupront⁸³ sajátja, amely a keresztény–muzulmán ellentét elméletét hosszú távú folyamatában a keresztes háború mítoszára keresztül közelíti meg. Ezzel ellentétben Sahin-Tóth Péter⁸⁴ és Géraud Poumarède úgy véli,⁸⁵ hogy ez a mítosz egyre inkább csak a „testetlen retorikában” jelentkezik, amit a politikusok saját érdekeiknek megfelelően alkalmaznak. A politikai érdek ebben az esetben a hitbéli meggyőződés helyébe lép, és mégha él is a fennkölt eszme a hitetlenek elleni összefogásról, sok esetben az anyagi haszonszerzés motiválja a hadba állókat. Eszerint a 17. század elején a pragmatikus politika a „jó katolikusok”, a vallás elsőbbségének védelmezői és a „jó franciák”, a politikai elsőbbségét hirdetők közötti ellentétben jutott kifejeződésre.

Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur herceget részben katolikus vallási szenvedélye indítja arra, hogy csökönyösen kövesse céljait, s mivel uralkodói családból származik lehetősége is adatik erre. Az egyre inkább csak elméleti síkon a Német–római Császársághoz tartozó Lotaringiában a hivatásszerűen háborúból élő társadalmi csoportok ügyét még jobban befolyásolják a magyarországi török háborúk, s a Lotaringiai Hercegség jogi helyzete folytán arra kényszerül, hogy járuljon hozzá a birodalom oszmán előrenyomulás ellenében folytatott védelem költségeihez. Ezek a hozzájárulások a 16. század végén, a Habsburgok és

---

⁸² „Le plus beau moyen de conserver un estat et le garentir de rebellions, seditions, et guerres civiles, et d’entretenir les subjects en bonne amitié, est d’avoir un ennemi, auquel on puisse faire teste. [...] lesquels n’ont jamais trouvé plus bel antidote des guerres civiles, ni remede plus certain, que d’affronter les subjects à l’ennemi [...] Encores y a il un autre point bien considerable, pour monstrier qu’il faut entretenir la discipline militaire, & faire la guerre, c’est qu’il y a tousiours eu, & n’y aura iamais faute de larrons, meurtriers, faitneants, vagabonds, mutin, volleurs en toute Republiques, qui gastent la simplicité des bons sugets, [...] Il n’y a donc moyen de nettoier les Republiques de telle ordure, que de les envoyer en guerre, qui est comme une medicine purgative, et fort necessaire pour chasser les humeurs corrompus du corps universel de la Republique.” Lásd: Jean Bodin: *Les six livres de la République*. Lyon, Jean de Tournes, 1579. 529-530.

⁸³ Alphonse Dupront: *Le Mythe de croisade*. Paris, Gallimard, 1997, 4 vol. passim

⁸⁴ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 42-54.

⁸⁵ Géraud Poumarède: *Pour en finir avec la croisade. Mythe et réalité de la lutte contre les Turcs aux XVIe–XVIIe siècle*. Paris, PUF, 2004. 619.

az oszmánok közötti konfliktus kiújulásával, ismét napirendre kerülnek, miközben Lotaringia – éppen a *Pays de l'Entre-deux* helyzetéből adódóan – folyamatosan kibúvót keres alóluk. Lotaringiát jobban érintették a magyarországi harcok társadalmi okok miatt is. A helyi nemesség ugyanis nem tudott magának teret, azaz tisztséget, díjazást, vonzó előrelépési lehetőséget találni saját ambíciójuk kielégítésére. Éppen ezért a lotaringiai nemesség 16–17. századi külföldi kivándorlása és szolgálata állandónak mondható, leginkább a francia király vagy a Habsburgok udvara és hadserege vonzásában. A távozók nagy része a régi típusú katonai nemességhez tartozik, akik – a hercegek 16. század elejétől létező folyamatos térhódításával szemben – megőrizni kívánt egyik legfontosabb kiváltságai között szerepelt annak joga, hogy külföldi herceg parancsnoksága alatt harcoljanak abban az esetben, ha Lotaringia nem áll háborúban. Ahogyan azt látni fogjuk a 3. 2 fejezetben, Mercœur herceg megkopott tekintélyét is császári szolgálatának köszönhetően tudja helyreállítani. Mercœur herceg Magyarországon tett utazásai kapcsán lesz alkalmunk elemezni Alphonse de Rambervillers vagy Nicolas de Montreux műveit, s Dominique Gaspard *Mercuriade* c. tragédiáján keresztül mutatjuk be a keresztes háború szüzse különálló irodalmi műfajjá válását. A Mercœur herceg körül tevékenykedő propagandisták munkáiból azt is látni fogjuk, hogy a lotaringiai hercegi dinasztia a protestáns támadásokra válaszul a keresztes háború eszméjét használja fel saját tekintélyének és törvényességének megszilárdításához. Godefroy de Bouillon leszármazottai a hitetlenek elleni védekezést testesítik meg, s a hitetlen fogalma alá sorolják az iszlám és a protestáns hitet egyaránt. A dicső keresztes lovag ősre való utalások megtalálhatóak Szalézi Szent Ferenc Mercœur herceg halálára írt gyászbeszédjében,⁸⁶ vagy Alphonse de Rambervillers szintén Mercœur magyarországi hőstetteit megörökítő költeményeiben.⁸⁷

1. 4 A francia nemesség Magyarország vonzásában

A Magyar Királyság, tágabb értelemben Közép- és Kelet-Európa minden országa valóban hosszú küzdelem színterévé válik, amely közvetve vagy közvetlenül szembeállítja őket a 15. századtól az Oszmán Birodalommal. A hosszútávon harcszíntérré változó övezet elsősorban

---

⁸⁶ François de Sales: *Opuscules de saint François de Sales*. Tome premier. Paris, C. Hérisant, 1767. 190.

⁸⁷ Alphonse de Rambervillers: *Les dévots élanemens du Poète chrestien*. Pont-à-Mousson, par Melchior Bernard, 1603. 237.

a francia társadalom ama elemeit vonzza, akik valamilyen módon kötődnek katonai cselekményekhez. Ezt az alapelvet szem előtt tartva az utazók úti céljának kiválasztását befolyásoló indíttatásokat három kategória szerint osztottuk be, nem feledkezve meg arról, hogy további kategóriákkal is árnyalható a 16. század végi nemesi utazások valósága. A *tudósító-politikus-hadvezér* hármastengely adja dolgozatunk megközelítési kulcsát, lehetővé téve egyidejűleg problémafelvetésünk társadalmi, kulturális környezetének vizsgálatát a török ellenes harcok időszakában. Alapvetően a magyarországi tizenöt éves háborút tekintjük a vizsgálódás tengelyének, de időben korábbi példákkal azt is szeretnénk példázni, hogy tartós jelenségről van szó, s hogy a francia utazók Magyarország vonzásában több generáción keresztül jelen vannak. A nemesi tömegek elvándorlása a 16–17. századi nemesi generációk álláskeresésével is összefüggésbe hozható, ennek általános jellegére szintén tekintettel kell lennünk. Eme utazási indítékok olyan tematikai kategóriákat szolgáltatnak számunkra, amelyek kiváló keretet adnak a 16–17. századi francia–magyar kapcsolatok feltérképezéséhez.

1. 4. 1 Utazási indíték: híradás, tudósítás

A „török ügyek” iránti általános kíváncsiság nagy Franciaországban, így a 16–17. század fordulóján a pamfletek és híradások az oszmánokhoz kapcsolt egzotikusság jegyében mindig nagy olvasótáborra mozgósítanak. A francia elit csupán egy nagyon szűk csoportjának a privilégiuma, hogy a „török ügyekről” első kézből értesüljön a konstantinápolyi, velencei, római nagykövetek vagy a prágai és német küldöttek által. Eme udvari társaság, politikai elit, vagy „tudós köztársaság polgárai” terjesztik a híreket, komplex információhálózat működik közöttük, ahogyan ezt Jacques Bongars diplomata példáján keresztül is látni fogjuk.

A 16. században bekövetkezett információrobbanás új „munkakört”, a helyszíni tudósító kategóriáját hozza létre. Minden tudósításnál hitelesebb a szemtanú beszámolója, amikor a városok és csatateretek felkeresése, az érintett személyek meglátogatása szerepelt az utazó programján. Az ilyen kalandok részesei szeretnének megjelenni, sőt részt venni a híres ütközetekben, vagy más korabeli politikai vagy katonai eseményeken, s legfőképpen gyakran készek ezekről beszámolót adni. A kor nagy háborúi megtekintésre érdemes „látványosságok” közé tartoztak, a róluk adott tudósítás a mai értelemben vett napilapok politikai rovatának felel meg. Nem véletlen például, hogy sok ifjú nemes szeretne látni

Oostende híres ostromát (1601–1604) vagy a 17. század elején a magyarországi háborúkat.⁸⁸ Jean de Malmidy útjának indítványozója, Antoine de Croÿ francia protestáns arisztokrata családból származik, s az egyik legjelentősebb hugenotta vezető. Kifejezetten azzal a szándékkal küldi hazánkba 1564 legvégén (ill. 1565 elején) bizalmi emberét, hogy első kézből származó, hiteles tudósítást adjon a sok álhíreszeléssel ellenében a török előrenyomulásról. Miksa-párti hangnemével különösen értékes beszámoló születik Malmidy tollából, még ha a kutatók általi felfedezése még várat is magára. A szerző személyét kellően sötét homály borítja ahhoz, hogy kilétéről pontos állításaink lehessenek, csupán annyit tudunk biztosan, amennyit ő maga árul el felvezető soraiban. Beszámolója kizárólagosan az eseményekre koncentrál, személyes hangvételnek semmi nyomát sem fedezhetünk fel nála, s 1565 augusztusi eseményekkel hirtelen megszakad. Utazása módjáról, körülményeiről nem árul el részleteket és kíséretének tagjait sem említi, ugyanakkor rajta keresztül éppen e műfaj sajátosságait tudjuk példázni, kiemelve a benne rejlő üdvös és zavaró jegyeket.. Másik példánk, a II. Mátyás koronázási szertartásán készült francia nyelvű tudósítás lehetőséget ad egyetlen eseményt több forrásdokumentumon keresztül történő párhuzamos tanulmányozására. Maga a koronázási esemény ugyanis kellően nagy horderejű ahhoz, hogy számos helyszíni tudósítás kerüljön feljegyzésre, s hogy ezek nyomán a történelmi összefüggéseket komparatív elemzés keretében keressük.

1. 4. 2 Utazási indíték: politikus, diplomata

Franciaország igen nagy késéssel építi ki diplomáciai hálózatát, de a vallásháborúk felgyorsítják a folyamatot. A század végére jelentősen bővül és megerősödik, a király küldöttei járják Európát, sőt az azon túli területeket is, hiszen sokszor Konstantinápolyba is kapnak megbízatást.⁸⁹ A diplomáciai forradalom inkább törékeny, veszélyben lévő ország reakciója, mint erős, tartós hatalom megnyilvánulása. Ugyanakkor a vallásháborúk ideje alatt sem reked meg Franciaország diplomáciája, hanem éppen ellenkezőleg ennek köszönhetően terjed ki, válik sokoldalúbbá és alakul át. IV. Henrik uralkodásának legjelentősebb részét a külkapcsolatok rendszeres és széleskörű megszervezése teszi ki. Még az általa kiépített politikailag békés időszakban is minden kérdés alapját két elv alkotja, katolicizmus és reformáció, mert ameddig ezek ellentétben állnak, ameddig nem lehet őket kibékíteni vagy egyiket a másikkal megfékezni, addig lehetetlen tartós szövetségeket kötni.

---

⁸⁸ James Miller: *Swords for hire. The Scottish mercenary*. Edinburgh, Birlinn, 2007. 64.

⁸⁹ Lásd: François Savary de Brèves vagy Jean-François de Gontaut-Biron küldetése.

Bár a Német-római Birodalom területén nem állomásoznak állandó francia küldöttek a német államok jogilag nem szuverén helyzete folytán, a protestáns fejedelmekkel való kapcsolattartás már az első Valois-kat is érdekli, főként miután 1552-ben a chambord-i egyezményben II. Henrik szövetséget köt velük V. Károly ellenében. Jacques Bongars, IV. Henrik német hercegekhez küldött állandó követe, nagy közép-kelet európai körutazást tesz 1585-ben, érinti Magyarországot s a későbbiek során az esetleges visszatérés gondolta végigkíséri, érdeklődését nem veszíti el az ország iránt. Határozott céllal és megbízással érkezik, erősítési munkálatok, fegyverraktárak és minden más katonai jellegű tárgy vagy objektum belekerül útközben gyorsan vázolt naplójába. Alkalma nyílik személyes kapcsolatokat kötni, amelyek – ahogy ezt az utazást követő események bizonyítják – a Habsburg-ellenes körökhöz és protestáns elithez kapcsolják nagyköveti megbízatása idején. Ezek a kapcsolatok hosszútávon hasznosnak bizonyulnak számára, a körülötte működő információhálózat működtetéséhez. Augier Ghislain de Busbecq (Augerius Gislenius Busbequius) francia-flamand politikus az európai diplomácia meghatározó szereplője a burgundi hercegek, majd az osztrák Habsburg-ház szolgálatában sokkal rövidebb ideig kerül kapcsolatba Magyarországgal. I. Ferdinánd magyar király, későbbi német-római császár szolgálatában felületes benyomást szerez az általa átszelt magyar tájakról, klisészerű ítéletei csupán visszaújtján kerülnek árnyalásra. Az értékes tranzitirodalmi dokumentum⁹⁰ ugyanakkor éppen azt az arcát villantja meg hazánkunknak, amely igen mélyen gyökerezik a 15–16. századi európai közvéleményben.

1. 4. 3 Utazási indíték: hadvezér

A Francia Királyság polgárháború utáni békés időszakában a perifériára szoruló hadvezérek önmegvalósítása nehezebb lesz, kénytelenek külföldi szolgálat lehetőségét keresni, amelyhez a Magyar Királyság területén állandósuló „harciskola” megfelelő terepnek bizonyul számukra. Egyrészt személyes felemelkedésüket, gyakorlatszerzésüket látják ebben, másrészt a rendíthetetlen katolikusok továbbra is folytatják ügyük képviselését az iszlám előretörése ellen. Az ifjú nemesek utazásainak fontos részét képezi a magyarországi szolgálat, sőt a 16–17. század fordulóján a fiatal generációk számára egyfajta kollektív szabállyá válik. Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege születésénél fogva arra volt rendelve, hogy a határ menti nemességnek fenntartott szerepkörből több lehetőséget kipróbáljon, vagy legalábbis szándékában álljon kipróbálni. Ami az utazásának indítékait

---

⁹⁰ A tranzitirodalom fogalmának definiálását lásd a 2. 2. 1 fejezetben.

illeti, annyi bizonyos, hogy neki nem volt szüksége sem bátorságának, sem katonai erényeinek bizonyítására ahhoz, hogy a császári hadsereg főparancsnok-helyettese legyen. Származása, politikai szereplése, társadalmi helyzete egyértelműen predesztinálják a hazáján kívüli császári szolgálatra. Azért szánunk ilyen sok helyet Philippe-Emmanuel de Lorraine személyének és köreinek feltárására, mert gazdagon dokumentált pályája különlegesnek és tanulságosnak mondható. Személyére vonatkozó gazdag levéltári dokumentumoknak köszönhetően számos részletet tudunk magyarországi utazásainak körülményeiről. Számára Magyarország a nemesek által keresett kalandok és harcok színtere, Bécs pedig az a város, ahol új kapcsolatai jönnek létre. A francia nemes igazi udvari hangulatot, pezsdítő társasági életet talál Prágában, a császári fővárosban, s adminisztrációs ügyei is ide kötik. Az általa toborzott zsoldos haderő és hadieszközök szállítása tanulságul szolgál a 16. századi katona-utazók tanulmányozásához, a Chantilly Condé múzeum levéltárában található leltár alapján arról is pontos tudomásunk van, hogy milyen felszereléssel indul neki magyarországi kalandjának. Mercœur két páncélzatot, minden lovának zöldbársonyos nyerget visz magával Franciaországból,⁹¹ amely értékes hadi felszereléseket szétszerelik az utazáshoz és Bécsben rakják össze. Ezenkívül két pár teljes fegyverzetet visz saját hasznára, két kardhüvelyt (egyet bársonyból, egyet bőrből), lőfegyvereket, lövedékeket, lőport és töltényeket. Egy ilyen vállalkozás tehát még egy Mercœurhöz hasonlóan tehetős nemeseknek is nagy anyagi megterheléssel jár, hiszen a megfelelő fegyverzet és az elegendő kíséret hatalmas összegeket emészt fel. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a vállalkozások egyben jelentős befektetések, hiszen II. Rudolf császári hadseregében rendkívül jó fizetést, s parancsnoki címet sikerül kialakítania, hogy így alakítsa utazását tartós befektetéssé.

1. 5 Közlekedési útvonalak

A Francia Királyságból érkező utazók számára a közvetlen út, Párizs és Bécs között – Champagne-t, Lotaringiát és Elzászt átszelve – a Rajnához vezet. A francia nemesek útvonala először rendszerint a lotaringiai herceg udvarán keresztül visz, ahol a rangos utazóknak kötelességük látogatást tenniük. Strasbourg – mivel kereskedelmi előnyökkel és látnivalókkal is jár – fontos állomása az utazóknak annál is inkább, mivel IV. Henrik is a jó

---

⁹¹ Lásd: Mercœur nomeny-i kastélyának leltára: Chantilly, Ms. 1A 38.

viszony fenntartására törekszik a hagyományosan protestánsbarát várossal.⁹² A strasbourg-i híd közkedvelt átkelő Baden-en és Würthenberg-en keresztül Ulm felé, amely a franciák leggyakrabban használt átszállópontja az osztrák főváros irányába. A vallon és francia zsoldosok is többnyire itt vagy esetenként másik dunai kikötőben szállnak hajóra, majd Bécsben vagy környékén szállnak át, s innen tovább is hajóval mennek Magyarországra. A katonák átkelésakor a német hercegek mindig veszélyben érzik magukat, így például Mercœur herceg 1600. évi tavaszi toborzása közeledtével azonnal Bongars-hoz fordulnak további tájékoztatásért. Az ismételten megfogalmazott tiltakozások nyomán a császár kénytelen időnként egy-egy várost és hercegséget kivonni a francia és vallon csapatok vonulása alól. Ugyanakkor a Magyarországra tartó és onnan érkező csapatoknak parancsba adják, hogy kis csapatokban közlekedjenek az utakon, hogy átvonulásuk ne jelentsen túl nagy terhet a városok és falvak lakosainak.⁹³

A Magyar Királyság felé a legjelentősebb hajózási csomópont, áruforgalmi központ, a nürnbergi és augsburgi német kereskedők találkozóhelye Bécs városa. A többi német kereskedővárosokból (Ulm, Regensburg, Passau, Linz) szintén ide gyűrzik be a forgalom. Az áruszállításra azok a városok is a hajóutat választják, akik a Dunától távolabb esnek, hiszen mindenképpen ez a legbiztonságosabb, legolcsóbb és legkényelmesebb szállítási eszköz ebben a korban. A török előretörés előtt a bécsi hajósok Budáig jártak, Bécs és Visegrád között ők ismerték a legjobban az útvonalakat. Buda elfoglalása után (1541) azonban egyre jobban nyugat felé szorulnak, először Komáromig, majd csak Győrig jöhetnek le, a 16. század végén pedig már csak Pozsonyig. A magyar és rác hajósok Bécsben vásárolnak vagy bérelnek hajókat és innen eveznek lefelé. A legügyesebbek és legmerészebbek a komáromiak, ők jutnak el leggyakrabban a török hódoltsági területekre, minden helyet felkeresnek Belgrádtól Bécsig hajóikkal, s első rangú csempészeknek is számítanak. Az 1566. évből van először adatunk arra vonatkozóan, hogy háborús célokra a hajósokat és vontatókat nem egyszeri hajófordulásra fogadják fel, hanem a törökellenes hadjárat egész idejére szerződtek.⁹⁴ A hajósnép a hadi készütség idején nemcsak az élelmet és a hadiszereket szállítja Magyarországra, hanem a gyalogságot és esetenként a

---

⁹² Urbain de Laval Boisauphin például 1600 nyarán indul útnak IV. Henrik megbízásából és a király kérésére több hivatalos látogatásnak is eleget tesz Strasbourgban. Lásd: Albert Babeau: Une ambassade en Allemagne sous Henri IV. *Revue historique*, Vol. 60 (1896) 30-33.

⁹³ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 233.

⁹⁴ Takáts Sándor: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Második közlemény. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 7. évf. (1900) 7. 151.

lovasszázadokat is. A katonaszállítás ilyenkor még késő ősszel is tart, mivel a hajók túlnyomó része Magyarországra távozik és a felső Dunán már alig lehet hajót szerezni.⁹⁵

A diplomáciai követségek szabad zászló alatt hajóznak Bécsből Komáromig, s a 16. században gyakran láthatók a Dunán lefelé evező török és tatár követségek. A követek és kísérőik lóháton és szekereken mennek Bécsbe, kíséretükben kereskedők utaznak. Mindig rengeteg áruval mennek fel, s még többel jönnek vissza, mivel a követségek díszes kísérete tulajdonképp nagyarányú csempészetet űz. A csempész- és kereskedelmi áruk mellett igen sokszor hadiszereket is szállítanak, amelyek legnagyobb részét Nürnberg városa szolgáltatja. Regensburgig szekereken, onnét pedig fedetlen hajókon hozzák Magyarországra a puskaport hordókban, csak tartós esőzések idején fedik be a lőporszállító hajókat.

A vonuló csapatok Bécsben mustrán vesznek részt és megkapják első fizetségüket vagy annak előlegét, mielőtt elindulnak Magyarországra. A gyalogság itt ismét hajóra száll és Győrbe, Komáromba vagy Esztergomba megy, a lovasság általában ugyanezt az utat a szárazföldön teszi meg. Guy de Laval gróf (1585–1605)⁹⁶ és kísérete Bécsből szárazföldön keresztül utazik helyi idegenvezetők segítségével Magyarországra, miközben a tábori és hadi felszerelésük a Dunán ereszkedik le. A császári hadsereghez igyekvő francia arisztokraták és a csapatok nagy része azonban a vízi utat veszi igénybe, így például Mercœur herceg is 1600-ban, ami a rossz idő miatt nem bizonyul szerencsés döntésnek. Magyarországon a katonák helyváltogatását a császári adminisztráció a lehető legerősebben szabályozza. Általában a tisztek és a katonák nem hagyhatják el a tábort vagy a számukra kijelölt szállást a feletteseik engedélye nélkül. Az útlevéllal nem rendelkező katonákat szigorúan tilos volt továbbengedni.⁹⁷ A Francia Királyságból a magyar területek felé az út átlagos hossza 20-25 nap. Az utazók többségükben nem sietnek, kényelmesen haladnak és meglátogatják az útvonalukba kerülő emlékműveket, híres embereket. Jóllehet útvonaluk célja a magyarországi harcokban való részvétel, ennek ellenére nem vetik meg a szórakozást és a társadalmi osztályuknak fenntartott társasági érintkezéseket. Ezzel szemben a Magyarországon csupán átutazó személyek a gyorsaság érdekében nem hagyják el a közlekedési eszközeiket, s csupán felületes benyomást szereznek a viszonyokról. A gyakran diplomaták, politikusok

---

⁹⁵ Op. cit. 152.

⁹⁶ Guy XX de Laval gróf utazását feldolgozza: Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 479–496.

⁹⁷ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 234.

által teljesített küldetés létrehoz egy sajátos irodalmi műfajt, amelyet tranzitirodalom néven definiáltunk a Busbecq által tett utazás kapcsán (lásd 2. 2. 1 fejezet).

A kevésbé biztonságos szárazföldi utakon a hintó a legelterjedtebb közlekedési eszköz. Lóhátra leggyakrabban sietős megbízatás sarkallja a tehetősebbeket, ahogyan Busbecq és kísérete is nyeregbe száll visszaútján. Több francia nemes, aki kíváncsi a Habsburgok országára és a magyarországi háborúra – az osztrák fővároson keresztül – a szokásostól eltérő útvonalat választ, bár erről kevesebb adat áll rendelkezésünkre. A Velencét és Bécsét összekötő utakról van szó, amely útvonal az Itáliába és Németországba igyekvő francia nemesek nagy körútjának (*Grand Tour*) a részét képezik. A korabeli fiatal francia arisztokraták közül például 1600-ban Henri de Rohan herceg⁹⁸ és 1604-ben Guy de Laval gróf⁹⁹ választja ezt, amikor nagy európai körútját teszi.

Nagyon kevés olyan adatunk van, amelyből tudnánk a francia arisztokrácia magyarországi utazásainak anyagi terheire következtetni. Csupán Laval gróf 1605. évi utazásának napi számadásai állnak rendelkezésünkre, amelyet Angot apát közölt,¹⁰⁰ és Sahin-Tóth Péter dolgozott fel. Ebből, illetve további források szórványos utalásaiból azonban tisztán kiolvasható, hogy egy nagyobb katonai egység menet közben felmerülő szükségletei jelentős anyagi áldozatot kívánnak, ami megmagyarázza az utazás során, főként Bécsben tett vásárlásokat. A szekerek (sok esetben 3–4) és a hajók (szintén 3–4) bérlésére, a csomagok Bécsig szállítására jegyzett költségek annak bizonyítékai, hogy az utazás jelentős pénzösszegeiben éppen a szállítás jelenti a legsúlyosabb anyagi áldozatot.

---

⁹⁸ Henri de Rohan: *Voyage du duc de Rohan, fait en l'an 1600 en Italie, Allemagne, Pays-Bas Uni, Angleterre et Escosse*. Amsterdam, L. Elzevier, 1646.

⁹⁹ Abbé Angot: *Guy XX de Laval. Sa conversion. Son expédition en Hongrie. Sa mort*. Laval, A. Goupil Libraire-éditeur, 1891.

¹⁰⁰ Op. cit., 22-24.

MÁSODIK RÉSZ

2. 1 Tudósítók

2. 1. 1 Jean de Malmidy, a „haditudósító” – Tokaj és környéke 1564–1565 között

Az 1500-as évek derekára Európa hadszíntérré változik, a törökellenes küzdelmek és a vallásháborúk immár a mindennapok szerves részeivé lesznek. A küzdelem egyik kiemelkedő fontosságú színtere a Habsburg Birodalom, benne a három részre szakadt Magyarország. Ilyen körülmények közé érkezik meg a protestáns Angliából Petrus Bizzarri és a katolikus Francia Királyságból Jean de Malmidy, akiknek Magyarországról szóló tudósításai rövidesen nyomtatott formában is napvilágot látnak.¹⁰¹

Az 1564. esztendőben hazánkba látogató utazókat sorsfordító események fogadják. Júliusban meghal I. Ferdinánd király (1526–1564), akit I. Miksa (1564–1576) követ a trónon. Ebben a kontextusban a protestánsokat toleráló Habsburg Miksa figurája különös jelentőségre tesz szert, akivel szemben a Habsburg-ház spanyol ágán uralkodó II. Fülöp (1556–1598) a protestáns blokk ellenpontját képviseli világhatalmával. Szeptember elején Báthory István, János Zsigmond váradi főkapitánya elfoglalja Szatmár várát, októberben Nagybánya városát. A kulcsfontosságú vár és a gazdag jövedelemforrást biztosító bányaváros elvesztését nem nézheti tétlenül az új uralkodó, ezért a Magyar Királyság területére küldi hadvezérét, a kortársak által is kiváló „hadtudósként” számontartott Lazarus

---

¹⁰¹ Petrus Bizarus: *Pannonicum bellum sub Maximiliano II Romanorum et Solymano Turcarum Imperatoribus gestum*. Basileae, Henricpetri, 1573. és Jean de Malmidy: *Discours véritable de la grand'guerre qui est au país de Hongrie entre Maximilian 2., esleu empereur des Romains, roy de Germanie, Hongrie & Bohême, & Jean Weivod, prince de Transylvanie allié & défendu de Soltan Soliman, empereur des Turcs. Ensemble les Monomachies, combats singuliers & manières de faire en la guerre des Hongres & des Turcs*. Paris, par Denys du Val, 1565.

von Schwendit,¹⁰² aki 1565–1567 között több sikeres hadjáratot is vezet magyar területeken.¹⁰³

Tűzfészek alakul ki Tokaj, valamint Szatmár, Munkács és Huszt körül, ám a különösen hideg tél¹⁰⁴ tavaszig megvalósíthatatlannak mutatja a hadműveleteket. Több feljegyzés is született a 15–16. század fordulóján tapasztalt extrém hőmérsékletekről, a forró nyarokról és a rendkívüli hidegekről, sőt maga Schwendi is köztudottan szenvedett a magyar klímától.¹⁰⁵ Az ország elmocsarasodott részein a víz volt az úr, amely melegben-hidegben egyaránt sok kellemetlenséget okozott.¹⁰⁶ A várakozás helyett Schwendi és kapitányai – értesülve az erdélyi várak gyenge ellátásáról és a kis létszámú őrségéről – a támadás mellett döntenek.

---

¹⁰² Nem volt könnyű megnyerni őt, hiszen korábban Ferdinánd császár több meghívását is elutasította: „Après avoir récusé plusieurs invitations de l’empereur et roi Ferdinand Ier, il fut employé en 1561 comme commissaire militaire en Hongrie, Slavonie et Croatie (Kriegskommissar in Ungarn, Windischland und Kroatien).” Lásd: Pálffy Géza: Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie au XVIe siècle: Lazare baron von Schwendi (1522–1583). In: Hervé Coutau-Bégarie – Tóth Ferenc (Szerk.): *La pensée militaire hongroise à travers les siècles*. Paris, Institut de stratégie comparée-Économica, 2011. 43. További érdekesség, hogy Schwendi éppen sikeres tokaji hadjárata után viszi haza saját elzászi birtokaira és Kaysersberg városába a híres tokaji vesszőket. Ennek emlékét őrzi Colmar főterén Schwendi szőlővesszőket tartó szobra és a vidék Tokay-Pinot Gris nevű minőségi bora.

¹⁰³ Erről bővebben: Pálffy, Un penseur militaire, 47-53.; Továbbá: Pálffy Géza: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében. Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Mayer László–Tilcsik György (Szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2003. 101-120.; Wilhelm Elder von Janko: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian’s II*. Wien, Braumüller, 1871.; illetve Istvánffy jellemzése: „... evocavitque ex Alsatia Lazarum Svendium, qui praeterquamquod magna optimarum literarum cognitione pollebat, pluribus etiam in bellis Caroli Quinti Imperatoris ordines duxisset, rebus praeclare gestis, famam pugnacis simul & cauti ducis erat consequutus.” Lásd: Nicolaus Isthvanfius: *Historia Regni Hungariae, post obitum [...] Matthiae Corvini regis [...] libris XXXIV*. Viennae-Pragae-Tergesti, Trattner, 1758. 446.

¹⁰⁴ „... horrida, & qualem a multis retroactis annis vix fuisse memorabant, asperima hieme ...” Lásd: Isthvanfius: *Historia Regni Hungariae*, 446.; „... la grand’froidure, laquelle lors estoit merveilleusement aspre & presque incompatible ...” Lásd: Malmidy, *Discours véritable*, 6. Erről bővebben Réthly Antal: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, Akadémiai K., 1962.; Rácz Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási K., 2001.

¹⁰⁵ „Rádásul német katonatársaihoz hasonlóan, nehezen szokta meg a magyarországi éghajlatot, és időközben többször hosszabb időre ágyának esett, ami nagyon megviselhette, hiszen később erre emlékezve úgy nyilatkozott, hogy a magyar hadszíntéren ’egyetlen egészséges órámm sem volt’.” Lásd: Pálffy, *Egy meghatározó kapcsolat*, 107.; ill. „Comme beaucoup d’autres militaires allemands, il s’habitua difficilement au climat chaud et humide de la Hongrie et fut alité à plusieurs reprises. Plus tard, dans ses souvenirs, il observa qu’en Hongrie ’il n’avait aucune heure saine’.” Lásd: Pálffy, *Un penseur militaire*, 45.

¹⁰⁶ „Sőt, épp a háborús állapotok követelték meg a hadicélú vízi munkálatokat, hatalmas területek tudatos elmocsarasítását. A sík vidéken ugyanis a védelmet úgy próbálták biztosítani, hogy a várakat lehetőleg folyók torkolatában, kanyarulataiban építették, vagy a közeli folyók, patakok, mocsarak vizét vezették a vár köré ásott árkokba. Győr, Tokaj, Szolnok, Gyula és Temesvár, illetve Szigetvár,

Tokaj várát 1530 és 1565 között a Serédi-család birtokolta. Serédi Gáspár, Ferdinánd császár felső-magyarországi kapitánya egy ötszög alakú bástyával erősítette meg a vár keleti oldalát. Ennek ellenére Szapolyai János kapitányai¹⁰⁷ bevették az erőd egy részét, sőt, az 1538. évi váradí egyezmény alapján – zálogpénz fejében – megszerezték Tokajt és környékét. Serédi azonban ezt nem fogadta el, fegyvereseivel visszafoglalta a várat, majd unokaöccsét, Serédi Benedeket tette meg várkapitánynak, akinek halálával kiskorú fia örökölte e tiszteletet, jóllehet gyámja, Németi Ferenc gyakorolta a tényleges hatalmat.¹⁰⁸ Ez a művelt zsoltáriró igazi „enfant terrible”¹⁰⁹ volt! Előszeretettel fosztogatta a Ferdinánd-párti főurak birtokait, mi több a szerencsi apátságot¹¹⁰ is erős várrá alakította át. 1562-ben a császár emberének, Perényi

---

Kaposvár, Ecsed vagy Tata várait az ilyen vizek védtek.” Lásd: Ágoston Gábor: Az iszlám erős védőgátja: Az oszmán hódítás és a magyarországi oszmán végvidék. In: Király Béla–Veszprémy László (Szerk.): *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2003. 61-76.

¹⁰⁷ Perényi Péter és Bebek Ferenc a legmeghatározóbb személyek közöttük.

¹⁰⁸ „Hic locus antea, duce Catiamero, & sumptibus Caesaris Ferdinandi, fuit occupatus, quem postea dono dederat cuidam Pannoniae regulo, ex familia Scheredorum, cum is esset egregia virtute, ac de ipso quam optime meritis. Cum autem hic fato concederet, filium reliquit parvulum, & infantem, cuius tutelam in arce habebat Franciscus Nemethus, qui antea tutor pueri, moxque tyrannus effectus, ad Transylvanum confugerat, sedque in eius fidem, & clientelam commiserat.” Lásd: Bizarus, *Pannonicum bellum*, 13.

¹⁰⁹ „Kilenceg észesztendeig sanyargatta így Németi pártoskodása az egész Országot, de leginkább Tokajt, és sok Hazafi vérkiontását eszközlötte, míg végre 1565ik esztendő véget vetett a Németi nyughatatlanságának...” Lásd: Spech Lajos: Tisza Tokaj várassanak rövid leírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 4. évf. (1823) 17. ; Továbbá „... Németi ... a vármegye székhelyére küldött katonáival az alispánt, a szolgabírákat és nemeseket elhurcoltatta, másokat megsebesített és megveretett. Azonkívül nagy mennyiségű bort küld rá a megyére s a felség alattvalóit kényszeríti azok elfogyasztására; a népet pedig Tokaj várának az erősítésére kényszeríti.” Lásd: Udvari István (Szerk.): *Hodinka Antal válogatott kéziratai*. Nyíregyháza, Vasvári Pál Társaság, 1992. 155.

¹¹⁰ „1558 Nemeti Ferencz a ‘Ianos királ’ fia hiue, Bent Iacab huanac hußadic napian Tokaibol ötfázad magaua meg veere a Nemeteket Szerencz alat, holot mid a két felől soc iambor vitézlő nepec hullanac el.” Lásd: Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*. Krakko, Strikouiai Lazar, 1559.; Továbbá „1558-ban Dersfy István, Kassai Kormányzó, setét éjjel, seregével a várhoz száguldott, Németit megrettentette, aki álmos katonáival ellenségének ellent nem állhatván, Dersfy prédált és pusztított. Maga Németi is Desfynek Fekete Bertók nevű huszárjától homlokba sebet kapott, azután a várba visszavonult. Dersfy pedig újabban semmit nem kímélt az emésztéstől. Szerencsésebb volt Németi a Szerencsiektől ellen, azért is oly vakmerőségre vetemedett, hogy selyemsinórt hordozott zsebében, melyre Ferdinánd Király vezéreit felfüggetni készült, de vakmerőségén e kárát Hadadnál megadta.” Lásd: Spech, 17.

Gábornak sikerül visszaszereznie Tokajt, 1563-ban azonban ismét Németi lesz a vár ura,¹¹¹ aki stratégiai célponttá teszi birtokait. Tokaj¹¹² tehát a Hegyalja kulcsa lesz.

1564 végén a tokaji erődítmény egy belső és egy külső várból állt azon a ponton, ahol a Bodrog vize a Tiszába torkollott, mintegy szigetként ékelődve a folyók közé.¹¹³ A belső téglapítvány¹¹⁴ négyszöget zárt be a kerek bástyák összekötésében, így határolva a palotát és az ennek közepén álló kör keresztmetszetű öregtornyot. A külső várat különféle alakú és keresztmetszetű bástyák által körbehatárolt fal alkotta, amely az északi sarkon lévő négyszögű téglabástya¹¹⁵ kivételével, feltehetően földből és fából épült.¹¹⁶ A belsővárhoz csatlakozott továbbá a már említett ötszögletű építmény, mintegy a külső vár falába ékelődve a tiszai oldalon. A dupla vizesárok¹¹⁷ különleges biztonságot nyújtott az európai viszonylatban elavult technikájú erődítménynek, olyannyira, hogy *vero inexpugnabilis*-nek aposztrofálta Forgách Ferenc.¹¹⁸ E viszonyok eleve nehezítették a védők dolgát, ráadásul a

---

¹¹¹ „Ez időtájban Németi Ferencz Tokajból, az erdélyi pártról, ellenkezik Petényi Gáborral a sárospataki úrral; és az lön a Tokaj vára megszállásának occasioja, hogy Németi Ferencz Perényi Gábort mind feleségestül Vizsolytól fogva Füzér-váraig üzeté a tokaji haddal; kin Perényi Gábor meg búsulván, császárhoz mene és arra bírá, hogy Tokajt megszállássá.” Lásd: Mikó Imre (Szerk.): *Erdélyi történelmi adatok. Sepsi Laczkó Máté Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624.* 3. köt. Kolozsvár, 1858. 19.

¹¹² „Dieshaus sehr wert und gar auf den Pass gegen Siebenbürgen auch so die mit wohl zugewinnen und sicher es zu veste gebaut mit gewalt abgenommen worden. als anjetzo mit gottes hilf beschehen ist. Deme sei Lob und Dank in Ewigkeit ammen.” Lásd: Johannes Sambucus: *Situs et vera positio arcis Tokay ... anno MDLXV. febr. XI. expugnata et capta est.* Wien, 1565. (németül közli: Borbély Andor: *Adatok Tokaj vára helytörténetéhez. Debreceni Szemle*, 7. évf. (1933) 386-388.; latinul közli: Nicolaus Reusner: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiaque gestarum narrationes illustres variorum, et diversorum.* Frankfurt, Marnius & Aubrius, 1603.); Továbbá „... illud caput ...” Lásd: Isthvanfius: *Historia Regni Hungariae*, 447.; Továbbá „Locus ipse natura munitur, iacetque in ipso fere aditu Transylvaniae.” Lásd: Bizarus: *Pannonicum bellum*, 16.; „... Thokay qui est comme la clef de Transylvanie...” később „... qui est la clef du país de Hongrie, ... cette contrée, ditte, le paradis terrestre de Hongrie...” Lásd: Malmidy, *Discours véritable*, 7, 12.

¹¹³ „Ea arx in peninsula sita, concursu amnium Tibisci ac Bodrogi, uno ab latere fossa ingens, propugnaculis, aggeribus, aliisque rebus in longum obsidium munita, si fortuna aequa fuisset.” Lásd: Franciscus Forgách: *Rerum Hungaricum sui temporis commentarii libris XXII. e MS. in lucem prodeuntes.* Posonii–Cassoviae, Landerer, 1788. 281.

¹¹⁴ „... a vár magjául minden esetben igyekeztek szilárd kőépületet (templomot, udvarházat) választani.” Lásd: Domokos György: *Ottavio Baldigara: egy itáliai várfundáló mester Magyarországon.* Budapest, Balassi, 2000. 27.

¹¹⁵ „Erat propugnaculum validum materia exstructum ...” Lásd: Forgách, *Rerum Hungaricum*, 282.

¹¹⁶ „Erat propugnaculum aliud e materia ac roboreis trabibus exstructum, terraque repletum, qualia fere in Pannonia ob laterum & calcis penuriam construi solent ...” Lásd: Isthvanfius, *Historia Regni Hungariae*, 448.

¹¹⁷ „[interior arx] ... fossa et muro etiamsi valida ...” Lásd: Forgách, *Rerum Hungaricum*, 282.

¹¹⁸ Forgách, *Rerum Hungaricum*, 281.; lásd még *Részszerinti beszámoló, hogyan zajlottak a tokaji elővár elfoglalásánál a dolgok, amik február 10-én történtek és mentek végbe*, Ungarische Akten. Allgemeine Akten; Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Bécs. Közli Détshy Mihály: *A tokaji vár története.*

Schwendi vezette császári–királyi csapatok legalább hatszoros túlerőben voltak a várvédőkkel szemben.

Az 1565-ös esztendő elejének történéseiről és Tokaj ostromáról számtalan forrás beszámol, amelyhez megannyi ábrázolás is készül.¹¹⁹ A tucatnyi latin, német, francia, olasz nyelvű jelentés¹²⁰ mellett, metszetek sora jeleníti meg az eseményeket.

Tokaj, Tokaj Város Önkormányzata, 1995. 23-25.: „Ugyan fejedelmi rezidencia ez a Tokaj, és bizony felette erős végház. Ha német módra építenék, bevehetetlen lenne. Oly kedvesen fekszik ligetek között a vízparton, egyik oldalán hegygel és erdővel, hogy ehhez fogható elidőzni való helyet még nem is láttam.” Továbbá: „Opportune autem contigit, ut magna tum glacie uterque fluvius rigeret, nec tamen is locus expugnari potuisset, nisi Caesariani nocturnis fossorum laboribus sibi aditum ad moenia paravissent.” Lásd: Bizarus, *Pannonicum bellum*, 14.; Továbbá: „Quae flumina si resoluta glacie fluere incipiant, locum nulla arte, nullis viribus expugnabilem fore.” Lásd: Isthvanfius, *Historia Regni Hungariae*, 447.

¹¹⁹ Détsky, *A tokaji vár története* ill. Szalai Béla: *Tokaj vár metszetes könyve*. Tokaj, Árvay és Társa Pincészet, 2004. Ezek alapján cáfolható Csorba Csaba következő szavai: „Tokaj 1565. évi ostromáról egyetlen – többé-kevésbé hitelesnek látszó – látkép maradt fenn: a Zsámboky János-féle röplap ábrázolása, amelyet Bécsben, az Albertina grafikai gyűjteményében őriznek.” Lásd: Csorba Csaba: *Várak a Hegyalján. Tokaj, Ónod, Szerencs*. Budapest, Zrínyi K., 1980. 59.

¹²⁰ Egyes beszámolók az enyészet tárgyává lettek: „Belli huius occasione Anonymum quaedam publicasse: Des Türckischen Keysers Abfag – Brief an den Kayser Maximilianum, quae renunciationis epistola aliquando Bibliothecae Schmeitzelianae fuit particula, uti videre est ex eius Catalogi p. 15. Nro. XXVIII. Alium edidisse: Die Neue Zeitung und Bericht, wie Ihro Kaiserliche Maiestaet, und Ertzherzog Ferdinand, mit ihrem Kriegsvolck, von Wien nach Ungarn gezogen, und was sich bifs den 21 Augusti zugetragen, in 4°. Et tertium: Den Auszug etlicher Zeitungen, von der Kriegs – Handlung von Zigeth, und auch andern Orten in Ungarn, in 4°.” Lásd: Georg Jeremias Haner (Hrsg.): *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis*. Vienna, Trattner, 1774. További források még arra várnak, hogy felfedezzék létezésüket. A Bécsi Állami Levéltár Hungarica anyaga sok kincset rejteget még mindig, annak ellenére, hogy számos gyűjteményes kötet alapjául szolgált már. Veress Endre részben innen adta közre Báthory István levelezését, így például János Zsigmond 1564 decemberében Báthoryhoz küldött levelét, amelyben már Szatmár várának megerősítését kérte. A budai basák magyar nyelvű levelezésében olvashatjuk Iszkender pasa Miksa öccsének, Károly főhercegnek címzett panaszelevelét, amelyben tiltakozik Tokaj, Szerencs és Erdőd megszállása miatt. A Szultáni Tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei fordított szemszögből magyarázzák a történéseket: „Parancs Michaelnek, a bécsi király követének: Iszkender budai beglerbég levelet küldött, hogy redzseb hónapban nemcse katonák az Erdélyországhoz tartozó Tokaj várához jöttek, ostrom alá vették, fegyvereiket rendszerbe állították, harcba és öldöklésbe kezdtek; a hátszögből számos ágyú, megfelelő mennyiségű fegyver és hatalmas haderő van érkezőfélben, s Bécsen innen is több helyen gyülekeznek. Ezért a Portára kell jönnie.” Lásd: Dávid Géza–Fodor Pál (Szerk., Ford.): *„Ez az ügy fölöttébb fontos”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézet, 2009. 213-214. Az udvari rendtartások tollforgató politikusaitól elsőkézből tudósításokat olvashatunk, így Giovanandrea Gromotól, János Zsigmond olasz testőrkapitányától, aki éppen 1564-ben jött meghívásra Erdélybe. Érkezésével egy időben a politikai élet aktív részesévé vált, János Zsigmondot testközelből jellemezte: „Homloka magas, tekintete barátságos, jóakarátú, mellkasa domború, kezei hosszúak, izmosak, testalkata karcsú, mégis férfiasan izmos. Nagy barátja a vadászatnak. Szívesen és nagyon jól lovagol, kitűnően forgatja a lándzsát és a löfegyvert, íjjászásban kevesen érik utol. A zenét nagyon szereti, lanton való játékát kevesen múlják felül. Jól beszél magyarul, latinul, olaszul, németül, lengyelül, románul és kevesebbet görögül és törökül. Barátja a tréfának, az erős jégbehűtött bort szereti, kólikás

A korántsem könnyen áttekinthető levelezések és a három országrész¹²¹ követmozgásai a gazdagon fennmaradt források nyomán részletesen feltárhatóak. Schwendi 1565 februárjában sikeresen ostromolja meg a várat. Tokaj császári kézre kerülése az erdélyi védelmi politika válságát mutatja, amelyen nem segíthet már az 1565 januárjában Kolozsváron megtartott rendi gyűlés¹²² sem, jóllehet itt jelentős pénzüsszegeket szavaznak meg János Zsigmond fejedelemnek. Az ostrom gyors sikeréből, a védők alacsony létszámából Schwendi levonja a tanulságot: ellenfelei felkészületlensége nyomán további várakat is megszerezhet. Így került sor Szerencs, Szentmárton, Bátor és Szatmár bevételére, amelyek közül ez utóbbi különösen érzékenyen érinti a fejedelmi tábor.¹²³ Szatmárt ugyanis Báthory István váradi kapitány tartotta kezében, aki miután értesül az erődök sorozatos elvesztéséről és látja, hogy a Szamos vizének befagyása is ellenükre van, leromboltatja és felgyújtatja a várat, majd embereivel Váradra vonul.¹²⁴ A császári hadak közeledtével

---

fájdalmaktól szenved. Jóakarátú, szelíd és bőkezű. Nemes lelkű és törekvő a hadügyekben, mindenütt jelen akar lenni, ahol a legnagyobb a veszély, s éjjel-nappal a lován marad. Vallásos lelkületű s nagyon törekszik arra, hogy az igazságot megismerje. Minden tekintetben erényes.” Lásd: Giovanandrea Gromo: Übersicht des ganzen im Besitz des Königs Johann von Siebenbürgen befindlichen Reiches. *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge. II. (1857) 38. I. (Ford. Tima Renáta).

¹²¹ Sőt, a lengyel király, Zsigmond Ágost követivel kiegészülve már négy érintett tábor.

¹²² „1565. jan. 22-ére Kolosvárra ország gyűlést hirdetett, bizonyos levén benne, hogy sem Maximilián sem Balassa nem fogják foglalásait tétlenül nézni. Már ekkor volt tudomása a koronás király hadi készüléteiről, elindulásáról, s ezt a rendek eléterjeszté. ... A szükséges adót, teljes felkelést megajánlották s az elpártolt fő uraknak visszatérésre 40 napot adtak.” Lásd: Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. Első kötet. Pest, Heckenast, 1866. 351. ; Továbbá „Az erdélyiek, kik nem gyanították. jan. 22-én Kolozsvárt hongyulást tartanak, meghatározzák, hogy miként nagyobb felkelések alkalmával szokás, minden nemes jószága tizenhat emberéből egy lovast és egy gyalogot hozzon, pázsintzöld ruhában; a köznép állítson minden kaputól egy embert, s minden tíz kaputól egyik legyen puskás, egy kézijjas, nyolcz pedig dárdás, s minden tiznek legyen egy szekere, melyen fejsze, fúru, kapa, ásó. tekenő és élés legyen; s az egyházhelyű nemes, kinek egész ekebarma van, lóháton, kinek fél, az gyalog álljon ki.” Lásd: Kövári László: *Erdély történelme. A Zápolyák kora*. 3. kötet. Pest–Kolozsvár, Ráth Mór, 1860. 180.

¹²³ „... febr. 15-kén Balassa Szerencset víjja meg; s oly rémületet gerjesztenek, hogy Báthori István, a másik főkapitány Szathmárt felgyújtá s úgy hagyá oda; mire Balassa egész Nagy-Bányáig nyomult győzelmes táborával; minek következtében Serédi Szilágy-cseh várába németpárti őrséget bocsáta.” Lásd: Kövári, 180.; Továbbá: „Majd gyors egymásutánban visszavették Szerencs, Szentmárton, Szatmár várat, melyet őrsége János Zsigmond utasítására földig lerombolt, továbbá Nagybánya, Erdőd, Szilágycseh, Kövár és Bátor várakat s ezzel nemcsak a mult évi hadműveletek összes eredménye ment veszendőbe, hanem a tulajdonképeni Erdély is abban a veszedelemben forgott, hogy az ellenséges haderő oda bevonul.” Lásd: Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában*. Budapest, MTA, 1918. 116.; Továbbá a tokaji védők hősségével ellenpontozva a megfutamodást: „Capto Tokajo sua et aliorum opinione citius, arx Serench a tergo non erat relinquenda, Nemethii praesidio tenta. Missus ergo Balassa cum expedita manu. Illi etiam comperta morte ducis deditionem obsidio praetulere, probrosa deterrimaque comparatione.” Lásd: Forgach, *Rerum Hungaricum*, 282.

¹²⁴ „Quod quum Stephanus Bathorius Somlianus, qui Sacmarii rerum exitum praestolabatur, variis primu nunciis, postremo a militibus qui e presidio dimissi, in Transsilvaniam catervatim iter

Báthory György feladja Erdődöt, Csehet és Kővárat, Nagybánya pedig Schwendi emberének, Balassa Menyhértnek közeledtével önként behódol. A császári–királyi csapatok gyors sikereit követően a megrettent fejedelem és köre megegyezést keres a bécsi udvarral, ezért a legbizalmasabb embereket, Báthory Istvánt és Niezowski Szaniszlót küldik az általuk részletesen kidolgozott, sok engedményt tartalmazó békefeltételekkel¹²⁵ első körben Schwendihez Szatmárra. Így jön létre 1565. március 13-án a szatmári egyezmény, amelynek értelmében János Zsigmond minden eddigi törekvését feladja és kinyilatkoztatja, hogy ha Miksa pártfogásába veszi, akkor elfordul I. Szulejmántól és fegyvert fog ellene, amiért cserébe a Tiszán inneni területeket kéri haláláig. A tisztának látszó helyzetet bonyolítja, hogy eközben visszaérkezik Bekes Gáspár, a fejedelem Konstantinápolyba küldött követe, aki az oszmán támogatásáról biztosítva urát, meggyőzi, hogy a kedvezőtlen békekötést tekintse semmisnek és újabb követelésekkel álljon Bécsben Miksa elé. Az éppen erdélyi követként Bécsben tartózkodó Báthory István a császár haragjának áldozatául esve fogságba kerül, közvetett módon Bekes Gáspár tanácsainak eredményeképp. A két politikus ettől kezdve gyűlöli egymást,¹²⁶ sőt Báthory elveszíti János Zsigmond korábbi bizalmát.¹²⁷ Azonban nemcsak Báthoryt veszik őrizetbe, hanem a fejedelem Báthory után küldött bizalmasát, Kendi Sándort is lefogatják. Ekkor érkezik vissza a Portáról Miksa egyik követe, Csernovits Mihály és viszi a hírt vissza, hogy Csáby Ákost Konstantinápolyban lefogták¹²⁸ azzal a

---

intendernat, intellexisset, propterea quod Samosus flumen haud dissimiliter ac Tibiscus ad Tocaum glacie constrictus, sustinendis etiam maioribus tormentis viam praeberet omni spe loci servandi abiecta, castelloque incenso & concremato, se cum militibus, qui intus erant, Varadinum recepit.” Lásd: Isthvanfius, *Historia Regni Hungariae*, 450.

¹²⁵ A megfogalmazott békefeltételekről részletesen olvashatunk: Veress Endre (Szerk.): *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. (Monumenta Transsilvanica). Kolozsvár, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1944. 37–84.; Bethlen Farkas: *Erdély története. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig. 1538–1571*. 2. köt. (Ford: Bodor András). Budapest – Kolozsvár, Enciklopédia-Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002. 247–259.; Továbbá Szilágyi Sándor (Szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel*. 2. köt. 1556. szept.–1576. jan. (Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae). Budapest, MTA, 1876. 244–245.

¹²⁶ „Így Békésnek közvetve s akarata ellen bár, de része volt a Báthory fogságra jutásában s innen kezdődik az élesebb ellentét e két nagyra törekvő férfiú között.” Lásd: Szádeczky Lajos: *Koronyáti Békés Gáspár 1520–1579*. (Magyar történeti életrajzok). Budapest, Méhner, 1887. 10.

¹²⁷ „Nizochkival együtt bocsátotta volt német császárhoz király fia Báthori Istvánt. Nisochki az király akaratjából megtért, Báthori István nem akart megtérni, hanem felment; kiért annak utána, hogy megjött, annyira neheztelt reá király fia, hogy mikor bement hozzája, farral fordult hozzája. Magad kerested, ugymond, magadnak, a mit találtál.” Lásd: Szabó Károly (Szerk.): *Gyulafi Lestár följegyzései. 1565–1605*. (Magyar Történelmi Emlékek = Monumenta Hungariae Historica: 2. Osztály: írók). Budapest, MTA, 1881. 12.

¹²⁸ „A haditanács határozata folytán Miksa Csernovics Mihály volt velencei tolmácsot és Csáby Ákos hajóskapitányt, a hátralékos két évi adóval, vagyis 60.000 arannyal és a nagyvezíreknek jutalmul szánt 30.000 arannyal azzal a kivánsággal bocsátotta Konstantinápolyba útnak, hogy János Zsigmond az általa elfoglalt Szatmár és Nagybánya visszaadására köteleztessék.” Lásd: Bánlaky

kikötéssel, hogy a fegyverszünetet csak abban az esetben hajlandóak fenntartani, ha Miksa visszaszolgáltatja Tokajt.

Miksa a szatmári megállapodás megváltoztatása és követének visszatartása miatt küldöttséget¹²⁹ meneszt a Portára. Célja János Zsigmond denunciálása, befekettítése. Követeinek Bécsben való lefogása miatt János Zsigmond – a temesvári és a budai pasa támogatását élvezve¹³⁰ – augusztus 2-án elfoglalja Erdőd várát,¹³¹ majd földig leromboltatja. Ekkor érkezik el hozzá Szulejmán üzenete, amelyben a Miksával kötött fegyverszünet megerősítése miatt arra kéri szövetségesét, hogy szüntesse be a hadműveleteket. Az erdélyi csapatok visszavonulását kihasználva Schwendi főkapitány elfoglalja Nagybányát és Szendrőt.¹³² János Zsigmond minderről igyekszik Szulejmánt haladéktalanul tájékoztatni.

Ezek a zűrzavaros állapotok, amelyeket jószerivel lehetetlen volt átlátni, minden bizonnyal nagy fejtörést okozhattak a több ezer kilométerről érkező utazóknak, tudósítóknak, így a francia földről érkező Jean de Malmidy-nek is. Ehelyütt utalnánk arra, hogy Franciaország királyai 1526 után¹³³ előszeretettel kötöttek szövetséget az erdélyi fejedelmekkel a Habsburg-ház gyengítésére, amely sajátos előképe a későbbi francia *alliance de revers*

József: *A magyar nemzet hadtörténelme. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok küzdelmei; az ezt követő nehéz idők; a török hódítások korszaka Szulejmán haláláig. 1526–1566.* 13. rész. Budapest, Grill K, 1940. 450.

¹²⁹ Az egy darabig fogva tartott török futár Scherer Márkkal, avagy Hidájet agával együtt Hosszútóthy Györgyöt küldte. Lásd: „S Hosszútóti tanácsost fenről a portára indíták, hogy a fejedelem titkos iratait a portánál leleplezze.” Lásd: Kövári, 182.

¹³⁰ Haszán, temesvári és Arslán budai pasák. „Szulejmán ugyanis a budai pasa révén Miksa támadólagos fellépéséről és foglalásairól tudomást szerezve, szörnyű haragra lobbant és a budai és temesvári pasákat nyomban János Zsigmond támogatására, a boszniai pasát, Szokolli Musztafát, az Ali elhalálózásával első nagyvezíri tisztségre emelkedett Szokolli Mehemed öccsét pedig a Horvátországba való betörésre utasította...” Lásd: Bánlaky, 451–452.

¹³¹ „Hamar indítá király hadát Erdőd alá, és Erdőd várát megszállá a király a törökkel együtt, kit sok ideig vítata és igen megtörete, és erőss ostromokat tétete rajta; végre meg is veheti vala, de önnönmagok megadák, és a törökökkel a benne valókat mind levágák. ... Svender Lázárnak az öccse Svender Kristóf ott esék foglya a bassának, kit császárnak rabul küldenek.” Lásd: Mikó Imre (Szerk.): *Erdélyi történelmi adatok. Borsos Sebestyén Világnak lett irott krónikája 1490–1583.* 1. köt. Kolozsvár, 1855. 23.

¹³² „A' németek egy néhány lovagokat elbocsátván tetteték, hogy ők is vissza akarnának szállani; de mihelyt a' törökök vissza menének, a' következő békességnek reménysége alatt titkon Bányára, noha az mind várával együtt többől kidült vala, viszontag beszállának 's meg is vevék; Csehet is elfoglalák, melly is elrontatott vala, annakutána Munkácsba is bemennek, hirdetvén hogy ők megakarnak szállani.” Lásd: Második János Magyarország' választott királyának Második Szulejman török császárhoz menetele' rendje és módja. Írta állítólag Bánffy Gergely 1565. 1566. Első kötet, 1540–1600. In: Kemény József–Nagyajtai Kovács István (Szerk.): *Erdélyország Történeti Tára*, 33–34.

¹³³ Sőt az első jelét ennek már 1521-től látjuk: Kont Ignác: *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910), avec un inventaire sommaire des documents manuscrits.* Paris, E. Leroux, 1913. 6.

politikának. Ebben a kontextusban igen figyelemre méltó a Malmidy névvel fémjelzett Miksa-párti¹³⁴ tudósítás, amelyet a magyar történetírás – tudomásunk szerint – ez idáig nem használt kútfőként. A *Discours véritable* szerzőjének személyazonosságáról csupán azt tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy Antoine de Croÿ-hoz személyes szálak fűzik, talán az általa megszólított uraság titkára lehet. Jean de Malmidy szavaiból egyértelműen kiderül az is, hogy a megírt eseményeknek szemtanúja volt és hogy 1564. év végétől, vagy esetleg 1565. év elejétől, 1565 augusztusáig tartózkodott magyar területen, ahonnan is német földön keresztül Franciaországba ment vissza. Neve több francia formában is előfordul, úgymint Malmédy (Malmedy) vagy Malmidi(e), de gyakran latinizált alakban találkozunk vele, Johannes de Malmidi, Johannes Malmedianus, Johannes Stemmonius Malmedianus, Johannes Stemmonius Malmedianus Coloniensis¹³⁵ változatokban. Nagyjából ugyanebből az időből ismerünk egy Simon de Malmédie-t, alias Siméon de Malmédy-t is, akit nagy valószínűséggel családtagjának kell tekintenünk. Ez a családnév egyébként nem csengett ismeretlenül a 16–17. században, hiszen a mai Belgium, Liège tartományának területén található egy hasonló nevű város,¹³⁶ amely a 16. századtól papír- és bőrgyártásáról, vasas gyógyforrásairól volt híres, virágzott textilipara és puskaporgyártása.

¹³⁴ Érdekes megfigyelni, hogy a Habsburg-párti politizálás nemcsak az események időpontjában, hanem jóval később, a 20. század legelején, is képes átítatni történetírást, így Malmidy-t, valamint Istvánffy Miklóst kútfőnek tekintő Albert-Alexis Lefaiivre írását. Mintha Malmidy szavait ismételné, hiszen a *Discours véritable* szerzője szerint az 1565-ös Szatmár, Tokaj, Szerencs körül kialakult csaták oka János Zsigmond azon túlzott ambíciója volt, hogy elfoglalja a Habsburgok kezében lévő Magyarországot, és hogy Pozsonyban megkoronáztassa magát. Az erdélyi fejedelem hadüzenet nélkül foglaltatta el ezeket a területet és ostromoltatta meg a II. Miksa tulajdonában lévő várakat. Ebben támogatta Szulejmán, aki hitszegően felbontotta a néhány évvel korábban I. Ferdinánddal kötött egyezséget, amelyet csak tekintélyes hadisarc megfizetésével volt hajlandó megújítani. Krónikásunk által elbeszélte csatákban a német erők győzedelmeskednek, a velük szemben küzdő erdélyi haderő nem sok elismerő szót érdemel, a szultán pedig egyenesen az emberi jogokkal ellentétesen fogságban tarja a császár követét. „Grâce à cet appoint, Jean-Sigismond dominait toute la vallée de la Teiss. Enivré de cette puissance illusoire, il se considérait déjà, lui, le vassal des Turcs, comme le légitime successeur de Mathias Corvin. Son idée fixe était de ceindre la couronne royale; mais, par une superstition singulière, c'était de son rival même, le nouvel empereur, qu'il voulait obtenir le titre de roi.” Lásd: Albert-Alexis Lefaiivre: *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie. 1526–1722*. 1. vol. Paris, Perrin, 1902. 152.

¹³⁵ Malmedy városa a kölni érsekség területén helyezkedett el.

¹³⁶ A 7. századtól független bencés-apátság volt, amelyet Szent Remacus alapított: Malmedy-t a kölni érsekség, Stavelot-t a tongersi egyházmegye területén. 1146 éven keresztül Malmedy és Stavelot alkotta közösen a Stavelot-Malmedy Fejedelemséget, amelynek élén a Német-Római Birodalom és a Logne Grófság 77 püspök-hercege állt. A 11. századtól azonban ellenségeskedés támadt a városok között, mivel a Malmedy apátság rossz néven vette Stavelot fölényét. Forrás: Viczián János (Szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 11. köt. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 550.

Feltételezhetjük tehát, hogy a 17. században tovább fejlődő, az egyik legjelentősebb európai cserzőüzem-központtá váló Malmedy szerzőnk földrajzi származását is felfedi.

A 16. századot feldolgozó bibliográfiák lapjain ritkán és kevés adattal tűnik fel tudósítónk,¹³⁷ így a Haner, valamint a Rotermund-féle bibliográfia¹³⁸ is szűkszavúan csak annyit árul el, hogy a francia származású szerző 1565-ben adja ki idézett művét.¹³⁹ Foglaljuk össze ki is volt – ismereteink szerint – Jean de Malmidy? A *Meurthe-et-Moselle-i Megyei Levéltár* (*Archives départementales de Meurthe-et-Moselle*) kataszterjegyzékében arról olvashatunk, hogy Jean Malmédy, Bazeilles és Laval ura 1551. december 7-én Saint-Mihiel kerületben hűbértartásokat szerez vissza.¹⁴⁰ Fellelhető továbbá Bazeilles-sur-Othain városának Szent-Mártonnak szentelt templomában két sírfelirat,¹⁴¹ az említett uraságnak és feleségének emlékére, amelyből halálozásuk dátumát is megtudhatjuk, a férj 1566-ig, a feleség 1587-ig élt. További említést találunk egy Jean de Malmedy nevű szerzőről,¹⁴² aki korban egy kicsit később alkotott, hiszen 1599-ig írta meg a lotaringiai főurak történetét, de földrajzilag kapcsolható a korábbi személyhez. Bizonyosan egy személyhez köthető viszont egy önmagát *Arduennus poeta*-nak aposztrofáló költő, akinek munkássága az 1560-as évekre

---

¹³⁷ Így például egyik változatot sem hozza a *Biographie nationale, publiée par l'Académie Royale de Belgique*, „Ma – Massenus” Tome 13. Bruxelles, Académie royale de Belgique; 1895.

¹³⁸ Georg Jeremias Haner (Hrsg.): *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis*. Vienna, Trattner, 1774. 167-168.; Rotermund, Heinrich Wilhelm (Hrsg.): *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexiko*. Bd. 4. Bremen, Heyse, 1813. 514.

¹³⁹ „Johannes de Malmidi, natione Gallus, anno 1565. libellum evulgavit, sub titulo: Discours de la grande guerre au Païs d'Hongrie, entre Maximilien II. Empereur des Romains, et Jean Waivod, Prince de Transylvanie, allié et defendu, de Sultan Solymann, Parisiis, in 8°.” Lásd: Haner, *De scriptoribus*, 120.

¹⁴⁰ „Malmédy (Jean), s[ei]g[neu]r. desdits Bazeilles et Laval ; Reprise par lui de fiefs dans le bailliage de Saint-Mihiel (7 déc. 1551) : B 26, f° 223.” Lásd: Étienne Delcambre (Réd.): *Inventaire-sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Meurthe-et-Moselle. Série B. Lettres-patentes des ducs de Lorraine et de Bar*. Tome III. Lettres-patentes de la minorité du duc Charles III (1546–1558). Registres B 23 à B 32. Index alphabétiques. Nancy, 1952. 149.

¹⁴¹ ICY GIST EN/CESTE CHAPELLE/SOUB SE TOMBEAU/NOBLE ET HONORE/SEIGNER JEAN/DE MALMEDY EN/SON VIVANT SEI/GNEUR DE LAVAL/ET BAZEILLE CO/LATEUR DE CESTE/ESGLIZE QUI TRE/PASSA LE 10 AVRIL/1566 PRIEZ DIEU/POUR LUY. Továbbá: ICY GIST AU MAIME/LIEU SOB SE[,]T TOM/BEAU NOBLE ET/HONORE DAMME/JEANNE DIPPRE/EN SON VIVANT/DAMME DOVARIER/DE LAVAL ET/BAZEILLE LAQUELLE/TRESPASSA LE 22/DE DECEMBRE/1587/PRIEZ DIEU/POUR ELLE.

¹⁴² „D'Auly (Jean) de Malmedy, a écrit un Recueil, ou Abregé de plusieurs Histoires contenant les faits & gestes des Princes d'Ardenne, spécialement des Ducs & Comtes de Luxembourg & Chiny, ensemble une Table généalogique de la postérité de Clodion le Chevelu, à sçavoir de la lignée de Charlemagne, des Comtes d'Ardenne, Hainaut, Namur, Durbuis, Moselane, Luxembourg, Lorraine, Bar, Verdun & Chinay; Manuscrit appartenant à l'Abbaye d'Orval. L'Auteur continuë son histoire jusqu'à l'an 1599.” Lásd: *Catalogue alphabétique Des Ecrivains, tant Imprimez que Manuscrits, qui ont rapport à l'Histoire Ecclésiastique & Civile de Lorraine*. Nancy, 1728.

tehető, így az idő és a hely azonossága vélhetően kapcsolatot jelent. A Habsburg-ház elkötelezett híve I. Ferdinándnak és II. Fülöpnek is szentelt egy latin nyelvű dicsőítő költeményt 1559-ben,¹⁴³ latinul jelölve meg magát Johannes Malmedianus, illetve Joannes Stemmonius Malmedianus formában.¹⁴⁴

Az 1560-as években a Joannes Malmedianus név ismét magyar szálahoz és Antoine de Croÿ személyéhez kapcsolható. A zágrábi születésű Likai Skalich Pált (1534–1575), a magát „hunok grófjának” nevező kalandort védelmező egyik műben¹⁴⁵ ezt az ajánlást találjuk: „Illustrissimo heroi et domini Antonio, principi Croiensi & Portiano & c. Ioannes Malmadianus iurisconsult. S. P. D.” Ebben az írásában tehát, mint Antoine de Croÿ szolgálatában álló jogtudóst látjuk Jean de Malmidy-t.¹⁴⁶ A szerző Croÿ-házhoz való kötődésének egyértelmű bizonyítékául szolgál egy további munka, amely a kor divatos törekvéseinek megfelelően, családfa és eredetkutatással foglalkozik a következő címmel: *Traicté et brief discours de l'origine et descente de la grandeur... de la maison de Croÿ*.¹⁴⁷ Az 1566-ban kiadott könyvecske igen kevés bibliográfiai adatot hordoz, így még a szerző személye sem derül ki egyértelműen. Ehelyett található benne egy bevezető *Epistre sur le Discours precedent faict par I. S. de Malmedy touchant la maison de Croÿ* címmel. Ez lehet az oka annak a tévedésnek, hogy a *Bibliothèque nationale* katalógusában azóta is helytelenül Siméon de Malmédy név alatt szerepeltetik ezt a kiadványt, így összemosva e két különböző személy munkásságát. Erre a hibára már David Julian Hartley¹⁴⁸ is rámutatott és az

---

¹⁴³ Johannes Malmedianus: *Heroicum carmen ad D. Ferdinandum I. Caesarem. Auctore Johanne Stemmonio Malmediano Arduenno Poeta*. Viennae, 1559.; Joannes Stemmonius Malmedianus: *De bello sedato & pace, quam cum Philippo Hispaniarum rege Henricus 2 Galliarum rex iniit, anno 1559 concilio in castello Cameracensi facto mense Martio & Aprili*. Rhemis, 1559.

¹⁴⁴ További érdekesség, hogy az Osztrák és Dél-Tiroli Regionális Könyvtár (Landesbibliotheken Österreich und Südtirol) mikrofilmen őriz egy 1562-re datált munkát „autore Ioanne Stemmonio Malmediano Arduenno” megjelöléssel. Lásd: Johannes Stemmonius: *De extremis temporibus et ultimi iudicii signis Autore Ioanne Stemmonio Malmediano Arduenno*. Francoforti, Schirat, 1562.

¹⁴⁵ *Responsa iurisconsultorum, iudicium et iuratorum, qui habentur in vniversa Evropa longè clariores, de origine gente ac nomine Pauli Scaligeri, Commilitonis & Principis regni Hungariae, dynastae magni principatus, utriusque terrae Hunorum, Marchionis Veronae &c. domini Creutzburgi in Prussia aduersus Albertum Truchsium vuetzhausum & alios obtrectatores*. Coloniae, Graphaeus, 1567.

¹⁴⁶ Struvius így ír róla: „Editor libelli [Responsa Iurisconsultorum- kieg. G.I.] est Ioannes Malmedianus ictus atque in aula Antonii Ducis Croiensi vivens.” Lásd: Burcardus Gottthelf Struvius: *Bibliotheca Antiqua*. Ienae, Bielckius-Nisius, 1706; 543.

¹⁴⁷ *Traicté et brief discours de l'origine et descente de la grandeur, vaillance et splendeur des princes, ducs, marquis, comtes, chevaliers et seigneurs de la maison de Croÿ, tant habitans en Épire, partie de la Grèce, qu'en la Gaule Belgique*.

¹⁴⁸ David Julian Hartley: An Edition of an Unknown Sixteenth-Century Neo-Latin Peace Poem, the De Bello Sedato of Joannes Stemmonius Malmedianus. *Humanistica Lovaniensia*, Vol. 32. (1983) 249.

*Egyetemes Aprónyomtatványok Adatbázisában*¹⁴⁹ is helyesen Jean de Malmidy neve fémjelzi e munkát. Siméon de Malmidy személyét azonban megvilágítja az említett bevezető, amely valójában egy kedves hangvétellű ajánlás. Mindezekon túl a megszólítása („Monsieur mon Cousin”), az aláírása is („Vostre tres affectionné Cousin S. de Malmedy”) azt támasztja alá, hogy Jean munkájához, unokatestvére Siméon írta az ajánlást. Siméon de Malmedy életéről és munkásságáról részletesen olvashatunk több szerzőnél¹⁵⁰ is, többnyire *Sym. de Malmédy Prof. Regis* megjelöléssel elismeréssel nyilatkozva orvosi működéséről.¹⁵¹ Több tudományos, irodalmi munkát¹⁵² tulajdonítanak neki és részletesen beszámolnak tragikus, méltatlan, 1584-ben bekövetkezett haláláról.¹⁵³

Jean de Malmidy mellett, Antoine de Croÿ¹⁵⁴ személye visz közelebb a *Discours véritable* létrejöttéhez és a francia érdeklődés magyarázatához. A vallásháborúk idején a család több tagja is bizonyítja protestáns érzületének valós voltát, közülük is kitűnik Antoine de Croÿ, Jean de Malmidy megbízója, aki miután feleségül veszi a kálvinista François de Clèves¹⁵⁵ lányát, Catherine-t, az egyik legjelentősebb hugenotta vezető lesz. A Croÿ család

¹⁴⁹ Universal Short Title Catalogue: <http://ustc.ac.uk/index.php/record/14091>

¹⁵⁰ *Les bibliothèques françaises de La Croix-du-Maine et de Du Verdier*. Tome 2. Paris, Saillant et Nyon, 1772.; Claude-Pierre Goujet: *Mémoire historique et littéraire sur le Collège Royal de France*. Premier partie. Paris, Lottin, 1758.; Pierre de L'Estoile: *Mémoires-journaux, 1574–1611*. Tome 1. Paris, Tallandier, 1875.

¹⁵¹ „Vers les années 1580, 1581 & 1582 la maladie contagieuse ayant fait de grands ravages à Paris & aux environs, ce Médecin se sacrifia en quelque sorte pour le bien public, & il exposa souvent sa vie pour la sauver aux autres.” Lásd: Goujet, *Mémoire historique*, 218.

¹⁵² Siméon de Malmédy: *Ad J. Grovellum [sive Jac. Grenevium] de famosus libellis, contra Jac. Carpentarium editis, admonitio M. A. Guymarae [vel potius defensio Carpentarii. Authore Simeone Malmediano]*. Paris, Megeum, 1564.; *Caroli Noni, Gallorum Regis invictissimi, Tumulus. Authore Symeone Malmediano, Regio Professore & Doctore Medico*. Paris, Gorbinus, 1574.; *Hymnus in laudem divae Ceciliae virginis, authore Symeone Malmediano ad Henricum III, Galliae et Poloniae regem. Satyra in intempestiva quorundam dierum epulas*. Paris, Annetus Brière, 1558.

¹⁵³ „Ezen a napon, az Estampes közeli Roussoy-ban, Malmédi doktor elvágta torkát abbéli fájdmától és reménytelenségétől telve, hogy hatalmas adósságokat halmozott fel a királytól vásárolt birtokai, továbbá a többeknek nyíltan vállalt nagy biztosítékai és kezességei miatt, mely halál méltatlan egy nagy orvoshoz és tudóshoz.” Lásd: L'Estoile, *Mémoires-journaux*, 274-275.

¹⁵⁴ Antoine de Croÿ (1541–1567), Charles de Croÿ és Françoise d'Amboise egyedüli gyermeke. Porcien kastélyának ura, Renel márkija, Regnault kastélyának egyedüli örököse.

¹⁵⁵ François de Clèves (1516–1562) vagy François de Nevers jelentős szerepet játszott I. Ferenc, majd II. Henrik udvarában. Marguerite de Bourbon-Vendôme-al kötött házassága révén közeli rokoni kapcsolatba került a későbbi IV. Henrik francia király édesanyjával, Jeanne d'Albret-val, akit Marguerite testvérbátyja, Antoine de Bourbon vett nőül. François de Clèves gyermekeit Jeanne d'Albret hatására protestáns hitben nevelték, majd szépségükről híres lányai IX. Károly udvarába kerültek, ahol a „Három Grácia” néven váltak ismertté. Marie de Clèves és III. Henrik beteljesületlen szerelme több irodalmi műnek is ihletője volt, így a Madame de La Fayette tollából született La Princesse de Clèves-nek. Erről részletesebben olvashatunk: Stuart Carroll: „Nager entre deux eaux” The princes and the ambiguities of French Protestantism. *The sixteenth century journal. The journal of early modern studies*, Vol. 44. (2013) no. 4. 986.

gyökereit¹⁵⁶ mindig magyar királyi családhoz kapcsolódó szálakkal ábrázolták és reprezentációjukban is megőrizték az Árpád-ház vörös–ezüst színeit.¹⁵⁷ A fent említett, Jean de Malmidy-nek tulajdonított genealógiai munkán kívül további hasonló témájú írások is születtek¹⁵⁸ a 16.–17. század fordulóján, de a francia nemesi családok történetét szintetizáló munkákban¹⁵⁹ szintén olvashatunk a Croÿ-család magyar kapcsolatairól és illusztris képviselőiről. Összességében így azt a következtetést tudjuk levonni, hogy a Croÿ-ház férfiágon a magyar királyi házhoz kapcsolta magát, női ágon pedig a francia és a kasztíliai királyokhoz, valamint a bretagne-i és Bourbon hercegekhez.

---

¹⁵⁶ Jó Fülöp uralkodása (1419–1467) alatt Antoine de Croÿ „Le Grand”-nak köszönhető a család felemelkedése. Neki sikerült ugyanis a herceg uralkodásának utolsó évtizedében a legfőbb tanácsadójává válnia és a bizalmába férkőznie. Ekkor az udvar egyik legbefolyásosabb családjává váltak a Croÿ-k. Bizalmi pozíciójuk kiváltotta a burgundiai és a flamand nemesség nagy részének gyűlöletét olyannyira, hogy Antoine-ra afféle felkapaszkodott „homo novus”-ként tekintettek. Személyes konfliktusba került Jó Fülöp fiával, Károly burgundi herceggel, a későbbi Merész Károllyal, aki azzal vádolta meg a Croÿ-kat, hogy Franciaországgal szövetkeznek ellenük, majd az aranygyapjas rend lovagi rangjától megfosztotta őket. Az elűzöttek közül többen a francia király udvarában találtak menedéket, a Croÿ-k azonban hamarosan ismét bizalmi helyzetbe kerültek, mivel Burgundi Mária hercegnőnek, I. Miksa német-római császár későbbi feleségének legfőbb védelmezőiként léptek fel a francia királlyal szemben. Az első Habsburg uralkodók, Miksa, Szép Fülöp, V. Károly sokszor igénybe vették e befolyásos család szolgálatait. A 16. század elejére érték el hatalmuk csúcspontját, amikor Guillaume de Croÿ, Chièvre ura, Burgundi Károly, a későbbi V. Károly tanítója lett Mechelen-ben. A 15. században Charles de Croÿ, Antoine de Croÿ fia, királyi eredetkimutatását kéri családfakutatójától, mivel I. Miksa német-római császár chimay-i hercegi diplomájának kiadására készült. Az Árpád-házi királyokra esett a családfakutató választása, ettől kezdve a magyar királyi családdal rokonítás toposza közismert történeté nőtte ki magát. A német-római császárok összességében négy oklevelet bocsátottak ki, amelyek erre az Árpád-házi eredetre alapultak. 1486. április 9-én kelt I. Miksa adománylevele Charles de Croÿ számára, 1510-ben pedig Jacques de Croÿ, Camrai püspöke számára. 1594-ben Rudolf császár adott ki egy oklevelet Charles-Philippe de Croÿ-nak; majd Lipót császár Philippe de Croÿ-nak 1664-ben. Lásd: Charles Joseph de Francquen: *Recueil historique, généalogique, chronologique et nobiliaire des maisons et familles illustres et nobles de royaume précédé de la généalogie historique de la maison royale des Pays-Bas*. Bruxelles, Demanet, 1826.

¹⁵⁷ „Kevésbé ismert, hogy a Dél-Német alföldi Croÿ hercegi család reprezentációjában gyakran használt magyar toposzokat. Ők állították, hogy IV. István magyar király az ősapja dinasztiajuknak.” Lásd: Kees Teszelszky: A magyar toposzok használata a kora újkori Németalföldön. Szent Gellért, Szent István, Szűz Mária és a magyar korona megjelenése a németalföldi irodalomban. In: Ajkay Alinka-Bajáki Rita (Szerk.): *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Vác, MondAt, 2013. 426.

¹⁵⁸ Jean Scohier: *La généalogie et descente de la très-illustre maison de Croÿ*. Douay, Boscard, 1589.; Jacobus de Bie: *Livre contenant la genealogie et descente de ceux de la Maison de Croÿ, Tant de la ligne principale estant chef de nom et armes. D’icelle, que des branches et ligne collaterale de ladite maison*. Antwerpen, 1610.

¹⁵⁹ Jacobus Wilhelmus Imhof: *Notitia S. Rom. Germanici imperii procerum tam ecclesiasticorum quam secularium*. Tubingae, 1693. 277.; Anselme de Sainte-Marie: *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, grands officiers de la Couronne, de la Maison du Roy et des anciens barons du royaume*. Tome V. Paris, La Compagnie des libraires, 1733. 639.; Francquen, *Recueil historique, généalogique, chronologique et nobiliaire*, 238.

Jean de Malmidy a „nagy háború” történetét írja meg,¹⁶⁰ amely valójában egy folyamatában értelmezhető hosszú háborúskodás kiragadott eseményeit foglalja magába az 1565. év januárja és augusztusa között.¹⁶¹ A történések további elbeszélésének véget vetett a szerző magyar területekről való távozása,¹⁶² miután már nincsenek első kézből származó értesülései. Ebbe a beszámolóba, amelynek legfőbb ereje a szemtanúi hitelességben van, nem férhetett bele a más forrásokból összegyűjtött információk átfogalmazása. Az autentikusságra való törekvése mellett, más francia nyelvű forrásokhoz hasonlóan, a helység és személynevekkel¹⁶³ nehezen birkózik meg a szerző, a rossz átírások nehezítik az értelmezést. Talán éppen az egyszerűsítés kedvéért a szerző elmulasztja megnevezni Bodrogkeresztúr városát, amelyet útban Tokaj felé foglalnak el, a továbbiakban pedig összemossa Tokaj városával, amit a katonák elszállásolására vesznek birtokba. Alapvetően azonban a többi forrással egybehangzóan nyilatkozik, sőt bizonyos pontokon érdekes árnyalásokhoz is jutunk az elbeszélésből. Az elbeszélés központjában Tokaj ostroma található, amelynek részletes ismertetése mellett, pontszerűen, elnagyoltan jelennek meg az ostrom utáni hadiesemények, csupán Báthory bebörtönzéséről szól egy külön epizód. Az ő személyével kapcsolatban azonban végig tévesen Báthory Györgyöt említ, Báthory István helyett. A fejedelmi csapatokat végig „ellenségként” jelölve, nemigen találunk pozitív kinyilatkoztatást róluk, Báthory például követként kapja meg erős bírálatát,¹⁶⁴ eléggé egyoldalúan Habsburg-párti szemszögből ítélkezve. A császári hadvezetést, legfőképpen Schwendi Lázár ténykedését csakis a legnagyobb elismeréssel említi: „előcsapatai jól szervezettségüknek és irányítottságuknak köszönhetően” aratnak sikereket, „hathatós áttörést valósítanak meg”, „hősiesen és lelkesen harcolnak” és végeredményben „megfutamítják a törököket”.

Mint látható Jean de Malmidy, Antoine de Croÿ megbízottjaként Habsburg-párti krónikás. Így érthető, hogy szerinte az 1565. évi hadi események háttérében János Zsigmond hatalomvágya áll. A tetten érhető szubjektív hangneme ellenére van egy vitathatatlan különlegessége, amely minden korabeli tudósítástól megkülönbözteti és munkájának

---

¹⁶⁰ *Discours véritable de la grand'guerre qui est au païs de Hongrie entre Maximilian 2. ...*

¹⁶¹ Ellentétben a dedikáció utáni címben megjelenő 1564-es dátummal.

¹⁶² „... moy estant sorty hors du païs, & retiré en Allemagne...” Lásd: Malmidy: *Discours véritable*, 18.

¹⁶³ Sackmar (Szatmár), Erdentz (Erdőd), Serency, Sorenth (Szerencs), Tomasvvar (Temesvár); Nemethy Ferentzen (Németi Ferenc), Barami Iannsch (Bárány János), Magochski capitaine (Mágochsy Gáspár).

¹⁶⁴ „... ledit Empereur ... luy montra ses lettres, meschancetés, & trahisions...” Lásd: Malmidy, *Discours véritable*, 22.

történeti értékét növeli. A részletes leírások a két haderő összetételéről, harcmodoráról és fegyverhasználatáról olyan adalékokkal gazdagítják haditechnikai ismereteinket, amelyekhez hasonlóak kevés forrásban¹⁶⁵ lelhetők fel e korszak tekintetében.

Ugyanezen időszak magyarországi eseményeiről vall egy másik elbeszélő forrás is, a jóval ismertebb Pietro Bizzarri, aki kiváló összehasonlítást kínál protestáns párti beállítottságával. Bizzarri az umbriai Sassoferatóból, avagy más források szerint Perugiából költözött Velencébe; innen – miután a reformáció híve lett – Angliába távozott. Ott I. Erzsébet királynő (1558–1603) mindentudó külpolitikai és pénzügyi tanácsadójának, William Cecilnek¹⁶⁶ lett egyik bizalmi embere. Így 1570-ben külföldi útra indul részben azért, hogy saját műveit nyomtatásban megjelentesse, részben pedig azért, hogy külhoni információkat gyűjtsön az angol királyi udvar számára. Jóllehet állomáshelyeit szinte lehetetlen beazonosítani, a William Cecilnek címzett egyik leveléből¹⁶⁷ kiderül: értelemszerűen őt is elsősorban az oszmán birodalom 1550–1570 közötti terjeszkedése érdekli. Nem véletlenül írja meg Ciprus 1565. évi ostromának történetét,¹⁶⁸ de nem kerülheti el figyelmét a korabeli Magyarország sem. Az itteni harcokról szóló beszámolója¹⁶⁹ olaszul, majd német és latin nyelven több kiadásban is megjelenik,¹⁷⁰ így például Jacques Bongars 1600-ban napvilágot látó *Rerum hungaricarum scriptores varii* című munkájának részeként. Bizzarri stílusa világos, érthető és olvasmányos. Tudósításának népszerűségét – a téma egzotikuma mellett – nyilván ennek is köszönheti. Feljegyzéseinek kiváltképp érdekesek ama részei, amelyek a korabeli magyar viszonyok egy-egy pillanatképét tárják elénk a Bánfi, Bebek, Dersfi, Nádasdi, Serédi családok politikai szerepvállalásának tükrében. Nem vitás, hogy jól ismeri a kor meghatározó magyar politikusait, név szerint említve Báthory Istvánt, Csernovits

---

¹⁶⁵ Ide sorolhatjuk: Nicolaus Gabelmann: *Monomachia Hvngaro Tvrcica, Dvobus Carminvm Libris conscripta... licet aliarum quoq. plurimarum rerum expositio conueniens sit facta: ex qua praesens Hungariae status, et praecipuorum belli ducum virtus atq. variorum Certaminum genera Hungarorum cum Turcis possint deprehendi*, Eberau, Manlius, 1588.

¹⁶⁶ William Cecil, I. Burghley báró (1520–1598). VI. Eduárd, majd I. Erzsébet államtitkára és Anglia főkincstárnoka.

¹⁶⁷ Lewis Einstein: *The Italian Renaissance in England*. New York, Columbia university press, 1903. 212–213.

¹⁶⁸ *Cyprium bellum inter Venetos et Selymum Turcarum Imperatorem gestum libris tribus. Summa cura et diligentia descriptum et Jam primum in lucem editum*, authore Petro Bizarro. Basel, Henricpetri, 1573. és Antwerpen, Plantin, 1583.

¹⁶⁹ Petrus Bizarus: *Pannonicum bellum sub Maximiliano II Romanorum et Solymano Turcarum Imperatoribus gestum*. Basileae, Henricpetri, 1573.

¹⁷⁰ Charles Henry Cooper–Thompson Cooper: *Athenae Cantabrigienses 2. 1586–1609*. Cambridge, Deighton Bell, 1861. 8.; Továbbá Kövér Lajos: A XVIII. századi Franciaország magyarságképének gyökerei. *Aetas*, 20. évf. (2005) 3. 73.

Mihályt, Forgách Ferencet, Hosszútothy Györgyöt, Verancsics Antalt és Balassa Menyhártot. Bemutatja továbbá Németi Ferencet, ám legaprólékosabban Thury György és Zrínyi Miklós politikai portréját rajzolja meg, akiket hősiességükben Schwendi Lázár protestáns humanistához és hadvezérhez hasonlít.

Mi is teszi lehetővé Bizzarri beszámolóját Malmidy tudósítása mellé állítani? Mindenekelőtt „Miksa-pártisága”, hiszen az I. Erzsébet angol királynő udvarából érkező diplomata meglepődve tapasztalja a Habsburg császár protestantizmust toleráló politikáját. Nem véletlen szentel tehát megkülönböztetett figyelmet a császár protestáns hadvezéreinek, a későbbi szigetvári hős Zrínyi Miklósnak és Schwendi Lázárnak a *Pannonicum bellum* bevezetőjében. Protestáns-pártisága több helyen is tetten érhető, így lelkesen üdvözlí a cseh és a magyar tartományok vallásszabadság terén elért vívmányait, sőt nem mulasztja el protestáns közszereplők bemutatását sem.¹⁷¹

A tokaji vár 1564–1565 közötti hadieseményeire vonatkozó bőséges források között különös jelentőséggel bírnak Petrus Bizzarri és Jean de Malmidy helyszíni beszámolóí. Ez utóbbi olyan értékes, hitelességre törekvő tudósítás, amely megmagyarázhatatlanul kevés figyelmet kapott az észak-keleti várháborúk eseményeinek feldolgozásakor a külföldi szakirodalomban is. Elfogódottsággal vagy anélkül a *Discours véritable* új aspektussal járul hozzá, hogy még árnyaltabb képet illeszthessünk össze történelmünk e rendkívüli gazdag módon dokumentált időszakáról.

2. 1. 2 Párhuzamos tudósítások II. Mátyás koronázási szertartásáról

Különösen izgalmas olyan témát tanulmányozni a régmúlt időkbe visszanyúlva, melynek eseményeit több forrásból lehet összeilleszteni főként, ha ezek a források különböző időkben és nyelveken íródtak. Minden bizonnyal elsősorban magából a koronázási szüzséből fakad a téma iránti fokozott érdeklődés, mégis számottevő az 1608. november 19-én II. Mátyás számára megrendezett szertartás krónikásainak száma.

II. Mátyás (Bécs, 1557. február 24. – 1619. március 20.) magyar király, a Habsburg-ház osztrák ágából származó főherceg, I. Mátyás néven lesz német-római császár. Miután

---

¹⁷¹ Ennek ellenére meglepően pozitív szavakkal jellemzi Németi Ferencet is: „Obsessi aliquandiu se intrepide, atque acriter defenderunt, & ipse quoque arcis praefectus, in muro strenue pugnabat, nihilque omittebat, quod ad fortis viri, ac boni ducis officium spectaret. Dum autem seipsum, ac suos impigre tueretur, multaque incommoda oppugnantibus infert, hac, & illac excurrens, ut suis auxilio adesset, globulo aeneo traiectus, repente occubuit.” Lásd: Bizarus, *Pannonicum bellum*, 15.

bátyján, II. Rudolf császáron¹⁷² az örültség jelei mutatkoznak, engedély nélkül, 1608 januárjában összehívja a pozsonyi országgyűlést, amely alkalomból a magyar, valamint a felső- és alsó-ausztriai rendek konföderációra lépnek a császár lemondatására. Seregeik élén Mátyás betör Csehországba, minek eredményeképp Rudolf lemond a Magyar Királyságról és az osztrák örökös tartományokról, de a cseh királyi és német-római császári címét megtartja. Mátyást a fent említett időpontban koronázzák magyar királlyá a szent koronával Pozsonyban, hírül adva a piros-fehér-zöld magyar nemzeti színű díszítések első ízben történő használatát, amely momentumról azonban az említett francia nyelvű szöveg nem tesz említést. A magyarországi rendek 23 törvénycikkelyben fogalmazzák meg azokat a feltételeket, amelyek mellett Mátyást királlyá koronázzák. Ezekből a bécsi és zsitvatoroki szerződések¹⁷³ által megelőzött cikkelyekből lesznek az 1608-i országgyűlés koronázás előtti törvényei, amelyek alaptörvények jelentőségére emelkednek. Ezekben már Pozsonyt jelölik meg a szent korona őrzése helyéül, felügyeletére kizárólag magyarokat rendelnek, ezzel kifejezve, hogy Magyarországot felszabadították az idegen befolyás alól. A rendek olyan eredményeket érnek el, mint a szabad vallásgyakorlat, az országgyűlés és a nádori tisztség reformja, a jobbágyköltözés vármegyék hatáskörébe helyezése. Mátyás megerősíti továbbá a Bocskai Istvánnal kötött bécsi békét és garantálja a hajdúk privilégiumait.

A hazai vagy a szomszédos országokbeli érdeklődés mellett, mindig kuriózumként hat a távolabbi népek figyelme, így az a 16 oldalas francia nyelvű kisnyomtatvány is, melynek elbeszélőjéről még a szokásosnál is kevesebb adalék áll rendelkezésünkre. A *Cérémonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme roy de Hongrie* címet viselő kiadvány (lásd: Fordítások) két kiadásban¹⁷⁴ is megtalálható a párizsi Bibliothèque nationale-ban, mindkettő 1609-ből datálódva. A kor szokásainak megfelelően az első kiadáson szerepel a kiadó megnevezése: *J. Périer*,¹⁷⁵ majd a jogok tisztázása végett annak megjelölése, hogy a

---

¹⁷² Rudolf magyar király (1576–1608), II. Rudolf néven német-római császár (1576–1612) és cseh király (1576–1611), a Habsburg-uralkodóház tagja.

¹⁷³ A bécsi béke (1606) Bocskai István és Rudolf király közötti megegyezés, amely lezárta a Bocskai által vezetett felkelést. A zsitvatoroki béke a tizenöt éves háborút lezáró békekötés, melyet Bocskai István közvetítésével Rudolf valamint I. Ahmed oszmán szultán kötött 1606. november 11-én a Zsitva folyó torkolatánál.

¹⁷⁴ *Cérémonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme roy de Hongrie*. Paris, J. Perier, 1609; illetve a következő kiadói adatokkal: Prins sur la copie Imprimé à Paris, et depuis à Lyon, 1609.

¹⁷⁵ Jérémie Périer 16–17. századi párizsi könyvkereskedő, aki 1588–1624 között tevékenykedik. Bizonyos feltételezések szerint Thomas Périer párizsi könyvkereskedő fia, és minden valószínűség szerint Adrien Périer öccse. A kálvinista meggyőződésű kereskedő 1594-ben Thomas Périer címére költözik, a Saint-Jacques utcába és a szárnyasló cégért kezdi használni. 1624-től fiával, Christophe Périer-vel dolgozik együtt.

Párizsban, majd Lyonban napvilágot látó szöveg engedéllyel kerül ismét nyomtatásra. Az a tény pedig, hogy az első párizsi, a második lyoni megjelenést egy további, feltehetően ismét párizsi kiadás követ, arra enged következtetni, hogy nem érdektelen a téma a francia közönség számára, ez a szöveg ugyanis kifejezetten nekik íródik, ahogy a szerző maga is ezt hangsúlyozza. Arra, hogy az események krónikása személyesen is jelen van az ünnepségen, magából a krónika címéből tudunk következtetni, miszerint azok megfigyelt, obszervált szertartás nyomán kerülnek feljegyzésre. Még mindig a szerző kilétét kutatva, érdekes azonban, hogy az elbeszélés fonalát minden személyes hozzáfűzés vagy ajánlás nélkül indítja, minek folytán kiléte még inkább homályba borul. Nem tudjuk tehát szerzőnk megfigyeléseinek sekélyességét és feljegyzéseinek hiányait igazolni, hacsak nem azzal, hogy nem áll szándékában felesleges részletekkel untatni a francia közönséget. Az összes forrást egybevetve nála szerepel ugyanis a legkevesebb név (ezek is a sajátosan francia átírással sokszor nehezen felismerhető verzióban) illetve a legtöbb eltérés a többi, szinte teljesen egybehangzó leíráshoz képest. Így például egyedül itt találkozunk Liechtenstein Miksa¹⁷⁶ nevével, mint Széchy György¹⁷⁷ ceremóniamester társával, míg a többi forrás „Czobor Mihály¹⁷⁸ Uramat” jelöli erre a posztra. Eme feljegyzések tényadatainak összevetésekor óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy melyik mi alapján íródott, illetve amennyiben későbbi kiadásról van szó, melyik volt a forrásdokumentum. A korabeli leírások esetében valószínűleg kevesebb aggályunk támad és könnyebben hitelt adunk annak, aki az események szemtanújaként jelezve magát rögtön papírra veti az általa látottakat. Ugyanakkor némi szkepszis már a szemtanúk kapcsán is felvetül, hogy miként voltak képesek hosszú esküszövegek feljegyzésére és hogyan lehetséges az, hogy két külön forrásban nem lehet ugyanazt az esküszöveget beazonosítani.

II. Rudolf, majd II. Mátyás udvari orvosa, Jeszenszky János¹⁷⁹ (Johannes Jessenius, Jan Jessen) Mátyás legfőbb híveként írja meg *Regis Hungariae Matthiae II. coronatio* című munkáját, önmagát, mint *eques Ungarus*-t aposztrofálva a bevezetőjében. A korábban

---

¹⁷⁶ Liechtenstein Miksa azaz Maximilian von Liechtenstein (1578–1645) ezredes, 1638–1643 között a győri vár főkapitánya.

¹⁷⁷ Rimaszécsi Széchy György (1572–1625) gömöri főispán. Balog nemzetségből származó ősnemes család tagja, annak rimaszécsi ágából. Aranysarkantyús vitéz, királyi főkamarmester, akit 1625-ben saját szolgálói gyilkoltak meg.

¹⁷⁸ Czoborszentmihályi Czobor Mihály (cc. 1570–1617) költő, katona, főnemes.

¹⁷⁹ Nagyjeszeni Jeszenszky János (1566–1621) orvosprofesszor, a wittenbergi és prágai egyetem rektora, filozófus, politikus. Különösen elhíresült nyilvánosan végzett boncolásai folytán. Magyarországhoz való kötődését mutatja, hogy önmagát, mint „Johannes Jesenius de Magna Jesen”-nek, azaz „Nagyjeszeni Jeszenszky Jánosnak” nevezte.

Rudolfnak szolgálatot teljesítő orvos a protestáns vallásgyakorlat kiteljesítését nem véletlenül várta attól az uralkodótól, akinek koronázása alkalmával a protestáns Illésházy István nádor kérdezi a híveket, hogy akarják-e Mátyást királyuknak. Nagy várakozásai azonban csúfos véget érnek, hiszen felségárulás címén több protestáns vezetővel együtt letartóztatják és kivégzik 13 évvel az ünnepséget követően. Reményei és lelkesedése azonban meglehetősen szemléletes és pontos leírásra sarkallják, olyan epizódokkal, mint az új király olajjal való felkenése, mely a francia nyelvű szöveg írójának is érezhetően fontos momentum. Jessenius részletekre való érzékenységet mi sem mutatja jobban, mint az avatott aransarkantyús lovagok felsorolása, szám szerint 33 nevet említve és egyben a legteljesebb listát szolgáltatva a vitézek kilétéről. Különösen hálásak lehetünk neki olyan kedves életképekért is, mint amilyen a poharaikat a király egészségére lendítő magas rendű-rangú vendégek az ünnepi vacsorán: „proque regis novi auspiciis secundis pocula libantes”.

Grossinger József¹⁸⁰ (Grossing József) jezsuita, majd világi pap 1784-ben adja ki az A. E. C. H. T. A. rövidítéssel aposztrofált szemtanú korabeli kéziratát *Acta coronationis Mathiae II. in regem Hungariae 19. Nov. 1608 peractae* címmel, saját nevét J. G. H. C. (Josephus Grossinger Hungarus Comaromiensis) formában említve a bevezetője végén. Az itt feltárt szándéka szerint azért mentette meg a molyok martalékából („e tinearum faucibus vindicasse”) az iratot, hogy némi adalékot tudjon szolgáltatni hazája történelméhez. Egy újabb szemtanú leírásának lehetünk tehát részesei, mely elbeszélés több szempontból sem érdektelen és valószínűleg nem véletlenül kerül bele Kovachich Márton György,¹⁸¹ a 18–19. század fordulóján alkotó levéltáros forrásgyűjteményébe is. Az 1790-ben, Pesten kiadott *Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habsburgo–Austriaca Sacra Corona apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt* ugyanis teljes terjedelmében közli II. Mátyás kapcsán a Grossinger által megjelentetett kéziratot, sőt egy *additamentum*-mal is kiegészíti. Kovachich valóban értékes kiegészítésekkel gazdagítja az adatok sorát, úgy, mint a királyi palást mintázatának leírásával és a nemesek által a koronázásra küldött katonaság számbeli és fajtabeli megjelölésével. Majd a címben megfogalmazott intenciójának megfelelően,

---

¹⁸⁰ Grossing József (1751–1830) komáromi születésű előbb jezsuita, később világi pap, II. Lipót besúgója.

¹⁸¹ Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténész, levéltáros, forráskutató. Bejárta az ország fontosabb levéltárait és rendszeres kutatásokat végzett, melynek eredményeképp jelentek meg forráskiadványai, jogtörténeti munkái.

Hevenesí Gábor¹⁸² és Révai Péter¹⁸³ kéziratából tudósít Mátyás feleségének, Annának¹⁸⁴ 1613. március 25-én megtartott királyné koronázásáról.

A Grossinger által közzétett *Acta coronationis Mathiae II.* volt tehát Kovachich forrásszövege, melynek magyarázata olvasmányossága mellett talán az is, hogy köztudottan ebben jelenik meg először a magyar trikolor, mint nemzeti jelkép a királyi koronázásokról készült rapportok sorában. A leírás végeztével, némi rendszerező szándéktól vezérelve, kronologikus felsorolásban vonultatja fel ismét az eseményeket és a szereplő személyek neveit. A lakomán asszisztáló és felszolgáló nemesek névszerinti enumerációja elvezet minket egy korabeli, de 1786-ban a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára számára átírt dokumentumhoz, melyet a Magyar Nemzeti Levéltár őriz,¹⁸⁵ nehezen reprodukálható és olvasható formátumban. Mégis különös kincs ez az alig olvasható, nem egységes kézírással jegyzett kora-újkori magyar szöveg a következő címmel: *Modus ac pompa coronandi Hungariae regem, Minemű modon kellien tartani az ű Felsége coronazattiában.* A viszonylag röviden lejegyzett szertartás ízletes magyarsággal veszi újra a ceremónia főbb pontjait. A szent koronát díszes hintó viszi a várból a városba, a templom előtt magyar főurak emelik le az erre az alkalomra készített koronázási ékszereket tartalmazó ládát:

Minek előtte mindazáltal ű Felséghe az várból alájöne, az Nagyságos Ur Comes Trauczoniús,¹⁸⁶ s az Tekintetes, s Nagyságos Draskovitz János is ideién az Várba mennienek es az országh Szent Coronaiat szekérre tevén az Szent Márton Temploma eleibe tisztességesen alá hozassak: mely coronat az Nagyságos Török István,¹⁸⁷ Pálffy István,¹⁸⁸ Hommonay Georgy¹⁸⁹ és Czobor Imre¹⁹⁰ az szekérrul le vegyenek es

---

¹⁸² Hevenesí (Kishevenesí) Gábor (1656–1715) jezsuita pap, bölcsezt és teológiai doktor, történetíró, 1711–1714 között az osztrák-magyar jezsuita rendtartomány tartományfőnöke. Kéziratgyűjteményét, 91 kötetni anyagot őriz az ELTE Egyetemi Könyvtára, Collectio Hevenesiana címmel.

¹⁸³ Bárá Révai Péter (1568–1622) Turóc vármegyei főispán, koronaőr.

¹⁸⁴ Habsburg-Tiroli Anna (1585–1618) német-római császárné, magyar és cseh királyné, a Habsburg-ház tiroli ágának utódja.

¹⁸⁵ A dokumentum átengedéseért ezúton mondunk köszönetet Papp Sándornak, akinek egyedüli érdeme ennek felkutatása. Lásd: MOL 43485. jelzet, F 9. Miscellanea, Cista 1. Fasc. 4. Nr. 4.

¹⁸⁶ Trautson Sixtus Pál (1548–1621), Falkenstein grófja.

¹⁸⁷ Enyingi báró Török István (1564–1618) pápai főkapitány, nagybirtokos főúr.

¹⁸⁸ Pálffy (II.) István (1586–1646) főúr, Pozsony vármegye örökös főispánja, a pozsonyi királyi vár főkapitánya, dunántúli főkapitány, koronaőr, II. Mátyás magyar király és II. Ferdinánd magyar király híve.

¹⁸⁹ Homonnai Drugeth György (1583–1620): Zemplén vármegye főispánja, az ungvári és a homonnai uradalom birtokosa. Unokabátyja, Drugeth Bálint révén igényt tartott a fejedelmi trónra Bethlen Gáborral szemben.

¹⁹⁰ Czoborszentmihályi Czobor Mihály (ld. 62. p. 178.lj.) fia.

nagy becsülettel az Kapolnaba vigyk es mikor ű Felsége az Templomba be kezd menni trombiták es dobok zeongyenek mind addig, míg ű Felsége az Segrestiehez jut.

Lejegyzí továbbá az utcákat borító posztó darabjaiért olyan dulakodást támad, hogy őriztetni kell azt a felvonulás során:

Az városbeli nép pedig fegyverben szép magijával az Szent Márton Templomátul fogva, mind az Monostorigh oly sűrűn állion, hogy mikor ű Felsége egyik templomból, más Templomba megyön, senki akadályt ne szerezhessen, avagy az posztót el ne ragadhassa.

Igazi kuriózum az az eltérő kézírással jegyzett szöveg is, amelynek tárgya, hogy „minemű ajándékat és menyit vit” a vendégek sora, és melynek beazonosítható foszlányaiból világossá válik, hogy miért írja francia mesélőnk, hogy „a pompa és fényűzés egész sorát” mutatja be. A pazar ünnepség további elbeszélőket is megihletett országhatáron belül és kívül, így is hozzájárulva az utókor minden részletre kiterjedő kíváncsiságának kielégítéséhez.

2. 2 Diplomatak, politikusok

2. 2. 1 Augier Ghiselin de Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról

A történettudomány által elsődleges információbázisként használt útleírások műfaját további forráskategóriákkal árnyalhatjuk a 16. század korának tekintetében. Az információszerző, alapvetően kémkedésre irányuló körutazások elsődleges célkitűzése nem a gyorsaság és a rövidség faktorait tartotta szem előtt. A Konstantinápoly felé irányuló diplomáciai útvonalon azonban szükségszerűen kialakul egy információközvetítéssel foglalkozó folyamatosan áthaladó gyorsforgalmi közlekedés is, amely többnyire a Duna útvonalához kapcsolható. A biztonságot tekintő, a haderők vonulási útján célirányosan átkelő utazók leginkább ugyanazokat az állomáshelyeket érintették, gyakran felületesen, sőt tévesen alkotva véleményt hajóik fedélzetéről szemlélődve.¹⁹¹ Ez a tranzitforgalom létrehoz egy tranzitirodalomnak nevezhető műfajt, amely a törökkor tekintetében elsődleges, ugyanakkor hiányosságai miatt korántsem kizárólagos forrástípusként használható. Eme irodalmi műfaj

---

¹⁹¹ Az utazók által érintett földrajzi környezet és útleírás-elemzés összefüggéseiről lásd: Szász, „*Ki fog itt segíteni?*”, 89-90.

érdekes színfoltjai egy flandriai kötődésű politikai diplomáciai küldetése során Magyarországról megfogalmazott úti impressziói.

Augier Ghislain de Busbecq (Augerius Gislenius Busbequius) nevéhez fűződik az az első modernkori konstantinápolyi itinerárium,¹⁹² amely hosszabban beszél a keresztülszelt magyar tájakról. A francia-flamand politikus majdnem végigéli a 16. századot (1522–1592), amelynek során az oszmán hódítás és a dinasztikus háborúk nyomása alatt kifejlődőben lévő európai diplomácia meghatározó szereplőjévé válik. Busbecq családja több generáción át a burgundi hercegeket,¹⁹³ majd az osztrák Habsburg-házat szolgálta, s maga is a bécsi udvar hűséges szolgálja maradt élete végéig. Az I. Szulejmán szomszédságában taktikázásra kényszerülő I. Ferdinánd magyar király, későbbi német-római császár olyan emberre talál benne, aki a bukásra ítélt tárgyalási pozícióból is a legtöbbet tudja kihozni. Küldetése akkor kezdődik, amikor a korábbi konstantinápolyi rezidens, Giovanni Maria Malvezzi hét év portai tartózkodás (1547–1553) és sok megpróbáltatás után betegen visszavonul.¹⁹⁴ Angliai „antréját” követően, miután 1554. július 25-én részt vett I. Mária angol királynő és II. Fülöp spanyol király esküvői ceremóniáján, a korabeli diplomáciában még sem renoméval, sem gyakorlattal nem rendelkező Busbecq kényes kérdés rendezését kapja. A császári csapatok erdélyi bevonulása és az 1551–1552. évi várháborúk után úgy kellett rendeznie a Habsburg-oszmán viszonyt, hogy Erdély megmaradjon a Habsburg Birodalom érdekkörében.¹⁹⁵ Feladata volt elérni, amit az eddigi követek hiába kértek, hogy a szultán elfogadja az erdélyi adót (évi 140.000 arany)¹⁹⁶ Ferdinánd erdélyi uralmának elismerése jeléül. A konstantinápolyi követjárás némi haladék kiharcolása ellenére diplomáciai értelemben eredménytelen maradt, sőt Izabellának és fiának 1556-ban történő visszatérése Ferdinándot azon reménytől is megfosztotta, hogy az elveszített Erdélyt János Zsigmond életében újra hatalma alá vethesse. Ugyanakkor e küldetésnek számos vitathatatlan eredménye akadt, így

---

¹⁹² Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, JATEPress, 2007. 21.

¹⁹³ Habsburg Miksa Burgundi Máriával kötött házassága révén „megörökölte” Merész Károly alattvalóit, így például az udvari dinasztikus történetírót, Olivier de la Marche-ot, aki hűséges krónikásként a francia dinasztiát megszakítva, az osztrák ház ösiségét bizonyítja munkájában (*Estat de la maison du duc Charles de Bourgogne*, 1474). Lásd: Seláf Levente: A trójai eredet mítosza és Magyarország Olivier de la Marche Emlékirataiban. In: Gálffy László–Sáringer János (Szerk): *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, Lazi, 2015. 180-181.

¹⁹⁴ Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 17.

¹⁹⁵ Ágoston Gábor: Birodalom és információ: Konstantinápoly, a kora újkori Európa információs központja. In: Ágoston Gábor (Szerk): *Európa és az Oszmán hódítás*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. 119.

¹⁹⁶ Thallóczy Lajos: *Csömöri báró Zay Ferencz. 1505–1570*. (Magyar Történeti Életrajzok). Budapest, Franklin, 1885. 76.

a régészeti, botanikai és természettudományos gyűjtés mellett a *Monumentum Ancyranum*-nak nevezett felirat első másolata Augustus császár politikai végrendeletével.¹⁹⁷

Busbecq megbízólevelét 1554. november 3-án kapja kézhez Lille-ben,¹⁹⁸ ahonnan Bécsbe távozik, hogy megkezdje nyolc éves portai szolgálatát, 1554 decemberétől–1562 decemberéig. A nyolc év letelte után nem tér rögtön vissza Bécsből, a bécsi császári és királyi könyvtárat vezeti 1564-ig. Korának egyik legbuzgóbb gyűjtőjeként ritka kéziratokkal, továbbá Charles de l'Écluse (Carolus Clusius 1526–1609) inspiráló társaságának köszönhetően botanikai ismereteket célzó művekkel is gazdagította a kollekciót. 1564-ben II. Miksa császár gyermekei nevelőjének nevezi ki, majd a herceg-ifjak kíséretét bizza rá II. Fülöp udvarába. 1570-ben tér vissza Spanyolországból, amikor Miksa lányával, Ausztriai Erzsébettel a francia udvarba utazik a IX. Károlyal kötendő házassága előkészítése céljából. A király halála után 1574-ben Erzsébet elhagyja Franciaországot, s visszatér atyjához Bécsbe, ekkor Busbecq rezidensként Párizsban (egészen pontosan La Celle-Saint-Cloud-ban) marad 1591-ig. II. Rudolf császár ugyanis Miksa halála után továbbra is igénybe veszi szolgálatát és állandó francia követnek nevezi ki. Ötvenhárom levelet¹⁹⁹ ír az uralkodónak 1582–1585 között azután, hogy a korábban helytartónak választott ifjabbik „herceg-tanítványa”, Mátyás főherceg 1581-ben elhagyni kényszerül a katolikus németalföldi tartományokat. Busbecq alapvető feladata lehetett a francia udvarban III. Henriket attól az esetleges szándékától eltéríteni, hogy a flamand városok lázongását kihasználva segítséget nyújtson öccsének, Ferenc alençoni hercegnek.²⁰⁰ Francia földön

---

¹⁹⁷ Augerius Gislenius Busbequius: *Legationis Turcicae epistolae quattuor. Ogier Ghiselin van Boesbeeck, Vier brieven over het gezantschap naar Turkije*. Szerk. Zweder van Martels, Hilversum, Verloren, 1994. XXVIII–XXIX.

¹⁹⁸ Z. R. W. M. von Martels: Le cercle des amis de Busbequius. In: André Rousseau (Dir.): *Sur les traces de Busbecq et du gotique*. Lille, Presses universitaires de Lille, 1991. 31.

¹⁹⁹ Rudolfnak írt levelek hitelességét cáfolja: *Biographie nationale* III. Publiée par l'Académie royale des sciences, lettres et des beaux arts de Belgique, Bruxelles, 1872. 187–188.

²⁰⁰ Sokat elárul, hogy Busbecq 1582 márciusa előtt Rudolffhoz címzett levelei, amelyek különös jelentőséggel bírhattak volna a németalföldi események körülményeinek feltárásához, nyomtatásban nem láttak napvilágot. Busbecq kiadott levelezése Mátyás 1581 októberében történő távozása után hat hónappal kezdődik. Erről: Charles Thornton Forster–F. H. Blackburne Daniell: *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur de Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador. I*. London, Paul, 1881. 67.

marad tehát a császári követ, s úti élményeinek harmadik kiadása is Párizsban jelenik meg 1589-ben,²⁰¹ a kor humanista szokásainak megfelelően latin nyelven.²⁰²

Busbecq leveleit már a 16. század végén felfedezi kortársa, a neves történetíró-államférfi Jacques-Auguste de Thou²⁰³ (1553–1617) és információit az oszmán birodalom és I. Szulejmán koráról szóló témáinál beépíti *Egyetemes Történetébe*. További történetírók egészen a 19. századig kimutathatóan használják és merítenek belőle, folyamatos kiadásai pedig a 18. századig kitartó népszerűségéről árulkodnak.²⁰⁴ Számos életrajzírója is akad a 17. században, akik egymás adatait veszik át,²⁰⁵ majd a 17. század végén Pierre Bayle elsőként újszerű életrajzot²⁰⁶ ír róla. A 19–20. században sem csökken Busbecq népszerűsége, több belga akadémiai értekezés születik róla és még az Egyesült Államokat is meghódítja. Levelei többféle bontásban és többféle címmel kerülnek kiadásra és bár történeti szempontból különös jelentőséggel bírnak a II. Miksához és II. Rudolphhoz írott jelentései is, témánk szempontjából az Oszmán Birodalomhoz kapcsolható úti beszámolója szolgál forrásul. Ennek első kiadásai (1581, 1582) *itinerá* címmel egyértelműen az „út” (*iter*), az „utazás” (*profectio*) témát hangsúlyozzák,²⁰⁷ az 1589. évi nyomtatás azonban a kor megváltozott ízlésének megfelelően már négy „levelet” (*epistulae*) jelöl meg címlapján.²⁰⁸

---

²⁰¹ Ogier Ghislain de Busbecq: *Legationis Turcicae Epistolae quatuor. Quarum priores duae ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopolitani et Amasiani*. Paris, Gilles Beys, 1589.

²⁰² Erről: Michel Dubuisson: Busbecq et le latin. In: André Rousseau (Szerk): *Sur les traces de Busbecq et du gotique*. Lille, Presses universitaires de Lille, 1991. 91–98.

²⁰³ De Thou a követ halála kapcsán hosszabban megemlékezik róla és diplomáciai tevékenységéről: *Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607*. Tome 11. Paris, 1734. 587–588.

²⁰⁴ Hubert Le Bourdelles: À la découverte du Busbecq inconnu. In: *Sur les traces*, 15.

²⁰⁵ Andreas Valerius: *Bibliotheca belgica*, Lovania, Hastenius, 1623. 170–171.; Pierre François Sweets: *Athenae Belgicae*. Antwerpen, Tungris, 1628. 147–148.; Aubert Le Mire: *Elogia Belgica sive illustrium Belgi scriptorum*. Antwerpen, Martens, 1609. 183–187.; Melchior Adam: *Vitae Germanorum theologorum, qui superiori seculo ecclesiam Christi voce scriptisque propagarunt et propugnarunt*. Heidelberg, Geyder, 1620. 315–318.; Jean Buzelin: *Gallo-Flandria sacra et profana*. Duai, Wyon, 1625. 64–67.; Antoine Sanders: *De scriptoribus Flandriae libri tres*. Antwerpen, Tongris, 1624. 25–29.

²⁰⁶ Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*. Tome premier. Rotterdam, Leers. 1697. 701–706.

²⁰⁷ *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequii etc. D. ad Solimannum Turcarum imperatorem C.M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii de acie contra Turcam instruenda consilium*. A második 1582. évi kiadás ugyanezt a címet viseli a következő kiegészítéssel: *Eiusdem Busbequii secunda in Thraciam profectio*.

²⁰⁸ Az 1589. évi párizsi kiadás: *Augerii Busbequii D. Legationis Epistolae quatuor quarum priores duae ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopoli et Amasiani. Adjectae sunt Duae Alterae*. Paris, Beys, 1589.; Erről: Jean Lebel: Littérature de voyage et genre épistolaire au XVIe siècle. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, (2000) 2. 176.

Ez utóbbi kötet Gilles Beys hamarosan csődbe jutó párizsi nyomdájában lát napvilágot, míg a két korábbi az antwerpeni Plantin nyomdászatból kerül ki – állítólag – a szerző tudta és beleegyezése nélkül.²⁰⁹ A mű hatását jól lemérhetjük egyrészt Reinhold Lubenau (1556–1631), königsbergi gyógyszerész, személyén keresztül, aki közel negyven évvel a párizsi kiadás után, az 1573–1587 közötti utazásainak kézirateit összeállítván, majdnem szó szerint veszi át Busbecq beszámolóinak bizonyos szakaszait. Másrészt megemlíthetjük Louis Deshayes de Courmenin (1600–1632),²¹⁰ XIII. Lajos tragikus sorsra jutó diplomatájának titkárát is, aki az 1621. évi magyar hódoltsági területeken keresztül vezető útjuk elbeszéléséhez szintén kimutathatóan inspirálódik a flamand politikus feljegyzéseiből.²¹¹

A „török levelek” címen kiadott munka nem mutatja be a követség teljes történetét, irodalmi elbeszélés, amelyet jóval az út megtétele után vetett a szerző papírra, naplója és emlékezete alapján. Ezt támasztják alá a kronológiai rend anomáliái, valamint a cicerói hagyományoktól egyre jobban eltávolodó stílusjegyek. A latin nyelv „élőbbé” válása, a nyelvtani szabályok lazulása, a szókincs bővülése Antonius Moretus nevéhez köthető a 16. század második felében, aki humanista „sztárként”²¹² új szint vitt a tudományos élet palettájára. Busbecq stílusa ezt az irányt követve hosszú fejlődés eredményeképpen alakul át a „török levelek” tekintetében is, amelyek közül a két utolsó episztola már sokkal kiforrottabban viseli magán a haladóbb jegyeket. Egyre érezhetőbben törekszik a rövid, tiszta fogalmazásra, amelybe a változatosság és az életszerűség mellett belefér a cicerói kifejezések harmóniája. Gyakori stílus eszközei közé tartozik az aszindeton, a repetíció, továbbá az ezüstkori latin szerzők erős hatását mutatja a szövegeibe feltűnően gyakran tűzdelt szentenciák sora. Justus Lipsiushoz 1584. július 12-én írt levelében²¹³ nyíltan vall stílusának változásáról, amelynek

---

²⁰⁹ *Biographie nationale*. II. Publiée par l'Académie royale des sciences, lettres et des beaux arts de Belgique. Bruxelles, H. Thiry, 1868. 409-410.

²¹⁰ Louis Deshayes, Courmenin bárója fiatalon áll diplomáciai szolgálatba, először 1620-ban fordul meg az Oszmán Birodalomban Philippe de Harlay konstantinápolyi francia követ kíséretében. 1621-ben XIII. Lajos megbízásából Konstantinápolyba és Jeruzsálembe utazik a katolikusok feletti francia védnökség érvényre juttatása érdekében. Egy Richelieu bíboros elleni összeesküvésbe keveredve 1632-ben letartóztatják és Béziers-ben lefejezik. Küldetéséről lásd: Molnár Antal: A hódoltság francia szemmel. Louis Deshayes, baron de Courmenin utazása Konstantinápolyba és a Szentföldre (1621). *Történelmi szemle*, 49. évf. (2007) 1. 35-61.

²¹¹ Lásd alább Buda leírása.

²¹² Almási Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. *Aetas*, 20. évf. (2005) 3. 32.

²¹³ *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque*. Collecti et digesti per Petrum Burmannum. Leiden, Luchtmans, 1727. 213-214.

kezdeményezőül jelöli meg a címzettet, továbbá háláját fejezi ki tanítómesterének, barátjának.

A követség által megtett út igen hosszú, több országot is érint, azonban pontos földrajzi mozgásának reprodukálása nem mindig egyértelmű. Az említett városokból az akkoriban még ritkán kiadott térképek csak a legfontosabbakat jelölik meg, a későbbiekéről pedig esetenként nem olvasható le minden földrajzi helységnév.²¹⁴ Ezenkívül konkrétan a küldetésről is nagyon keveset árul el a szerző „török leveleiben”, amelyek sokkal kevésbé diplomata-jelentések, mint az élményeit megosztó utazó naplója.²¹⁵ Az út hivatalos jellegét ugyanakkor nem feledteti, hogy Busbecq-et követi minőségében a diplomáciai protokoll kötelezi, titkárokból és szolgálókból álló népes kíséret veszi körül. Vele megy továbbá Willem Quackelbeen (1527–1561) courtrai-i orvos-botanikus, illetve becsatlakozik hozzá Ferdinánd király két másik diplomatája, Verancsics Antal pécsi püspök és Zay Ferenc naszádoskapitány is.²¹⁶ Későbbi útjára a dán-német származású képzőművész, Melchior Lorck is elkíséri, aki hollandiai és itáliai utazásai után 1557-ben azzal a szándékkal érkezik Konstantinápolyba, hogy itt antik műtárgyakról készítsen másolatot. Oszmán témájú metszetei és rajzai nagyszerűen egészítik ki Busbecq beszámolóit. A követség három főszereplőjének portréját szintén megörökíti, amely ábrázolások a küldetésben résztvevők szellemi nagyságát és egyenrangúságát fejezik ki művészi eszközökkel.²¹⁷

Busbecq 1554. november 9-én²¹⁸ hagyja el szülőhazáját, majd Tournai-n és Brüsszelen keresztül Bécsbe indul lóháton. Kevesebb, mint 10 nap alatt, november 18-án érkezik

---

²¹⁴ Lásd: Willem Janszoon Blaeu: *Atlas major, sive cosmographia Blaviana, qua solum, cœlum, accuratissime describuntur*. Amsterdam, Blaeu, 1662.; Pierre Duval: *Cartes pour les itineraires et voyages [sic!] modernes, qui ont esté faits tant par mer que par terre dans toutes les parties du monde, et particulièrement dans le Levant*. Paris, 1677.

²¹⁵ Forster–Daniell, 1881, 58.

²¹⁶ Verancsics és Zay küldetése már korábban, 1553-ban elkezdődött, amely úton velük volt a Fuggerek szolgálatában álló Hans Dernschwam is. Neki köszönhetően erről a misszióról is született feljegyzés, amelyet magyar kiadásban közöl Tardy Lajos: *Johann Dernschwam, Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Budapest, Európa, 1984.; A követségre vonatkozó részletek: Majer Fidel (Szerk): *Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar historiája. 1540–1572.*, Pest, Eggenberger, 1866. 109–155; Istvánffy, 1758. 215–219.; Thallóczy, 1885. 65–106.

²¹⁷ Ács Pál: „The Good and Honest Turk”. A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies. In: Herbert Karner–Ingrid Ciulisová–Bernardo J. García García (Ed.): *The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400–1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften–KU Leuven, 2014. 270.

²¹⁸ A követváltásról 1554. november 23-án Bécsben kelt levelében Ferdinánd így tájékoztatja Verancsics Antalt és Zay Ferencet: „... cum Joannes Maria Malvezius, allato a serenissimo Turcarum principe novissimo responso, in gravissimam infirmitatem inciderit, nec ab ea tam cito eliberari potuerit, ut molestiam tanti itineris, hiemisque difficultatem perferre valuisset, quin timendum fuerit, si ægrotum extrusissemus, ne labori succumberet in via, aut subsistere coactus aut plane mortuus

Bécsbe. A veszélyesebb szárazföldi közlekedést egészen Budáig meri vállalni Komárom és Esztergom érintésével, majd tovább – éppen a gyorsaság és a biztonságos utazás miatt – a vízi utat választja.²¹⁹ Miután 12 napot marad az osztrák fővárosban, kitérőt tesz Komáromba, „a török elleni védelmi vonal utolsó mi fennhatóságunk alatti erődjébe”,²²⁰ hogy meglátogassa Giovanni Maria Malvezzit,²²¹ s megkapja tőle a szükséges információkat.²²² Bécsbe visszaérkezése után az ötödik napon indul el, majd éjjel 11-kor érkezik a Bécstől 20 kilométerre fekvő Fischamend-be [*Ficiminum*]. Busbecq leírásával ellentétben ez a település nem a királyi Magyarországon található, viszont kulcsfontosságú hely már a rómaiak idején. Pannonia Superior területén a Balti- és Adriai-tengert összekötő tengelyen, a Vindobona–Carnuntum közötti limesút egyik állomáshelye,²²³ amelyet *Æquinoctium* néven a *Tabula Peutingeriana* is feltüntet. A népvándorlások idején jelentősége csökkent, a kora újkortól azonban ismét közlekedési csomópont lett.²²⁴ Még a 18. századi francia utazóknak

---

fuisset; proinde nobis satius visum esse, ut alius, qui sanus esset, loco illius mitteretur, ne magnitudo principis Turcarum longiori oratoris nostri expectatione offenderetur. Itaque Augerium a Busbeck ad hoc muneris in locum illius substitutum et expeditum esse ad perferendum, ac una cum reliquis illis duobus oratoribus nostris serenissimo Turcarum principi significandum responsum nostrum ad optata dicti potentissimi imperatoris, pro quo memoratus Malvezius superiore anno ad nos expeditus fuerat, accepta a nobis expressa commissione, ut omnes una ad portam principis Turcarum pergant, coeptamque tractationem pacis cum magnitudine ejus continuent, et divino accedente auxilio ad debitum finem adducere studeant.” Lásd: *Verancsics Antal összes munkái. Első portai követség 1553–1554.* (Monumenta Hungariæ Historica. IV.) Közli: Szalay László, Pest, Eggenberger, 1859. 436.

²¹⁹ Vö. Ambrogio Traversari 1435-ben, közel 120 évvel Busbecq előtt tett másfélszer rövidebb távú utazása kétszer annyi ideig tart. Bázeltől Ulmig 8 nap alatt érkezik meg a szárazföldön, majd Ulmtól Bécsig hajón 12 nap alatt. Lásd: Dernschwam, 16-17.

²²⁰ Ogier Ghislain de Busbecq: *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ad Solimannum Turcarum imperatorem C.M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii de re militari contra Turcam instituenda consilium.* Antwerpen, Plantin, 1582. 8.

²²¹ „A király ugyanis fontosnak gondolta, hogy én, aki a török ügyeket sem tudásból, sem tapasztalatból nem ismertem, magamat felkészítsem, találkozzam előbb Malvezius-szal és ennek a népnek a szokásairól és lelkületéről tájékozódjam, valamint az ismereteket, amiket emez szerzett, saját fülemmel hallgassam meg.” Lásd: *Itinera*, 6.

²²² Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Hanák Péter–Nagy Mariann (Szerk): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Pécs, University Press, 1997. 90.

²²³ Diószegi András: *A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpádházi királyok idejében.* Kolozsvár, Stief, 1909. 14-15.

²²⁴ Lásd: Martels, 1994. 13.; Vö. Jacques Esprinchard 1597. évi feljegyzései: „Miután e négy napon át Bécsben maradtunk, június hó 9-én, hétfőn reggel útra keltünk, hogy Magyarországra menjünk és miután csónakba szálltunk, a Dunán, melynek mindkét partját nagy fák fedik, Fischamend nevű szép nagy falu mellett haladtunk el.” Közli: Birkás Géza: Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben. Budapest, *Történetírás*, 1938. 3.; Vö. Reinhold Lubenau utazása Magyarországon 1587 februárjában: „Február 13-án reggel indultak el Fischamendből. Pozsonyban ebédeltek és Somorján aludtak.” Lásd: Holub József: Reinhold Lubenau utazásai Magyarországon a XVI. század végén. *Vasárnapi Újság*, 61. évf. (1914) 11. 213.

is gyakori átkelőhelye ez, ahol többek között keresztülhaladt Antoine-Joseph Zorn de Bulach 1772-ben, majd Charles-Marie d'Irumbery de Salaberry 1791-ben.²²⁵

Komárom [*Commaronium*] kiemelt szerepköre, különösen politikai értelemben, már a 14. század közepétől megfigyelhető,²²⁶ majd a hódoltság korában az oszmán és magyar követségek legfontosabb gyülekezőhelye. Amennyiben az időjárási viszonyok ezt lehetővé tették, a diplomáciai küldetések rendszerint a Dunát, az akkori idők legbiztonságosabb közlekedési vonalát vették igénybe. A naszádosok több nyelvet beszéltek és ismerték az oszmánokkal való érintkezés minden fortélyát, amely körülmény magyarázatot ad arra, hogy miért szerepel a hódoltság korában oly sok komáromi ember a diplomácia színterén. Nemcsak futárok, követkísérők, tolmácsok, de portai követek is kerültek ki a komáromi magyar naszádosok soraiból. Zay Ferenc mellett „a törökök által végzett rablásokat és pusztításokat jól ismerő”²²⁷ Palinai Pál, Ferdinánd király deákja is komáromi illetőségű volt. Busbecq kétnapos várakozás után sem tud vele találkozni, így átkel a Vágon és az első „török erőd” Esztergom [*Strigonium*] felé veszi útját. A málhákkal, aranypénzzel vonuló követség útvonalát folyamatos védelem biztosítja a Duna alsóbb szakaszánál várakozó több száz hajdú ellen. Maga Paksy János [*Iohannes Paxius*], komáromi főkapitány (1552–1562) is 16 magyar huszárt [*husarones*] ad Busbecq mellé,²²⁸ majd a város határában 150 török lovas érkezik eléje. Az oszmánokkal való első találkozás rendkívüli hatást gyakorol a császári követre: nem titkolja csodálatát a festett pajzsok és dárdák, kövekkel kirakott szablyák, tarka tollak, hófehér turbánok, sötétbíbor ruhák, csodás lovak, díszes lószerszámok láttán.²²⁹

Esztergom 1543. évi elestével a városban, valamint a vármegyében is, minden egyházi, vármegyei és községi szervezet megbomlott. A magyar lakosság legnagyobb része elmenekült, az ottmaradók viszont szolgasorsra jutottak – a külföldi utazó számára különleges ez a fajta kettős berendezkedés. Az esztergomi érsek már a 12–13. században a legtekintélyesebb rangnak számított a magyar egyház élén, sőt tudatosan az elkülönülésre törekedett az alá tartozó püspökségek többségében végrehajtott liturgikus reformokkal.²³⁰ A

---

²²⁵ Kövér Lajos: *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie. 1565–1814.* (Documenta Hungarorum in Gallia. IV.) Szeged, JATEPress, 2016. 216., 263.

²²⁶ Gálffy László: Dunai társadalmak. Változások a városi folyamtérben Bécs és Buda között. (XIII. század vége–XV. század közepe.) In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Budapest, Balassi Kiadó, 2014. 114–115.

²²⁷ „... rapinarum & populationum, quas Turcæ facerent, probè gnarum ...” Lásd: *Itinera*, 9.

²²⁸ *Itinera*, 10.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ Koszta László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása.* Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2013. 113–119.

16. században éppoly tekintélyes egyházi méltóságot,²³¹ továbbá a katolikus papokat a szultán megtartotta hivatalukban a keresztények összefogására, szolgálatára. Esztergom, mint az Oszmán Birodalom szandzsákközpontja fontos szerepet kap Buda védelmében, a Dunántúl és Felső-Magyarország közötti összeköttetésben, a Duna ellenőrzésében is. Verancsics Antal és Zay Ferenc 1553. július 16-án, Budára utaztukban, szintén Esztergomban szállnak meg, ahol az esztergomi szandzsákbég fogadja őket, sőt Muzslához 300 lovast küld eléjük.²³² Busbecq figyelmét nem kerüli el az oszmán nyomás alatti város kettős berendezkedése, bár építészetében nem sok keleti jegyet figyel meg. Két részre osztja Esztergomot, a Duna melletti dombon elhelyezkedő várra (az egykori érseki tulajdonú Víziváros), s ennek szomszédságában felépült városra (Esztergom királyi város).²³³ A magyar keresztény világ egykori központja azonban már nem sokat őriz régi fényéből,²³⁴ az egykoron az érsek által birtokolt kis- és nagy-dunai révek körül kialakult vásárok²³⁵ helyén török „bazárok” sorakoznak.²³⁶ Ebben a leírásban Magyarország sorsáról semmit sem mond Busbecq, Esztergomban közönyösen szemléli az oszmán jelenlétet, amelynek negatív kicsengését legfeljebb az ágyak hiánya kapcsán tett ironikus megjegyzése érzékelteti. A Nógrád és Hont vármegyék fosztogatásáról elhíresült Ahmed esztergomi szandzsákbég²³⁷ [*singiaccus*], Tojgun budai pasa utasítása szerint, éppúgy fogadja a követséget, mint egy évvel korábban a Zay-Verancsics küldöttséget, majd Buda felé ismét őrséget ad melléjük. Busbecq megjegyzése a kénes vizekben decemberben is hangosan brekegő békákról²³⁸ a leírás kedves színfoltja és természettudományos érdeklődésére hívja fel a figyelmet.

²³¹ Az esztergomi érsek 1552–1568 között Oláh Miklós.

²³² Borovszky Samu: *Esztergom vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monografia Társaság, [1910.] 347-348.

²³³ Vö. Jacques Esprinard Esztergom visszafoglalása utáni leírása. Lásd: Birkás, 1938. 6.

²³⁴ „... az erődítmény egyrészt egy dombon elhelyezkedő várból áll, amelynek lábánál a Duna folyik, másrészt a síkságon felépült közeli városból. A városban megállok, ennek a helynek az érseke a magyar nagyurak között méltóságának tekintélyével valamint vagyonának nagyságával őrzi elsőbbségét. Teljesen katonai módon fogadnak. Ágyak helyett lécekre sűrűbb szövésű hosszúszerű szőnyeget terítenek. Nincs matrac, sem lepedő. Így kíséretem itt kezdett el először ismerkedni a török gyönyörökkel; mivel számomra az ágyat mindenhová szállították.” *Itinera*, 10.; Vö. Louis Deshayes de Courmenin 1621. évi Esztergomon keresztül tett utazása során kísértetiesen hasonlóan megfogalmazott gondolatai: „...car au lieu de lits il n’y avoit que des tapis par terre, surquoy ceux de pais ont accoustumé de coucher à la mode de la guerre. De manier que nous commençâmes en ce lieu à gouter les delices de Turquie ...” Lásd: Kövér, 2016. 65.

²³⁵ Gálffy, 2014. 124.

²³⁶ Thallóczy, 1885. 78.

²³⁷ Csorba Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. Budapest, Zrínyi, 1978. 116.

²³⁸ „... meglepődtem a december hónapban, hideg időben brekegő békákon. Ezt a kéntől langyos vizek okozzák, amelyek ezeket a helyeket elárasztják.” Lásd: *Itinera*, 11.; Vö. Reinhold Lubenau utazása Magyarországon 1587 februárjában: „Este volt már, mire mindent bejártak s fáradtan tért

Budán csauszok [*chiausi*] érkeznek eléje,²³⁹ majd itt találkozik először janicsárokkal [*gianizari*] is, akik a budai vár állandó őrségét adják, teljes létszámukban pedig 12.000 fővel biztosítják a vidéket. December 2-án lép be a városba, amely 13 éves oszmán uralom után lehangoló látványt mutat, azonban a táj szépségét, a vidék termékenységet ez sem feledteti.²⁴⁰ Minthogy Buda mindenekelőtt az Oszmán Birodalom nyugat felé előretolt végváraként szerzett jelentőséget, lakosságában a katonáké volt a számbeli túlsúly. Erődrendszere, utcahálózata és lakóobjektumai készen kerültek a törökök birtokába, a rajtuk elvégzett bővítéseket és átalakításokat Busbecq tárgyilagosan mutatja be. Az épületek lassú pusztulásától a város elveszítette korábbi egységes képét, a magánember életének szűkebb színtere, a lakóház a török igények szerint alakult át. Érdekes kontrasztot alkotnak a rogyadozó hajlékok Tojgun pasa (1553–1559) építkezéseivel,²⁴¹ így az áthaladásuk idején már épülő fürdőjével, amelyről éppen Busbecq utazótársa, Hans Dernschwam is beszámol. Az általa építtetett nagyméretű kupolás dzsámi túlélte Buda ostromait és átépített formában, a kapucinusok Szent Erzsébet templomának részeként máig is áll.²⁴² Dernschwam és Busbecq mellett a jó harminc évvel később érkező utazó, Reinhold Lubenau hasonlóan pusztuló városképet fest, amelyben számára is turistacsalogató jelentőséggel bírnak a budai meleg vizes források.²⁴³ A két beszámoló kísérteties hasonlósága talán nem tévesen juttat

---

nyugovóra, de nem tudott aludni, mert a kénes forrásoktól télen is meleg vízben olyan zajt csaptak a békák, mint nyár közepén.” Lásd: Holub, 1914. 213.

²³⁹ „Budára jövet néhány török jött elem azok közül, akiket csauszoknak hívnak. Ezek a hivatalnokok és a szolgák feladatát töltik be, és a törökök vezérének, valamint a pasáknak majdnem minden parancsát ők szállítják. Ennél a népnél ez egy igen tiszteletreméltó hivatal.” Lásd: *Itinera*, 11.

²⁴⁰ Vö. Bertrandon de la Brocquière utazása, 1433: „Buda, Magyarország fővárosa, hosszasan elnyúló hegyen áll. Keletfelé a Duna folyik, nyugati oldalán völgy terül el, délen nagy palota emelkedik, mely a kapu felett uralkodik, e palotát a császár kezdte építtetni, mely befejezése után nagyszerű és erős leend. Ezen az oldalon, de a falakon kívül, igen szép meleg fürdők vannak, a keleti oldalon is van néhány, ezek azonban nem érnek annyit, mint a többiek.” Közli, ford. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717.* Budapest, Franklin, 1891. 92–93.; Vö. Pierre Choque de Bretagne, 1502: „Buda lapos hegyen áll, mintegy fél mérföldnyire gyönyörű szőlőhegyek láthatók. A város és a vár alatt, a falakon kívül, a Dunáig (Dunavie) szintén van egy város, hol a kézművesek és kereskedők laknak, kik a folyón szállított árukkal [sic!] kereskednek. A túlsó parton áll Pest városa, mely sokkal szélesebb Budánál. ... A várpalota a lehető legszebb fedelmi lak; szépségét az elragadó fekvés még jobban növeli.” Lásd: Szamota, 142.

²⁴¹ Vö. Hans Dernschwam: „A házak sorban egymás után beomlanak. Építkezésnek nyoma sincs, legföljebb annyi, hogy a lakó meghúzhassa magát az eső és hó elől. A nagy, tágas termeket, szobákat istállószerűen, kőből, agyagból, fából összeeszkábált cellák tömegére darabolták fel. Pincékre nincs szükségük, ezeket szeméttel töltötték meg. ... A házak egytől egyig disznóolakká váltak; annyira körülépítették őket, hogy az ember jószerivel rá sem ismer a kapukra és a régi nagy hintóbejárókra.” Lásd: Dernschwam, 498.

²⁴² Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014. 218.; Dernschwam, 498.

²⁴³ Vö. Jacobus Tollius, 1687: „[Budán] három kapu létezik, melyek egyike Ó-Buda felé van, a császáriak ennek közelében rontottak be az összelövedőzött falakon. ... A Szt.-Gellérthegy alatt és

minket arra a következtetésre, hogy Lubenau ismerte, sőt bizonyos pontokon felhasználta Busbecq török leveleinek híradásait. Közvetlenül Buda visszafoglalása után, 1687-ből szintén nagyon értékes beszámoló áll rendelkezésünkre Jacobus Tollus feljegyzéseinek köszönhetően,²⁴⁴ amelyből a harcok közelségével átítatott élmények súlya alatt kiolvasható a 16. században feljegyzett állapotok további romlása.

A két 16. századi szöveg kétségtelenül érdekes összehasonlítást kínál.²⁴⁵

Busbecq beszámolója (1554)

Reinhold Lubenau beszámolója (1587)

<p><i>Buda egy rendkívül szép fekvésű és termékeny vidékű helyen található, hosszan elnyúló dombokon; egyfelől szőlőtermő dombok, másfelől a Duna övezi, a Dunán túl Pestet [Pæst] és tág mezőket látni. Úgy tűnik, nem véletlenül jelölték ki Magyarország kormányására. A várost egykor Magyarország előkelőségeinek csodás épületei ékesítették, melyek részben vagy összedőltek, vagy gerendákkal alátámasztva védik őket a romba dőlés ellen. Ezekben török katonák laknak, akik napi zsoldjukból élnek, nem tudják megengedni, hogy ilyen nagy épületek</i></p>	<p><i>Buda nagyon régi város [...] hegyen épült, nagyon szép, termékeny helyen; egyik oldalán szőlőskertek szegélyezik, a másikon a Duna folyik. Szemben Pest városa látszik a nyílt síkon. Magyarország fővárosában, a király székhelyén, igen sok ház és palota állott, melyek most romba dőlve, a legtöbb helyen cölöpökkel vannak alátámasztva, mert a törökök nem törődnek semmivel, csak lovaiknak legyen hely, egyébként becsuroghat az víz mindenütt [...] Nem sokat törődnek vele, hogy egerek, gyíkok, kígyók, skorpiók tanyáznak a házakban, nekik a ház csak arra kell, mint</i></p>
---	--

Ó-Buda felé meleg fürdők léteznek, mindezeket tüzetesen megtekintettem.” Lásd: Szamota, 288., 289.

²⁴⁴ Lásd: Kövér Lajos: Jacobus Tollus magyarországi mozaikjai. *Aetas*, 28. évf. (2013) 3. 18.

²⁴⁵ Vö. Louis Deshayes de Courmenin 1621. évi budai látogatása: „Buda, köznyelven Ofen városa egykoron az egész Magyar Királyság fővárosa, és sokáig a királyok lakhelye is volt. Szulejmán szultán 1526. augusztus 20-án foglalta el. Felső és alsó részre osztható: az alsó rész egy Duna menti domb lejtőjén helyezkedik el, amely majdnem teljes egészében elpusztult 19–20 évvel ezelőtt, amikor a császári hadsereg bevonult és azóta csak kevésbé került rendezésre. A felső rész fenségesen helyezkedik el a domb tetején. Környéke rendkívül termékeny és tetszetős, a 47. szélességi és 42. hosszúsági fokon levegője langyos, olyannyira mintha a természet királyok és hercegek lakhelyét akarta volna kedvező feltételekkel ellátni. A nagy és fenséges építmények, amelyeket még félig lerombolt állapotukban most is lehet látni, arról tanúskodnak, hogy egykoron nagyon pompás város volt, azonban amióta a Nagyúr szolgálatában áll csak ideiglenesen itt állomásozó katonák lakják, akiknek épp csak a megélhetésre lévén pénzük, nem törődnek a lakóházak karbantartásával. Egyetlen szög vagy csavar hiányzik, hagyják a földemet, vagy a szobát beázni, csak legyen hol magukat meghúzniuk, nincs másra igényük. Ha pedig egy szoba tönkremegy, akkor inkább a pincébe húzódnak, minthogy bármennyit is ráköltsenek.” Lásd: Kövér, 2016. 66.

javítására, befedésére költsenek. Így akár a tető ázik be, akár a falak hibásak, nem nagyon törődnek vele, csak legyen, hol a lovat száraz helyre tenniük és maguknak ágyat teríteniük. Ami felettük van, arról úgy gondolják, hogy nem az ő gondjuk és az épületek felsőbb részét a menyéteknek és az egereknek hagyják lakosztályul.

[...]

Budai tartózkodásom alatt érdekes volt megfigyelnem a Konstantinápoly felé vezető kapun túl egy forrást, amely csodálatos módon, a felszínen forr, ennek az alján halak úszkálnak, és az az érzésem támad, hogy csak fűtten lehet onnan ezeket kiszedni.²⁴⁶

amire a zarándokoknak a menedék. Éppen csak a fagytól, hőségtől, szélről és hótól óvja meg őket.

[...] Elsétáltunk a Gellért-hegy alatt lévő meleg fürdőhöz is. A víz önmagától meleg, ott a forrása; olyan forró, hogy egy disznó is megfőlné benne, a békák mégis zavartalanul úszkálnak a vizében. [...] A víz, amelyben úszni is lehet, egészen égszínkéék és erősen kénszagú [...]

[...] A várat is felkerestük. Úgy mondják, Mátyás király építette [...] A városkapu előtt szép kút áll: vizének felszíne forr, alján meg halak úszkálnak.²⁴⁷

A flamand diplomata december 7-én audiencián vesz részt Tojgun budai pasánál, amelynek teljes eredménytelenségét belátva ismét hajóra száll kíséretével. A naszádot Paksy János küldi utánuk, aki a küldetés ideje alatt Zay Ferenc naszádoskapitány tisztségét (1552–1560) is ellátja.²⁴⁸ A decemberi vízi közlekedést az 1550-es és a 1560-as években egymást gyakran váltó extrém hőmérsékletek enyhébb időszakai tették lehetővé, nevezetesen az 1554–1555. év rendkívülien enyhe tele.²⁴⁹ Éppen tíz évvel később, az 1564–1565. év hideg hónapjaiban ugyanezt az utazást nem lehetett volna ilyen kényelmesen vízi úton kivitelezni, ugyanis a krónikások egybehangzó véleménye alapján olyan szokatlanul nagy fagy volt az országban,

²⁴⁶ *Itinera*, 14-15.

²⁴⁷ Haraszi Sándor–Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon. 1587 Császári küldöttséggel Budára*. Budapest, Táncsics, 1963. 88-89.

²⁴⁸ Thallóczy, 1885. 108.; Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. évf. (1997) 2. 283., 284.

²⁴⁹ Lásd: Rácz Lajos: *Magyarország éghajlanttörténete az újkor idején*. Szeged, JGYF Kiadó, 2001. 73., 207.

hogyan a kisebb alföldi folyók szilárd jégpáncélján ágyúkat is lehetett szállítani.²⁵⁰ Mindazonáltal a 16. századi rossz útviszonyok, a magas vám költségek miatt a követek, katonák, kereskedők, külföldi utazók és tisztviselők lehetőség szerint hajón érkeztek Magyarországra, s amíg lehetett, hajón is folytatták útjukat. A Konstantinápolyba tartó rendes vagy rendkívüli követek Komáromig, esetenként Esztergomig mentek hajókon, onnan pedig szekereken folytatták az utat. A Busbecq vezetette konvojja ellenében tehát a török területen a vízi utat szokásosan nem igen vették igénybe.²⁵¹ A követ és útítársa beszámolójában nagy 6–30 evezős naszádok mögé erősített csónakok vagy dereglyék szerepelnek, az evezősök rácok és magyarok, kemény munkától edzett emberek. Kitartással eveznek éjjel-nappal, alig vesznek igénybe pár órát pihenésre és ebédre,²⁵² a víz színén úszó fatörzsek között rendkívüli ügyességgel manővereznek.²⁵³

Délnek hajózva Tolna [*Tulna*], Valkó vármegye egykori Zay-birtokai, a Dráva, majd a Tisza torkolata marad el mellettük.²⁵⁴ Belgrádban Busbecq megjegyzi az elővárosokban keveredő számos nációt, köztük törököket, görögöket, zsidókat, magyarokat, dalmátokat. Magyarország déli kulcsának, Nándorfehérvárnak a 15–16. századi történelmére hosszabban kitér, amelyben a város az oszmánok elleni szilárd védőbástya szerepét játszotta.²⁵⁵ II. Murád

---

²⁵⁰ Op. cit. 208.; Vö. „... les deux fleuves [Bodrog & Tibisc] estoient si fort gelés qu'en d'aucuns endroits le canon pouvoit charier sur la glace ...” Lásd: Discours véritable, [8.]

²⁵¹ Takáts, *A dunai hajózás*, 305, 309.

²⁵² „Én a Dunán várakozó hajókra szálltam, miután lovaimat, szekereimet és egész kíséretemet bepakolták. Így a folyót követve utaztunk Belgrádba. Ez volt a legmegfelelőbb út mind biztonság, mind távolság szempontjából. Ez az út nekem Belgrádig időben legalább tizenkét nap lett volna, főként csomagokkal megpakolva. Ráadásul tartani kellett a hajdúk [heydones] támadásától és fosztogatásától. Hajdúknak hívják a magyarok a pásztorokból lett katonákat vagy rablókat. A folyón a hajdúktól nem kellett félni és a távot öt nap alatt megtettük. A hajót, amelyen én utaztam egy 24 evezős hajó vontatta kötélén; a többi két-két nagyobb lapát hajtotta. Sem éjjel, sem nappal nem szakadt meg a hajózás, azon kevés órát kivéve, amikor a szerencsétlen evezősök és hajósok a folyamatos munkából élelem és pihenés által felfrissítették magukat.” Lásd: *Itinera*, 16–17.; Vö. Hans Dernschwam útinaplója: „Hajóink mind naszádok mögé voltak erősítve; ezeken harminc ember evezett éjjel-nappal. Hajóinkon csak elől és hátul igazgatta egy-egy ember a kormányt.” Lásd: Dernschwam, 140.

²⁵³ Thallóczy, 1885. 81.

²⁵⁴ „Azon az úton láttuk Tolnát, Magyarország eme nevezetes városát, amely számunkra fehér borának kiválósága és lakosainak embersége miatt említendő. Láttuk továbbá a magaslaton elhelyezkedő Valkóvárat [Valpouar!], és más erődítményeket és városokat is, és ahol a Dráva, majd a Tisza ömlik a Dunába” Lásd: *Itinera*, 17.

²⁵⁵ „Nagyapáink emlékezete szerint ezt a várost kétszer ostromolták meg nagy erővel a törökök: először Murád, majd a Konstantinápolyt meghódító Mehmed, de a barbárok kísérletei a magyar védők és a keresztiesek ellenállásán elbuktak. Végül 1520-ban, amikor uralkodásának kezdetén Szulejmán nagy erővel megérkezett, az ifjú Lajos király felelőtlensége és a pártoskodó magyar nemesek széthúzása miatt a megfelelő védelem hiányában kiszolgáltatottnak és ennél fogva ostromlásra megfelelőnek találta azt, majd kevés erőfeszítéssel hatalmába kerítette.” Lásd: *Itinera*, 18.

1440-ben hónapokon át sikertelenül ostromolta a várat védője, Thallóczi János ellenében, majd fia, II. Mehmed 1456-ban sem bírta megtörni Kapisztrán János és Hunyadi János védelmét.²⁵⁶ Ezzel szemben Nándorfehérvár 1521. évi eleste szintén szimbolikus esemény, Busbecq innen számítja Magyarország romlását, innen datálja a folyamatosan bekövetkező sorscsapások sorozatát.²⁵⁷ A korábbi területeken érezhető közönyössége a magyarok sorsa iránt itt feloldódni látszik, s a jelen végre a múlt eseményeibe ágyazódik. Útja további részében többször is kifejezésre juttatja az oszmán elnyomásban sínylődő keresztényekkel való együttérzését (így Konstantinápolyban a magyar rabszolgák láttán),²⁵⁸ majd visszaúton a budai pasánál zajló audiencián²⁵⁹ nyíltan – bár teljesen hasztalanul – emel szót a török sanyargatásában szenvedő magyarság mellett.²⁶⁰ Miként a legtöbb 16–17. századi beszámoló és útleírás, így Busbecq is, Magyarországot, mint egykori földi paradicsomot, Eldorádót festi le. Az 1521., majd az 1526. év vízválasztó eseményeit követően a *fertilitas Pannoniæ* toposz hagyománya ötvöződik a *querela Hungariæ* toposz tragikusan aktuális motívumával.²⁶¹ A magyar nemzetimázs a 16. századra melankolikus pozitív felhangot

²⁵⁶ Éppen eme hősies győzelmek után találkozunk a magyarországi antemurale motívum első említésével 1457-ben Várdai István, kalocsai érsek beszédében, amelyben V. László magyar király számára feleségül kérte Valois Magdolnát, VII. Károly francia király lányát. Lásd: Györkös Attila: „Hosszú és érett mérlegelés után beleegyezett a szövetségbe”. Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok a késő középkorban (1457–1490). *Világtörténet*, 5. (37.) évf. (2015) 1. 3.

²⁵⁷ „Miként egy kitárult ajtó, egészen egyértelmű, úgy tört rá a csapások sorozata Magyarországra, melytől most is szenved; ez vezetett Lajos király halálához, Buda elfoglalásához, Erdély átengedéséhez, egy virágzó királyság tönkretételéhez és a szomszédos népek ilyen szerencsétlenségtől való félelméhez. Erre a példára ügyelniük kell a keresztény fejedelmeknek, ha biztonságot akarnak, nehogy azt gondolják, hogy váraik és erődítményeik megerősítése elegendő ilyen hatalmas ellenség ellenében. A törökök ugyanis ebben a tekintetben olyanok, mint egy hatalmas folyó, mely megáradt vizével, ha képes lerombolni az őt kordában tartó gát bármely részét is, szélteben és hosszában elszabadulván végtelen károkat okoz. Így a törökök, talán még veszélyesebbek, amikor egyszer az előttük levő akadályt ledöntik, és szélteben és hosszában hihetetlen pusztítással garázdálkodnak.” Lásd: *Itinera*, 18.

²⁵⁸ *Itinera*, 67.

²⁵⁹ Az audiencián Tojgun budai pasa panaszkodik a hajdúk ellen, akik köztudottan török ruhában jártak, török süveget hordtak megtévesztésképpen. Tojgun pasa leveléből tudjuk, hogy 1554-ben Bebek Ferenc hajdúi török kereskedőknek öltöztek, majd így álcázva magukat bejutottak Hollókő várába és mindenkit lekaszáboltak. Lásd: Takáts Sándor: Hajdú, haramia és martalóc. *Akadémiai Értesítő*, 19. (1908) 6-7. 331.

²⁶⁰ *Itinera*, 71–72.

²⁶¹ Vö. Jacques Bongars: *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Francofurti, Apud haredes Andreæ Wechel, Claudium Marnium et Joan Aubrium, 1600., Dedicatio: „Hoc ipsum Hungariæ regnum vides? Orientis olim, Occidentisque spoliis opulens? Tot victoriis tumidum? Tot regna complexum? Heu, quo recidit! Periiit alta, & vere regia, Matthiæ Regis sedes; & de tanto Imperio, vix tot reliqua sunt oppidula, quot olim regna, Rex ille unus, non falsis titulis, præferebat.”; Vö. Pázmány Péter levele Istvánffy Miklóshoz, 1605.: „Et tamen mea sententia, nullæ unquam res Ungarorum ad posteritatis memoriam aptiores, quam hæ posteriorum annorum, in quibus mutata omnia et inversa. Quid enim aptius exemplar cæterorum, quam Ungaria ruens, in quo suos exitus contemplantur, et saniora consilia sequantur.” In: Hanuy Ferencz (Sajtó alá rendezte): *Pázmány Péter*

kap, a magyar nép egyszerre védőbástya, s darabokra hulló királyság, vagy pajzs, s elrettentő intő példa.²⁶²

Busbecq 1555. január 20-án közel 1300 kilométer megtétele után érkezik Konstantinápolyba, 53 nappal a bécsi indulását követően,²⁶³ ahol ismét összetalálkozik Verancsics Antallal és Zay Ferencsel.²⁶⁴ Az Amasiában telelő szultánra várva bejárja Konstantinápolyt és környékét, majd további öt hétig várakozik, végül tavasszal indul tovább a szultánhoz. Az 1555. április 22-én zajló audiencia szerény eredményekkel zárul, csupán 6 havi fegyverszünetben állapotnak meg, amelynek feltétele, hogy Zay és Verancsics hátrahagyásával a császári követ egyértelmű választ hozzon Ferdinándtól arra vonatkozóan, hogy Erdélyt átengedi János Zsigmondnak.²⁶⁵ Június 24-én ér vissza Konstantinápolyba, ahol két hetet veszít el csapatának rossz egészségügyi állapota miatt.²⁶⁶ Visszafelé a gyorsabb, de annál kockázatosabb szárazföldi közlekedést választja, amelynek során több kellemetlenség is éri: lovai megtizedelődnek, Komárom felé a határon a kíséretében lévő törököket hajdúk támadják meg. Bécsbe visszaúton ismét magyar területeket érint, amelynek során ezúttal melankolikus felhang nélkül kerül elő ismét a *fertilitas Pannoniæ* toposza.²⁶⁷

Eszéken [*Esseck*] megemlékezik a diakovári ütközetről, amelyet 1537. október 9-én vívtak a Hans Katzianer vezette német–cseh–magyar–horvát erők a szendrői bég seregei ellen. A város lefestése nem túl szívderítő látvány, amelyet csak fokoz a katasztrofális kimenetelű

---

bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. I., Budapest, M. Kir. Tud.-Egyetem, 1910. 9.; Vö. a 17. század során többféle formában és szerzői megjelölés nélkül terjesztett *Querela Hungariæ, de populationibus Turcarum, ad principes christianos*. Lásd: Claude Vanel: *Le Royaume de la Hongrie ov description nouvelle*. Cologne, Pierre Le Jeune, 1686.

²⁶² Imre Mihály: A *Querela Hungariæ* toposz retorikus gyökerei. *Studia Litteraria*, XXXII. (1994) 15.

²⁶³ Budától Konstantinápolyig az utazás egy hónapot vett igénybe.

²⁶⁴ „Január 20-án értem Konstantinápolyba, ahol ismét összetalálkoztam fent említett társaimmal, Verancsics Antallal és Zay Ferencsel.”, Lásd: *Itinera*, 30.

²⁶⁵ Bánlaky, 401–402.

²⁶⁶ „Így június 24-én értem Konstantinápolyba, amely milyen nehéz út volt számomra láztól elgyötörve ...” Lásd: *Itinera*, 66.; „... Konstantinápolyban körülbelül 14 napot várakoztam, amíg felépültem ...”, Lásd: *Itinera*, 67.

²⁶⁷ „Így aztán a többi áru majdnem olcsón kapható. Leginkább a szénának nincs semmi ára: bárki annyit vehet belőle a bőven termő mezőről, amennyit akar, csupán levágás munkája és az elszállítás hárul rá. Annál is inkább csodáltam az ősi magyarok döntését, miközben a Száván átkeltünk, akik a mindenben bővelkedő Pannoniát választották lakhelyükként. Sok földterületet bejártunk tengeren innen és túl, ahol a leégett, terméketlen, a szárazságot tűrő füvet, árpát, zabot és búzát láttunk. Magyarországra beérve a fű olyan magasra nő, hogy gyakran az elől haladó szekeret a hátsó nem látja. Ez a tény pedig egyértelmű bizonyítéka a föld termékenységének.” Lásd: *Itinera*, 69.

csata emléke.²⁶⁸ Laskón [*Lasqueu*] a vendégszeretet és a pazar gyümölcsök láttán Busbecq a magyar föld gazdagságát Campania elé helyezi,²⁶⁹ majd Mohácson [*Mohacz*] a Csele-patak Lajos király szomorú emlékét idézi fel benne.²⁷⁰ Tolnán [*Tulna*], Dunaföldváron [*Felduar*] és a rácok lakta Csepel [*Cophin*] szigeten keresztül augusztus 4-én Budára érkezik, ahol három napig marad. Az esztergomi szandzsákbég ismét fogadja őket, innen láztól elgyötörve érkezik Komáromba, majd két nappal később Bécsbe. Busbecq második útja Konstantinápolyba jóval tovább tartott, 1556–1562 között képviselte I. Ferdinánd császár érdekeit követként a szultáni udvarban, amelyről a 2–4. levelekben adott számot. Utazását hasonló állomásokon keresztül tette meg, ezeket azonban a továbbiakban nem részletezte, nehogy visszaéljen olvasói türelmével.²⁷¹

Busbecq küldetése kezdetén az Oszmán Birodalomról rendelkezésre álló ismeretei meglehetősen felületesek. Magyarországról szintén keveset tud, előzetes információi inkább a korszakban elterjedt sztereotípiákon alapulnak. Beszámolója előrehaladtával azonban tapasztalatai szembetűnően bővülnek, miközben az odafelé vezető úton megfigyelőként van jelen, a visszaúton már véleményalkotó, sőt véleményformáló pozícióba helyezkedik. A magyar és a török mentalitás között sok hasonlóságot állapít meg, mindkettőt harcias, vakmerő, zsákmányszerző népnek látja, amely relációban egyik nemzet mellett sem kötelezi el magát egyértelműen. A budai pasa minden ésszerű érveléssel ellentétes tárgyalási stílusa, a mindent elsöprő keleti invázió ellenére az oszmánokat bátor, kötelességtudó, fegyelmezett, udvarias népnek láttatja. A magyarok a védőbástya-szerep és sorscsapások ellenére széthúzó, erőszakos, fosztogató lelkületű emberek (útja során többször rettegéssel emlegeti

---

²⁶⁸ „Néhány kisebb helység után Eszékre értünk, amely majdnem minden oldalról sárral van körülfalazva, és Katzianer vereségéről és a hadseregünk lemészárlásáról nevezetes város. Itt harmadnapos láz döntött le, mivel nem tudtam elviselni a hőség erejét, amikor Magyarország szélesen elterülő mezőin aszalódtunk.” Lásd: *Itinera*, 69–70.

²⁶⁹ „A Dráván átkelve Eszékről Laskóra értünk, ahol fáradtan és a hőségtől és a láztól elgyötörve lepihentem, miközben megérkeztek ennek a helynek vezetői, hogy érkezésemet köszöntsék és hogy hatalmas sárgadinnyéket, körtéket, különféle fajta szilvákat hozzanak, továbbá bort és kenyeret, mind a legkiválóbb fajtából, melyeknél nem hinném, hogy a sokat dicsért és földjének termékenységét oly sokat emlegetett Campania jobbat teremne.” Lásd: *Itinera*, 70.

²⁷⁰ „Innen Mohácsra érkeztünk, Lajos, Magyarország királyának vereségéről gyászos helyre. Nem messze a várostól láttam a mély patakot a meredek partok között, melybe lovával együtt elmerült és úgy pusztult el. Nem tudom a boldogtalan ifjú, vajon oktalanságból vagy egy szerencsétlen tanács miatt merészelt szembeszállni Szulejmán nagyszámú és jól képzett seregével egy maroknyi, főként felfegyverezetlen parasztokból álló csapatával.” Lásd: *Itinera*, 70.

²⁷¹ „November hónapban hagyom el Bécset tehát, azért, hogy ismét keresztülutazzam a Fekete-tenger kietlen vidékét. Nem szeretnék visszaélni türelmeddel és ennek az útnak a viszontagságaival ismét fárasztani, mivel azt hiszem bizony téged már az előző elbeszéléssel untattalak, de leginkább azért nem, mert majdnem éppen azon az útvonalon tértünk vissza, amelyet korábban megtettünk.” Lásd: *Itinera*, 116.

a hajdúkat), azonban ezt a benyomását ellensúlyozza a szívélyes magyar vendégszeretet. Busbecq számára Magyarország átmenetet képez a civilizált keresztény világ és az Oszmán Birodalom között, amely határzónában a magyarság lassan elveszíti egykori dicsőségét, egyedi színét és szokásait.²⁷² Nem szabad azonban arról megfeledkezni, hogy az adott időszak tekintetében kétségtelenül olvasmányos és értékes korrajzot felvonultató útinapló valójában adataiban, kronológiájában nem teljesen megbízható, olykor felületes, utólag megfogalmazott és papírra vetett gondolatmeneten nyugszik. Mindez pedig arra figyelmezteti az olvasót lassan öt század elmúltával is, hogy történelmi forrásként való használatánál tartsa szem előtt a tranzitirodalomnak eme sajátosságait.

2. 2. 2 Jacques Bongars, a magyar ügyek iránt érdeklődő diplomata

Politikus és tudós személye a történelmi kezdetektől szorosan összefonódik. Ez az állítás a 16. század viszonylatában könnyű bizonyítást nyer a *respublica litteraria* szereplőivel, akik a diplomácia nélkülözhetetlen eszközei kiterjedt kulturális ismereteikhez társuló retorikai képességeikkel. Ugyanakkor a 16. század végén a korábbi időszakokhoz képest új elemek is összekötik a diplomácia és a tudomány világát: a nemzeti határok, a modern államok, a nemzetközi politika szükségszerűen hívja életre az állandó követek intézményét. Diplomáciai forradalomról beszélhetünk, hiszen a kiküldött követek jelenléte az államok közötti állandó párbeszéd szükségletének engedelmessé válik. A nemzeti érdekek képviselését tökéletesen látják el a tudományos köztársaság késő humanista képviselői.²⁷³ Közéjük sorolandó Jacques Bongars, IV. Henrik német hercegekhez küldött állandó követe, aki protestáns hitében végig megmaradva egyszerre volt a 16. század végi Európa tudományos köztársaságának elkötelezett diplomatája, s információs hálózatának megkerülhetetlen sarokpontja. Általánosságban megfogalmazott állításainkat az ő kapcsolatrendszerén, ideológiai kötődésein és magyar vonatkozású forrásgyűjteményén keresztül mutatjuk be.

Hosszú évszázadok távlatából is sikertörténetként rajzolódik ki a IV. Henrik francia király által kiépített diplomáciai kapcsolatrendszer, amely jó érzékkel kiválasztott politikusainak köszönhetően példaértékűen működött. Az egész Európára kiterjedő hálózat kulcsfigurái

---

²⁷² Ablonczy Nádor Zsuzsanna: Ungarn – Das gesegneteste Land Europas Das Ungarnbild der niederländischen Reisebeschreibungen in der Periode 1555–1774. Doktorarbeit. Debrecen, Debrecener Universitát, 2005. 106.

²⁷³ A késő humanista tudósok politikai elkötelezettségéről lásd: Ruth Kohlndorfer–Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jaques Bongars (1554–1612)*. (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. 137) Tübingen, Niemeyer, 2009. 37–42.

között olyan államférfiak szerepelnek, mint Nevers hercege, Villeroy, Bellièvre, Sillery, d'Ossat, Duperron, Sancy, Savary de Brèves és Jacques Bongars. Ez utóbbinak a nagy nevek között is megkülönböztetett szerep jutott, s ezt az uralkodó 1598. június 12-én Párizsból hozzá írt levele így sommázza: „...és ha a múltban rosszul is bántak Önnel, biztosíthatom, hogy a jövőben kárpótolva lesz érte, mert miután a háborúnak véget vetettem, ennek elrendelésére lehetőségem lesz”.²⁷⁴

Jacques Bongars 1554-ben nemesi családban született Orléans-ban. Ősei hagyományában benne volt a királyi udvar szolgálata egészen szülei generációjáig, amikor édesapja protestáns hitre tér. A Bongars-címerpajzs negyedelt: az 1. és 4. mezőben egy fészkén ülő pelikán, a 2. és 3. mezőben öt párkányra osztott csíkozás látható.²⁷⁵ A királyi monarchiához való erős kötődésük bizonyítéka ez az ősi címer, amelyen a fiókáit melengető pelikán a védelmezés és az áldozatkészség ikonográfiai megjelenítése. A családnév etimológiájából szintén levezethető ez a motívum, s a fészkén ülő madár a „bonne garde”, mint „jó védelmező” képbeli megjelenítésének is értelmezhető.²⁷⁶ A 10 éves Jacques részben a vallási üldöztetéstől elől, részben mert szülei kálvinista neveltetést szánnak neki német városokban (Heidelberg, Marburg, Strasbourg) folytat tanulmányokat. A Bongars által hátrahagyott jelentős mennyiségű irat között (ma nagyrészt Bernben, Párizsban és Hamburgban),²⁷⁷ megtalálhatók azok az iskolai füzetek, amelyek az ifjú Bongars antik szerzőkről készített jegyzeteit tartalmazzák.²⁷⁸ A sok filológust és történészt kiképző alma materben,²⁷⁹ a római forrásokon alkalmazott filológiai-kritikai módszeréről híres bourges-i egyetemen folytat jogi tanulmányokat 1576-tól, ahol Jacques Cujas (1522–1590), a római jog kiváló szaktekintélyének kurzusait hallgatja, s korrektorként dolgozik neki.²⁸⁰ Képzése Rómában és Leidenben fejeződik be, a késő humanista képzés szokásos végállomásaként. Itt ismerkedik meg a *respublica litteraria* híres képviselőivel, így például Alessandro Farnèse

---

²⁷⁴ „Si, par le passé, vous avez esté maltraisté, je vous assure que vous en serez récompensé à l'avenir, car j'auray ci-après bon moyen d'y donner ordre, estant débarassé de la guerre.” Lásd: Cod. 7127. 25. fol. 98r

²⁷⁵ Léonce Anquez: *Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars*. Paris, Hachette, 1887. XIV.

²⁷⁶ Kohlndorfer-Fries, 2009, 19-20.

²⁷⁷ Bibliothèque nationale de France, Fonds français 7125-7132; Burgerbibliothek Bern Cod. 42A, 139, 140, 141, 143, 149B; Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, supellex epistolica 13, 29-32, 46, 60, 94.

²⁷⁸ Burgerbibliothek Bern, Cod. 492-494.

²⁷⁹ A következő jogásznemzedék minden kiemelkedő képviselője végezett itt tanulmányokat, közöttük Pierre du Faur de Saint-Jory, Antoine Loysel, a Pithou-testvérek, Étienne du Pasquier, Jacques-Auguste de Thou, Joseph Scaliger.

²⁸⁰ Juristischen Exzerpten lásd: Burgerbibliothek Bern, Cod. 149.

bíboros könyvtárossával, Fulvio Orsinivel (1529–1600), és Szántó Arator Istvánnal (1540–1612) Rómában,²⁸¹ vagy a németalföldi jogtudóssal, Justus Lipsius-szal (1547–1606) Leidenben. Ez utóbbival vitatja meg többek között első publikációját, Justinus, 3. századi római történetíró művéhez (*Epitoma Historiarum Philippicarum*) írt kommentárjait, amelyek 1581-ben látnak napvilágot.

Bongars 1585-ben egy küldöttséget kísér Bécsből Konstantinápolyba,²⁸² nagy valószínűséggel ekkor már Navarrai Henrik, s a francia kálvinisták szolgálatában.²⁸³ Navarrai Henrik az 1580-as évek elejétől folyamatosan szövetségeseket keresett a külföldi protestánsok között, hogy érvényt szerezzen a francia trónra támasztott igényének. Birodalmi küldötteinek anyagi és szövetségesi támogatást kellett szereznie a német hercegektől, s ez Jacques Bongars feladata is a birodalomban egészen 1610-ig, a Protestáns Unióval kötött megállapodásig. A két évtized alatt, amíg IV. Henrik állandó követe, a német hercegek Franciaországgal való szövetségének megvalósításán dolgozik a Habsburg-ház ellenében, amelyben számára a legnagyobb nehézséget a Szászország köré csoportosult császárhű lutheránus államok és a Pfalzi Választófejedelemséghez hű kálvinista hercegségek összebékítése jelenti. A szász választófejedelmek – a közvetlen fenyegetettség miatt – a császár törökellenes politikájának fő szószólóivá váltak, miközben ez a politikai érdek egyre inkább gyengült a birodalom nyugati határai felé. Bongars német protestantizmusról szerzett pontos ismeretei teszik lehetővé, hogy közvetítőszerepet tud játszani a birodalmi belső vitákban vagy a strasbourgi karthauzi kolostor ügyében. Az uralkodóval ápolt bizalmi viszonya 1593-tól, IV. Henrik végleges katolikus hitre térésétől folyamatosan lazul, s egyre többször fogalmazza meg nemtetszését a királyi politikával szemben,²⁸⁴ miközben továbbra is a francia király diplomataépítményének egyik pillére marad. Nicolas de Neufville, Villeroy márkija (1542–1617), IV. Henrik külügyi államtitkára folyamatosan kér információkat a birodalomról, amelyet Bongars kiépített kapcsolatrendszerén keresztül kap

---

²⁸¹ Monok István: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarországi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében. In: „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015. 163.

²⁸² Az utazás során a Habsburg Birodalom keleti oldalán érintett határvédelmi állomásokról lásd Gausz Ildikó: Végvármustra francia módra: Jacques Bongars a magyarországi császári–királyi határvédelmi rendszerről (1585). *Aetas*. 31 (2016) 2., 133–144.

²⁸³ 1598 közepén Bongars ezt írja IV. Henriknek: „Il y a treize ans, que je continue le service de V. M. sans autre deßain, que de la servir.” Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 7128. 3. fol. 5r.

²⁸⁴ Bongars keserű hangneme egyre nyíltabban tetten érhető leveleiben is 1606-tól. Lásd: *Lettres de Jacques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et états protestants de l'Allemagne*. La Haye, A. Moetjens, 1695. passim.

meg. Végül a Protestáns Unióval folytatott végső tárgyalásra, amely Bongars politikai-diplomáciai karrierjének megkoronázása lehetett volna, IV. Henrik egy másik diplomatáját, Jean-Robert de Thumery-t (1549–1622), Boissise urát küldi. A Schwäbisch Hall-ban 1610. február 12-én a német protestáns államok és IV. Henrik között létrejött szövetség okmányán már az ő neve szerepel, s ennek létrejöttével azonos napon Bongars is beadja felmentési kérelmét.²⁸⁵

Jacques Bongars azonban nem csupán a francia király hű diplomatája, hanem közismert humanista is, a 17. század végéig nevét megtaláljuk minden német és francia biográfiai szótárban.²⁸⁶ Kevés szabad idejét tudományos tevékenységre szánja, s két forrásgyűjteményt is megjelentet:²⁸⁷ 1600-ban a *Rerum Hungaricarum scriptores varii*, magyar történelmi forrásgyűjteménye, majd 1611-ben a *Gesta Dei per Francos*, a keresztes hadjáratok történetírásai látnak napvilágot André Wechel örököseinek kiadásában. Bongars fiatal korától kezdve szenvedélyesen szereti a könyveket, és egész életében arra törekszik, hogy ritka kiadásokból gazdag könyvtárat hozzon létre a protestánsok által kifosztott kolostorok maradványaiból, a strasbourgi püspökségi könyvtárból,²⁸⁸ de kemény pénzösszeget is áldoz

---

²⁸⁵ Bongars felmentését kérő levele 1610. február 12-én kelt Schwäbisch Hall-ban. Lásd: Bongars Villeroy-hoz: „Je me suys toujours cognu fort mal propre au service des grands Princes. Aussi Monsieur ne m’y suyvie jamais ingère. Je n’y suys point de propos delibere. Les vents et les vagues en une fascheuse mer. J’ay de sire et tasché plusieurs fois de m’en retirer, et je l’ay sollicité mesmes apres la fureur de nos tempestes passées, voyant plusieurs personnes mieux faites a ce metier que moy. Je ne scay quel malheur m’y a arresté si longtemps, et m’y a reporté nagueres quasi insensiblement. Mais n’ayant jamais cherche en servant le Roy que le service du Roy. Le Roy, ny vous Monsieur, ne l’avez jamais trouvé mauvais, hors mis l’affaire de Sedan, auquel je confesse avoir trop excédé. Je n’ay point vue que Sa Majesté ou vous Monsieur vous dessiez offencer de ce que j’ay escrit de Dusseldorf. Puys que j’en ay fait la faulte, J’en demande pardon, et puys que mon meschant naturel ne me donne point faut de pouvoir sur moy, que j’en puisses esperer de l’amendement je suis inutile au Roy et aux miens [...]. Je vous supplie tres humblement et tres affectueusement Monsieur, que je puisse faire ma retraite [...]” Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 15922. fol. 56.

²⁸⁶ Lásd pl. Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*. Tome premier. Rotterdam, Leers. 1697. 624–625.; Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrtenlexikon*. Leipzig, Gleditsch, 1750. 1229.

²⁸⁷ *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Francofurti, Apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, 1600.; *Gesta Dei per Francos*. Hanau, Typis Wechelianis apud heredes Ioannis Aubrii, 1611.

²⁸⁸ A strasbourgi karthauzi kolostor és püspökségi könyvtár ügye hosszasan foglalkoztatta IV. Henriket, több levélváltás tárgyát képezte a könyvtár, a kincsek kiváltása. 1598. június 12-én ezt írja a király a küldöttének: „Jamais affaire ne m’a donné tant de fâcheries que celle de cette Chartreuse de Strasbourg.” Lásd: Cod. 7127. 25. fol. 96r. A strasbourgi székesegyház könyvtárát Heddo (Eddo) püspök alapította a 8. században, majd utódai tovább gyarapították a 9–10. század során. A könyvritkaságoknak és régiségeknek köszönhetően hamarosan Franciaország egyik legértékesebb gyűjteményévé fejlődött. A nyomtatás elterjedése jelentősen felduzzasztotta az állományt a székesegyház prédikátorainak, a város tanácsosainak felajánlásából. Ez a könyvtár a 16. század végéig maradt fenn, amikor 1584–1597 között a protestáns támadások következtében a templom kincseivel együtt szétszóródott. Bongars mellett IV. Frigyes pfalzi választófejedelem (1583–1610)

kitartóan felkutatott művekre. 1604. január 19-én arról ír egyik barátjának, hogy Jacques Cujas²⁸⁹ jogtudós kollekciónak köteteit szeretné felkutatni, mert „amikor könyvek megszerzéséről van szó, sem fáradság, sem az anyagi áldozat nem számít”.²⁹⁰ Unokatestvérével, Paul Petau-val²⁹¹ osztozik Pierre Daniel,²⁹² a híres orléans-i jogtudós Fleury-apátságban őrzött könyvtárán,²⁹³ de Friedrich Sylburg,²⁹⁴ valamint a metz-i ferences kolostor több értékes kötetét is megszerzi. Halálakor körülbelül 500–600, rajzokkal és metszetekkel díszített kéziratot és több mint 3000 nyomtatványt, közöttük 1300 ősnymtatványt tartalmazott a *Bibliotheca Bongarsiana*. Könyvtárának értékét növeli a kor tudósainak tollából, olykor magától Bongars-tól származó számos megjegyzés, kommentár. Bongars könyvgyűjteményét végrendeletében barátja, René Gravisset²⁹⁵ fiára, Jacques-ra hagyja, akinek nagykorúságáig Georg Michael Lingelsheim²⁹⁶ humanista tudós látja el a kollekciónak felügyeletét. Miután az ifjú Jacques Gravisset²⁹⁷ Bernbe házasodik, és a kétszázak tanácsának tagja lesz, 1622-ben magához veszi a könyvtárat, s 1632-ben azzal a kikötéssel

---

is részesült a kötetetekből, amelyeket először Heidelbergbe, majd a császári csapatok 1622. decemberi betörése után Rómába, a Vatikáni Könyvtárba szállíttatott utódja. Erről lásd: Philippe André Grandidier: *Essais historiques et topographiques sur l'église cathédrale de Strasbourg*. Strasbourg, Levraut, 1782. 361–363.; Charles Cuissard: *Bongars et l'affaire de la Chartreuse de Strasbourg. 1591–1600*. Orléans, Herluison, 1895. 16–18.

²⁸⁹ Jacques Cujas (Cujacius) (1522–1590), francia jogtudós, aki a humanista jogtudomány minden területén maradandót alkot, így szövegkritikai munkái is jelentősek (*Observationum et emendationum libri XXVII*. 1556–1596). A római jogemlékek felkutatója, a következő jogásznemzedék kiemelkedő képviselőinek (Du Pasquier, De Thou, Joseph Scaliger stb.) mestere.

²⁹⁰ „... le plus grand de mes soins a été de chercher quelques restes de la Bibliothèque de Mr. Cujas. Vous rirez sans doute de bon cœur lorsque vous vous representerez cette foule de monde qui va à la Cour comme à une foire, pour y faire ses affaires, & pour tâcher de tirer du Roi quelque argent, & qu'en même tems un homme de Cour comme moi, & qui n'est pas extrêmement accomodé, s'enfuye en des lieux écartez pour employer une partie de son bien, à acheter des livres & des papiers en désordre, & à demi rongez des vers. Vous voyez par là si je suis un homme fort avare. Lors qu'il s'agit d'avoir des livres, ni la peine ni la dépense ne m'est rien.” Lásd: *Lettres*, 1695, 99.

²⁹¹ Paul Petau (Paulus Petavius) (1568–1614), orléans-i születésű tisztviselő, tudós, aki értékes gyűjteményt hoz létre kéziratokból, nyomtatványokból (Petaviani). Bongars unokatestvére anyai ágon.

²⁹² Pierre Daniel (1531–1604), orléans-i születésű ügyvéd, filológus, tudós, a Fleury-apátság (Saint-Benoît-sur-Loire) bailli-ja.

²⁹³ Patrick Andrist: *Strassburg – Basel – Bern. Bücher auf der Reise. Das Legat der Bibliothek von Jacques Bongars, die Schenkung von Jakob Graviseth und das weitere Schicksal der Sammlung in Bern. Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, Bd. 110. (2010) 252.

²⁹⁴ Friedrich Sylburg (1536–1596), német klasszika-filológus, a latin, a francia, az ógörög nyelv kiváló ismerőjeként maga is ír verseket.

²⁹⁵ René Gravisset (1560–1630), gazdag lyoni kereskedő és bankár, Bongars közeli barátja, aki strasbourg-i házát a diplomata rendelkezésére bocsátja.

²⁹⁶ Georg Michael Lingelsheim (cc. 1556–1636), a Rajnai Palotagrófság fejedelmi tanácsosa, késő humanista jogtudós, Bongars közeli barátja.

²⁹⁷ Jacques Gravisset (1598–1658), az utód nélküli Bongars keresztfia s hatalmas könyvtárának örököse.

hagyja befogadó városára, hogy elkülönített, nyilvános helyen őrizték az értékes gyűjteményt.²⁹⁸ A 18. században Johann Rudolf Sinner,²⁹⁹ majd a 19. században Hermann Hagen³⁰⁰ készítette el a *Bibliotheca Bongarsiana* többé-kevésbé teljes katalógusát.

Az így összegyűjtött könyvtárát nem csupán saját munkáihoz használja, hanem kortársai kutatásához is rendelkezésre bocsátja. Ugyanígy hozzá is eljutnak a humanistakörök gyűjteményeiből kölcsönzött kötetek, így például egy eredetileg Zsámboky tulajdonában lévő kódex, amely Bongars halálával már örökre a *Bibliotheca Bongarsiana* anyagát gazdagítja.³⁰¹ Joachim Camerarius, Isaac Casaubon, Janus Gruter, Joseph Scaliger, Zsámboky János és sokan mások is használják szövegkiadásaihoz a Bongars tulajdonában lévő kéziratokat, amelyek jórészt szintén André Wechel örökösei³⁰² adnak ki részben Frankfurtban, részben Hanau-ban.³⁰³ Bongars leveleinek aláírásából látható, hogy maga is gyakran időzött Frankfurtban, a birodalom központi elhelyezkedésű információs csomópontjában. A Wechel kiadó örökösei közül a kálvinista Claude de Marne (?–1610) nyomdász könyvkereskedővel, André Wechel vejével nagyon jó kapcsolatot ápol, rendszeresen meglátogatja őt frankfurti házában, s Guillaume Ancelhez írott leveleit vele küldi el Prágába. Ismerősei közül többet is beajánl a kiadóházhhoz, így például Pierre Pithou, az ifjabb Joachim Camerarius vagy Justus Lipsius is neki köszönhette a Wechel kiadónál megjelenő műveit. Tapasztalatait és tanácsait megosztja a tudóstársaival. Tudjuk például, hogy segíti Gottfried Jungermant, a Wechel kiadó tudós korrektort Cäsar szövegkiadásában,³⁰⁴ s hogy különös figyelmet fordít a Helias Putschius, németalföldi filológus által gondozott latin grammatikusok kiadásaira.³⁰⁵ Ugyanakkor diplomáciai

---

²⁹⁸ Andrist, Patrick: Le legs de Jacques Bongars, le don de Jakob Graviseth et la part de la Burgerbibliothek Bern. In: R. Mouren (dir.): „*Je lègue ma bibliothèque à ...*”. *Dons et legs dans les bibliothèques publiques*. (Kitab Tabulae 8.). Arles, Atelier Perrousseaux, 2010. 136.

²⁹⁹ Johann Rudolf Sinner: *Catalogus codicum mss. Bibliothecae Bernensis annotationibus criticis illustratus addita sunt specimina scripturae ex codicibus variae aetatis, tabulis sculptis exhibita et praefatio historica*. 3 tomi. Bern, 1760–1772.

³⁰⁰ Hermann Hagen: *Catalogus codicum Bernensium Bibliotheca Bongarsiana*. Bern, Haller, 1875.

³⁰¹ Monok, 2015, 162.

³⁰² A kiadóval való kapcsolatról lásd: Albert Labarre: Éditions et privilèges des héritiers d'André Wechel à Francfort et à Hanau: 1582–1627. *Gutenberg-Jahrbuch*, 1970. 238–250.

³⁰³ Egy 1606. július 26. keltezésű levelében ezt írja egyik barátjának: „Si vous avez quelque nouvelle à me mander et si vous désirez de moi quelque chose, vous pourrez envoyer vos lettres à Francfort chez Malperte ou chez Marnius, Imprimeur.” Vö. *Lettres*, 1695, 103.

³⁰⁴ C. Julii Caesaris quae exstant ex nupera viri docti [J. J. Scaligeri]... recognitione. Accedit nunc vetus interpres graecus librorum VII de bello Gallico, ex bibliotheca P. Petavii. Editio adornata opera et studio Gothofredi Iungermani. Francofurti, apud C. Marnium, 1606.

³⁰⁵ Grammaticae Latinae auctores antiqui [...] opera & studio Heliae Putschii. Hanouiae, typis Wechelianis, apud Claudium Marnium, & haeredes Ioannis Aubrii, 1605.

helyzete azt is lehetővé teszi számára, hogy néhány általa támogatott kiadás a francia király védelme alatt álljon. A tudományos köztársaságban elfoglalt helyéről egész Európát lefedő levelezése tájékoztat, amelyben helyet kap többek között Jacques-Auguste de Thou, Isaac Casaubon, Joseph Justus Scaliger és Denis Godefroy Franciaországból, Justus Lipsius a Holland Tartományokból, William Camden Angliából, az ifjabbik Joachim Camerarius, Georg Michael Ligelsheim, Janus Gruter és Szenci Molnár Albert³⁰⁶ a Német-római Birodalomból. Ez utóbbival való szoros kapcsolatáról árulkodik a berni egyetemi könyvtárban (*Universitätsbibliothek Bern*) őrzött *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum* példány szűkszávú és a könyvkötő által megcsonkított Molnár-ajánlása.³⁰⁷ Tudományos levelezése nagyságrendjében politikai levelezéséhez hasonlítható, hiszen levelezőtársaival tudós gondolatokat is cserélnek egymás között, miközben a politikai élet szereplőiként diplomáciai információcserét folytatnak. A levélváltók mindegyikének megvan a maga saját kapcsolatrendszere, s a hozzájuk beérkező politikai információkat továbbítják Bongars-hoz. Közvetve tehát további személyek is bekapcsolódnak hálózatába, s gyakorlatilag a Bécsből, Prágából, Londonból, Párizsból, Velencéből érkező híreknek köszönhetően egy egész információközpontot működtet. Figyelme arra is kiterjed, hogy a birodalom lutheránus városából, Frankfurtból származó információkat kálvinista irányultságú felekezeti csatornákkal egészítse ki.

A Bongars körül csoportosuló személyek kálvinisták vagy e felekezet köreihez köthetők, akiket szükségszerűen fűz össze közös világnézetük. A kálvinisták 1600 körül kialakult részleges diszkrimináltságuk folytán különösen belefolytak a politikába, s egész Európát behálózják érdekeik érvényesítése érdekében. Ugyanakkor Bongars sok református meggyőződésű kereskedővel is összeköttetésben áll,³⁰⁸ hiszen a diplomáciai, sőt a tudományos levelezés az esetek többségében a nagy nemzetközi kapcsolathálóval

---

³⁰⁶ Szenci Molnár Albert és Bongars kapcsolatáról lásd: Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Budapest, Akadémiai, 1985. (Humanizmus és reformáció, 12.) 21-22.; Kees Teszelszky: *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja*. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék -Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014. 73.

³⁰⁷ „*Viro Magnifico & Nobilissimo Dn. J(ac) Bongarsio, ac humilis observantiae e ... offert & ... ddat Alb. Molnar, Aut(or)*” (Jelzete: MUE Bong IV 220). Idézi: Gömöri György: Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben. *Magyar Könyvszemle*, 95. (1979) 1. 376.

³⁰⁸ Bongars köreinek egyik legnagyobb befolyással rendelkező kereskedője Daniel van der Meulen (1554–1600). Szerepéről lásd: Kees Teszelszky: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604-1626. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (Szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2013. 212.

rendelkező kereskedőcsaládok útján zajlik. A Bongars körül kirajzolódó információs csatornák esetében pontosabb tehát felekezeti kötődés helyett azonos politikai irányultságról, a Habsburgok köré rendeződött erők európai ellenpólusáról beszélni. Ennek illusztrálására, szabadjon kiemelünk hármat Bongars informátoraiból. Egyik legjelentősebb levelezőpartnere Georg Michael Lingelsheim (1556–1636), a pfalzi választófejedelem, IV. Frigyes, majd V. Frigyes tanácsosa. A strasbourgi református kisebbségből származó politikus befolyással bír a harmincéves háború előtti időszakban a Választófejedelemség és a Habsburgok közötti konfliktusra, s szorgalmazza a protestáns szövetséget Franciaország és Anglia részvételével. Bongars és Lingelsheim kiadási terveket, könyv- és kéziratcseréket is emlegetnek levelezésükben,³⁰⁹ s természetesen szót váltanak a választófejedelemség, Franciaország birodalmon belüli legfontosabb potenciális szövetségesének szerepéről. Bongars átadja Villeroy-nak azokat az értesítéseket, amelyeket Lingelsheim-től szerez, hiszen a választófejedelemség tanácsosai különösen jól értesültek voltak az angliai eseményekről. Így tehát maga Bongars is alakította a választófejedelmi tanácsosok Habsburgokkal ellentétes kinyilatkoztatásait, s közvetett hatást gyakorolt a birodalmi döntésekre. Az ifjabbik Joachim Camerarius (1534–1598), nürnbergi orvos-botanikus, Bongars másik fontos levelezőpartnere,³¹⁰ szintén a tudományos köztársaság kulcsfigurája. Camerarius olyan levelezőhálózattal rendelkezik, amelyben éppúgy helyet kapnak filológusok, történészek, mint fontos politikai szereplők.³¹¹ Nürnbergi háza többnyire református tudósok, orvosok, alkimisták, asztrológusok és csillagászok találkozóhelye, a Csehországba, Morvaországba vagy Sziléziába tartó utazók kereszteződési pontja. Bongars a francia királynak a birodalom e részeiről, Lengyelországról, Magyarországról, az oszmán birodalom határainak a változásáról írott beszámolóit Camerarius forrásain alapulnak. A protestáns ügy kulcsfontosságú politikusa és diplomatája, az európai protestáns információáramlás egyik fő célpontja a szintén Bongars információs köreihez kapcsolható Jacques-Auguste de Thou. A katolikus történész toleráns a más hitűek irányában, ugyanakkor munkája erősen Habsburg- és katolikusellenes hangot képvisel,

---

³⁰⁹ *Jacobi Bongarsii et Georgii Michaelis Lingelshemii epistolae*. Argentorati, ex offic. J. Staedelii, 1660. passim.

³¹⁰ *Viri Illvstris Iacobi Bongarsi[i] Epistolae Ad Joachimum Camerarium, Medicum ac Philosophum Celeberrimum scriptae, Et Historicis ac Politicis documentis instructae*. Leiden, Ex Officina Elzeviriorum, 1647.

³¹¹ Joachim Camerarius levelezőtársai között fontos helyet kap az állandóan úton lévő Zsámboky János is. Lásd: Hans Gerstinger: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. In: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*. Wien, Staatsdr., 1926. 251-400.

Habsburgokkal szembeni protestáns szövetség létrehozását szorgalmazza Európában. Bár voltak, akik megkérdőjelezték De Thou szavahihetőségét, annyit biztosan lehet tudni róla, hogy katolikus hitében kitartva, nem kötelezi el magát egyetlen politikai párt mellett sem, megmarad III. Henrikhez hűséges szabadszellemű gondolkodónak. Ebből fakad jó néhány összetűzése az egyházi hatóságokkal, amelyek következményeként 1609-ben betiltásra kerül nagyszabású történeti munkája, a *Historiae sui temporis*. Megbízható információit részben betöltött pozícióinak, illusztris udvari társaságának, s részben kiterjedt külföldi, elsősorban német, velencei kapcsolatrendszerének köszönheti, amelyben Jacques Bongars a kelet- és észak-európai események tudósítói szerepét kapja.³¹² Az ő megbízható és részletes tájékoztatásainak tudható be, hogy De Thou az első francia történész, aki behatóan és részleteiben tud foglalkozni Magyarország történelmével.³¹³ Monumentális műve az *Egyetemes Történelem* először latin nyelven lát napvilágot 1604–1608 között, majd 1659-ben részben fordítják franciára,³¹⁴ végül 1734-ben teljes egészében.³¹⁵

Bongars halálakor számos hivatalos irat, levelezés volt birtokában, amelynek legértékesebb darabjait két külön gyűjteményben helyezték el. Az orléans-i ingatlanában talált dokumentumokat időrendi vagy tematikus rendezés nélkül nyolc kötetbe foglalták *Mémoires* címmel, s a francia nemzeti könyvtár, a *Bibliothèque nationale de France* fondjai³¹⁶ között vették őket lajstromba. A berni városi könyvtár (*Burgerbibliothek Bern*) is több, Bongars emlékirataihoz hasonló kéziratot őriz,³¹⁷ mivel Strasbourgban, állandó tartózkodási helyén is jelentős mennyiségű anyagot hagyott hátra, amelyet utólag Bázelba, majd Bernbe szállítottak könyveivel együtt. Leveleit – amelyek közül 1588–1598 között 144-et Joachim Camerarius³¹⁸ nürnbergi orvos-botanikushoz címzett – több kiadásban adták közre.³¹⁹ A

³¹² Anquez, LXXI–LXXIII.

³¹³ Claude Michaud: Jacques-Auguste de Thou, historien de la Hongrie. In: Glatz Ferenc (Szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993. 63.

³¹⁴ *Histoire de M. de Thou, des choses arrivées de son temps, mise en françois par P. Du Ryer*. Paris, A. Courbé, 1659. 3 vol. in-fol.

³¹⁵ *Histoire Universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543. jusqu'en 1607*. Traduite sur l'édition latine de Londres. 16 vol. in 4°. Londres, 1734.

³¹⁶ BnF, Fonds français, 7125-7132.

³¹⁷ Cod. 42A, 139, 140, 141, 143, 149B.

³¹⁸ Joachim Camerarius, ifjabb (1534–1598)

³¹⁹ *Epistolae ad Joachimum Camerarium scriptae et historicis ac politicis documentis instructae nunc primum editae*. Leyden, Elzeviriorum, 1647.; *Jacobi Bongarsi et Georgii Michaelis Lingelshemi epistolae*. Strassburg, Staedelius, 1660; *Lettres latines de M. de Bongars, résident et ambassadeur sous le roi Henri IV*. Paris, Osmont, 1668.; *Lettres de Jaques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et états protestants de l'Allemagne*. La Haye, Moetjens, 1695.

német hercegekhez, azok tanácsadóihoz, illetve német és francia tudósokhoz írt leveleit 1668-ban fordították franciára lényeges csonkításokkal.³²⁰

2. 2. 2. 1 Titkos útinaplója (1585)

A berni városi könyvtár kéziratgyűjteményében a Cod. 468. számmal jelzett lapok³²¹ között található Bongars magyar vonatkozású útinaplója, amely nyomtatásban is megjelent Hermann Hagen kiadásában 1874-ben, majd 1879-ben.³²² Magyar fordítását részben Szamota István adta közre.³²³ Bongars 1585-ben törökországi követsége alkalmával utazik keresztül Magyarországon és Erdélyen, s ekkor ébred fel érdeklődése a török veszedelem kapcsán egész Európa figyelmének középpontjában álló magyarok jelene és múltja iránt. A francia diplomata állítása szerint 1585-től áll Navarrai Henrik szolgálatában,³²⁴ de naplójából nem derül ki egyértelműen, hogy már az év első felében is érvényben volt-e megbízatása.³²⁵ Azonban a királyi Magyarországon, Erdélyen és Havasalföldön keresztül tett szokatlanul hosszú körutazása, a naplójában több helyen is említett ajánlóleveleinek

---

³²⁰ Az 1668. évi kiadásból kihagyták a protestánsokra kedvező vagy a Szentszékkal ellenséges részt, s majd csak az 1695. évi kiadásban jelentettek meg ezek közül néhányat.

³²¹ A 2. fol. 17r-29v, 34r-v számú kézírás tartalmazza az úti beszámolót (*Diarium ad iter Hungaricum pertinens*), további számok többek között, az 1143–1571. évi jelentősebb erdélyi eseményei krónikáját (3. fol. 30r-33v), a magyarországi és erdélyi római feliratok eredeti helyszíni gyorsírási jegyzeteit (12. fol. 178r-185v), illetve a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* függelékének kézíratos korrektúráját (18. fol. 245r-256v).

³²² Hermann Hagen: *Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16.–17. Jahrhunderts*. Bern, A. Fischer, 1874. 62–72.; Hermann Hagen: *Zur Geschichte der Philologie und zur Römischen Litteratur*. Berlin, S. Calvary, 1879. 144–160.

³²³ Szamota István: *Bongars J. útazása Bécsből (Erdélyen át) Konstantinápolya. 1585*. In: *Régi útazások*, 163–182.

³²⁴ 1598 közepén Bongars ezt írja IV. Henriknek: „Il y a treize ans, que je continue le service de V. M. sans autre defain, que de la servir.” Lásd: Cod. 7128. 3. fol. 5r

³²⁵ Kohlndorfer–Fries szerint a rendelkezésre álló források alapján egyértelműen bizonyítható, hogy az utazás ideje alatt már Navarrai Henrik szolgálatában állt. Lásd: Kohlndorfer–Fries, Ruth: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jaques Bongars (1554–1612)*. Tübingen, M. Niemeyer, 2009. 30. Ezzel szemben Anquez szerint nem helytálló ez a feltételezés, szerinte ugyanis bizonyosan tanulmányi úton volt 1585-ben. Ezt azzal magyarázza, hogy Bongars önmagát is *peregrinator*ként jelöli, az emlékkönyvét (*Album amicorum*) bejegyzők pedig igen nemes, igen művelt, igen istenfélő francia úrnak vagy Bauldry urának aposztrofálják. Lásd: Léonce Anquez: *Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars*. Paris, Hachette, 1887. XX–XXI.

száma,³²⁶ a franciaországi vallásháborús zavargások híre, amely távozásra készítette³²⁷ erre enged következtetni. Ezt erősíti meg a császári–királyi határvédelmi rendszerről írt részletes számadása, hiszen a hagyományos francia szövetség jegyében III. Murád szultán (1574–1595) ekkor már kapcsolatban állt Navarrai Henrikkel. Magyarországon hatalmas erődítményeket figyel meg, amelyeket II. Rudolf a törökök ellen építtetett, mivel az 1568. évi drinápolyi békét követően is folyamatosak az összecsapások a török–magyar határon. Bár a tizenöt éves háború kirobbanásáig (1591) közel negyedszázadon keresztül nem indul komolyabb oszmán támadás Magyarország ellen, mégis ezeket az esztendőket az állandó portyák és határ menti végvári összecsapások jellemzik. A Közép-Európát a törökkel szemben oltalmazó új magyarországi határvédelmi rendszer az 1570-es évekre épül ki, s az Adriai-tengertől az erdélyi határig szervezetileg hat végvidéki főkapitányságra tagolódik,³²⁸ melyek központjai közül Győrben és Kassán is megfordul a francia küldött.

Az útinapló nyelve alapvetően francia, de német és latin szavak, illetve szókapcsolatok, mondatok is keverednek az írásba, amelynek száraz és szűkszavú stílusa arra enged következtetni, hogy nem a nagy nyilvánosság számára, hanem – egy titkos küldetés eredményeként – belső használatra íródott. Mivel Bongars figyelme elsősorban a császári–királyi határvédelmi rendszer feltérképezésére irányul, alapvetően lassan halad, hosszú napokat tölt el az egyes állomáshelyeken, s naplóját végig pontos adatokkal vezeti. A földrajzi neveket többnyire helyesen írja át, törekszik a több nyelven történő beazonosításukra, pontos fordításukra. A nyomtatott kiadás elírásai azzal magyarázhatók,³²⁹ hogy Hagen a 16. századi magyar és erdélyi történelem részleteit kevésbé ismerve gyakran

³²⁶ Egyes kutatókat éppen az ajánlólevelek juttatnak arra a következtetésre, hogy magánemberként utazott Bongars és Le Normant: „Auch reisten Bongars und Le Normant privat. Dies lässt sich aus dem Umstand ableiten, daß sich die beiden um verschiedene Empfehlungsschreiben bemühen und an den Grenzen lange warten mussten.” Lásd: Thomas Klöti–Florian Mittenhuber: Von Wien nach Konstantinopel. In: Florian Mittenhuber–Claudia Engler (Hrsg.): *Jacques Bongars: Humanist, Diplomat, Büchersammler*. Bern, Stämpfli, 2012. 52.

³²⁷ „Ut autem me e medio peregrinatorum cursu turbatae patriae nuntius revocavit et in hoc mare infame naufragiis incidi.” Lásd: Epistola XLVIII. Jacobus Bongarsius Bodryanus Justo Lipsio S. In: Pieter Burman (Hrsg.): *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque. Quo Justi Lipsii, et ad eum virorum eruditorum epistolae continentur*. Leidae, [1724] 50.

³²⁸ Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000. 14.

³²⁹ Regula Frei-Stolba: Jacques Bongars (1554–1612), homme d'état et homme de lettres et son voyage à Constantinople. In: Victor Henrich Baumann (éd.): *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain, IIe–IVe siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse. La Vie Rurale dans les Provinces Romaines: Vici et Villae*. Tulcea, L'Institut de Recherches Eco-Museales, 1998. 44. 31. lj.

hibásan veszi át Bongars útközből papírra vetett, nagyon rosszul olvasható kézírását.³³⁰ A távolságok tekintetében azonban sok a tévedése a francia küldöttek is, becslései a térképészeti ábrázolások kezdetén még igen hozzávetőlegesek.³³¹ Megkülönböztetett figyelmet fordít a meglátogatott méltóságok nevének, a vidéken állomásozó katonai alakulatok létszámának, valamint a felkeresett földrajzi települések neveinek pontos feljegyzésére, azaz a megbízójához szóló jelentések megfogalmazásához szükséges adatok megőrzésére.

A Habsburg Birodalom határainak védelme érdekében nagymértékben rá volt utalva Magyarországra, ezért a bécsi Udvari Haditanács felállítása után (1556) komoly gondot fordítottak arra, hogy erős várakkal tegyék védhetővé. Bongars útja ennek a határvédelmi vonalnak több pontját is érintve a háború pusztításaitól megkímélt vidékeken vezet keresztül. Komoly erődítményeket, szép városokat és megmunkált földeket lát a francia utazó, és a közbiztonság hiánya miatt sem panaszkodik. A szárazföldi közlekedés körülményeiről nem sokat árul el ugyan naplójában, mivel azonban az 1585. esztendő tavaszi–nyári hónapjairól többen feljegyezték a kellemetlenül nagy hőséget, a nyár derekáig tartó aszályt és a gyenge gabonatermés miatt fellépő éhínséget, majd pestisjárványt,³³² feltételezhetjük, hogy akadtak nehézségei. Bécsből április 12-én többen indulnak együtt útnak, így elkíséri Guillaume Le Normant³³³ és Felix von Herberstein,³³⁴ aki édesapja, a Nagybányát és környékét

---

³³⁰ Bongars legendásan nehezen olvasható gyorsírása mindmáig akadályozza hatalmas mennyiségű kéziratos hagyatékának feldolgozását és kiadását. Diplomáciai levelezésének jelentős része több nyelven is nyomtatásra került, de a *Codices Parisienses* és *Bernenses* magyar történelem tekintetében is rendkívül gazdag anyagai még felfedezésre várnak. A könyvtáralapító Teleki Sámuel gróf (1739–1822), aki különös gondossággal igyekezett a magyar nemzeti történelmet érintő minden lejegyzett ismeret, forrás felkutatására, összegyűjtésére, felfigyelt Bongars Cod. 140. szám alatt Bernben őrzött anyagára. 1777 januárjában levélben kérte barátját, Robert Scipio Lentulus bárót (1714–1786), hogy segítsen neki a kijegyzetelt számokról másolatot készíttetni a nehezen olvasható kézíráshoz kellően értő emberrel: „Vous trouverez sans doute dans votre ville un habil homme qui sera en état de faire ces copies sur les originaux quoique très difficile a lire & qui voudra bien s’en charger.” Lásd: *Teleki Sámuel Lentulusnak*. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Tf 1169. Ms. 285. fol. 5.2v.

³³¹ „[...] mindegyik adat tartalmaz valami részgazságot, kivéve talán Bongars közlését, aki a számokban megbízhatatlan, nála például Tokaj másfél mérföldnyire fekszik a Tiszától.” Koroknay Gyula: A kallói vár. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*. 1959. Budapest, 1961. 77.

³³² Szilágyi Sándor (kiad.): *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 21. Szamosközy István történeti maradványai. 1. 1566–1586*. Budapest, MTA, 1876. 221–227.; Rácz, *Magyarország éghajlattörténete*, 123.

³³³ Guillaume Le Normant (Guilielmus Normantius) (?–1621), Bongars egykori orléans-i iskolatársa, Jean Le Normant öccse. Később alkimista, természettudós, orvos.

³³⁴ Bobory Dóra: Felician Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. *Lymbus*, (2005) 5.; Mátyás-Rausch Petra: *A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571–1613). Az arany és ezüstmányászat művelése és igazgatása*. Doktori értekezés. Pécs, 2012. 118–119.

haszonbérbe vevő Felician von Herberstein ajánlólevelei révén a társaságnak segítségére lesz a Konstantinápolyba érkezésig (július 13.). Útiránya a következő: Bécs, Pozsony, Magyaróvár, Győr, Komárom, Érsekújvár, Nyitra, Privigye, Rózsahegy, Poprád, Lőcse, Kassa, Tokaj, Nyírbátor, Szatmár, Nagybánya, Dés, Torda, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Nagyszeben, Fogaras, Brassó, Töröcsvár, Tergovište.

Az első jelentős antik helyiség, amelyen keresztülmegy, Carnuntum, Petronell-Carnuntum és Bad Deutsch-Altenburg települések szomszédságában. Ezt a „pogány várost” Petronella néven említi, hozzátéve a magyar elnevezését is: Kis Trója.³³⁵ Semmi leírást nem ad, nem említi az antik romokat, sem a Pogány-kaput, II. Constantius 4. századi diadalívét. Pedig utazásának idején már biztosan tudnak a régi Carnuntum létezéséről, a Tabula Peutingeriana-ból szerzett ismeretei alapján már 1566-ban, majd 1580-ban is említést tesz róla Johannes Aventinus,³³⁶ Wolfgang Lazius pedig már 1546-ban.³³⁷ Az első ásatások 1599-ben indulnak a helyszínen. Radéczy István nevével fémjelezhető sodalitas-hoz³³⁸ egyfajta külső tagként kapcsolódó Charles de l'Écluse ajánlólevele nyitja meg Bongars előtt az egri püspök, királyi helytartó ajtaját Pozsonyban [*Presburg, Posong, Posonium*]. Az 1550-es évek közepére a török hódítás következtében az országgyűlések csaknem kizárólagos helyszínévé váló város a Magyar Királyság fővárosának szerepét tölti be.³³⁹ A város egyik ékessége Alamizsnás Szent János alexandriai pátriárka arannyal és drágakövekkel ékesített koporsója a Szent Márton székesegyházban, amelyet a mohácsi csatavesztés után a török közeledtének hírére Mária özvegy királyné hozatott ide.

Pozsony és Magyaróvár érintésével jut el a küldöttség az első jelentős végvári erődítményhez, hogy ezt követően hosszú, felderítő jellegű megbízatását Erdély, majd Havasalföld felé folytassa. Győr [*Raab, Tjuri, Javarino*] várát Szász Móríc herceg kezdte

---

³³⁵ „... a main gauche Petronella, ein heiden statt, Hungaris Kisch Troia. idest parva Troia, ruiné par Attila.” Lásd: Hagen, 145.

³³⁶ Johannes Aventinus, Johann Georg Turmair (1477–1534) bajor humanista, filológus, történétíró. *Johannis Aventini Des Hochgelerten weitberümbten Beyerischen Geschichtschreibers Chronica*. Franckfort am Mayn, Feyerabend, 1580. 136v.

³³⁷ Wolfgang Lazius: *Vienna Avstriae: rerum Viennensium Comentarij in Quatuor Libros distincti*. Basel, Oporinus, 1546. 45-46.

³³⁸ Klaniczay, Tibor: Le mouvement académique à la Renaissance et le cas de la Hongrie. *Hungarian studies*. 2. (1986) 1. 25–26.; „Baillè lettres de la part de Carolus Clusius a Stephanus Radeccius episcopus Agriensis praepositus Posoniensis S. C. R. Q. Majestatis per universam Hungariam locum tenens, et un Apothicaire dict Andréas.” Lásd: Hagen, 145.

³³⁹ Pálffy Géza: A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. *Fons*, 20. (2013) 1. 13.

erődíteni 1552-ben, de az építkezés még a hatvanas évek végén,³⁴⁰ sőt a hetvenes években is folyt.³⁴¹ Az 1580-as évektől azonban állandó zavarok voltak a zsoldfizetések körül, aminek következményeként a portyák is gyakoribbá váltak. A végvidéki főkapitányságok egyik legjelentősebb központjához tartozó területen Bongars tizenkét várat számlál össze³⁴² Teuffel András [*Andres Tevel*] főkapitány (1574–1588)³⁴³ vezetése alatt, amelyekben 5000 gyalogos és 3000 lovas katona teljesít szolgálatot. Győr falait 1400 katona mellett nyolc bástya³⁴⁴ védelmezi. Helyőrsége 700 német és 300 magyar gyalogos, továbbá 400 huszár,³⁴⁵ akik közül ágyúlövésnyi távolságig két lovas egység, mintegy a város előbástyái mindennap felderíti a környéket 25-25 huszárral. A győri végvidék részét képezi továbbá a 16. század második felében a királyi és a hódoltsági területek közötti határvidékre kerülő és végvárrá alakuló Szent-Márton hegy, azaz Pannonhalma (*St. Märtenberg*) vára, amely szintén bekerül a francia követ feljegyzéseibe. Bongars látogatása idején Podgorszky János a kapitány (1565–1586), aki nem lévén túlzottan közkedvelt a jobbágyság körében a Pribék János gúnynevet kapta.³⁴⁶ Éppen 1585-ben pusztít nagy tűzvész a monostorban, a megrongált székesegyház és vár helyreállítása céljából Fejérkövy István (1567–1593) kormányzó, későbbi várkapitány (1586–1596) több birtokot elzálogosít, elviszi a kolostor értékeit, műkincseit, könyveit. Az értékes tárgyak, amelyeket az akkori püspöki székhelyére, Nyitrára szállított, véglegesen ott maradnak. Eljárása a konvent tiltakozását vonja maga után, majd 1585 táján a rendtagok elszélednek más kolostorokba. Ezzel kihal Pannonhalmán a szerzetesélet s az istentiszteletet is világi papok végzik. 1586-tól nincs említés konventről sem, világi papok végezték az istentiszteletet,³⁴⁷ a kolostor helyőrsége 200 fő. Szorosabban Győrhöz tartozó elővédmű része a szintén említésre kerülő egykori püspöki székhely

³⁴⁰ A bécsi kapu felirata: „MAXIMILIANUS ELECT. ROM. IMP. GERM. HUNG. BOH. REX. ARCHI. DUX. AUST. DUX. BURG. EXSTRUI. IVS. AN. CRISTI. MDLXVIII.” Forrás: Villányi Szaniszló: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*. Győr, Gross Ny., 1882. 47.

³⁴¹ „Raab commence a fortifier par Maurice duc de Saxe, dressé en fin par l’empereur Maximilian 1572.” Lásd: Hagen, 150.

³⁴² Győr, Pápa, Devecser, Csesznek, Vázsony, Tihany, Szigliget, Veszprém, Palota, Tata, Gesztes, Pannonhalma. Vö. Villányi, 42.

³⁴³ Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja*. Sopron, Székely Ny, 1939. 87.

³⁴⁴ 1, Rába v. magyar-bástya, 2, Császár-bástya, 3, Új-bástya, 4, Közép-bástya, 5, Szentdombi-bástya, 6, Duna-bástya, 7, Püspökvári-bástya, 8, Sforzia-bástya. Villányi: *Győr-vár és város helyrajza*, 43–44.

³⁴⁵ Vö. Veress D. Csaba: *A győri vár*. Budapest, Zrínyi K., [1993]. 59.

³⁴⁶ Molnár Szulpicz: *A pannonhalmi főapátság története. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-rend fölloszlatása és föléledése. 1535–1708. 4. köt.* Budapest, Pannonhalmi Szent-Benedek-rend. 1906. 498–499.

³⁴⁷ Tibold Gábor Attila: *A pannonhalmi könyvtár története. Különös tekintettel annak fejlődésére 1802-től napjainkig.* Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság 1961. 21.

Andrásvár, kelet felé három toronnyal. Ez az ún. „tarisnyavár” a győri piac védelmére szolgált, a törökök ellen legfeljebb riasztásra szolgálhatott.

Különleges helyet foglalt el a végvárak láncolatában Komárom [*Comorn*], hiszen a naszádos flotta központjaként kiemelt szerepkörrel rendelkezett. Komárom az ott állomásozó magyar naszádos katonasággal, azaz a dunai folyami flottával közvetlenül Bécs védelmét szolgált. 1566 után kizárólag idegen származású főkapitánya³⁴⁸ parancsnoki jogkörrel rendelkezett a végvárban állomásozó német katonaság, valamint az erődítmény melletti városban szolgáló naszádosok és magyar huszárok felett egyaránt. A vár egyedi fekvését olasz építészei azzal tették még különlegesebbé,³⁴⁹ hogy a nyugati oldalra széles árkot terveztek, aminek következtében az erődítményt minden oldalról víz övezte. Az újolasz erődítési rendszer elvei alapján kőből és téglából háromszög alakúra tervezték, négy bástyával, mellvédekkel, árkokkal, s golyóöntő és löporgyártó műhelyekkel.³⁵⁰ A Dunába ömlő Vágon [*Wag*] és a Dunán [*Danube*] 10–11 darab 22 evezős naszád három ágyúval felszerelve tartja ellenőrzés alatt a partokat. Komárom helyőrsége csak 400 ember, de 200 huszár és jó néhány drabant járja folyamatosan a vidéket, hogy a törököket távol tartsa. Pálffy Miklós³⁵¹ [*Niclass Balfy von Erdvod auff Pibersburg*]³⁵² főkapitányságától (1584–1589) kezdve mind gyakoribbak az összetűzések a komáromi helyőrség és az esztergomi, illetve a székesfehérvári török őrségek között. Főkapitánysága alatt a komáromi őrséget is jelentősen megnövelték: 1585-ben Komáromban 400 német zsoldos, 200 huszár, 4 drabant és 33 naszád volt, Tatán pedig 320 főre emelkedett a helyőrség létszáma.³⁵³ 1585-ben a komáromiak a tataiakkal is több portyában vettek részt. Május 18-án jelenti például Túry Márton komáromi vicekapitány Pálffynak:

---

³⁴⁸ Kivéve Pálffy Miklós két időszakát: 1584–1589 és 1594–1600. Pálffy, *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 284.

³⁴⁹ Filippo di Novara Torielli, Giovanni Battista, Giovanni Maria de Speciecase, Pietro Ferabosco. Kecskés László: *Komárom az erődök városa*. Budapest, Zrínyi K., 1984. 63., 75.

³⁵⁰ „...le chateau, qui est en triangle garny de quatre bastions, contrescarpe, parapettes etc., de son arsenal, faiseurs de poudre, canons etc.” Lásd: Hagen, 147. Vö. Reinhold Lubenau úti feljegyzései 1587-ből: „Vannak benne [Komárom várában] szép hadszertárak is, tele mindennemű hadiszerrel, van löpormalma, ebben folyamatosan, s naponta löport állítanak elő.” Lásd: Haraszi Sándor–Pethő Tibor (szerk.): *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest, 1963. 86.

³⁵¹ Pálffy Miklós előbb magyar királyi főkamarás (1581–1600), majd komáromi (1584–1589), érsekújvári (1589–1600), végül esztergomi főkapitány (1595–1600) volt. Lásd: Pálffy Géza: *A három részre szakadt ország. 1526–1606*. (Magyarország története). Budapest, Kossuth, 2009. 30.

³⁵² Pálffy Miklós báró Fugger Máriával 1583-ban kötött házassága hozományaként Vöröskő (Bibersburg) várát is megszerzi.

³⁵³ Borovszky Samu: *Komárom vármegye és Komárom. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monografia Társaság, [1911.] 448.

*Az Úristen az uraimat estve hozta be Tatába és öt elevent és egy fejet hoztanak, és az rabok között egy pribék volt, kit azon órában nyársba vontanak. Az újváriak hazamentenek, hanem szombat este megint más rendbeliek jöttek.*³⁵⁴

Ugyanakkor a törökök és magyarok gyakran bocsátkoztak csatába zárt hadszíntéren is, bár az 1562-ben I. Szulejmán és I. Ferdinánd között létrejött fegyverszünet egyik pontja megtiltotta a két birodalom alattvalói közötti bajvívást.³⁵⁵ 1585. április 10-én Ernő főherceg panasszal fordult a budai pasához, s a megsokasodott bajviadalok betiltását követelte. Levele szerint a török végvárbeliek a palotaiakat, veszprémieket, pápaiakat, tataiakat és a győriekeket gyakran hívják ki bajviadalra, amelynek visszautasítását szégyenletesnek tartják.³⁵⁶ Bongars maga is elbeszéli azt a történetet, amikor 11 komáromi keresztényt párbajra hívott 11 székesfehérvári török. A francia utazó érkezése előtt tíz nappal a törökök a Pálffy Miklóstól, Ferdinand Samaria érsekújvári és De La Roche tatai kapitánytól elszenvedett vereséget igyekezvén ellensúlyozni a város szomszédságában táboroztak. Megjelenésüket azonnal három ágyúlövéssel jelezték, így adva tudtukra, hogy észrevették őket, és ezzel figyelmeztetve a szomszédos települések lakóit is.

Az ókori Brigetio, azaz Szőny már szintén szerepel Wolfgang Laziusnál.³⁵⁷ Bongars Komáromba érve tudja, hogy itt található az ókori város maradványai. A Vágon [*Wag*] 10, a Dunán pedig 11 egyenként 22 evezős, 3–3 ágyús dunai hadinaszádot lát.³⁵⁸ Itt négy arasz hosszú embercsontról készít feljegyzést, amelyet a Dunában találtak.³⁵⁹ Sokkal hihetőbb, hogy fosszilis állatcsontokat lát, miként később Nagyenyeden is. Mindkét helyen gondosan feljegyezi ezeket, ezzel szemben az antik emlékművekről nem tesz említést.

Tata [*Thates*] várához Ransanus leírásában Mátyás király neve kapcsolódik, aki több évet szánt a felújítására,³⁶⁰ majd kedvenc tartózkodó helyévé tette.³⁶¹ Bongars mindenekelőtt,

---

³⁵⁴ Takáts Sándor: Komáromi daliák a XVI. században. *Budapesti Szemle*, 139. (1909) 390. 33.

³⁵⁵ A török–magyar bajvívásról: Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica* 2., 237–239.

³⁵⁶ Takáts Sándor: A török–magyar bajviadalok. (III.). *Budapesti Szemle*, 151. köt. (1912) 427. 74.

³⁵⁷ Wolfgang Lazius: *Commentariorum Reipublicae Romanae illius in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim*. Basel, Oporinus, 1551. 1128–1133.

³⁵⁸ „Sur le Wag dix petites bargues a 22 rames et troys petites pieces de campagne. Sur le Danube onze de mesme.” Lásd: Hagen, 147.

³⁵⁹ „On nous y a monstré un os de la cuisse d’un homme trouvé dans le Danube de quatre grands ampans de longueur, an haut de deux de largeur.” Lásd: Hagen, 147.

³⁶⁰ Petrus Ransanus: *Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta*. 1579. 1. 44.

³⁶¹ Borovszky Samu (Szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom. Budapest, Országos Monografia Társaság, [1911]. 126.

mint Habsburg Mária királynő (1521–1526) egykori lakhelyét említi, ahol márványbányák, valamint hideg és meleg vizes források találhatók. A diplomata által közölt dátummal (1563) ellentétben kilenc éves török megszállás után 1566-ban Thury Györgynek és Salm Miklós győri főkapitánynak sikerült visszafoglalnia a várat³⁶². Ezt követően az akkori haditechnikának megfelelően jól megerősítették, de gyenge pontja volt elhelyezkedése. Lapályon feküdt, éppen ezért tartotta Ortelius a hegyen fekvő gesztesi várat erősebbnek, mint az árokkal, bástyával védett tatai várat.³⁶³ Földrajzi helyzete miatt fontos pont volt, azonban gyengeségei folytán csupán fedező, biztosító szerepet töltött be. Feladata elsősorban a kisebb török csapatok visszaverése és a nagy ellenséges hadseregek felvonulásának késleltetése volt. Bár a francia követ nem tesz említést róla, de tudjuk, hogy a vár további kibővítése és új védőművek építése Rosenberg Kristóf György várkapitánysága alatt, éppen az utazó látogatása idején történt (1575–1586).³⁶⁴ Az úgynevezett Rosenberg-bástya után 1578–1586 között épült fel az itáliai hadmérnökök tervei alapján Tata egyetlen újolasz típusú bástyája, a Kecse-bástya.

Az 1580-as években itáliai hadmérnökök vezetésével a kor legmodernebb elveinek megfelelően a Nyitra jobb partján a cseh–morva rendek jelentős támogatásával építették³⁶⁵ Érsekújvár [*Castelno, Ovivar, Newheusel*] erődítményét. A vár kulcsfontosságú volt, hiszen gazdasági és kereskedelmi szempontból fontos területeket védett, ugyanakkor Erdély és Bécs felé is meghatározó stratégiai szerepe volt. Az érsekújvári vár egy vizesárokkal körülvett, szabályos hatszög alakú, újolasz bástyás erődítmény hat bástyával.³⁶⁶ Alapjait Oláh Miklós esztergomi érsek (1552–1568) rakta le 1545-ben, ezért eleinte Oláh-Újvárnak nevezték. Ez a Nyitra bal partjára épült, s négy sarokbástyás, téglalap alaprajzú szerkezetet mutatott.³⁶⁷ A védekezés feltételei azonban itt kedvezőtlenek voltak, ezért már 1571-ben úgy határoztak, hogy elbontják, s a Nyitra jobb partján építenek egy korszerű kőből emelt erődítményt. Az építkezés 1580–1588 között zajlott, s az újonnan épített városba hat falu

---

³⁶² Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. 1541–1593. Budapest, Rothberger és Weisz, 1911. 91.

³⁶³ Náczy József: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 22. évf. (1899) 154.

³⁶⁴ Vizi László Tamás: A végvári rendszer kiépülése a Győri Főkapitányság területén. Különös tekintettel az 1568–1593 közti időszakra. *Veszprémi Történelmi Tár*, 2. évf. (1989) 69.

³⁶⁵ Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle*, 38. évf. (1996) 2-3. 202.

³⁶⁶ 1, Forgách-bástya, 2, Sierotin-bástya, 3, Frigyes-bástya, 4, Császár-bástya, 5, Ernst-bástya, 6, Cseh-bástya.

³⁶⁷ G. Etényi Nóra: A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. *Aetas*, 10. évf. (1995) 1-2. 100.

lakosságát telepítették.³⁶⁸ Bongars látogatása idején – ahogyan írja – még nem fejeződött be az építkezés, olyannyira, hogy Giulio Baldigara olasz építész 1585 novemberében még maga irányította a munkálatokat. Érsekújvár helyőrségét 400 huszár és drabant, továbbá körülbelül ugyanennyi német gyalogos alkotta.

Nyitra [*Nitria*] jelentőségét már a 11. században kiemelte, hogy a cseh területek felé haladó útvonalat ellenőrző legfontosabb vár volt.³⁶⁹ Az erős kőfalaktól kerített s hegyen épült erődben volt a püspöki székesegyház. A püspök Mossóczi Zakariás [*Zacharias Moschatz*] (1582–1587), kevés adatunk van egyházmegyei működésére, sokkal többet tudunk irodalmi munkásságáról. A XIII. Gergely-féle naptárt komoly ellenállás dacára 1583-tól kötelezően elrendelte. Fiatalon, 45 éves korában halt meg 1587. július 20-án, sírfelirata most is olvasható a nyitrai székesegyház kriptájában.

Rózsahegytől balra levő Likava [*Nisava*] vára Ditrichstein Miksa tulajdonában áll. Illésházy István Pálffy Katával kötött házassága után a vár 1582-ben jutott Illésházy-birtokba, később neveltányára és annak férjére, Ditrichstein Miksára szállt, majd ismét az Illésházy család tulajdonába került. A hírneves svábóci [*Schwabsdorf, Schwabotry*] savanyúvizek mellett haladva ér Lőcsére [*Leitsch, Levotscha*] ér. Eredetileg csak Szepesvár [*Sipserhauss*] és attól nyugatra egy dombon álló szepesi káptalan létezett. A völgyben elterülő város, Szepesváralja [*Kirchdorf*] a 15. század elején épült, a lengyel királynak elzálogosított tizenhárom szepesi város egyike. Szepesváralja a váradi püspök, ekkor még éppen Bornemissza Gergely lakhelye, aki minden valószínűség szerint az 1585. év vége felé halálozott el.³⁷⁰

Kassán [*Caschau, Cassau*] a Hans Rueber 1584. márciusi halálát követően ideiglenes főkapitánnyá kinevezett Ferdinand Nogarol fogadja Bongars-t. Az olasz gróf, aki egy személyben a szepesi kamara elnöke és szatmári kapitány is, 500 német gyalogosnak, a környékbeli falvakban pedig 400 lovasnak parancsol. Később Rudolf császár Kolonics János Bertalant Kassa megbízott főkapitányává,³⁷¹ gróf Nogarola Ferdinándot a helyettesévé

---

³⁶⁸ Balás György: Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. évf. (1888) 209.

³⁶⁹ Koszta László: A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. *Századok*. 143. (2009) 2. 281.

³⁷⁰ Elhalálzásának pontos dátuma nem ismeretes, csupán arról van pontos adatunk, hogy temetése 1586. január. 20-án Kassán zajlott. Lásd: Bunyitay Vince: *A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában*. 1566–1780. 4. köt. Debrecen, Kapisztrán, 1935. 48–49.

³⁷¹ Szabó János Győző: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. *Az egri vár híradója*, 17. (1982) 22–23.

nevezi. A vidéken sóbányákat és sóforrásokat lát az utazó, s feljegyzí a Tiszába [Teissa] ömlő Hernádot [Connert]. A városban egy igen érdekes megfigyelést tesz:

*Szép ezüstérmet láttam, amelynek egyik oldalán egy kitárt szárnyú sas látható, a másikon három álló férfialak, a két utóbbi lándzsát visz a vállán és alattuk felirat: KOZΩN.*³⁷²

A leírásból egyértelműen kiderül, hogy egy Kosón-érméről van szó, amelyen hagyományosan három férfi balra halad, az első és a harmadik fejszét tart vállán, alul KOΣΩN felirat, balra monogram B vagy BA. Hátlapján balra néző sas, jobb lábát emeli, benne babérkoszorú. Az érme, vagy arany statér, az i.e. 44 és 29 közötti időszakban uralkodó Koson dák király idejéből származik és Erdély, elsősorban az Oraştie-hegység dák erődítményeinek vidékéhez kötődik, ahol számos kincs- és szórványleletben fordul elő.³⁷³ Egyértelmű tehát az azonosság, még ha Bongars rosszul is olvassa le a feliratot, és ha eltérően is határozza meg az anyagát. Ha Bongars nem tévedésből beszél ezüstérméről, akkor feljegyzései különös jelentőséggel bírnak a numizmatikai kutatások számára. Encsen [Eitschen] áthaladva megjegyzi, hogy Ungnád Kristóf [Christof Ungnad], aki kétszer volt egri főkapitány, Eger jövedelmét árendában bírta, amelynek fejében köteles volt az egri vitézlő népet fizetni és eltartani.

³⁷² „Veu une belle médaille d’argent, qui avoit d’un costè un aigle debout a aesles dressées, de l’autre troys hommes debout, les deux derniers portans picques sur l’espaule et au dessous KOZΩN.” Lásd: Hagen, 151.

³⁷³ Erről bővebben lásd: Az ókor hagyatéka In: Mikó Árpád–Sinkó Katalin (Szerk): *Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria 2000/3. Katalógus. 251.

Bongars utazásával egy időben a burgundi francia Claude Roussel Tokaj [*Tockai*] kapitánya (1584–1591), aki innen írja francia nyelvű leveleit Clusiushoz, a híres botanikushoz, meleg szívvel szólva a magyar földről.³⁷⁴ Szívélyes fogadtatásban részesül Bongars a Tisza [*Teissa*] és a Bodrog [*Bottroc*] összefolyásánál „*Tokaj omladozó várában*” is, 300 német zsoldos és 200 huszár állomáshelyén. A vár állapotára vonatkozó megfigyelései minden valószínűség szerint helytállóak lehettek, mivel az erődről az 1580-as évekhez viszonyítva csak építési adatok állnak rendelkezésünkre. Tokajjal kapcsolatban 1583–1595 között Johannes Paulus Cattaneo felső-magyarországi és kassai építész említik legtöbbször, akiről viszont csak a rábízott pénzekkel kapcsolatos peres iratok, illetve önigazoló levelek maradtak fenn. Jellemző eset három falu jobbágyainak panasza 1585-ből. Cattaneo nagy mennyiségű mész szállítását rendelte meg tőlük a várhoz, de a leszállított mészt csak részben tudott fizetni.³⁷⁵

Csapy Kristóf kapitánysága alatt (1583–1594) áll Kálló [*Calo*] Bongars látogatása idején. Leírása szerint a vár tizennégy évvel korábban épült – vagyis 1571-ben –, majd szokatlanul hosszan értekezik az erőd történetéről. Szerinte a törökök akartak itt várat építeni, ezért az elpusztított Kálló közelében 1569–1570 telén a hódoló falvak jobbágyaival nagy mennyiségű faanyagot hordattak össze, hogy a következő tavasszal megkezdjék az építkezést. Hans Rueber kassai és Christoph von Teuffenbach szatmári főkapitány azonban megelőzte őket, s még télen elkezdték a munkálatokat. A naplóból kiderül, hogy Bongars nem jut be a város palánkján belülre, ugyanis csupán három bástyát számol össze a „rendkívül mocsaras vidéken”, ahol tűzértségben és egyéb hadi kellékekben nincs hiány.³⁷⁶ A helyőrség 200 német zsoldosból áll, ezenkívül szép számmal vannak itt huszárok és szabadhadjúk is. A vár magyar katonáinak számát nem említi, de tudjuk, hogy fele arányban magyarok is voltak az erődben. Ugyanebből az évből ugyanis adatunk van arra, hogy a turai vállalkozáson részt vevő kállói katonaság létszáma 350 fő volt;³⁷⁷ ez körülbelül az egész

---

³⁷⁴ „...il nous fauldroy appaiser Dieu et nous conuertÿ, que sans faulte il nous seroit fauorable et nous feroit victorieux sur ceste genz barbare quij domine de si long temps, et tant tyranniquement ce beau royaulme dhongrie quest certes le plus beau et bon pais que Ion porroit voir.” Lásd: Istvánffy Gyula: *A Clusius-Codex mykologiai méltatása*. Budapest, 1900. 279.

³⁷⁵ Détszy, *A tokaji vár története*, 33.

³⁷⁶ „Calo est une petite forteresse a troys bastions en lieu marescageux assez bien fournée de munitions et artillerie...” Lásd: Hagen, 152.

³⁷⁷ Turán a szolnoki bég 1585. augusztus 24-én nagyszabású vásárt tartott, ahol a kassai, kállói, egri, tokaji és szatmári magyar vitézek és német csapatok is megjelentek, hogy a vásáron rajtaüssenek. Ecsedi Báthori István a vállalkozásban 500 huszárral, 200 drabanttal vett részt, hozzá csatlakozott Kassáról 200 huszár és 100 sárga és vörös kabátos német gyalogos. Kállóról Mágochy Péter 350 magyar és német harcossal, Tokajból Claude Roussel 100 huszárral, 50 lövésszel és 50 német

kállói helyőrség létszámának felelhet meg, beleértve a huszárokat is. Összehasonlításképpen nem érdektelen megemlíteni, hogy ugyanebben a vállalkozásban ecsedi Báthori István 700, a tokaji kapitány 200 katonával vesz részt.³⁷⁸ Nagykálló közelében Debrecen [*Deberits*] irányában mintegy fél mértföldnyire nagy állóvizet emleget Bongars, amelyet Hevenesi Gábor térképe 1689-ben még egész terjedelmében föltüntet, mai maradéka az Újfehértó mellett található Nagy vadas-tó.³⁷⁹ Ennek csodás hatású vízéről Bongars azt állítja, hogy sós vize sosem szárad ki, amelytől a jóságok meghíznak, s olyannyira függővé válnak, hogy miután egyszer ittak a vízből, még 5 mérföldről is visszajárnak.³⁸⁰ Az osztrák Magyarország és a török Magyarország határán található kétfelé adózó területek egyszerre függenek a császártól és a szultántól, ezek különleges adminisztratív státusza meglepik a francia utazót. Minden évben meghatározott időszakokban két külön helyre szolgáltatják mindkét félnek fizetendő adórészüket. Ezen kívül ezekben a városokban két, egy szultán és egy császár által választott bíró tevékenykedik.

A felső-magyarországi főkapitányságon belül az erdélyi fejedelemséggel határos tiszántúli területeken az 1560-as évek közepén jött létre a szatmári vagy más néven tiszántúli főkapitányság Lazarus von Schwendi javaslatára. A Tiszától keletre fekvő végvárok és vármegyék hadügyét hatékonyabban lehetett így biztosítani és szervezni.³⁸¹ A szatmári erőd és a város jelentőségét Bongars is felméri, sőt a vár korábbi történetére is utal, amikor a Szamos folyó [*Schomouch*] által közrefogott sziget impozáns erődjét mutatja be.³⁸² Hallott az erődítési munkálatok során alkalmazott különleges technikáról is, amelynek során a folyó medre áthelyezésre került. I. Ferdinánd király még 1543-ban adta örök birtokul Szatmárt és Németit a három somlyói Báthory testvérnek, Andrásnak, Kristófnak és Istvánnak, akik Szatmár fölött a Szamos folyó vizének új medret ásattak, az egész várost szigetbe foglalták,

---

zsoldossal vett részt, Egerről 300 huszár és 200 drabant, Szatmárról 100 huszár, 50 lövész és 300 szabad hajdú érkezett. A vállalkozásban résztvevő csapatok összes száma tehát 2500 fő volt. Vö. Gömöry Gusztáv: A turai kincs. Rajtaütés 1585. augusztus 24-én. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. évf. (1894) 680–685.

³⁷⁸ Koroknay: *A kallói vár*, 73–88.

³⁷⁹ Hanusz István: A Duna-Tisza-köz vándorlása. *Földrajzi közlemények*. 26. (1898) 258.

³⁸⁰ „... qui ne tarrisse jamais, qui est salée, le bestail en beuvant s’engresse en moins de rien et s’en affriande de telle sorte, qu’en ayant beu une fois, il y retournera de soi mesmes de cinq grandes lieuës.” Lásd: Hagen, 152–153.

³⁸¹ Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer*, 198–199.

³⁸² „...belle forteresse cinq bastions, bel arsenal et 35 belles pieces, située en un isle d’une lieuë de tour faite par la Schomouch, qui ferme la forteresse de deux costez, garnis non obstant de leurs fossez plains d’eau.” Lásd: Hagen, 153.

és azon hatalmas földvárat építettek a folyó bal partján.³⁸³ A váron kívül mély árok húzódott, amely a Szamosból nyerte a vizet, s védelmi okokból nem fagyhatott be. Szatmár [*Sagkmar*] olyan tekintélyes erőddé lett ezáltal, hogy annak parancsnoka az egész vármegyét felügyelete alatt tartotta. 1565-ben Báthory István romboltatta le a várat.³⁸⁴ Lazarus von Schwendi ideiglenesen kijavíttatta, majd elkezdődött a várnak az akkori legmodernebb olasz módszer szerinti megerősítése. Schwendi több ezer embert hajtott össze Szatmárból és a szomszéd vármegyékből, és újból helyreállíttatta a sáncokat és a bástyákat. Az ötszögletűre épített Szatmári vár 1569–1573 között készült el Giulio Baldigara tervei szerint, s az így kulcsfontosságúvá lett erődítmény kormányzói a 16. századi Habsburg fennhatóság idején szinte kizárólag német származásúak voltak.³⁸⁵ Bongars látogatása idején az éppen távollevő Ferdinand Nogarol, szatmári és tiszántúli főkapitány (1579–1588)³⁸⁶ helyettese, Konrad Dräxl (Drexler) [*Trechsel*] fogadja a küldöttséget, aki az 1580-as években egy zászlónyi német gyalogos kapitánya Szatmár várában.³⁸⁷ Bongars rendkívül erős várnak látja Szatmárt 35 ágyúval, helyőrségét 700 német, 300 huszár s számos szabadhajdú alkotja. A követség távozása után, még az 1585. év második felében Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király kibékül II. Rudolf császárral, és egyezségük értelmében Szatmárt is visszakapja, így az ismét erdélyi birtokká lesz.³⁸⁸

A küldöttség Máramaros vidékén keresztül éri el Erdélyt, ahol közel egy hónapot kénytelen várakozni. Bongars tökéletes pontossággal húzza meg a határt a Partium (*partes regni Hungariæ*) és Erdély között, sőt arra is visszautal, hogy felsőbb útszakaszán azt a vidéket érintette, amelyet Szapolyai János az 1538. évi váradi béke értelmében szerzett meg Erdéllyel együtt.³⁸⁹ Ezt követően délre fordul Erdély irányába, amelynek határát május 8-án, Máramaros vidékén, Nagybányával [*Hungrisch Neustatt, Baina*] éri el. Itt június 1-jéig marad Bongars és Le Normand. Sokat kell várniuk az Oszmán Birodalom adófizetőjének,

---

³⁸³ Borovszky Samu (szerk.): *Szatmár vármegye története II. A Hunyadiak korától, a vármegyei első jegyzőkönyv idejéig. 1437–1593.* Budapest, Országos Monografia Társaság, 1908. 436.

³⁸⁴ Gausz Ildikó: Tokaj és környéke 1564–1565 között, avagy elfelejtett „haditudósítók” helyszíni jelentései. *Aetas*, 30. évf. (2015) 3. 190–191.

³⁸⁵ Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. évf. (1995) 1. 124.

³⁸⁶ Pálffy Géza–Perger, Richárd: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század). *Fons*, 5. évf. (1998) 2. 230.; Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 285.

³⁸⁷ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 161.

³⁸⁸ Fodor Ferenc: Szatmárvár. Egy török és kuruckori végvár életrajza. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. évf. (1956) 3–4. 98.

³⁸⁹ „2 Juin. Le lendemain Dimanche apres disner partys de la et passé les montagnes et boys entrè en la Transsylvanie (car jusques icy c’est de la Hongrie dévouée au Roy Jehan par accord).” Lásd: Hagen, 154.

Erdélynek a területére való belépésre, de végül Felician von Herberstein stájer főúr (1540–1605) Guillaume Le Normant-nak írott ajánlólevele megnyitja az utat számukra. A társaságában többek között megemlíti Apollonio Menabeni doktor nevét, akiről tudjuk, hogy 1573–1585 között Báthory István orvosa volt³⁹⁰ illetve, hogy Giorgio Biandratával Báthory Zsigmond neveléséről folytatott vitát.³⁹¹ Kővár [*Kuyvar*] nevét pontosan fordítja franciára,³⁹² leírást ad elhelyezkedéséről, megközelíthetőségéről³⁹³ és megnevezi a vár kapitányát, Keresztúri Kristófot.³⁹⁴ Név szerint tesz továbbá említést Leleszi János [*Joan. Lelilaeus*] (1548–1595) jezsuita szerzetesről,³⁹⁵ sőt azt az értesülését is megosztja az olvasókkal, hogy Báthory Zsigmond nevelője éppen a Felician von Herberstein (1540–1590) által bérelt területekről,³⁹⁶ a reumatikus panaszokat gyógyító kénes forrásairól (*acidi fontes*) elhíresült Lápos folyó [*Jappisch*] mellől tért vissza.

Kolozsvár [*Clausenburg, Colosvar, Claudiopolis*] mellett épp csak elhalad, ami megmagyarázza a város archeológiai múltjáról való hallgatását. Bongars kortársai, így például Pierre Lescalopier³⁹⁷ 1574-ben és Szamosközy István a század vége felé több római kori feliratot is feljegyeznek³⁹⁸ innen. Torda³⁹⁹ [*Torda*] már a 11. századtól királyi vár volt, fő feladata a környékbeli sóbányák megóvása. Június 4-én antik romokat és sóbányákat

³⁹⁰ F. F. de Daugnon: *Gli italiani in Polonia dal secolo IX al XVIII note storiche con brevi cenni genealogici, araldici e biografici*. Tome 2. Crema, Plausi & Cattaneo, 1907. 261.

³⁹¹ Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 59.

³⁹² „idest chateau de roche” Lásd: Hagen, 154.

³⁹³ „... basti sur roche entouré de précipices n’ayant qu’un accès taillé en la roche.” Lásd: Hagen, 154.

³⁹⁴ Keresztúri Kristóf (? –1599) 1562-től Báthory István bizalmasa, 1584-től kővári kapitány, majd 1595-től Kolozsvár megye főispánja, Báthory Zsigmond tanácsosa. Lásd: Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. A törökpárti ellenzék felszámolása 1594-ben. *Századok*, 116. (1982) 4. 639.

³⁹⁵ Leleszi Jánosról: „... [Christophorus Báthoreus] unicum filium suum ... doctissimo ac gravissimo Patri Joanni Leleszio & in pietate instituendum, & in honestis artibus erudiendum tanquam alteri parenti e sinu suo in manus ejus tradidit ...” Lásd: *Wolffgangi de Bethlen celsissimi principis Transsylvaniae consilarii intimi, [...] Historia de rebus Transylvanicis*. Tomus 2. Cibinii, Hochmeister 1782. 448.

³⁹⁶ A bérleti szerződés részleteiről lásd: Horn Ildikó: Az erdélyi hármastanács kormányzata. (1583–1585): *Századok*, 140. (2006) 4. 905.; Sashalmi Endre: A levantei kereskedelem és Erdély Báthori István korában. *Történelmi szemle*, 31 (1989) 2. 220.

³⁹⁷ „A kolozsmonostori olasz bérlő elmondta, hogy itt a közelben valamikor az egykori bizánci császároknak, az Erdélybe menekült Palaiologoszoknak állt a vára. Ugyanettől az árendástól kaptam az ország különböző helyein található feliratoknak alább olvasható másolatait.” Lásd: Benda–Tardy, 91.

³⁹⁸ Szamosközy István: *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum*, 1598. Közli: Balázs M.–Monok I. (Réd.), Szeged, Scriptum, 1992. 198–199.

³⁹⁹ Pierre Lescalopier 1574-ben részletesebben ír Tordáról és lejegyzí az egykori római város, Potaissa maradványait, feliratait. Lásd: Benda–Tardy, 88–89.

jegyze fel itt, továbbá találkozik Gyulai Pállal [*Paulus Julay*] (1550–1592), Báthory István titkárával, aki több fontos megbízatása mellett, 1583-ban a Kovacsóczy–Kendi–Sombori hármastanács kinevezéséről szóló utasítást vitte meg az erdélyi rendeknek.⁴⁰⁰ Feltételezhető, hogy 1585-ben azért küldi Báthory Lengyelországból Erdélybe titkárát, hogy általa tudassa a kormányforma megváltoztatását, amely Báthory Zsigmond nagykorúságáig a kormányzás lesz és ezzel együtt Ghyczy János [*Johannes Getzy*]⁴⁰¹ váradi kapitány kerül a tisztségbe 1585. május 1-jétől.⁴⁰²

Másfél napig marad Enyeden [*Hegnedin*], hogy Guillaume Le Normant-al együtt a környéket meglátogathassák, és saját szemükkel tudják megtekinteni a várostól 3 mérföldre fekvő várat, benne pedig az elhíresült óriás- és sárkánycsontokat.⁴⁰³ Szíves vendéglátójuknak bizonyul a több külföldi egyetemet megjárt Kratzer Lukács [*Lucas Gracerus*],⁴⁰⁴ akinek érdemeiből csupán unitárius hite von le valamennyit Bongars szemében. Június 7-én ér Gyulafehérvárra [*Alba, Jula Feirwar*], az erdélyi fejedelmek ősi székhelyére. Az egykori Apulum egy dombra épült, s antik falakkal körbevett

---

⁴⁰⁰ „His [ie. triumviris] Rex, ne quoquam exorbitare aut officii sui partes curiosa privatarum rerum tractatione praetermittere ausint, quae cujusque sint futurae in eo munere partes, quae communia omnibus munia, sollicita praescriptione inculcavit, peculiaresque litteras, (quae in Archivo Albensi conservantur) quibus eos isti dignitati initiavit, sub titulo ad universos Status & Ordines Transylvaniae, per Paulum Gyulaium fidum ab epistolis secretis, exquisitaeque doctrinae ac prudentiae virum, ad Regni Ordines ex Polonia in Transsylvaniam expeditivit ...” Lásd Bethlen, 463–464.

⁴⁰¹ Ghyczy János Géczy (? –Gyulafehérvár, 1589) 1566-tól a gyulai várban szolgált hadnagyként, majd a vár eleste után Erdélybe menekült és János Zsigmond fejedelem szolgálatába lépett, aki – ahogy később Báthory István is – nagy birtokadományokkal jutalmazta szolgálatait. 1577-ben Báthory követé a temesvári pasánál, 1576-tól váradi kapitány, majd Báthory Zsigmond kiskorúsága idején, 1585 májusától 1588 decemberéig Erdély kormányzója. Lemondása után a fejedelem első tanácsosa és az ország főkapitánya. Lásd: Kenyeres Ágnes (Szerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. 1. kötet. A–K. Budapest, Akadémiai, 1967. 596.

⁴⁰² Szabó György: *Abafáji Gyulay Pál*. Budapest, Akadémiai K. 1974. 35.

⁴⁰³ Pierre Lescalopier az Enyed mellett található várról más utazókhöz hasonlóan számol be: „A város felett vizesárokkaal körülvevett erős vár magasodik...” Lásd: Benda–Tardy, 88. Az enyedi, illetve erdélyi sárkánycsontok több forrás kedvelt témája volt a 16. századtól. Erről: Vekov Károly: Sárkányok és humanisták. *Erdélyi Múzeum*, 75. (2013) 4. 25-31.

Nagyenyeden található mind a mai napig Dél–Kelet Európa első természetrajzi gyűjteménye, amelyet 1796-ban a Bethlen Gábor Kollégium természetrajz tanára, Benkő Ferenc alakított múzeummá. Benkő Ferenc a múzeumi leltárba maga jegyzi fel: „egynéhány úgy nevezett Oriások, vagy-is inkább nagy állatok tsontyai”. Lásd: Benkő Ferenc: Parnassusi időtöltés. 1796. Hetedik darab. Kolozsvár, 1800. 49. Reprint: Kiss Erika–Viskolcz Noémi (Szerk.): *A Tudástár füzetei*, 1. Szeged, SZTE JGYPK, 2010.; Továbbá: „Benkő Ferenc ’Parnassusi Időtöltés’-einek hetedik darabjában ’Enyedi Ritkaságok’ cím alatt leírta a kollégium gyűjteményét. A ritkaságok felsorolása végén találkozunk először az enyedi láncrafűzött mammutcsonttal.” Lásd: Kubacska András: Láncravert ősmaradványok. *Természettudományi Közöny*, 61. (1929) 650.

⁴⁰⁴ Kathona Géza: Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig. *Keresztény Magvető*, 85. (1979) 1. 30.

erődítményváros.⁴⁰⁵ „A várostól fél mérföldnyire folyik a Maros [*Maruse*], mint mondják, hajdan idáig terjedt a város, ennek bizonyosságai az itt található kövek, oszlopok és szobrok.” (Lásd: Szamota, 175).⁴⁰⁶ A legbefolyásosabb emberekhez van ajánlólevele, így Giorgio Biandrata (1516–1590) elsőtanácsoshoz és Kovacsóczy Farkas kancellárhoz. Nyolc napos itt tartózkodását arra használja fel, hogy lejegyez 30 feliratot, amelyek közül hetet Kovacsóczy házában, nyolcat egy templom előtt, egyet Ghyczy kormányzó házában és tizennégyet a 13 éves Báthory Zsigmond [*Sigismundus Bathori de Somlio*]⁴⁰⁷ (1572–1613) fejedelem palotájában. Tőle kapnak ajánlólevelet az oláh vajdához, II. Mihnea havasalföldi fejedelemhez [*Weyvoda Michne*] (1564–1601). Június 16-án a két utazó elhagyja Gyulafehérvárt és másnap, június 18-án Nagyszebenbe [*Cibin*] ér, ahol két régi feliratot talál. A fejedelmi kamarás és kincstáros, Guillaume Walther személyének beazonosításában támpontul szolgálhat egy lehetséges rokona, Balthasar Walther, aki 1597-ben szintén követségben jár Mihály vajdánál és latinra fordítja ennek tetteit megéneklő írást.⁴⁰⁸ Útban Brassó felé Feketehalmon találkozik Hirscher Lukács [*Lucas Hirscher*],⁴⁰⁹ neves brassói

---

⁴⁰⁵ „Alba est sur une colline en lieu fort, entourée de murailles tres antiques, en Hongrois appelle Julia Feirwar ...” Lásd: Hagen, 155.

⁴⁰⁶ Nyolc évvel később Szamosközy ugyanezt a falat és ugyanezeket a maradványokat jegyzi fel. „Proxima Albam Iuliam mille passum interuallo, uetustae urbis vestigium superest, quod cum maximum murorum ambitum munimentumque occasu suo ruinisque referat, opulentam Regum Dacorum aulam, & postea urbem Romanorum Praetoriam fuisse, ipsa urbis cicatrix oppido testatur. Ei moenia & fossam olim fluvius Marus circum obsedit, ubi etiamnum lacune veteris aluei urbem circumfusi, stagnaque effossa humo superfluentis vndae receptacula longe lateque conspiciuntur.” Lásd: Szamosközy István: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Patavii, 1593. 53v. Reprint: Balázs M. – Monok I. (Réd.), Szeged, Scriptum, 1992.

⁴⁰⁷ Báthory István rendelkezése szerint 1583–1585 között Zsigmond kiskorúságának idejére felállított hármastanács gyakorolta a fejedelmi hatalmat, amelynek tagjai Kovacsóczy Farkas kancellár, Kendi Sándor, Sombori László voltak. 1585-ben, éppen Bongars utazása idején, a hármastanács szerepét Ghyczy János vette át kormányzóként és 1588-ig marad meg ebben a pozíciójában.

⁴⁰⁸ Teodosie Rudeanu román nyelven írta meg Mihály vajda tetteit, ez a kézirat azonban nem maradt fenn. Később a havasalföldi udvarban járt lengyel követ, Andrej Taranowski lefordította lengyelre, de ez a változat sem maradt fenn. Taranowski lengyel szövegét a sziléziai származású Balthasar Walther, aki 1597-ben szintén járt követségben Mihály vajdánál, latinra fordította és 1603-ban Nicolaus Reusner: *Rerum memorabilium in Pannonia c. művében* megjelentette *Brevis rerum a Michaelae Moldaviae, Transalpinae sive Valachicae palatino gestarum descriptio* címmel. Ebből a kiadásból Istvánffy Miklós is átvette a Negru vajda kastélyára vonatkozó részt. Erről: Nagy Levente: A holló és a gyűrű jegyében. A Corvinus-legenda a 16–17. századi román és lengyel krónikairódalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 115. (2011) 6. 627.

⁴⁰⁹ Hirscher Lukács Brassó város híres bírása a 16. században. A reformáció érdekében nagy buzgalommal munkálkodott, valamint az oláhok evangelizációjában. 1556–1559 városgazda, 1561–1588 bíró. Munkája: *Evangéliumok magyarázatokkal*. Brassó, 1580–81. Lásd: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. kötet. (Hirschl–Liebmann). Budapest, Hornyánszky, 1896. 897.

bíró fiával, Györggyel.⁴¹⁰ A Hirscher család régi brassói nemesi család, amelynek több tagja előkelő hivatalokat visel Brassóban.

Erdélyen keresztül Brassóba [*Brassovie*] megy, ahol Kertz Pál [*Paulus Kertz*]⁴¹¹ (1541–1600) orvos megmutatja nekik saját antik feliratos gyűjteményét,⁴¹² beszél nekik a helyi viszonyokról: „Erdélyország gabonában és borban bővelkedő dombvidék, melyet mindenfelől bástyafalakhoz hasonló hegyek öveznek. Mindennemű érc szintén bőven található. A folyók is hordanak aranyat, melyet az e célra kirendelt emberek gyűjtenek össze.” (Lásd: Szamota, 177.)⁴¹³ Erdély a töröknek 14.000 tallér adót fizet, különben szabad. E jogi státusz kapcsán Bongars megemlíti a hírhedt renegát, Márkházi Pál, azaz Ibrahim pasa cselszövését, aki Báthory Kristóf halála előtt szervezkedni kezdett, hogy a konstantinápolyi pasák segítségével a fejedelem halála esetén megszerezze magának az erdélyi fejedelemséget.⁴¹⁴ Kertz Páltól valamint Albert Huet⁴¹⁵ (1537–1607) királybírótól újabb ajánlólevelet kap Mihnea fejedelemhez és Demetrius nagy vormikhoz, majd a Kárpátokon átkelve, június 25-én megérkezik a Havasalföldre. Az Erdély és Havasalföld határán felállított keresztet a Királyszéke [*Königstul*] nevű sziklán látja.⁴¹⁶ Ez a területet oszmán fennhatóság alatt van, és igen veszélyesnek számít a külföldi látogatók számára. Június 27-én ér Bukarestbe, ahol miután átadják a három ajánlólevelet, július 2-án megkapja útlevelét:

---

⁴¹⁰ Hirscher György (Georgius Hirscherus Coronensis), 1561-ben Brassóban tanult, majd 1563-ban a wittenbergi egyetem névsorában szerepel. Hazatérte után lekipásztor 1572–1576 között Keresztényfalván, majd 1576–1603 között Feketehalmon. Meghalt 1603. okt. 10-én. Lásd: Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700.* Szeged, [JATE], 1992. 67.; Továbbá: Bernhard Heigl (Hrsg.): *Das alte Kronstadt eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800.* Köln, Böhlau, 2010. 77.

⁴¹¹ Szamota helytelenül Kertz Istvánról ír (Lásd: Szamota, 176.). Szamosközy okirattárában fennmaradt Báthory Zsigmond által Kertz Pál, brassói orvosnak kiállított nemesi oklevél. Lásd: Szilágyi Sándor (Kiad.): *Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603.* (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 30.) Budapest, MTA, 1880. 387.

⁴¹² Ebből a gyűjteményből tizenegyet jegyez fel és ad közre Bongars a függelékben. Lásd: *Rerum Hungaricarum*, 627–628.

⁴¹³ „Transylvanie province fertile en vins et grains, toute en collines environnee de haultes montagnes et boys, comme d’un rempart. Abondante en toute sortes de métaux. L’or se trouve en abondance dans les rivières et y a gens a ce ordonnées pour le recueillir.” Lásd: Hagen, 156.

⁴¹⁴ Erről: *Baranyai Decsi János magyar históriája. 1592–1598.* Budapest, Helikon–Európa, 1982. 63–65.; *Szamosközy István történeti maradványai*, 15.

⁴¹⁵ Albert Huet (Nagyszeben, 1537–Nagyszeben, 1607) császári és királyi tanácsos az erdélyi kamaránál, a szászok grófja és királybíró Nagyszebenben.

⁴¹⁶ „Pres d’une lieuë du chateau au sault du mont y a une croix, qui faict séparation de la Transylvanie et Valachie. Disné un peu par de la au prè et puys passè en la descente un rocher dict Königstul, auquel les coches se descendent avec des cordages.” Lásd: Hagen, 157.

„Kedden szerb nyelven kiállított útlevelet adtak át a Dunán való átkelésre: a pecsét tintával volt rányomva.”⁴¹⁷

A Kárpátokon átkelve, Havasalföldön keresztül pontosan három hónappal a bécsi indulásuk után⁴¹⁸ megérkeznek Konstantinápolyba. Az útinapló július 13-i dátumnál megszakad, s Bongars kéziratos jegyzetei sem szolgálnak további hasznos információkkal. 1585. augusztus 4-én a követ még bizonyosan Konstantinápolyban tartózkodik, majd hamarosan gyors, célirányos úton visszatér hazájába. Jacques Bongars a hagyományos francia–oszmán szövetség ügyét szolgálva pontos információkat gyűjt a császári–királyi határvédelmi rendszerről. Három kulcsfontosságú erődítmény is szerepel útvonalán: a közvetlenül Bécset védő Győr, a dunai hadfelvonulási és utánpótlási útvonalat biztosító Komárom, valamint a lengyel korona által is támogatott Erdély növekvő politikai és katonai szerepének köszönhetően hangsúlyos szerephez jutó Szatmár. A törökellenes védelmi rendszer központjai a bécsi Udvari Haditanács elképzeléseiben is kiemelt szerepet játszottak, amit az is bizonyít, hogy ezekben szinte kizárólag német származású, azaz feltétlen császárhű főkapitányok kerültek kinevezésre.⁴¹⁹ A Habsburg Birodalom keleti határain a Magyar Királyság határvédelmi rendszerének kikémlelése ellenére Bongars mélységes ellenszenvet érez az erőszakos oszmán uralommal szemben, később írt leveleiben Európát új keresztes hadjáratra szólítja fel ellenük. Azon méltatlankodik és csodálkozik, hogy a keresztény fejedelmek ahelyett, hogy a hitetlenekkel szemben összefognának, széthúznak, s egymással torzsalkodnak. Elítéli „a Franciaország vesztére törő” II. Fülöp spanyol királyt, aki a pápától arra kér engedélyt, hogy a Magyarország védelmére fenntartott erőket saját hódításaihoz használhassa. De szégyenletesnek tartja a német hercegek közömbösségét is a szultán előrenyomulásával kapcsolatban, s mindazokat, akik az oszmánokkal szembeszállnak, a „nostri” (mieink) táborához sorolja. Hogy értékelni tudjuk feljegyzéseinek jelentőségét, nem szabad elfelejtenünk, hogy a későbbi IV. Henrik milyen nagy hitelt adott szavának, s hogy ahhoz a diplomata elitréteghez sorolta, amely a legkényesebb, legnehezebb kérdések rendezését kapta feladatul. Sőt Jacques Bongars-nak olyan nagy becsülete volt a Rajnán túli

---

⁴¹⁷ Lásd. Szamota, 178-179.

⁴¹⁸ Kerülő útvonala miatt Bongars még a téli utazások átlagánál is lassabban jutott Konstantinápolyba. Így például Gabriel de Luetz, Aramon urának 1547-ben a Portára indított követsége január 5-én indult Párizsból, és április 6-án (tehát három havi utazás után) ért Drinápolyba, a szultán téli fővárosába, míg Bongars esetében a Bécs-Konstantinápoly szakasz vett ennyi időt igénybe. Vö. Charis N. Meletiadis: *Voyager à la Renaissance. Du voyage érudit aux ambassades françaises dans l’empire ottoman. Synergies Sud–Est européen*, (2008) No. 1. 162.

⁴¹⁹ Pálffy, *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 125.

vidékeken s a kora újkori Európát beszövő diplomatahálózat politikusainak körében, hogy az általa szolgáltatott információk a 16. századi magyarságképnek egyik legerőteljesebb formálójává váltak. Jelentései, levelezése, filológiai munkássága, melyek nagy része még feldolgozásra vár, több évszázad távlatából is felbecsülhetetlen forrásként szolgál a 16. század végén zajló hatalmi harcok tanulmányozásához.

2. 2. 2. 2 Magyar forrásgyűjteménye: *Rerum Hungaricarum scriptores varii* (1600)

Az oszmán invázióval szembeni állandó küzdelem színterévé váló Magyarország sorsát a tudományos köztársaság minden késő humanista képviselője figyelemmel kíséri, s maga Bongars is különös érdeklődést mutat iránta. Ennek eredményeképp születik meg a konstantinápolyi útinaplójának (1585) folytatásaképp is értelmezhető *Rerum Hungaricarum scriptores varii*,⁴²⁰ a magyar nemzettörténet első forrásgyűjteménye, amelynek címlapján a következő tartalmi meghatározás foglalja össze a munkát:

*A magyar történelem különféle szerzői: történetírók, földrajztudósok. Többnyire régi, de már feledésbe merült kiadásokból felelevenítve, néhány pedig most elsőként kiadva. A szerzőket a bevezetést követő oldal ismerteti. Az idézett szerzők, a kevésbé ismert szavak és az emlékezetes események jegyzékével.*⁴²¹

Magyar történelmi források külföldi filológusok gondozásában már korábban is kiadásra kerültek, de Bongars elsőként tűzi ki célul a magyar történelmi kútfők összegyűjtését.⁴²² Négy teljesen kiadatlan⁴²³ és több nehezen hozzáférhető művet jelentet meg,⁴²⁴ s e kötet

⁴²⁰ Bongars, Jacques (Ed.): *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Francofurti, apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, 1600.

⁴²¹ *Rerum Hungaricarum scriptores varii – Historici, geographici. Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus revocati: Quidam nunc primum editi. Auctores exhibet pagina a praefatione proxima. Indices additi auctorum quos illi citant, vocum minus frequentium, & rerum memorabilium.*

⁴²² A dualizmus kori nagy történész-generáció (Marczali, Thallóczy, Fejérfpataky) után Bongars forrásgyűjteményét a magyar szakirodalomban tárgyalja: Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925. 6.; Birkás Géza: *A magyarság francia barátai régen és most*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Ny. 1936. 7.; Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára, 1975. 220–221.

⁴²³ 1, *Regis Hungariae Matthiae nuptiae & coronatio Reginae*; 2, *Regnum Hungariae ex optimis auctoribus explicata Genealogia*; 3, *Chorographia Transylvaniae*; 4, *Appendix ad res Hungaricas, in qua inscriptiones Transylvaniae veteres nonnullae & Annales exscripti de Templis Leutschoviensi & Coronensi*.

⁴²⁴ A megjelentetett szerzők: Thuróczy János, Küküllei János, Rogerius, Pietro Ransano, Hartvik püspök (Laurentius Surius előszavával), Philippus Callimachus Experiens (Giovanni Michele Bruto előszavával), a pfalzi gróf követe, Galeotto Marzio (Gyalui Torda Zsigmond előszavával), Janus Pannonius, Gyalui Torda Zsigmond, Soiterus Melchior, Johannes Martinus Stella, Lazius Wolfgang, Johannes Basilius Herold, Pietro Bizari, Ferenc Črňko (Cserenkó Ferenc, Samuel Budina latin

függelékében adja közre erdélyi útja során gyűjtött római feliratait. Műve közel másfélszáz évig marad a magyar történelem elbeszélőforrásainak egyetlen nagyobb szabású és rendszeres gyűjteménye.⁴²⁵ A kiadott írárok többsége kéziratban is megtalálható Bongars hagyatékában, így például Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ja a berni városi könyvtár (*Burgerbibliothek Bern*) Bongarsiana-anyagának Cod. 279. jelzete alatt.⁴²⁶ Ezen (továbbá a Cod. 468.18 jelzetű kéziraton) szerepelnek Bongars kézírásos utasításai a szövegkiadás elkészítéséhez, amelyek a korabeli könyvszerkesztés módszereibe engednek betekintést.⁴²⁷ A szövegkiadást vizsgálva Bél Mátyás megjegyzi,⁴²⁸ hogy Bongars több helyen korrekcióra szorul, s a Thuróczy-krónika tekintetében feltűnik neki, hogy az augsburgi kiadásnak létezik egy Bongars közlésénél hosszabb változata is.⁴²⁹ Maga Bongars – Rogerius *Miserabile Carmen*-je kapcsán – egy 1483. évi Feger-féle kiadást említ forrásként, amelynek azonban máig is bizonytalan létezése.⁴³⁰ Liska János a gyűjtemény szóanyagát vizsgálva arról ír, hogy 600–700 olyan szót talált benne, amely „vagy semmiféle szótárban nincs meg, vagy más eltérő jelentésben használatos”,⁴³¹ s terjedelmes szógyűjteményt közöl ennek illusztrálására.⁴³² Bongars ifjabb Camerarius-al folytatott levelezéséből kiderül, hogy a

---

fordításában), Jacobinus Joannes, Johannes Pistorius (de Nidda), Georg Reichersdorff, Wernher György, Felix Petantius.

⁴²⁵ Bongars nyomán Johann Georg Schwandtner adja ki az első nagyszabású magyar történeti kútgyűjteményt, amelyhez Bél Mátyás ír előszót. E kiadás legnagyobb jelentősége Anonymus *Gesta Hungarorum*ának közlése, amelyre Bél Mátyás az előszóban részletesen kitér: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III*. Vindobonae, impensis Ioannis Pauli Kraus, 1746–1748.

⁴²⁶ Bongars egyébként az 1600. évi forráskiadásához nem ezt, hanem egy szintén birtokában lévő augsburgi kódex-kiadás rövidebb változatát használta fel (ma a berni egyetemi könyvtárban: *Universitätsbibliothek Bern*, MUE Bong V 968:1). Erről bővebben: Gábor Gyula: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez. Új sorozat, egy melléklettel. *Magyar könyvszemle*, 20. (1912) 303.

⁴²⁷ Gábor, 302–315.

⁴²⁸ Matthias Belius: Praefatio. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Vindobonae, Kraus, 1746. XIX. Közli: Tüskés Gábor (Szerk.): *Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok. I.* (Magyar Remekírók. Új folyam.) Budapest, Kortárs, 2010. 680–681. Ford. Tóth Gergely

⁴²⁹ Gábor, 303.; Juhász László latin nyelvű bevezető sorai. Lásd: Emericus Szentpétery (Ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. 2. Budapest, Academia Litter, 1938. 548–549.; Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 4. 602.

⁴³⁰ „Hos edimus ex manuscripto nostro, & veteri editione Augustana, quae prodiiit anno 1483. impensis Theodori [Theobaldi – jav. G.I.] Feger concivis Budensis: eam habuimus a Ioh. Pistorio Niddano V. CL.” Lásd: *Rerum Hungaricarum*, [9.]; Gábor Gyula szerint „az évszám evidens íráshiba 1488. helyett”. Lásd: Gábor, 304.

⁴³¹ Liska János: Adatok a magyarországi latinsághoz. *Szarvasi ágostai hitvallású evangélikus főgymnasium értesítője*, (1896). 11.

⁴³² Liska, 1896, 15–24.

forrásanyag összeállításával már 1595–1596 körül elkészül,⁴³³ s bár nem titkolja, hogy ezen írások többsége meglehetősen középszerű, azt gondolja, hogy „túlzott elvárás lenne mindent Cicero és Augustus korának tökéletességéhez hasonlítani, és csakis Sallustius, Cæsart és Liviust tekinteni mértéknek.”⁴³⁴ Az előszóban így vezeti fel ugyanezt a gondolatot:

*... némelyik [szerző] bizonyosan nem lenne méltó erre a hírre, ha lenne más méltóbb. De a történelemben a legigazabb az, amit [idősebb] Plinius mondott, [ifjabb] Plinius állítása szerint: nincsen olyan rossz könyv, amelynek ne lenne értékes része, és nem csupán nagy figyelem kell hozzá, ahogy Hieronymus mondja, hanem művek, kellően fajsúlyos művek, hogy meg lehessen találni az aranyat a sárban.*⁴³⁵

Attila kapcsán azt is megjegyzi Bongars, hogy a magyar történelem eseményeit illetően csak a külföldi írók feljegyzéseinek megjelenésétől lehet biztosabb forrásokra támaszkodni, így Attilától Gézáig nincsenek vagy bizonytalanok a hagyományok. A továbbiakban pedig jellemzést ad a közismertebb magyar vonatkozású történetírókról:

*Turócziban az egyszerűsége és megbízhatósága tetszik, amely a Lazius, Michael Ritius, sőt maga Bonfini által többször idézett régi évkönyvek töredékeiből mindannyiszor bizonyított számomra, amikor a régi magyar történetek nyomait van kedvem kutatni. Ranzanus meglehetősen hanyag. Callimachus gondos és elegáns, Galeotto Marzio műve hasznos.*⁴³⁶

A közölt írások előtt Bongars nyolc oldalas, Guillaume Ancelhez címzett latin nyelvű előszóban ír a forrásgyűjtemény kiadásának indítékairól, és saját világnézetéről. Eme ajánlás kézírata szintén fellelhető a Bernben őrzött személyes dokumentumai között.⁴³⁷ Guillaume Ancel (1576–1613) – éppúgy, mint Bongars – nemes hugenotta családból származik, s Orléans-ban tölti ifjúkori éveit. A francia király állandó rezidensi munkakörét 1583-tól tölti be II. Rudolf császár prágai udvarában, feladatköréből adódóan Bongars egyik legfontosabb levelezőtársa a közép-európai hadmozdulatok tekintetében. Ancel és Bongars hasonló diplomáciai küldetést látnak el, levelezésük jól mutatja, milyen éberséggel követik az „európai ügyeket”. Személyes levélváltásuk gyakori témája az adósságok nehéz terhe,

---

⁴³³ *Lettres*, 1695, 537.

⁴³⁴ Op. cit. 78.

⁴³⁵ *Rerum Hungaricarum*, [7.]

⁴³⁶ Op. cit. [7.]

⁴³⁷ Cod. 146.8. (f. 226r-282v) Vorarbeiten und Druckvorlagen für *Rerum Hungaricarum* scriptores varii.

amellyel mindkettőjüknek szembe kell néznie, de sokszor könyvek kölcsönadásáról és vásárlásáról is tájékoztatják egymást. A *Rerum Hungaricarum* előszavából nem csupán Ancel személyével ismerkedhetünk meg, a sorok között Bongars alakja is kirajzolódik. Művelt ember benyomását kelti, aki az érintett korszakról részben történelmi ismereteket akar átadni a vallásháborúk véres időszakának elítélésével, részben tanítani akar. Világnézetében Isten jósága mindent átítat, az emberiség azonban nem veszi észre intő jeleit, folyamatosan vétkezik s a legnagyobb bűnre is elragadtatja magát, saját uralkodójának lesz gyilkosa: „... végül pedig látjuk, hogy minden felfordult: látjuk, hogy az alattvalók bűne királyokat ölt meg.”⁴³⁸ Amikor 1600-ban Bongars lejegyzí ezeket a sorokat, akkor a protestáns gondolkodók már túljutottak a Szent-Bertalan éji mészárlást követő időszakon (1572–1584), amikor érzékenyséjükben a kisebbségi jogok védelmezőjévé léptek elő és ellenálló szerepkört öltöttek magukra. A középkori alapokon nyugvó monarchomachusok elméletét⁴³⁹ 1584 után már elvetették, hiszen ekkor, III. Henrik utolsó fivérének halála után, a száli törvények értelmében Navarrai Henrik lépett elő a trón várományosává.⁴⁴⁰ Ugyanakkor a 16. század végén a katolikus ligatagok vonulnak ellenállásba és protestáns alapokon dolgozzák ki – szélsőségesebb hangnemben – a maguk zsarnokgyilkosságot legitimáló eszméit (lásd 4.2.3 fejezet).⁴⁴¹ Alapvető különbség azonban, hogy míg a protestáns François Hotman védte a zsarnokokkal szembeni harc jogát *Francogalliájában* (1573), de nem legitimálta a zsarnokgyilkosságot, addig V. Pius pápa az örök élet kulcsát látta benne.⁴⁴² A katolikus liga századvégi szélsőséges időszakában (1584–1598) úgy üdvözli III. Henrik halálát, mint az antikrisztusét vagy a zsarnokét, miközben Bongars – akárcsak a protestáns gondolkodók – elítéli a király meggyilkolását, még ha Isten akaratát is látja benne.

Bongars didaktikusan építi fel előszavát, olvasója figyelmét végig az isteni akaratra irányítja. Magyarország annyiban kap érdeklődésében hangsúlyosabb szerepet, hogy szomorú

⁴³⁸ *Rerum Hungaricarum*, [2.]

⁴³⁹ A monarchomachusok egyik főideológusa, François Hotman (1524–1590) az ellenállás „ősidőktől” meglévő jogát azzal próbálta meg teoretikusan alátámasztani, hogy kimutatta: a franciák ősi királyai nem öröklés, hanem a nép általi választás útján lettek királyok, s a választás útján létrejövő monarchiában pedig a „szent tanács” (előkelők közössége) közreműködésével vegyes kormányforma alakult.

⁴⁴⁰ Nicolas Le Roux: *1er août 1589. Un régicide au nom de Dieu. L’assassinat d’Henri III.* (Les journées qui ont fait la France) Paris, Gallimard, 2006. 290-291.; Nicolas Le Roux: *Le Roi, la cour, l’État. De la Renaissance à l’absolutisme.* Seyssel, Champ Vallon, 2013. 267-280.

⁴⁴¹ Le Roux, 2006. 160-181.

⁴⁴² Monique Cottret: La justification catholique du tyrannicide. *Parlement(s). Revue d’histoire politique*, 3. (2010) 6. 113.

történelmi sorsa jól illeszkedik a szerző által kitűzött pedagógiai tanítások sorába. A valaha minden földi jóban bővelkedő ország Kelet és Nyugat felé egyaránt diadalmasan terjeszkedett, majd saját fiainak, a magyar főuraknak szertelen fényűzése, önzése, romlottsága és a nyugat-európai fejedelmek viszálykodásai miatt a pogány török martalékává lett. A magyar nép sorsa a saját maga által gerjesztett ellenségeskedései és a mások által kiterjesztett korrupció miatt régi nagyságától megfosztva, elrettentés a többi nemzet számára. Bongars azokat a történelmi kliséket veszi elő,⁴⁴³ amelyekkel már a nemzeti identitásésmék kialakulása előtt felruházták a franciák a Kárpát-medencében megjelenő, a szkíták-hunok barbár emberevő⁴⁴⁴ leszármazottaiként ábrázolt magyarokat. A francia politikai gondolkodás illetve történetírás kedvelt témájává váló nép- vagy nemzetkarakterológia eléggé nehezen megfogható, ingoványos alapjait már a 15. században lerakják,⁴⁴⁵ amelyek szerint a magyar nép vad természetét a zord időjárással magyarázták. A 16. században egész Európát fenyegető oszmán veszély a magyarok eme harciasságát egyszerre erényként kezdi értelmezni, és Magyarország megkapja a *kereszténység védőpajzsa* szerepkört,⁴⁴⁶ amely toposz a francia vallásháborúk ideje alatt, sőt az azt követő békés időszakban egyaránt megjelenik katolikus és protestáns szerzők írásaiban. Míg azonban a magyar nemzeti identitás fontos elemét képező hun–magyar rokonság teóriájában Attila emléke pozitív, addig az európai kultúrkörben igen negatív kép maradt a „civilizált” rómaiak félelmetes ellenségéről, a „kegyetlen” hun királyról. Bár maga Bongars – talán éppen az általa első helyen kiadott Thuróczy nyomán – elfogadja a magyar történetírásban fellelhető hun nagykirály mindenkit elhomályosító alakját, de továbbra is felruházza őt a nyugati kultúrkör kliséivel. Miért ne lehetne azonban személye a magyar nép számára Nagy Sándorral rokonítható, aki éppúgy fosztogatta a földkerekséget, mint Attila?⁴⁴⁷ Mindez nem mentesíti a hunokat Bongars kritikája alól, legfeljebb annyiban, hogy Isten akarata szerint váltak a világ apokalipszisévé:

⁴⁴³ Csernus Sándor: Mítosz, propaganda és népi etimológia: Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag? *Acta Historica*, 128. (2011) 30.

⁴⁴⁴ Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. *Magyar Nyelv*, 23. (1927) 3-6. 250.

⁴⁴⁵ A francia történetírásnak kedvelt témája az éghajlati népkarakterológia pl. Jean Bodin, Philippe de Commynes, Montesquieu, stb. műveiben. Lásd Csernus Sándor: A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commynes, a „francia Machiavelli”. *Századok*, 133. (1999) 1. 139.

⁴⁴⁶ Bongars Aeneas Sylvius sokat idézett kifejezését veszi át: „fidei nostrae clypeus, nostrae Religionis murus”. Lásd: Epist. CXXX. In: *Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis [...] opera quae extant omnia*. Basileae, Petri, 1551. 682.

⁴⁴⁷ „Nézd ezt a mi Attilánkat, akit a magyarok ugyanannyi joggal neveznek nagynak, mint ahogy Nagy Sándort és a hozzá hasonlókat nagy rablónak, a földkerekség szerencsés fosztogatójának.” Lásd: *Rerum Hungaricarum*, [2-3.]

*Ó, fájdalom - hogy annak a szavaival éljek, akit kiadásban is megjelentetek – milyen ösvényen halad az égiek rendelkezéséből a világ dicsősége! A király, aki sok nép vérént ontotta, önmaga ellenségeként saját véréntől fulladt meg.*⁴⁴⁸

A magyarok eredetéről – akiket mellel Jordanes, Claudianus és Ammianus Marcellinus nyomán éppúgy szörnyekhez hasonlít, mint a hunokat – Bongars nem kíván a vitatkozók közé állni. Számára nem fontos, hogy újabban alakult népcsoport, vagy az ősi hunok avarokkal keveredett törzseinek leszármazottjai, annál is inkább, mert nincs olyan földrész, amelyet Magyarországnál gyakrabban szelne keresztül a lakosok állandó vándorlása – írja.⁴⁴⁹ Számára azért fontos Magyarország, mert a protestáns gondolkodók alaptételének kiváló példája, tökéletes szemléltető eszköz a bűntudatot és világvéget hirdető propagandájukhoz, amelyben az oszmán invázió éppúgy Isten akarata, mint egykoron a hunok támadása volt. Miután ugyanis Magyarország Isten kegyelméből virágzó ország lett, s kiérdemelte a „hitünk védőpajza és vallásunk védőbástyája”⁴⁵⁰ elnevezést, Isten végzéséből saját maga vesztének okozójává is válik. Bongars azokhoz a református gondolkodókhoz kapcsolódik, akik a humanista történetírással szemben Istent helyezik az események kiindulópontjába, akinek kezében a hunok és a törökök, Attila és az oszmán szultán a büntetés végső eszközeivé válnak.⁴⁵¹ A büntetés végcélja a keresztény világ összessége, amely egymás ellen harcol, miközben az oszmán invázió mindent letarol. Ez az értelmezés a keresztényeket megosztó ellentéteket tartja a bajok okozójának, amely több ország mellett a Francia Királyságot is szétszabdálja:

*De kérlek Téged Isten, az emberiség védelmezője, megőrzője, a kereszténység alapítója, nyilvánosan könyörgök Hozzád: hozz békét azoknak, akik hozzád imádkoznak, igaz és biztos békédet hozd el. Tisztítsd meg a testvéri vérben ázó jobbkot és testvéri szeretettel kapcsold össze őket.*⁴⁵²

⁴⁴⁸ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Budapest, Osiris, 2001. 24. Ford. Bellus Ibolya.

⁴⁴⁹ „Sed quae frequentiores quam terra Hungaria passa sit incolarum mutationes, haud scio an ulla sit.[...] Hungari vero, nova gens sit, an eadem illa vetus mixta Avaris Hunica, quod plerique volunt, non disputo. Id enim certo constituere neque nostra valde refert, neque in promptu est.” Lásd: *Rerum Hungaricarum*, [6.]

⁴⁵⁰ Op. cit. [4.]

⁴⁵¹ Az *interpretatio Christiana*ról lásd: Ács Pál: „Isten haragja – magyarnak példája”: A hun történet két értelmezése. In: Tóth Gergely (Szerk.) *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014. 23.

⁴⁵² *Rerum Hungaricarum*, [8.]

Bongars kegyes istenképébe az is belefér, hogy 12. századi konstantinápolyi párhuzammal élve mutatja be, hogy Isten kegyelme által megtisztulás vár az emberiségre, amennyiben tekintet a földről az ég felé tudja emelni. Niketas Choniates 12. századi bizánci történétíró nyomán beszéli el azt a legendát, miszerint Mánuel császár (1143-1180) 1167. évi utolsó magyar hadjáratának előkészületei közepette Sardikében időzve azt a hírt kapta, hogy a fővárosban csodálatos esemény történt. A Konstantinos-fórum nyugati árkádján álló két női szobor közül a Romana nevű ledőlt, Hungarissa azonban állva maradt. E hírre Mánuel elrendelte, hogy Romana szobrát állítsák helyére, Hungarissát pedig döntsék le, mivel azt hitte, – írja Niketas Choniates – hogy a szobrok helyzetének megváltoztatásával a dolgok menetét is befolyásolhatja, vagyis a bizánciak ügyén lendíthet, a magyarokén pedig ronthat.⁴⁵³ Mánuel istenfélő volt, s nem törődve birodalma nehézségeivel, teljes meggyőződéssel hitt a szobrok által kialakult győzelemben éppen úgy, ahogy a jó keresztény sem a szelektől felkorbácsolt hullámok közé tekint, hanem az égre nézve keresi az utat a kikötő felé.

Bongars 1585. évi konstantinápolyi utazótársa, Felix von Herberstein rokonsági kapcsolatban áll⁴⁵⁴ azzal a híres diplomata-utazóval, akinek sorait hosszan idézi előszavában. Báró Herberstein Zsigmond (1486–1566), oroszországi (1516–1518, 1526–1527) és Szulejmán szultán budai táborába tett (1541) követjárásai révén híressé vált diplomata műve⁴⁵⁵ Bázelen háromszor is megjelent (1563, 1567, 1571), s valamennyi nemesi és főpapi gyűjteményben megvolt a Kárpát-medencében.⁴⁵⁶ A terjedelmes citáció zárómondata, amely egyfajta összegzésként sommázza Magyarország hanyatlását, egy szerencsétlennek mondható nyomdai szedéshiba folytán éppen ellentétes értelmű állítmánnyal kerül nyomtatásra Bongars kiadványában (*concideret* helyett *consideret* áll), e tévesztés mégsem zavarja meg a gondolatmenet értelmezését.⁴⁵⁷ A Habsburg-ház

---

⁴⁵³ Moravcsik Gyula: Megjegyzések a magyar–bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez. *Antik Tanulmányok*, 11. (1964) 1-2. 90.

⁴⁵⁴ Felix von Herberstein nagyapja, Georg Andreas von Herberstein volt, a híres diplomata és utazó, Sigmund von Herberstein unokaöccse. Lásd: Mátyás-Rausch, 105.

⁴⁵⁵ *Rerum moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstein, Neyperg et Guettenhag*. Basileae, per J. Oporinum, 1556. (A Bongars által idézett rész helye: 145-147.) E mű részeként olvasható Georg Wernher sziléziai humanista munkája a felső-magyarországi termálfüvesekről (*De admirandis Hungariae aquis*), amely Bongars gyűjteményébe is belekerül.

⁴⁵⁶ Monok, 2015, 154.

⁴⁵⁷ Medgyesi Pál Bongars kiadványából olvassa Herberstein szavait, s így ír erről: „Egy tudos Politicus Német ember, Herbersten Sigmund nevű, Első Ferdinand Császár legatusa, ama’ szép ki-irt [azaz Bongars előszavában olvasott – G. I.] szavai között, mellyekben Magyar ország veszésének szemel látott Okait számlálja, jelenti, hogy egy, nem feje lágyára esett Udvaritol hallot volt ily mondást: Se nunquam vidisse vel audisse, regnum ullum, quod majore atque Hungaria gaudio &

szolgálatában Herberstein Zsigmond szinte évenként megfordult Magyarországon,⁴⁵⁸ s két alkalommal Moszkvában is járt, először I. Miksa császár, másodszor már I. Ferdinánd magyar és cseh király megbízásából. Útjainak határozott politikai célja a Habsburgok érdekérvényesítése volt a Jagelló-dinasztiával szemben a kelet-európai hegemoniáért és Magyarország megszerzéséért.⁴⁵⁹ A két dinasztia közötti házassági szerződések is ezt a célt szolgálták: II. Ulászló magyar király fiát, a későbbi II. Lajost már születése előtt eljegyezték Habsburg Ferdinánd húgával, Máriával, Ferdinánd pedig Lajos nővérét, Jagelló Annát kapta feleségül. A Bongars által hozott szövegrészletben Herberstein báró a magyarok korrupt jellemével hozza összefüggésbe, hogy Mátyás után – aki bár nem királyi vérből származott, mégis nevében is és tetteiben is igazi király volt – az ország „saját súlyától süllyedt el”.⁴⁶⁰ II. Ulászló s őt követő fia, II. Lajos túlságosan szelídek és jóságosak voltak a féktelenséghez, fényűzéshez, lustasághoz, megvetéshez szokott magyarokhoz olyannyira, hogy őket is eltiporták. Egy szűk főúri, főpapi réteg megvesztegetéssel tartotta kezében a hatalmat, a méltóságokat megvásárolták, az igazságszolgáltatást lefizették. A Habsburgok követe után Bongars ragadja magához a történet fonalát nem mulasztva el külön megemlíteni az Anjou-házból származó francia királyokat, s Vergiliustól kölcsönzött szavakkal kesereg a Hunyadiak uralmát követő hanyatlás felett. A továbbiakban Bongars II. Ulászló személyén keresztül újra francia nézőpontot visz az eseményekbe, sőt némi bravúros genealógiai utalással saját királyának dicséretét is elzengi: „... felesége Candale-i Anna volt, a Foix családból, akinek anyai ága a legdicsőösebb IV. Henrik királyhoz vezet.” Bongars egyetlen alkalmat sem mulaszt el honfitársai dicsőítésére, külön bekezdést szán Philippe de Villiers de L’Isle-Adam (1464–1534), a Jeruzsálemi Szent János Lovagrend nagymesterének, aki 1523-ban „csodálatos bátorsággal hét hónapon keresztül védelmezte meg Rodosz szigetét a hatalmas, Nándorfehérvár elfoglalása után felbátorodott Szulejmán támadásával szemben.”⁴⁶¹ Ebben a kontextusban, azaz a korrupt magyar viszonyok között, Bongars-tól szokatlan dicséret övezi még Habsburg Ferdinánd személyét is: „... először jó király, majd császár volt és Magyarországra visszahozta a Habsburg-házat, amely ma is

---

tripudio periret. Nem láttam úgy mond, nem is hallottam soha országot, mely nagyobb örömmel s’ vigassággal veszet volna, mint Magyar Ország.” Lásd: Medgyesi Pál: *Sok jajjokban, a’ bánatos szível ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett szegény igaz magyaroknak, egy-néhány keserő siralmi*. [Sárospatak] Patakon, Rosnyai Janos, 1658. Elöl-járobeszéd.

⁴⁵⁸ Magyarországi utazásairól részleteket közöl: Szamota István: Br. Herberstein Zsigmond utazásai 1518-tól 1538-ig. In: *Régi utazások*, 147-150.

⁴⁵⁹ Klima László: *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2016. 98.

⁴⁶⁰ *Rerum Hungaricarum*, [4.]

⁴⁶¹ Op. cit. [8.]

biztos lábakon és dicsőségesen áll itt.”⁴⁶² Világvégét sejtető, ótestamentumi, s antik klasszikusoktól vett idézetekben bővelkedő dagályos stílusa, protestáns érzékenysége ez egész keresztény világot szólítja meg, éppen annyira aggódva hazája, mint a civilizált világ sorsa felett. Bátran kritizálja korát, miközben figyelmének középpontjában mindig Franciaország marad. A vallásháborúktól feldúlt szülőföldjére irányítja tekintetünket, amelyhez még így sem hasonlítható a Magyar Királyság teljes hanyatlása:

*Mi mindenfelé ugyanezekben a betegségekben szenvedünk: velünk sem fognak a dolgok jobban történni, hasonlatosak vagyunk. Vésszel terhes idők sújtanak, veszélyes büntetés fenyeget. Justitia örökdő szeme biztosan figyel, amíg kegyetlenkedéseinkre és bűnbocsánatunkra hagyott idő letelik.*⁴⁶³

Érvelésében végig Magyarország és a magyarok példája ellenébe helyezi az egyes szám vagy többes szám második személyben megszólított olvasóját. Hatásos szónoki eszközökkel él, hiszen önostorozó protestáns vallási hevével mindenekelőtt saját honfitársait, a franciákat szeretné meggyőzni, a „mienk” megnevezéssel elsősorban rájuk vonatkozik. Őket látja el didaktikus példázattal: „Kérlek, jószágos Ancel, engedd meg, hogy ezekről a magyarokról a mieinknek röviden beszéljek és számodra jól ismert eseményeket felelevenítsek.”⁴⁶⁴ Ugyanakkor Bongars későbbi leveleiből az is egyértelműen kiderül, hogy mélységesen elítéli az erőszakos török uralmat, s Európát keresztes hadjáratra szólítja fel ellenük.

Megbízatása mellett Bongars, aki – ne feledjük – a kései reneszánsz embere is, tudományos célokat is kitűz, hiszen ahelyett, hogy egyenes úton Konstantinápolyba menne, hosszú kitérőt tesz a keresztény területeken, s lejegyzí az általa megfigyelt természeti jelenségeket. Az ifjú utazók természettudományos és alkímiai érdeklődéséről a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* forrásgyűjtemény függelékének⁴⁶⁵ ajánlásában így ír utazótársához:

---

⁴⁶² Op. cit. [7.]

⁴⁶³ Op. cit. [5.]

⁴⁶⁴ Op. cit. [3.]

⁴⁶⁵ *Appendix ad res Hungaricas, in qua Transylvanicae inscriptiones veteres nonnullae & annales exscripti de templis Levtschoviensi et Coronensi.* [Függelék a magyar forrásokhoz, amelyben számos régi erdélyi felirat továbbá a lőcsei és a brassói templomokból lemásolt időrendi jegyzék található.] Lásd: *Rerum Hungaricarum*, 617–631.

*Nem szólok magának a földnek és a talajnak a különféle minőségéről és a levegőnek és a kigőzölgéseknek éltető vagy halálos erejéről. Ezeket te is tudod, Guillaume fivérem, hogy benne van a fémek és ásványi gőzökben, amelyeket a Földanya magában hord, és a zöldellő fű közé arany tincseket, a sebes folyók hordaléka közé aranydarabokat rejt.*⁴⁶⁶

Az antik, illetve középkori maradványok sem kerülnek el az érdeklődését, s megfigyeléseit a műemlékeken található feliratok szövegével, időnként saját magyarázó megjegyzéseivel egészíti ki. Feliratokról készített másolatait, amelyeket 15 évvel később maga is megjelentet az utazás közvetlen tapasztalatán nyugvó⁴⁶⁷ *Rerum Hungaricarum* függelékében, Theodor Mommsen a *Corpus inscriptionum latinarum* részeként adja közre⁴⁶⁸ az erdélyi epigráfia első művelői között. Éppen ennek a munkának az előszavából tudjuk, hogy az erdélyi Megyericsi János,⁴⁶⁹ és Siegler Mihály⁴⁷⁰ után Bongars a harmadik volt, aki Erdély antik felirataival foglalkozott.

A *Rerum Hungaricarum* függelékébe harmincnégyet illeszt Bongars az 1585. évi útja során, Magyarországon és Erdélyben gyűjtött római kori felirataiból, ezzel is hozzájárulva Jan Gruter (1560–1627), flamand filológus néhány évvel későbbi gyűjteményének⁴⁷¹ megalapozásához. Az appendixhez külön ajánló szöveget illeszt, ezúttal utazótársához, Guillaume Le Normant-hoz címezve, felelevenítve az utazás veszélyes körülményeit:

---

⁴⁶⁶ „Taceo terrae ipsius & glebarum varia ingenia: & aëris atque vaporum aut vitalem aut mortiferam vim. Ista tu, Gvillleme frater, non ignoras esse a spiritibus illis metallicis & mineralibus, quibus Terra parens ita grauida est, vt etiam Aureos cincinnos, virides inter cespites; & inter torrentium fluuiorum arenulas, aureas glebas proiciat.” Lásd: *Rerum Hungaricarum*, 620.

⁴⁶⁷ Kövér, *A XVIII. század magyarságképe*, 21.

⁴⁶⁸ Theodor Mommsen: *CIL, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae graecarum, inscriptionum Illyrici partes I-V comprehendens*. Pars prior. Berlin, de Gruyter, 1873. 154-156.

⁴⁶⁹ Megyericsi János, Mezerzius, Mezericius (1470–?1517), humanista költő, a dáciai epigráfia megalapítója. 1496-ban gyulafehérvári kanonok, 1497-ben Geréb László erdélyi püspök titkára, 1504-től 1517-ig kolozsi főesperes, közben 1515-től királyi titkár is. Erdélyben gyűjtött római kori feliratgyűjteményének tudományos értéke van. Lásd: Kenyeres Ágnes (Szerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. 2. kötet. L-Z. Budapest, Akadémiai, 1982. 184.

⁴⁷⁰ Siegler Mihály (? – 1585) nagyszebeni evangélikus lelkész, Wittenbergben jogi és teológiai tanulmányokat folytatott. Hazájába visszatérve, 1557-ben Brassóban iskolaigazgató lett; majd visszatért szülővárosába és 1563-ban kerületi jegyzőnek választották, mely hivatalt tíz évig viselte. Ezen állásától azonban megvált, midőn Nagy-Csűrőn lelkésznek választották, innét 1585-ben Keresztényszigetre ment szintén lelkésznek. Lásd: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 12. kötet. Budapest, Hornyánszky, 1908. 975.

⁴⁷¹ Janus Gruterus: *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in corpus absolutiss. redactae*. [Heidelberg], Officina Commeliniana, [1603].

*Ezt a keveset, amely úgy gyűlt össze számomra Magyarországon és Erdélyen át, mint a hajótörésből az egyetlen deszka, a te nevedhez kötöm, Guillaume fivérem. Ezeket te is láttad és olvastad, amikor egy konstantinápolyi úton voltunk, elválaszthatatlan társak a hosszú és veszélyes zarándoklaton.*⁴⁷²

Bongars két okból tartja hazánkat tanulmányozásra méltónak: először mert csodálatos történeti események színhelye volt, amelyről a régi feliratok tanúskodnak; másodsor pedig amiért természeti kincsekben, ásványvizekben, forrásokban és fémekben olyan gazdag. A függelék előszavában ír arról, hogy a feliratok összegyűjtésével az volt a szándéka, hogy másokat, főleg a magyarokat is arra ösztönözze, hogy figyeljenek az antik emlékművek értékére és gyűjtsék össze gondosan:

*Ezzel a szándékkal adom közre ezeket, melyeket nem tartok olyan nagyra, hogy akár a betűszedő nyomatékát, akár a bölcs olvasó figyelmét lekötnék. Erősen bízom azonban abban, hogy miután meglátnak néhányat a számtalan antik írás töredékeiből, amit egy külföldi ember adott ki, lesznek olyanok, akik a szétszóródott, méltatlanul heverő régi feliratokat összegyűjtik és hűen megmutatják magát az országot, mindazt mi benne említésre és csodálatra méltó, mit nem vagy csak részben írtak le ez idáig maguk a magyarok is, akik mellette élnek vagy a külföldi emberek, akik nehezebben férnek hozzájuk.*⁴⁷³

A *Rerum Hungaricarum* már a maga korában sem számított populáris olvasmánynak, a főúri könyvtárakban azonban széles körben elterjedt és anonimitása ellenére is ismert volt szerzője.⁴⁷⁴ Bár el kell ismerni, hogy egyetlen ismert kiadása után idővel „kezdt hiánycikk lenni tudós körökben, s csak magas áron lehetett beszerezni,”⁴⁷⁵ ugyanakkor az értelmiségi elitrétegben való évszázados uralma lehetővé teszi, hogy „kölcsonvételein” vagy „kihatásain” keresztül is meg lehessen vizsgálni a protestáns körök fentebb vázolt propagandamechanizmusát. Az antik és bizánci korból sok példát lehet felhozni a képmás és az ábrázolt személy, vagy egy nép sorsa közötti hiedelemre, de I. Nagy Manuél császár

---

⁴⁷² *Rerum Hungaricarum*, 619.

⁴⁷³ Op. cit. 620.

⁴⁷⁴ A számos személyes utalás mellett egy további adalék is segít beazonosítani Bongars személyét, nevezetesen a függelék előszavának 1597 márciusában írott sorai, amelyekben a friss fájdalom hatása alatt kesereg menyasszonya egy hónappal korábbi halála felett. Erről: Anquez, XLIV-XLV; Charles Cuissard: Le contrat de mariage de Jacques Bongars, 28. Mai 1596. *Bulletin de la Société Archéologique et historique de l'Orléanais*, 12. (1899) 165, 240–241.

⁴⁷⁵ *Magyarországi gondolkodók*, 2010, 670.

babonás cselekedetét csak Niketas Choniates említi⁴⁷⁶ történeti munkájában. Bongars azonban minden kétséget kizáróan friss olvasmányélményéből táplálkozik, amikor a hit erős megnyilvánulásának eme kevéssé ismert történetét eleveníti fel. Néhány évvel szöveggyűjteményének megjelenése előtt egyik legfontosabb levelezőtársának, Joachim Camerariusnak öccse, a jogtudós Philipp Camerarius (1537–1624) *Történelmi elmélkedések* című munkájának babonás hiedelmekről szóló fejezetébe⁴⁷⁷ illeszti ezt a részletet, amelyet később Bongars saját szöveggörnyezetében használ majd fel magyar forrásgyűjteményének előszavában. A forrásgyűjtemény hatását a 17. század során több Magyarországot érintő művön keresztül is lemérhetjük, s talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a *Rerum Hungaricarum* dedikáló sorai hozzájárultak a Magyarországról alkotott külföldi közösségi tudat árnyalásához. Thomas Lansius tübingeni jogtudós 1626-ban (az 1613-as kiadás bővítéseként) terjedelmes szónoki certamen gyűjteményt ad ki,⁴⁷⁸ amelyben pro és contra beszédekkel csapnak össze az egyes szónokok. A magasztaló részben a szónok beéri szerény utalásokkal: éppen csak céloz a nagy ős, Attila, villámhoz hasonlítható, egész Európát körülcikázó hatalmára.⁴⁷⁹ A *Contra Hungariam* érveket felvonultató orator, Ernest Schafelizki érezhetően Bongars szavait idézi, s ügyes átírással a korábban még Bongars engedékenységből nagynak elismert Attilát fosztogató rablónak degradálja.⁴⁸⁰

Természetesen a gyűjtemény Magyarországon kapja a legnagyobb figyelmet a 17. század során, amelyről szépen tanúskodnak a nemesi könyvtárakban fennmaradt példányok,⁴⁸¹ azok possessor-bejegyzései,⁴⁸² valamint más szerzők Bongars szavaival párhuzamba állítható gondolatmenetei, esetenkénti teljes szövegegyezései. Szenci Molnár Albert magyar-latin szótárának (1604) ajánlólevelében például nemcsak azonos Herberstein, Seneca vagy

---

⁴⁷⁶ Moravcsik, 90.

⁴⁷⁷ Philipp Camerarius: *Operae horarum succisivarum sive meditationes historicae*. Noribergae, Lochner et Hofmann, 1591. 276.

⁴⁷⁸ Thomas Lansius: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*. Tübingae, Brunnius, 1626.

⁴⁷⁹ Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita ... Egy szállóige történetéhez*. Budapest. Akadémiai, 1969. 71-72.

⁴⁸⁰ *Consultatio*, 733-735.

⁴⁸¹ Pl. Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Lásd: Kiss Endre József: *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*. (Acta Patakina 19.) Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2006. 28.

⁴⁸² A Bibliotheca Zriniana példányának possessor bejegyzései Erdődy Péter és Ráttkay György nevét is felfedik. Lásd: Monok István: A Bibliotheca Zriniana története. In: Hausner Gábor–Monok István–Orlovsky Géza (Szerk.) *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Budapest, Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991. 30.

Thuróczy idézeteket találunk,⁴⁸³ hanem „egy nagy férfiú szavait idézve” hosszabban vesz át a minden bizonnyal keze ügyében lévő műből.⁴⁸⁴ A Kárpát-medence népeinek keveredéséről szőtt mondatai Bongars-ból inspirálódnak,⁴⁸⁵ s a mindenkit védelmező jóságos Isten – miként egykoron Izrael népét a Vörös-tengeren át – vezeti a magyarokat „Európának erre a leggyönyörűsebb részére”.⁴⁸⁶ Kétségtelenül már Szenci Molnár hatását mutatja a debreceni kálvinista prédikátor, Kismarjai Veszelin Pál (1612–1645) *Ierusalem veszedelme* (1629) című munkájában a magyar-zsidó nép sorspárhuzamának, s a Bongars-féle „népvándorlás-elméletnek” a jelenléte.⁴⁸⁷ Kismarjai Veszelin Pál egyetlen példányban fennmaradt beszéde⁴⁸⁸ a debreceni Szent András templom felépítése után hangzott el 1629-ben. Jeruzsálem Titus általi elpusztításának körülményeit vizsgálja, Jézusnak a város pusztulására tett kijelentése, jóslata felől értelmezi a történeteket (Lk 19,41-44; Mt 12,25; 23,37). A téma – érthető történelmi okokból – főként a 17. század végen közkedvelt: a „földre tiport nép” számára a helyes erkölcsi magatartást az Istenhez fordulásában, valamint a szent, kegyes élet felmutatásában találja meg. A szövegben explicit formában is jelölt Bongars-féle bevezetőből két citátum van jelen a műben,⁴⁸⁹ s Csorba Dávid kutatásai alapján az is bizonyítást nyert,⁴⁹⁰ hogy később Kismarjai Veszelin Pál szolgál majd forrásként Medgyesi Pál (1604-1663), református lelkész Bongars-átvételeihez.

Amikor a 16–17. század fordulóján, a diplomácia kezdeti szakaszában Jacques Bongars ellátja sokrétű tevékenységét, még a politikai nagyhatalmaknak sincs állandó képviselője minden országban, s a Franciaország által 1588-ban létrehozott „külügyminisztérium”, úttörő kezdeményezésnek számít. A küldöttek a tudományos köztársaság kommunikációs csatornáit használják fel, de levelezésükben egymás mellett jól megférnek a politikai

⁴⁸³ Szenci Molnár Albert válogatott művei. Budapest, Magvető, 1976. Ford. Borzsák István. 178., 183.

⁴⁸⁴ Op. cit. 183-184.

⁴⁸⁵ Op. cit. 177.

⁴⁸⁶ Op. cit. 178.

⁴⁸⁷ Lásd: RMNy 1425A jegyzeteit (Fekete Csaba); Csorba Dávid: Névtelen ‘jajj-szó’. Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban. *Magyar Könyvszemle*, (2000) 2. 200-204.

⁴⁸⁸ RMK I. 1349.

⁴⁸⁹ „... méltán állatta egy tudos iambor, Magyar Országnak e’ nagy pusztulásán óhajtozván, ez előtt 50. 60. esztendőkkel (hát ha meg mai állapottyában látna) hogy váraskák is alig maradtak e’ nagy birodalomból annyik, mint a’ mennyi országok régenten ehez tartoztanak! [...] Nagy tsudával emlegetik az Hystoricusok, s-nevezet szerint rerum Hungaricarum scriptores, menyi sok fele lakosi voltanak e’ földnek csak keves idő alatt ...” 30-31. Lásd: RMK, I. 1349.

⁴⁹⁰ Csorba Dávid, 203.

tudósítások és a tudományos eszmecserék. A követmesterségről írt elméleti munkák⁴⁹¹ – amelyek a 16. század első harmadában születtek, de a század végén nagy példányszámban ismét kiadásra kerültek – a „tudós küldöttben” látják az ideális diplomatát, akiknek műveltségre, nyelvtudásra, külföldi tapasztalatokra és legfőképpen jó hírnévre van szükségük. Az 1600-as évek végén a tudományos köztársaság már nem politikailag semleges tér, ahogyan ezt egyértelműen bizonyítja a kor tudós diplomatáinak példája, akik az új típusú külpolitikai és diplomáciai eszközök hiányában a régi struktúrákat és csatornákat használják.⁴⁹² Jacques Bongars, a *par excellence* „tudós küldött” széles kapcsolatrendszerében jól megférnek egymás mellett kálvinista kötődésű informátorok, a francia királyi udvarban tevékenykedő katolikus politikusok, vagy – miként Justus Lipsius esete is mutatja – a többszörösen hitet váltó tudóstársak. Magyarország a politikai nagyhatalmak szorításában az események elszenvedőjeként eme politikai és tudományos információáramlás gyakori tárgya, szereplője. A tudományos köztársaságba bekapcsolódó humanista magyar tudósok, Zsámboky János, Szenci Molnár Albert, Szántó Arator István, Forgách Mihály szintén jelen vannak Jacques Bongars köreiben, közvetítésükkel Magyarország tudós rétegei sem szakadnak el az európai szellemi élettől. Sőt a magyar akadémiai mozgalom a 16. század végén szerény eredményei ellenére sincs elmaradva Európa többi nemzetétől, s elérkezik a szervezett, szabályos akadémiaalapítás küszöbéig.⁴⁹³

A fentebb vázolt 17. századi információlánc szép példája az intellektuális eszme terjedési modelljének, amely Bongars szöveggyűjteményének megjelenésétől a 18. századig kimutatható Magyarországon. A 18. század második felében a mű hatását már más formában tudjuk lemérni, nyomdokain elemzőmunkák születnek, újabb kezdeményezések indulnak. Szabadjon e helyütt felekezeti érintettsége révén kiemelnünk Bod Péter (1712–1769) erdélyi kálvinista lelkész kevésbé ismert, kéziratban fennmaradt művét *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* címmel (1768), amely Magyarország és Erdély történetéről írt munkákat és történetírókat tárgyal, s egy külön fejezetet szán a *Bongarsius*

---

⁴⁹¹ Étienne Dolet: *De officio legati*. Lyon, Doletus, 1541.; Conrad Braun: *De legationibus libri quinque: cunctis in rebus versantibus, aut quolibet magistratu fungentibus peritiles, et lectu iucundi*. In: Conrad Braun: *Opera tria*. Mainz, Behem, 1548.; François La Mothe le Vayer: *Legatus seu de legatione*. Paris, Roigny, 1579.; Alberico Gentili: *De legationibus libri tres*. Hanau, Antonius, 1594.; Carlo Paschal: *Legatus*. Rouen, Parvivallium, 1598.; Jean Hotman: *L'ambassadeur*. [S.l.], [s.n.], 1603; Hermann Kirchner: *Legatus*. Marburg a.d. Lahn, Kezelius, 1610.; Jean Hotman: *De la charge et dignité de l'Ambassadeur*. Düsseldorf, Busius, 1613.; Frederick van Marselaer: *Legatus*. Amsterdam, Janssonius, 1644. stb.

⁴⁹² Lazard, *Les ambassadeurs en résidence*, 28.

⁴⁹³ Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 30.

gyűjteménynek.⁴⁹⁴ A 18. század elején meginduló protestáns egyháztörténeti adatgyűjtésbe bekapcsolódva, Bél Mátyás, a pozsonyi líceum későbbi rektora saját gyűjtésein kívül közreműködik egy köréhez tartozó osztrák történettudós, Johann Georg Schwandtner (1716–1791) *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* című, 1746 és 1748 között Bécsben, Bongars munkája nyomán napvilágot látó háromkötetes magyar történeti forrásgyűjtemény megjelentetésében.⁴⁹⁵

*Mindazt – írja Bél Mátyás az előszavában – amit csak elősegíteni látszott a kiadás javítását, értelmezését, helyreállítását és gyarapítását, szükséztül ugyan, de szorgalmasan és megfontolt ítélettel feljegyezték, és közölték ama jegyzetekben, amelyek szinte minden lap szövege alatt láthatóak. Ezek hol az eltérő olvasatoknak adnak helyet, hol pedig a kétes értelmű szöveget próbálják megvilágítani. Nem kétséges tehát, hogy emberünk két legyet ütött egy csapásra, mivel egyrészt a mindeddig rejtőzködő kódexet szerencsés és takarékos módon közkinccsé tette, másrészt a Bongars-féle kiadást ugyanilyen szorgalmasan pontosította és gyarapította.*⁴⁹⁶

Bongars forrásgyűjteményének jelentőségét – számos kritikai megjegyzése ellenére – sosem vitatja Bél Mátyás, s így hívja fel a felejtő utókor figyelmét a „csodás képzettségű követ” munkájára és annak bevezető soraira:

*Kegyes olvasó, kérlek, olvasd el és ismét olvasd el s megint csak olvasd el és ismét olvasd el Jacques Bongars előszavát, melyet a Magyar Történetírók elé írt (ez Thuróczi János Magyar krónikájával együtt Frankfurtban jelent meg Andreas Wecheliuss örököseinél, Frankfurt 1600, fólió). A mi bajainkról kevés helyen olvashatunk hatásosabban; itt találhatóak Herberstein szavai is.*⁴⁹⁷

Ez az előszó valóban hosszú időn keresztül áthatja a magyarságról alkotott gondolatokat. Sajnálatosnak mondható azonban, hogy Jacques Bongars keveset árul el a szövegekkel folytatott kritikai munkájáról. Gyűjteményét ebből a szempontból külön összehasonlító elemzés tárgyának kell alávetni, ahogyan erre a 20. század elején Gábor Gyula is

⁴⁹⁴ Bod Péter: *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia*. Lásd: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, 1510. B. sz., 1768, 96 l.

⁴⁹⁵ Johann Georg Schwandtner–Bél Mátyás: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Vindobonae – Lipsiae, impensis Ioannis Pauli Kraus, 1746–1748.

⁴⁹⁶ *Magyarországi gondolkodók*, 2010, 679.

⁴⁹⁷ Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tomus tertius. Viennae, Straubius, van Ghelen, 1737. 240.

vállalkozott. Mindazonáltal Bongars legfontosabb eredményének mondhatjuk, hogy Zsámboky János után⁴⁹⁸ lerakja azokat a historiográfiai alapokat, amelyekre építkezve közel másfél évszázad múltával Bél Mátyás megalapítja a történettudomány magyar historiográfiáját, s kijelöli az előtte álló feladatokat.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁸ *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices, & alia.* Francofurti, apud Andream Wechelum, 1581.

⁴⁹⁹ Tóth, 2013, 616.

HARMADIK RÉSZ

Hadvezér: Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur második hercege

3. 1 Mercœur legendája

A 16. században az Európa kapuihoz közeledő iszlám a reformáció által okozott vallási, kulturális szakadásnál is jobban ébresztette rá a keresztény Nyugatot egyfajta történelmi érzékenységre. Az oszmán előrenyomulás és a Magyarországra gyakorolt veszély azt bizonyította, hogy a keresztény civilizáció talán nem egyetemes és állandó terjeszkedésre hivatott és hogy védekezési stratégiát kell kidolgozni ellene. Ebben a helyzetben, amikor a francia vallásháborúk késleltették a hadműveleteket, a legmegfontoltabb katolikusok és protestánsok meggyőzték arról a közvéleményt, hogy *szent harcot* kell vezetni, és hogy a keresztényeknek sokkal inkább érdekük összefogni, mint acsarkodni. A valóságban azonban csupán 1598, a nantes-i ediktum aláírása után nyújtotta Franciaország kezét a császár felé, és fordította figyelmét Közép-Európára. A történelem e nagy mozgalmában hatékonyan és jelképesen is jelen volt Lotaringia. Az 1590-es évektől több lotaringiai nemes is beállt a császári csapatokhoz, de leginkább Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur herceg Magyarországra való távozása volt, amely a lotaringiai uralkodócsaládot Godefroy de Bouillon után ismét a kereszténység bajnokává tette. A Lotaringiai-ház több Francia Királyságban letelepedett tagja fordította figyelmét keletre. Az oszmánok európai uralkodókkal vívott háborúiban olyan alkalmat láttak, amely számukra dicsőséget, elismerést, sőt anyagi nyereséget hozhatott. A törökök elleni szerepvállalás egyik kitűnő példája Mercœur hercege, aki különleges szerephez jutott részben a császári seregben betöltött magas pozíciója, részben emlékének posztumusz megdicsőülése folytán. Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur második hercege (1558–1602) életének, Franciaországban vállalt politikai szereplésének, és magyarországi szerepvállalásának különös jelentőséget szánunk dolgozatunk legterjedelmesebb fejezetében. Minderre nem csupán magyarországi sikeres hadműveletei sarkallnak minket, hanem a még életében hozzákapcsolt mítoszszemek, valamint a halála után folyamatosan gazdagodó és kiforró ábrázolása. Személyén keresztül tehát olyan francia „közszerelőt” tudunk – reményeink szerint – a

magyar eseményekhez kapcsolni, aki a vizsgált régió kora újkori történetének egyik legjobban dokumentált személyisége.

Egy 19. századi középszerű szerelmi és hősi intrikát durva történelmi tévedésekkel megjelenítő abszurd melodrámban egy öreg breton liga-párti összeesküvő így szónokol:

Mi, Armória gyermekei, kikiáltjuk függetlenségünket és megválasztjuk vezérünknek Mercœur herceget. Hősi fajból származik ő, Nagy Károlyéból és a bátor Guise hercegeből ... Azt akarjuk, hogy a mi uralkodónk semmiben – se tiszteletben, se kötelékben, se másképpen – ne vegye tekintetbe Franciaország királyát; Bretagne teljes és abszolút függetlenségét akarja minden gyermeke, vagy legalábbis mindenki, aki a breton név viselésére méltó.⁵⁰⁰

A 18. századtól a 20. század elejéig Mercœur herceg Bretagne-i céljait, ambícióit, terveit kutató történészek között két ellentábor jön létre, bőven akadnak közöttük hevesen támadók⁵⁰¹ és elszántan védelmezők.⁵⁰² Philippe Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege a vallásháborúk utolsó szakaszának egyik főszereplője. Mercœur egyrészt a külföldi hercegek ama típusa, aki a ligához kötelezi el magát és unokatestvérei – a Guise-ek – mellé áll, jóllehet minden tisztségét, méltóságát III. Henriknek köszönheti. Másrészt olyan katona, akinek egész életsorsa két nő – féltestvére, Lujza királyné, valamint hitvese, Marie de Luxembourg-Penthièvre – kezében szövődik. Igen korán a katolikus ügy mellé áll, belép a ligába és szembehelyezkedik a törvényes uralkodóval. A spanyolok támogatását élvezve a végsőig küzd IV. Henrikkel szemben saját területein és csak 1598-ban adja meg magát, két évvel unokatestvére, Mayenne hercege után. Mercœur akkor kezd el érdeklődni a kelet iránt, amikor franciaországi karrierjének lehetősége szertefoszlik. IV. Henriknek való behódolása után nem sokkal II. Fülöphöz és Fülöp herceghez írott leveleiben végső bukásáról ír. Miután kénytelen egyetlen leányát IV. Henrik törvénytelen fiához, César de Vendôme-hoz adni feleségül, rangjait is veje javára kell átengednie. Ezt követően – 230.000 écu értékű bőséges

---

⁵⁰⁰ Charles Commequiers: *La Ligue en Bretagne*. Nantes, Mellinet-Malassis, 1830. 14.

⁵⁰¹ Például: Barthélemy Pocquet: *Histoire de Bretagne. La Bretagne province 1515–1715*. Mayenne, Joseph Floch, 1913. stb.

⁵⁰² Antoine Favé: Le Duc de Mercœur. Mémoire à consulter. *Bulletin de la Société archéologique du Finistère*, Tome 18. (1891) 269–285.; *Le dernier des ligueurs. Essai critique sur Philippe-Emmanuel de Lorraine, duc de Mercœur*. Brest, Halégouet, 1882; Frédéric Joüon des Longrais: Le duc de Mercœur d'après des documents inédits. *Bulletin archéologique de l'Association bretonne*. Tome 13 (1894) 212–293. stb.

járandósága és több birtokában maradt vára ellenére is⁵⁰³ – hatalma nagy részét és befolyását elveszíti a királyságban. Ezért is dönt úgy, hogy mindent hátrahagy, és idegen földön próbál szerencsét. Minderről II. Fülöpnek személyes hangvétellű levélben vall és könyörög neki, hogy „engedje el a magyarországi harcokba a kereszténység kibékíthetetlen ellenségével szemben”.⁵⁰⁴ Mercœur számára ez csupán új területre való menekülés a Franciaországban már lezajlott harc elől. Továbbra is „teljesen Istent akarja szolgálni egy szent és igaz vállalkozásban, mivel Isten irgalma nem tartott arra méltónak, hogy ebben a hazában szolgáljam”.⁵⁰⁵ Magyarországra való távozása éppannyira vallási, mint politikai döntés. Egyrészt ugyanis a keresztes háborúk eszméjéhez kapcsolódik, a törökök elleni háború igaz és szent ügyéhez, amelyhez személyes indíttatás köti, másrészt megmutatja Mercœur különleges, a Francia Királyságon kívüli kapcsolatait, beleértve a hazájával rivális, sőt ellenséges uralkodókat. II. Rudolf szolgálatába áll, aki 1593-tól veszi fel a harcot az oszmán erőkkal. A császári erők zászlaja alatti ténykedése egy sor haditettben nyilvánul meg, amelyeket többnyire siker övez, és amelyeket a 17–18. századi történetírás tovább népszerűsít. 1599 októberében teszi első utazását hazánkba, amikor a török ostrom előtt álló Esztergomba, majd Prágába megy, ahol találkozik az uralkodóval és hosszan tárgyal vele. 1600-ban, Párizsban kapja kézhez II. Rudolf megbízólevelét, amely a császári sereg általános főparancsnok-helyettesének nevezi ki és Magyarországra szólítja. Bécsben már július végére várják érkezését, de a lotaringiai toborzások elhúzódása a császári csapatok hadba állását is elodázzák. Mercœur végül Győrben éri utol a sereget, ahol Mátyás főherceg, a császári csapatok főparancsnoka iktatja be tisztségébe. A belé vetett nagy bizalom ellenére, első próbálkozásai nem járnak sikerrel, a törökök által ostromolt Kanizsa felszabadítása elbukik és veszélyes körülmények között kell visszavonulnia. Az 1601. évi hadjárat már sokkal nagyobb sikerekkel zárul, szeptemberben elfoglalja Székesfehérvárt és e rég várt győzelem hatalmas visszhangot kap Európa-szerte. Bécs hősként fogadja, majd találkozik Prágában az uralkodóval és miután megbeszéli vele az 1602. évi hadjárat előkészületeit, visszaindul néhány hónapra Lotaringiába. Útközben magas láz veri le lábáról, 1602. február

---

⁵⁰³ Auguste Laugel: *La Famille et la jeunesse d'Henri de Rohan. Revue des Deux Mondes*, Tome 33 (1879) 3e période. 70.

⁵⁰⁴ Gaston de Carné: *Correspondance du duc de Mercoeur & des ligueurs bretons avec l'Espagne. Extraite des Archives nationales et publiée avec une préface historique et des notes*. Vol. 2. Rennes, Plihon et L. Hervé, 1899. 155.

⁵⁰⁵ „Après avoir remply la France de l'ardeur de mon zèle envers la foy catholique contre ceux qui l'impugnoient, ne respire plus autre ambition que d'aller respandre jusqu'à la dernière goutte de mon sang pour la manutention et protection de nostre religion contre cette autre sorte d'infidelles que l'on dit estre en grand nombre en Hongrie.” Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 4019, f. 409v.

19-én Nürnbergben meghal. Testét bebalzsamozzák és ólomkoporsóban viszik Nancy-ba, ahol a ferencesek kolostorában helyezik nyugalomra április 30-án. E gyászszertartást Szalézi Szent Ferenc tartja, és szintén ő mondja a két nappal korábbi gyászbeszédet, 1602. április 27-én a párizsi Notre-Dame-ban.⁵⁰⁶ Beszéde azonnali nyomdai megjelentetésével kedvező és széles körben elterjedt kép születik Mercœur hercegről. Párizsi gyázmiséje különleges társadalmi eseménnyé duzzad, amelyen – precedens nélkül – az egész parlament nagy pompával vesz részt.

Ugyanakkor a Mercœur hercegről fennmaradt képpel szemben életrajzi adataiból egészen más valóság rekonstruálható. Miközben valódi életét minden történelemhamisítás nélkül néhány dicsőséges sorral könnyen fel lehetne vázolni, a mítoszteremtés már életében megindul körülötte, s ennek mértéke sokáig nem csökken. Legendája inkább lotaringiai, mint francia, hiszen sokáig a lotaringiaiak szeme előtt nő fel, Nomeny márkijának születik és Lotaringiában tölti ifjú éveit. Helyzetét jobban meg tudjuk érteni, ha unokatestvérei, a nyolc évvel idősebb, francia kötődésű Henri de Guise (1550–Blois, 1588) és az öt évvel ifjabb egyértelműen lotaringiai Henri de Lorraine (1563–1624) mellé helyezzük. Velük ellentétben a se nem lotaringiai, se nem francia, hanem átvitt értelemben „köztes” nemzetiségű Mercœur mindkét terepen karriert tud építeni. Pontosan behatárolható helyzet nélkül azonban homályos kép rajzolódik ki körülötte, és e köztes állapot, a bizonytalanság fontos kelléke a mítoszteremtésnek. A krónikások nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy kinyilatkoztassák Mercœur megmásíthatatlanul harcias jellemét és ezzel is megteremtsék a legendát körülötte. Ezek szerint Philippe-Emmanuel de Lorraine már kora ifjúságában a katonai karrier felé sodródva ellenállás nélkül követte a számára kijelölt utat. Franciaország és Lotaringia határán titokzatosan rajzolódik ki alakja a történelmi sorsfordulón. A polgárháborúk szűkös terét hagyja el a kereszténység kiterjedt hadszíntere miatt, azaz hosszú kitérő után Mercœur a jámbor Godefroy nyomába indul. Szalézi Szent Ferenc gyászbeszédének stílusa és nagypéldányszámú kiadása erősen befolyásolja a későbbi műveket és erősödő legendáját. Az általa megalkotott csodálatra méltó keresztényi képet követi Jacques-Auguste de Thou is, aki számára az 1600. évi elhibázott török erők elleni támadás után isteni beavatkozás segítette Mercœur csapatait a visszavonulásban. De Thou további dicsőítő elemeket is beleszó narrációjába, amelyben minden eseményt személye

---

⁵⁰⁶ *Oraison funebre sur le trespas de Philippe-Emanuel de Lorraine, duc de Mercoeur et de Penthevre faite et prononcée en la grande eglise de Nostre-Dame de Paris, le 27 avril 1602 par messire François de Sales.* Paris, Rolin Thierry–E. Foucault, 1602.

köré csoportosítva, főszereplőt csinál a hercegből. Székesfehérvárnál kiváló parancsnok, aki attól tartva, hogy parancsait nem hajtják végre kellő buzgalommal, a legnagyobb veszélyeknek is kiteszi magát. De Thou a herceg védelmében átveszi Szalézi Szent Ferenctől a francia uralkodótól kért engedélykérelmet,⁵⁰⁷ akinek cselekedetét mind a kereszténység érdekében, mind IV. Henrikkel szemben igazolja. Szintén Szalézi Szent Ferenc hatására az információkat pontosan, s többnyire szárazan közlő Pierre de l'Estoile hosszabban kitér arra, hogy Mercœur milyen körülmények között kapta meg az utolsó kenetet Nürnbergben, a protestantizmus hivatalos városában, és hogy hogyan kellett káplánért küldeni, hogy a misehirdetés tiltása ellenére ostyát hozzon a haldoklónak. Mercœur emlékét a könyvkereskedők is aktívan életben tartják legalább 1617-ig, majd Bruslé de Montpleinchamp 17. század végén megjelent életrajza nem annyira a mítosz újjáéledését, mint végső megszentelését jelenti. Figyelemre méltó e munka, amelynek szerzetes írója jóval a hős halála után a mitikus oldalt erősíti, s Mercœur utolsó óráiról fontos részleteket közöl. Ezek a szívszorongató, de annál inkább valóságos részletek alkalmasak voltak a keresztény érzelmek kiprovokálására.

Mercœur magyarországi útja még őriz valamit a lovagi cselekedetek szépségéből: kötődés a letűnt eszmékhez a modern háborúk korában, hűség a keresztény értékekhez az állam megerősödése idején. A császár vagy a Velencei Köztársaság seregéhez csatlakozóknak a törökök elleni háború szent és igaz ügy marad, olyan küzdelem, ahol a vitézség és az egyéni hőstett megőrizte értelmét. A nemesi erények, amelyek az európai hadszíntereken már csak kevés helyet foglalnak el, még ki tudnak teljesedni a hitetlenek elleni küzdelemben, amely ennek következtében a *miles Christi* körül létező harc terepének és megőrzőjének bizonyul. Az államhatárok és a nemzeti hovatartozás eltörlése szintén ehhez a szerepkörhöz köthető. Nemzetközi szintű kliensi és rokoni kapcsolatrendszerbe ágyazva, a külföldi hercegek az egyetemes kereszténység fogalmának továbbélését illusztrálják. Ennek védelmében fognak fegyvert és ez fogja alátámasztani a külföldi lobogókhoz való csatlakozásukat. Ezzel egy időben azonban, újabb szempontok is megjelennek a lelkes buzgalmuk mellett. A török háború olyan, mint egy ábránd. Személyes ambícióik kiélésének lehetőségét látják benne, amelyeket nem tudnak kiélni a királyság túlzottan szorongató keretei között. Arra is lehetőséget ad, hogy kivonják magukat a királyi befolyás alól azáltal, hogy párhuzamos hűséget mutatnak egy másik hatalomnak. Mercœur csupán egy volt a kiskirályok közül, akiket a katolikus liga emelt trónra a királyság négy szegletében, s a népmozgalom vezére

---

⁵⁰⁷ Jacques-Auguste de Thou, *Histoire Universelle*, Tome 13. 637–638.

lett. Több mint húsz költő dicsőíti ragyogó nantes-i udvarában, új Hektorként magasztalják a „hitetlen danaók” ellen vívott harcában. Védnöksége alatt bujtogató szónokok – mint Jacques le Bossu vagy Raoul le Maistre – adják ki prédikációikat és tömegeket mozgatnak meg az „átkozott eretnekek” és „királpárti cinkosaik” ellen. Látszatra demokratikus beszédek, amelyek mindenekelőtt demagóg és érzelmekre ható gondolatok. Vajon több volt-e ez az új Godefroy de Bouillon, vagy – ahogy Szalézi Szent Ferenc írja – ez a „keresztvivő”, a „kereszténység bástyája”,⁵⁰⁸ mint egy makacs, de gyenge törtető?

3. 2 Mercœur élete és bretagne-i kormányzósága

Mercœur herceg Lotaringia szívében, Nancy-tól északra, Nomeny-ben született 1558. szeptember 9-én.⁵⁰⁹ A család Lotaringiai-ház egyik mellékágához, a Vaudémont grófokhoz tartozik.⁵¹⁰ Atyja, Nicolas (1524–1577) Antoine de Lorraine herceg (1490–1544) legifjabb fia 1545-ben szerezte meg a Mercœur birtokot Auvergne-ben, amelyet egykor a Bourbon connétable birtokolt, és amelyet 1534-ben a Lotaringiai-ház vagyonához kapcsoltak. Nicolas de Vaudémont háromszor házasodott. Marguerite d’Egmont-al, egy németalföldi nemesi família leányával 1549-ben kötött házasságából született Lujza (1553–1601), a későbbi francia királyné. Jeanne de Savoie-val (1532–1568), Nemours herceg lányával 1556-ban lépett frigyre, ebből született meg Philippe Emmanuel (1558–1602), Charles (1561–1587), Vaudémont érseke, François (1567–1596), Chaussin márkija és Marguerite (1564–1625). Harmadszorra Catherine de Lorraine (1550–1606) lett a felesége 1569-ben, akitől Henri (1570–1601), Chaligny grófja, és Éric (1576–1623), Verdun püspöke született. Nicolas de Vaudémont életéről igen keveset tudunk, így például azt, hogy a Szent Mihály rend nyakék

---

⁵⁰⁸ „Je dis le Duc de Mercœur un des remparts de la Chrétienté, un des boulevards de l’Église, un des protecteurs de la Foi, guidon du Cruxifix, terreur des Musulmans & Mahométans, support des affligés, exemplaire de charité, bref, la bénédiction de son siècle.” In: *Opuscules*, 222.

⁵⁰⁹ Mercœur egyszerűsített családfáját lásd: Függelék. Forrás: Barthélemy Pocquet: *Histoire de Bretagne*. Tome 5. Rennes, Plihon-Hommay, 1913. 100.

⁵¹⁰ Anjou René (1409–1480) Izabella lotaringiai hercegnővel kötött házassága révén Lotaringiai herceg, s II. Johanna halála (1435) után Szicília és Magyarország királya. Annak ellenére, hogy egyik sem jut tartósan birtokába, felveszi Nápoly, Szicília, Magyarország és Jeruzsálem királyság címét és felségpecsétjére ezek címerét (1436/1437). A továbbiakban az Anjou- és a Lotaringiai-ház az Árpádokkal való rokonság és a trónigény hangsúlyozására, címerpajzsukban megtartják az Árpádok vörös-ezüst színeit. Anjou-leszármazott, II. René lotaringiai herceg (1473–1508) pénzén is a negyedelt pajzs első negyedében sávozott (= magyar) ábra látható. A Lotaringiai-Vaudémont ház, így a Mercœur hercegek címerében egyaránt megtalálható a magyar árpádsávos minta.

tulajdonosa volt és egy segédszázadot (*compagnie d'ordonnance*) irányított.⁵¹¹ Hatalmi helyzetének jeleként az 1560-as években ennek létszáma folyamatosan emelkedett, s személyes biztonságára tíz fős fegyveres és tizenöt fős íjászgárda vigyázott. Mindazonáltal Vaudémont emberei felett gyakorolt hatalma igen korlátozott volt és lotaringiai bázisától messze vezényelt százada egy alkalommal jelentős vérveszteségeket szenvedett.⁵¹² Ennek ellenére jó kapcsolatot ápolt az uralkodóval, s kihasználva a Valois–Habsburg ellentétet, sikerül elérnie, hogy Mercœur bárói birtokait hercegség [*principauté*] (1563), majd „főhercegség” [*duché-pairie*] (1569)⁵¹³ rangra emelje, nomeny-i uradalmát pedig birodalmi hercegséggé [*principauté d'Empire*] és örgrófsággá [*marquisat régulier*] alakítsa az uralkodó 1567. június 9-én. Nicolas de Vaudémont III. Henrik alatt megőrizte helyét az udvarban, sőt a király egy jelentősebb adománnyal is gazdagította őt 1576-ban.⁵¹⁴

Philippe Emmanuel Lotaringiában nevelkedik. Nagyon fiatalon veszíti el édesanyját, ami arra indítja, hogy szoros kapcsolatot ápoljon anyai nagybátyjával, Jacques de Savoie-val, Nemours hercegeivel (1531–1585). Ő volt Anne d'Este, François de Guise özvegyének második férje. Amikor atyja meghal 1577. január 24-én az ifjú Mercœur herceg Nemours-hoz fordul saját és Lujza királyné bánatára enyhülést keresni.⁵¹⁵ A királyi udvarnál igen kedvező helyzetbe kerül féltestvére, Lotaringiai Lujza III. Henrikkel 1575. február 15-én kötött házassága révén. Philippe Emmanuel ettől kezdve a francia király sógora, a királyné rendszeresen közbenjárásának eredményeként többek között 2000 écu összegű járadékot kap, s rendszeres juttatásokban is részesül.⁵¹⁶ III. Henrik Mercœurrel szembeni jóindulatát mutatja, hogy a Szentlélek lovagrendbe az elsők között választja be 1578. december 31-én. Ez a gesztus a Lotaringiai-ház többi királyi udvarban élő hercegeivel szemben megerősíti helyzetét főként, hogy a királyi alapítású lovagrend tagjai közé Louis de Gonzague, Nevers hercege és Jacques de Crussol, Uzès hercege csupán a harmadik avatás során kerül be, míg Charles de Lorraine, Aumale hercege a negyedik alkalommal nyer felvételt. Henri de Guise herceget csak az ezt követező évben (1579), testvérét, Charles de Lorraine, Mayenne

---

⁵¹¹ Émile Duvernoy: Nicolas de Lorraine, comte de Vaudémont, duc de Mercœur. *Mémoires de l'Académie de Stanislas*, 33. (1935–1936). 9–37.

⁵¹² Nicolas Le Roux: Un prince „obligé de droit divin”. Les engagements du duc Mercœur sous le règne d'Henri III. In: E. Buron – B. Méniel (Éd.): Le duc de Mercœur. *Les armes et les lettres (1558–1602)*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2009. 29.

⁵¹³ BnF, Fonds français, Ms. 2758, f. 243r-246r.

⁵¹⁴ Charles Rolin: *Nomeny, seigneurie messine et marquisat lorrain. Ses relations avec la France et l'Empire*. Metz, M. Mutelet, 1937. 86.

⁵¹⁵ *Lettre de 'Philippe Emmanuel de Lorraine [duc de Mercœur]... à monsieur mon oncle... le duc de Nemours,... De Blais, ce II febvriel'*. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 3391. fol. 35r.

⁵¹⁶ Le Roux: *Un prince*, 30.

herceget csak 1582 decemberében éri ugyanez a megtiszteltetés. De nem csak Mercœur hűz hasznát Lujza udvari helyzetéből, hiszen a királynénak köszönhetően, legifjabb öccsük, Charles lesz Cornouaille püspöke, Courtmalong commendátor apátja, 1578-ban Vaudémont bíborosa, majd 1580-ban Toul, öt évvel később Verdun püspöke.

III. Henrik uralkodásának első éveiben Mercœur nem kap elsőszámú felelősséggel járó megbízatást. Semmilyen jelentősebb méltóságot sem visel a királyi házban, a többi lotaringiai herceggel, a Guise-ekkel, Mayenne-ekkel, Aumale-okkal ellentétben, akik mindannyian vagy nagymesterek, főkincstárnokok és fővadászok voltak. Nem véletlen, hogy egy Pierre de l'Estoile naplójában feljegyzett udvari előkelőségeket felvonultató gúnyversben úgy jelenik meg a herceg, mint a „sete-suta Mercur”, akinek egyetlen „érdeme”, hogy a király sógora:

*Szívesen szólnék egy szót,
e hercegről, ki oly bohó,
ügyetlen és ostoba,
Mercur, a sete-suta,
mivel viszont a király sógora,
csitt inkább, egy szót se róla.⁵¹⁷*

Az udvari élet nagyobb eseményein szerepel Mercœur, így többek között azon a híres festményen is meg lett örökítve, amely az Anne de Joyeuse menyegzőjének tiszteletére adott bált ábrázolja. Pompás ruhában a jelenet bal szélső oldalán tűnik fel a herceg miközben Joyeuse és Marguerite de Vaudémont a festmény középső részén kapnak helyet.⁵¹⁸ Mercœur minden bizonnyal rokonának, Christine de Lorraine, III. Károly és Valois Klaudia lányának kísérője. Mercœur szintén megjelenik a nővére tiszteletére adott színelőadáson, az 1581. október 15-én bemutatott baletten.⁵¹⁹ Ebben a színjáték, a tánc, a zene, az ének kevert műfajainak mindegyike az ész győzelmét hirdeti az érzelmek felett, a boldogság és a béke

---

⁵¹⁷ „Je dirois volontiers un mot / De ce duc mal habile et sot, / Et vrai badin de sa nature: / C'est ce chetif duc de Mercure; / Mais il est beau-frère du Roy. / C'est pour cela que je m'en tay.” Lásd: Gustave Brunet–Aimé Champollion–Eugène Halphen (Éd.): *Mémoires-journaux de Pierre de L'Estoile. Tome deuxième, Journal de Henri III, 1581–1586*. Paris, Librairie des Bibliophiles, 1875. 47.

⁵¹⁸ *Bál a Louvre-ban Anne de Joyeuse menyegzője alkalmából*. Párizs, Musée du Louvre. 41,5 × 65 cm. Lásd: Illusztrációk.

⁵¹⁹ *Balet comique de la Royne, faict aux nopces de monsieur le duc de Joyeuse & madamoyselle de Vaudemont sa soeur. Par Baltasar de Beaujoyeulx, valet de chambre du Roy, & de la Royne sa mere*. Paris, par Adrian Le Roy, Robert Ballard, & Mamert Patisson. 1582.

uralmát a helyreállított királyi hatalom égisze alatt. Az előadásban a magas rangú udvari hölgyek varázstáncot adnak elő, s a zene a mennyei szférák hangjait utánozza, amely a királyság harmóniáját hivatott életre kelteni.⁵²⁰

Amikor III. Henrik 1582. szeptember 5-én Bretagne kormányzójának nevezi ki Mercœur, akkor bizonyára azt reméli, hogy sógorának, s annak hitvesének köszönhetően a tartományban kötött szövetségek révén hatalmát megerősítheti. Bár Louis III de Bourbon-Vendôme, Montpensier herceg csak 1582. szeptember 23-án hal meg, már e hónap az ötödik napjától III. Henrik visszavonja a tisztségéből. Figyelmen kívül hagyva unokájának, Dombes hercegnek jogait,⁵²¹ Bretagne-t Mercœurnek adományozza, azaz sógora kedvéért minden gondolkodás nélkül háttérbe szorítja a jogos örököst. A király továbbá figyelmen kívül hagyja tanácsadói arra vonatkozó figyelmeztetését, hogy az új kormányzó kapcsolatban áll a ligával, és hogy Bretagne kapcsán a Penthievre-ek követeléseket támaszthatnak. Mercœur herceg ugyanis Marie de Luxembourg-gal kötött előnyös házassága folytán viselhette a Penthievre hercege címet. III. Henrik döntése azonban tudatos volt. A többé-kevésbé autonóm közigazgatási egységek növekedő számának következtében ugyanis az érdekeikben ellentétes helyi és udvari vezetők együttműködése nem csupán az intézményes, hanem a személyes csatornákon keresztül is épült. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen valódi központosított kliensi rendszer jött létre, amelynek pénzügyei leginkább a királyi udvarhoz és nem a nagyurak földbirtokaihoz kapcsolódtak. Mercœur és a többi királyhű ember kormányzói kinevezése beleilleszkedett a központi hatalom nemesi támogatást célzó szándékába, így a király is éppen akkor jelöli ki Mercœur, amikor megkezdte a tartományi igazgatás megreformálását. Ezzel egy időben szintén saját embereit

---

⁵²⁰ Nicolas Le Roux: *La faveur du roi. Mignons et courtisans au temps des derniers Valois (vers 1547–vers 1589)*. Seyssel, Champ Vallon, 2001. 490-491.

⁵²¹ A Bibliothèque nationale de France állományában létezik egy 15 oldalas kisnyomtatvány, amelyet Párizsban adtak ki dátum megjelölése nélkül: Claude de Bassecourt: *Le trespas de très-illustre et très-vertueux prince Monseigneur le duc de Montpensier*. Paris, par Fleury Bourriquant, au mont S. Hilaire, pres le puits certain, aux Fleurs royales. [1608]. Nem egyértelmű, hogy melyik Montpensier hercegről szól a gyászbeszéd. Egyrészt lehetne François de Bourbon, aki 1542-ben született, 1582-ben lett Montpensier hercege és 1592-ben halt meg. A szerző azonban a szövegébe beleilleszt egy Philippe-Emmanuel de Mercœur hercegnek szóló dicsőítést, jóllehet azt is tudjuk, hogy 1592-ben Mercœur még IV. Henrik ellen küzdött és majd csak 1598-ban adja meg magát. Ha François gyászbeszédéről van tehát szó, akkor jóval az események után íródott. A másik lehetőség, hogy a herceg, akinek a halálát elbeszéli az François fia lenne, az utolsó Montpensier herceg, Henrik (1573–1608). A szövegből nem lehet eldönteni hiszen Montpensier-t, mint nagy harcost mutatja be, de ez mindkét hercegre igaz: „Qui sans estre touché de compassion pourroit toucher au los de ce Grand Duc de Mercœur, qui trouvant la France trop stérile de lauriers pour ses vertus va mourir en la Panonie, pour y planter l’honneur, & faire vivre de nos fleurs de lys?” Lásd: Bassecourt, *Le trespas de très-illustre*, 9.

helyezi el a vidéki hűségálózatok központjaiban, a fontosabb tartományok élén: Joyeuse-t Normandiába, Épernon-t Metz-be.

Az uralkodó elvárásai ellenére azonban Mercœur feltétlen hűsége kormányzói kinevezésétől kezdve megszakad, s Bretagne 1585-től a kormányzó és a király főparancsnokai közötti csendes küzdelem színterévé válik. Mercœur fokozatosan eltávolodik az udvartól, és egyre ritkábban fordul elő ott. Felhasználva azonban katolikus herceg mivoltából adódó személyes garanciáját, a házasságából adódó gazdasági és kliensi lehetőségeit, és hivatalos tisztségéből fakadó tekintélyét, ki tudja építeni saját híveinek hálózatát, egy olyan sokrétű kört, amelybe nemesemberek, szerencselovagok, papok, és városi jegyzők egyaránt beletartoznak. A királlyal fokozódó ellentétei arra indítják, hogy a Guise-ekhez csatlakozzon, és hogy létrehozzanak egy társulást a navarrai király francia trónigénye ellen. Maga Lujza királyné is helyesli unokabátyjai tettét, de semmilyen módon sem vesz részt a katolikus szövetség megszervezésében, végig hű marad hitveséhez. Mercœur is csak kisebb várakozás után kötelezi el magát. Mercœur 1585 nyarától kapcsolatot épít ki II. Fülöp spanyol királlyal is, aki legidősebb leányát, II. Henrik unokáját, Izabella Klára Eugéniát (1566–1633) szeretné a hercegség, sőt az ország trónján látni. 1586 végén III. Henrik még hisz abban, hogy Mercœur visszatál hozzá, de már 1587 márciusától ismét a Guise-ek oldalán látjuk őt öccsével, Charles bíborossal. Elpártolásához valószínűleg az is hozzájárul, hogy a III. Henrikkel felszínen őrzött jó kapcsolata ellenére semmilyen fontosabb katonai megbízatást sem kap a protestánsokkal szembeni ellentámadások idején. Sőt a korábban neki ígért megbízatást is Anne de Joyeuse-nek, Mercœur herceg sógorának adja a király, s jelentős csapatok élén dél-nyugatra küldi őt Navarrai Henrik ellenében.

Az uralkodó ekkor talán még bízik abban, hogy sógora óvatos magatartást fog tanúsítani, s esetleg ez okból kifolyólag Mercœur neve nem szerepel a februárban felségsértés vádjával elítéltek névsorában, akik között ott van Charles de Lorraine, Mayenne hercege (1554–1611), Burgundia kormányzója, és annak unokatestvérei, Aumale hercege (1555–1631) és Aumale lovagja (1564–1591).⁵²² Mercœur féltestvére, Chaligny gróf szintén nem szerepel a lázadók listáján, jóllehet ő is Párizsban tartózkodott, hogy Mayenne herceggel együtt hűséget esküdjön a liga híveiből álló tanácsnak. Chaligny elkötelezettsége a következő hónapokban sem gyengül, sőt jutalmat is kap a liga szervezeteitől a katolikus hadseregnél való

---

⁵²² Athanase-Jean-Léger Jourdan–Decrusy– François-André Isambert (Dir.): *Recueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789*. Tome 14. Paris, Belin-Leprieur–Verdière, 1829. 635–643.

kitartásáért.⁵²³ Mercœur szerepét még ekkor is többnyire jelentéktelennek látják a korszakot feldolgozó történetírók, jóllehet kormányzatának legtöbb városát maga mellé állítja. III. Henrik április 18-án vonja vissza – a királyné kérése ellenére – Mercœur kormányzói megbízását, amellyel a rennes-i parlament rendeletét erősíti meg. Ezt követően Mercœur lázadónak minősül, mert fegyvert fog a király ellen.⁵²⁴ Helyére az uralkodó Louis de Condé legkisebb fiát, Navarrai Henrik elsőszámú unokatestvérét, Charles de Bourbon-t, Soissons grófját jelöli ki, aki 1587-ben már egyszer vereséget mért Mercœurre. III. Henrik választása azonban nem a navarrai királynak tett gesztusként értelmezendő, hiszen az unokatestvérek egyáltalán nem voltak jó viszonyban, sőt maga az uralkodó sem lehetett túl jó véleménnyel a fiatalemberről. Jóllehet III. Henrik a Szentlélek lovagrend tagjává fogadta Soissons-t, bizonyára nem feledte el neki, hogy családi kötelékei révén korábban a navarrai király oldalán vett részt a coutras-i csatában. Választását az indokolja, hogy a gróf a navarrai királlyal támadt konfliktusa nyomán néhány hónappal később ismét III. Henrikhez pártolt. Amennyiben hihetünk Sully-nek⁵²⁵ a közöttük lévő incidens szikráját az adta, hogy a navarrai király nem tartotta be Soissons grófnak tett ígéretét miszerint húgának, Katalinnak a kezét nyújtja neki szövetsége jeléül. Sully véleménye szerint mindez heves vitákat generált a két unokatestvér között, s azt bizonyította, hogy a gróf haszonleső, s valójában sosem szolgálta a navarrai érdekeket. Kinevezése ellenére azonban Soissons mégsem tud bejutni Bretagne-ba, mivel június 1-jén Mercœur emberei nem messze Rennes-től megtámadják, s Nantes-ba hurcolják. Mercœur eme Úrnapján zajlott sikerében és első fiúgyermekének tíz nappal korábban történt születésében az isteni jóindulatot látja megnyilvánulni.⁵²⁶ Soissons végül kalandos módon szabadul meg: június 21-én betegséget színlel, majd egy szolgát bűjtat az ágyába, ő maga pedig egy ételes kosárba rejtőzik a tányérok és a konyharuhák közé.⁵²⁷ Angers-ba menekül, majd innen követeli magának a bretagne-i kormányzóságot, III. Henrik azonban lefoglalva Párizs visszafoglalásának előkészületeivel, egyáltalán nem

---

⁵²³ Le Roux, *Un prince*, 53.

⁵²⁴ Morice, 1494-1496.

⁵²⁵ Maximilien de Béthune Sully: *Mémoires de Maximilien de Béthune, duc de Sully*. Tome 1. Londres, 1778. 298-300.

⁵²⁶ *Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607*. Tome 10. Londres [i.e. Paris], [s.n.], 1734. 659.

⁵²⁷ Théodore Agrippa d'Aubigné: *Histoire universelle*. 1588–1593. Tome 8. Paris, Renouard–H. Laurens, 1895. 60.

törődik sérelmeivel. Sőt Bretagne visszafoglalását egy másik főnemesére, Henri de Bourbon, Dombes hercegre (1573–1608) bízta, s ezt tudatja Rennes lakosaival is.⁵²⁸

III. Henrik halála valószínűleg megerősíti a liga tagjait abban az elhatározásukban, hogy le kell győzniük Navarrai Henriket, akit nem ismerhetnek el Franciaország királyának. Mercœur mivel semmilyen segítséget sem remélhetett a párizsi ligától, 1589 nyaratól arra kényszerül, hogy spanyol támogatást kérjen. II. Fülöp egy szeptember 1-jén kelt levelében gratulál neki, amiért elkötelezte magát a katolikus ügy védelmében.⁵²⁹ Pénzügyi segítséget ígér neki és október 18-án Nantes-ba küldi egyik legtapasztaltabb diplomatáját, Diego de Maldonado-t. A 4000 fős spanyol kontingens azonban csak a következő nyáron érkezik meg a blavet-i (ma Port-Louis) kikötőbe, azzal a II. Fülöp által dédelgetett céllal, hogy jó kapcsolatot építsen ki Mercœurrel és a bretagne-i tanáccsal, hiszen a tartomány felügyelete elsődleges fontosságú stratégiai kérdés Spanyolország számára. Annál is inkább, mert II. Fülöp valódi célja Brest két oldalról – a szárazföld és a tenger felől – történő megtámadása volt, amelynek érdekében 1594-ben egy várat is építtet Brest kikötőjében. Mercœur tíz éven keresztül folytat küzdelmet a királyi erőkkal. A legfontosabb katonai összetűzésre Craon-nál kerül sor 1592. május 23-án. Körülbelül 8000 – felerészt spanyol – katona élén legyőzi a Dombes és Conti herceg vezette hadsereget, amelynek során a spanyolok a királyi táborban harcoló angol kontingenst egy az egyben lemészárolják.⁵³⁰ Bretagne kormányzója ekkor szerzi katonai hírnevét, amit a későbbiekben katolikus propaganda nagymértékben felerősít. Michel de La Huguerye, a Condé hercegek német tartományokba küldött korábbi diplomatája, aki ekkor a lotaringiai herceg szolgálatában áll, úgy említi, mint „a legnagyobb katolikus lotaringiai herceget, korának első hadvezérét”,⁵³¹ sőt úgy mutatja be, mint az egyetlen igaz katonát, akire a liga valaha számíthatott. A szorosan vett történelmi tények viszont azt sugallják, hogy – a craon-i ütközet kivételével – Mercœur megelégedett a kisebb volumenű hadműveletekkel, kisebb helyek ostromával. Ellenségei szorongatásában

---

⁵²⁸ Henri III à la ville de Rennes, Jargeau et camp de Villepreux, le 20 juin et le 8 juillet 1589. In: Lettres inédites du duc de Mercœur et des rois Henri III et Henri IV aux habitants de Rennes en 1589 et 1590. *Bulletin et mémoires de la Société archéologique du département d'Ille-et-Vilaine*, Tome 2. (1862) 301-303.

⁵²⁹ Gaston de Carné: *Correspondance du duc de Mercœur & des ligueurs bretons avec l'Espagne. Extraite des Archives nationales et publiée avec une préface historique et des notes*. Vol. 1. Rennes, Plihon et L. Hervé, 1899. 5.

⁵³⁰ Théodore Agrippa d'Aubigné: *Histoire universelle*. Tome. 8, 290–296; *Histoire universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607, traduite sur l'édition latine de Londres*. Tome 11. Londres [i.e. Paris], [s.n.], 1734. 518-521.; BnF, Fonds français, Ms. 5045. fol. 368.

⁵³¹ Michel de la Huguerye: *Mémoires inédits de Michel de La Huguerye*. Tome III. 1587–1602. Paris, H. Loones, 1880. 417.

Mercœur elmélyíti a spanyolokhoz fűződő kapcsolatait, sőt odáig megy el, hogy ünnepélyes hűségesküt tesz II. Fülöpnek 1594. november 20-án, és 1595. június 30-án, s arra kötelezi magát, hogy elismeri Izabella infánsnő jogát a francia trónra. Mindezt annak ellenére teszik, hogy IV. Henrik ekkor már katolikus hitre tért (1593. július 25.), fel lett szentelve (1594. február 27.), sőt már a pápai feloldozása (1595. szeptember 17.) is jó úton halad. Mercœur viselkedése abbéli „katolikus lovagi” meggyőződésének tudható be, hogy a navarrai király csupán egy képmutató trónbitorló. Ugyanakkor magatartását saját hatalma megerősítéséért folytatott elkeseredett szövetségkeresése is magyarázza, amelyhez nem volt elegendő a helyi breton kapcsolatrendszer, s csupán a spanyolokkal való szövetség teszi lehetővé számára, hogy az utolsó ligahű vezető maradjon. Politikai elszántsága mellett Mercœurt valószínűleg saját családjának felemelése, és fanatikus hitbeli meggyőződése is vezérli. Mindezek indítják arra, hogy végső vesztésként a török ellen keresztes háborúba induljon, s hogy ígéretet tegyen a katolikus vallás védelmezésére utolsó csepp véréig. Az 1595 szeptemberében a pápa IV. Henriknek adott feloldozását követően ugyanis Mercœur egy darabig még II. Fülöpöt szolgálja, de hamarosan megérti, hogy fel kell adnia régi ambícióit. Egész Franciaországot felháborítja Mercœur ekkori viselkedése. Az 1598. március 18-án aláírt angers-i egyezmény, amelyet Mercœur március 23-án fogad el, végleg átengedi Bretagne-t a királynak. IV. Henrik 1598. április 13-án vonul be Nantes-ba, amely időpont De Thou egyetemes történetében⁵³² éppen az általános megbékélést hozó nantes-i ediktum aláírását is jelöli. Mercœur utolsónak hódol be IV. Henriknek 1598-ban,⁵³³ s minden bizonnyal jelentős juttatásokat harcol ki magának. Ugyanakkor bele kell nyugodnia, mint elsődleges békefeltételbe, abba a házasságba, amelyet lánya, egyetlen örököse, Françoise de Lorraine (1592–1669) és a király Gabrielle d’Estrée-től született törvénytelen gyermeke, César de Vendôme között terveznek. Mercœur jól látja, hogy ezután a békekötés után már nincs keresnivalója Franciaországban. II. Fülöphöz 1598. március 24-én írt szomorú hangvételi levelében vall arról, hogy nem folytatja a harcot, és hogy tisztában van veresége súlyával: „Elveszitem – írja – azt a tekintélyt, amelyet ebben a kormányban [bretagne-i] szereztem és

⁵³² Jacques-Auguste de Thou, *Histoire Universelle*, Tome 13. 206–208.

⁵³³ „... n’auriez nul besoin d’entrer en des traittez qui vous cousteront beaucoup, il falloir aller droit à Nantes & là traiter à coups de canon, dont il n’en eust pas fallu quantité pour faire dire à ce Prince (qui a tousiours fait le fin vous ayant amusé deux ans sur des traittez) **maudit soit le dernier** ...” [kiemelés G.I.] Lásd: *Mémoires, ou Oeconomies royales d’État, domestiques, politiques & militaires de Henri le Grand Par Maximilien de Béthune, duc de Sully*. Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1725. 350.

a barátaim és szövetségeseim belém vetett hitét.”⁵³⁴ Meghozza azt a döntést, amely egyedül összeegyeztethető méltóságával:

Könyörgök Felségednek – írja – hogy kegyelménél fogva részt vehessek a magyarországi harcokban a kereszténységgel összeférhetetlen ellenséggel szemben, ahol remélem lesz alkalmam bizonyítani Isten szolgálatában való teljes elhatározottságomat egy szent és igazságos vállalkozásban, miután az isteni jószág nem talált arra méltónak, hogy ebben a királyságban szolgáljam őt.

Mercœur megtartja szavát és lotaringiai csapataival a magyarországi harcoknak szenteli élete utolsó éveit.

3. 3 Császári szolgálat – magyarországi hadiesemények

Az Oszmán Birodalom számára a magyarországi hódítások megtartását, illetve további növelését a Buda – Esztergom – Székesfehérvár meghódított várháromszög biztosította. A császári hadsereg támadó erőfeszítései csaknem minden alkalommal e három hadászati fontosságú pont egyikének vagy mindháromnak visszaszerzésére irányulnak. Székesfehérvár felszabadítását négyszer kísérlik meg az 1587., 1593., 1598., 1599. években, de mindannyiszor eredménytelenül. Buda kiemelt fontosságú volt, hiszen birtoklása a Duna feletti ellenőrzést is maga után vonta volna, ráadásul nélküle Székesfehérvárt sem lehetett volna megtartani.⁵³⁵ Székesfehérvár hadászati fontosságát mutatja, hogy a város ellenséges kézre kerülése Buda utánpótlási vonalainak elvágását is eredményezte. Ráadásul miután a törökök 1596-ban elfoglalták Eger várát növekvő haderejük egész Európát félelemben tartotta.

A francia vallásháborúk végén, az 1598. évi megbékélést követően Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege gyakran időzik IV. Henrik párizsi udvarában, s az 1600. év tavaszától nem titkolja, hogy – első utazása (1599) után – vissza akar térni Magyarországra.

---

⁵³⁴ Carné, *Correspondance du duc de Mercœur*, Vol. 2. 155.

⁵³⁵ Bagi Zoltán Péter: „Én alig voltam erősb és rettenetesebb harczon és viadalon, mint ez vala”. *A keresztény és az oszmán főcsereg harca 1601-ben*. Iszkaszentgyörgy, Iszkaszentgyörgyi Községi Önkormányzat, 2016. 35.

Yves Gourmil-t, Lisle urát⁵³⁶ küldi először II. Rudolffhoz tárgyalni,⁵³⁷ majd maga is megfordul a bécsi udvarban.⁵³⁸ Erre az időszakra vonatkozóan IV. Henrik Jacques Bongars-nak címzett leveleiből is tájékozódhatunk,⁵³⁹ amelyekben tavasz elejétől fogva kíséri figyelemmel a diplomata Mercœur terveit. Nem véletlenül, hiszen a feltételezett csapatvonulási útvonalon elhelyezkedő német fejedelmek már előre aggodalmaskodnak az esetleges pusztítások miatt és ezért Bongars segítségét kérik. Sőt IV. Frigyes pfalzi választófejedelem (1583–1610) és György Frigyes brandenburgi-ansbachi örgróf (1543–1603) királyi garanciát szeretnének arra vonatkozóan, hogy Mercœur katonái ne vonulhassanak keresztül területeiken.⁵⁴⁰ Annak ellenére, hogy ezt a lépést Bongars politikai ügyetlenségnek tartja, közvetíti a király felé, majd annak megnyugtató válaszát is hírül adja. Jóllehet Mercœur főparancsnok-helyettesi császári kinevezése Itáliában már április elejétől köztudott volt,⁵⁴¹ a francia udvarban ekkor még mindig nem tudnak semmit terveiről.⁵⁴² Indulásakor IV. Henrik a vádaskodókkal szemben „teljesen megalapozatlannak” mondja azokat a híreszteléseket, amelyek szerint megtiltotta volna a hercegnek, hogy Magyarországra menjen.⁵⁴³ Amennyiben hihetünk Alphonse de Rambervillers, továbbá Michel de La Huguerye feljegyzéseinek,⁵⁴⁴ 1600. július 26-án a herceg még Saint-Nicolas-de-Port-ban tartózkodik, s augusztus elején Lotaringián keresztül indul el Magyarországra.

II. Rudolf – a korábbi hadjáratokhoz hasonlóan – az 1601. évi hadjáratok élére Mátyás főherceget nevezi ki magyarországi csapatok főhadvezérévé, Mercœur herceg a főhadvezér-helyettesi (*Feldgeneralleutnant*) rangot kapja. A megbízatás szerint Mercœurnek 500 lotaringiai kürasszírt kellett toboroznia, míg fivére, Chaligny gróf megkapja a császári hadsereg „vallon ezredének” irányítását, amelynek összlétszámát 1200 újonnan toborzottal kell kiegészítenie.⁵⁴⁵ A toborzások igen lassan és nehezen haladtak, ráadásul a frissen összegyűjtött csapatok és vezéreik igen rossz fogadtatásra számíthattak ekkor

⁵³⁶ Yves Gourmil, Lisle ura, aki különös szerepet játszott a Bretagne-i katolikus ligában. Erről: Carné, *Correspondance du duc de Mercoeur*, Vol. 2. 170-174.

⁵³⁷ Michel de La Huguerye: *Mémoires inédits de Michel de La Huguerye*. Tome III. 1587–1602. Paris, H. Loones, 1880. 419.

⁵³⁸ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 299–308.

⁵³⁹ BnF, Fonds Français, Ms. 7129. Fol. 33.

⁵⁴⁰ *Le roi à Bongars, Paris, le 28 mars 1600*. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 7129, f. 33.

⁵⁴¹ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 301.

⁵⁴² *Henri IV à Bongars, Fontainebleau, le 29 avril 1600*. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 7129, f. 38.

⁵⁴³ Eugène Halphen: *Lettres inédites du roi Henri IV à Monsieur de Villiers, ambassadeur à Venise (1599) pub. d'après le manuscrit de la Bibliothèque nationale*. Paris, Librairie des bibliophiles [etc.] 1885. 59.

⁵⁴⁴ Rambervillers, *Les dévots élançemens*, 217. Továbbá: La Huguerye, 419.

⁵⁴⁵ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 304.

Magyarországon a Pápa városában állomásozó néhány vallon és francia zsoldos század 1600 májusában történt lázadását követően.⁵⁴⁶ Ez az incidens és főként a lázadók törökökkel folytatott tárgyalása a császári seregben és a magyar politikai elit körében általános franciaellenes hangulatot generált. Mindez olyan mértéket öltött, hogy Mátyás főherceg II. Rudolffhoz intézett feljegyzéseinek egy jó része ennek az eseménynek a lehetséges következményeiről szólt, amely nyíltan megkérdőjelezte nemcsak Mercœur magyarországi küldetését, hanem általában a francia, vallon haderő felhasználását a császári hadseregben.⁵⁴⁷ A főherceg a császári csapatok kötelékeiben harcoló francia tisztek elbocsátását is szorgalmazta, hogy a jövőben el lehessen kerülni minden lázadást, vagy a legrosszabb esetben az újabb árulást.⁵⁴⁸ Továbbá szerencsésnek ítélte, hogy Mercœur a lehető leggyorsabban jelenjen meg az események helyszínén, mivel jelenléte bizonyára le tudná csitítani a franciaellenes érzelmeket. Maga Montreux, Mercœur elkötelezett krónikása is elismeri, hogy csupán a herceg iránti mélységes tisztelet mentette meg a francia ajkú ezred maradékát a felelősségre vonás alól.⁵⁴⁹

1600 szeptemberének első hetében érkezik meg Mercœur Bécsbe, amikor azonnal a magyar védelmi vonal egyik kulcsvára, Kanizsa ellen irányuló oszmán támadást készíti elő. Ancel üzenetei szerint Mercœur kezdeti működése új hivatalában vegyes fogatásra talál. A főherceg nehezményezi, hogy későn érkezett, Mercœur pedig nem rejtette el elégedetlenségét a hadjárat előkészületeinek elmaradása miatt.⁵⁵⁰ Ezzel egy időben Nádasdy Ferencnek a dunántúli főkapitányság irányítójának, akit a legjobban érintett a császári sereg átvonulása, 1000 hajdút kellett küldenie Kanizsára, hiszen az ő feladata volt Mercœur csapatai élelmezésének előkészítése. Mercœur szeptember 11-én tart mustrát két rendelkezésre álló századával Bécs mellett, majd hajóra száll, hogy csatlakozzon a hadsereghez és hogy ténylegesen hivatalba lépjen. Csak szeptember 14-én érkezik meg Győrbe a rossz idő miatt, s a hadsereg szeptember 16-án a Balaton felé indul. Október 3-án a herceg hadserege a helyi csapatokkal megerősítve megérkezik Letenyére. Egy

---

⁵⁴⁶ Az 1600. év nyarán zajlott pápai vallon zsoldosok lázadásáról lásd: Sahin-Tóth Péter: A propos d'un article de C. F. Finkel: quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Pápa. *Turcica*, 26 (1994) 249–260.; Sahin-Tóth Péter: Mercenaires français au service du Grand Seigneur au début du XVIIe siècle: un témoignage inédit. In: *Ad Astra*, 65–73.; Sahin-Tóth Péter: Hitszegő hitetlenek. Francia-vallon katonák lázadása Pápa várának ostrománál (1600) In: U.o. 299–355.

⁵⁴⁷ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 305.

⁵⁴⁸ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 306.

⁵⁴⁹ Nicolas de Montreux: *Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques a la trefve faicte en l'annee 1606*. Paris, R. Fouet, 1608. 699.

⁵⁵⁰ *Lettre de M. Ancel à Monseigneur de Boisdaufin. A Prague, le 14e septembre 1600*. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 3348. fol. 123.

érdekességet Mercœur csapatainak elrendezése kapcsán Illésházy István már ekkor megemlíti,⁵⁵¹ a herceg ui. úgy rendezi el a csapatait, hogy a lovas- és a gyalogosegységek követték egymást, azaz keverve voltak.

A nagyvezír hadseregével szembeni rendezett harcra készülve Mercœurnek azonban olyan nehézségekkel kell szembenéznie, amelyek később megoldhatatlannak bizonyulnak. Részben az ellenfél elsöprő számbeli fölénye, amivel szemben a herceg 10–15.000 katonával rendelkezik. Hadseregével szemben egy legalább 50.000 harcosból álló oszmán tábor áll fel, nem is említve a segéderőket.⁵⁵² Igaz több erősítés is közeledik, így például saját három kürasszír százada.⁵⁵³ Mercœur hadserege az oszmán hadsereg vezetőnek szemében mégsem elhanyagolható erő olyannyira, hogy a nagyvezír béketárgyalásokat próbál folytatni a császári csapatok offenzívájának elő napjáig, még ha ez csak elterelő hadművelet is. Másrészt a császári csapatok élelmiszerellátása nincs megoldva a hadjárat idején annak ellenére, hogy a bécsi kabinet erőfeszítéseket tesz a hadjárat szomszédságában lévő járások és uradalmak tartalékainak begyűjtésére. Az élelmiszerhiány elviselhetetlen lesz a hadjárat döntő pillanatában. Husson szerint Mercœur hadserege először Radkersburg-ba megy és utána a pihenőhelyére, majd a herceg itt kapja meg a hírt Kanizsa feladásáról hat nap múltán. Ezt követően a sereg Körmendre megy, majd 13 nappal később Mosonmagyaróvárra távozik, ahol a csapatok elbocsátásra kerülnek.⁵⁵⁴ Bongars szerint Mercœur csapatainak néhány részleges siker után kell visszavonulniuk.⁵⁵⁵ A vezetők egyet nem értése, csapataik számszerű hátránya és egy 300 szekérszámú élelmiszerszállítmány elvesztése a legfőbb oka a visszavonulásnak, amely különösen nehéz körülmények között zajlik. Mercœur hatékonysága ugyanakkor nem meggyőző Kanizsa előtt, legalábbis a jelenlévő számos megfigyelő szemében és a fontos vár elvesztése nagy aggodalmat kelt körükben. Hadjáratának rossz kimenetelét leginkább a herceg és a császári hadsereg többi vezére között kialakult rossz kapcsolatnak tulajdonítják, mintha a pápai lázadás nyomán egy „francia” vezérrel szembeni általános gyanakvás alakult volna ki, amely elkerülhetetlenül vonzotta maga után ezt a vereséget. Kanizsa főkapitányának, Georg Paradaiser-nek kell az

---

⁵⁵¹ Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, Eggenberger, 1863. 96.

⁵⁵² Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 313.

⁵⁵³ Mercœur három kürasszír századát Tilly vezette, mint Mercœur helyettese. Ezek a harc közepén érkeztek meg az oszmán haderő és Mercœur csapatai közé.

⁵⁵⁴ Husson: *Discours véritable des choses qui se sont passées aux armées de Hongrie en ces dernières années, 1599, 1600, 1601, 1602, 1603 et 1604*. Angers, A. Hernault, (s. d.), 32.

⁵⁵⁵ *Lettre de M. De Bongars à Monseigneur de Boisdapuin, De Francfort, le premier jour de l'an 1601*. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 3348. fol. 145.

igazságszolgáltatás csapását elviselnie, mert a feladás minden felelősségét ráhárítják. A felelősök keresésén kívül e tanácskozás célja, hogy a vár oszmán kézből való visszavételére megoldás találjanak, amely a veszteség jelentőségét is mutatja. Ezt követően az 1601-es hadjárat valódi célja, ahogy ezt később látni fogjuk, az valójában már Kanizsa visszafoglalása.

Mercœur szemmel láthatóan mindent megtesz azért, hogy igazolja visszavonulását és bebizonyítsa, hogy helyében senki sem tudott volna jobban cselekedni. Nem tudjuk, hogy mi volt a célja Hannibal Matthey du Mont-nak, Mercœur titkárának a császári hadsereg visszavonulásának másnapján megírt „beszámolójával”.⁵⁵⁶ Valószínűleg védőiratnak szánja azzal a céllal, hogy megmagyarázza a „közvéleménynek” az akció bukásának okait. Ezt a feltételezést nem csupán a Reusner gyűjteményben való belekerülése támasztja alá, hanem az a tény is, hogy latinul íródik. Matthey du Mont eme elbeszélését majdnem betűről-betűre veszi át a lotaringiai költő, Alphonse de Rambervillers.⁵⁵⁷ Mégis meg tudunk figyelni különbségeket a két szöveg között. Mercœur titkárának igazoló szándéka már nem érhető tetten a Rambervillers féle változatban. Ő ugyanis inkább Mercœur dicsőítésére helyezi a hangsúlyt és azokra a nehézségekre, amelyeket a hercegnek le kellett küzdenie. Szövege végén ahelyett, hogy kritikát fogalmazna meg Mercœur vállalkozásának bukásáért a felelősök irányába, Rambervillers egy perzsa követség látogatásáról tesz említést. Ezután kiemeli Kanizsa elvesztésének súlyosságát.

*Kanizsa városának elfoglalása nagyon nagy jelentőségű volt. A törökök innen könnyen betörhetnek Ausztriában, sőt itt készülhet fel hadserege Bécs ostromára, ahogy ennek már híre járta.*⁵⁵⁸

Elbeszélését egy általános buzdítással fejezi be, amelyet a keresztény fejedelmekhez intéz, akiknek épp ideje lenne megérteni, hogy a török előrenyomulást csakis a keresztény erők összefogásával lehet megghiúsítani.

---

⁵⁵⁶ Hannibal Matthey du Mont: Expeditionis Christiani exercitus ad Canisam Diarium anno 1600. Hannibal Matthey du Mont ex consiliis privatis excellentissimi Ducis a Mercurio eiusdemque Secretarius in campo Raachelsperg [Radkersburg] ad Murm die 25. Octob. anno 1600. In: Reusner, *Rerum memorabilium*, 326-336.

⁵⁵⁷ Alphonse de Rambervillers: *Discours de ce qui s'est passé en l'armée des Chrestiens en Hongrie contre le Turc, en la présente année 1600*. Paris, De l'imprimerie de P. Chevallier, au mont S. Hylaire. cc. 1600–1610.

⁵⁵⁸ Rambervillers, *Discours*, 16.

A pozsonyi országgyűlés 1601 januárjában minden segítséget megszavaz a török offenzívák ellen.⁵⁵⁹ II. Rudolf követséget küld továbbá VIII. Kelemen pápához, valamint az európai uralkodókhoz, hogy a csapatok biztosításán túlmenően pénzösszegekkel is támogassák az újabb hadi vállalkozást. 1601 tavaszán Mercœur herceg Franciaországba való közeleli visszatérésének híre továbbra is hallható, Bécsben szerződésének újratárgyalása folyik annak érdekében, hogy alkalmazását meghosszabbítsák a császár szolgálatában. A tárgyalások nehéznek ígérkeznek a herceg anyagi követelései miatt, aki jövőbeli szolgálatainak árát a lehető legfőbb akarja emelni.⁵⁶⁰ Török oldalról Ibrahim nagyvezír helyzetét súlyosbítja az élelmiszer-utánpótlás akadozása, s az ennek következtében kialakuló katonai fegyelmetlenség. Báthori Zsigmond visszatérésével korántsem látszik stabilizálódni Erdély helyzete sem, Havasalföld és Moldva is elszakadásra törekszik, sőt a krími tatár kán II. Gázi Giráj (1588–1596, 1596–1607) is egyre inkább kivonja magát az oszmán befolyás alól. Európa nyugati részén is aggasztó változások történnek az Oszmán Birodalomra nézve. II. Fülöp spanyol király 1598 májusában felesküszik a vervins-i békére, s ezzel Franciaország békét köt a szultán régi ellenségével. IV. Henrik szintén megegyezik I. Károly Emánuel savoyai herceggel a vervins-i békeszerződéshez hasonló tartalmú lyoni békében 1601. január 17-én.

Császári oldalról a székesfehérvári hadjárat utolsó előkészületei éppen olyan akadályokba ütköznek, amelyek már az előző évben is gondot okoztak: elégtelen élelmezés, alulfizetett és elégedetlen katonák és tisztek, nehezen toborozható csapatok. A többi szükséges intézkedés is nehezen kivitelezhető, mivel a bécsi hadikincstár már-már szokásosan üres. A sikertelen kanizsai hadjáratból levonva a tanúságot, Mercœur mindent megtesz azért, hogy a hadsereg ellátmányozása jól szervezett és biztosított legyen még a konkrét hadműveletek előtt, s a problémák megoldását februártól kéri Mátyás főhercegtől. Erre a célra 400 szekérnyi „rendkívüli” ellátmányt kér, azonban az újabb teher panaszra indítja az ellátmány megadására kötelezett magyar vármegyéket, akik már a korábbi hasonló beszolgáltatások miatt nagyon meg voltak terhelve. Ráadásul nem csupán az ellátmány hiányzik a hadjárat

---

⁵⁵⁹ Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád (Szerk.): *Magyar országgyűlési emlékek. 1598–1601.* 9. köt. (Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitalia regni Hungariae). Budapest, Ráth Mór, 1885. 447–469.

⁵⁶⁰ A tárgyalások menetéről és a kialakított feltételekről lásd: Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 336–341.

előtt, hanem a herceg a határ menti várak felszereltségét is nagyon hiányosnak ítéli, s a helyzet orvoslására a helyi hatóságokkal való együttműködés sem tűnik egyszerűnek.⁵⁶¹

Az 1601. évi támadás céljait tekintve abban egyetértés uralkodott a császári vezetésben, hogy mindenekelőtt Kanizsát kell mindenképpen visszaszerezni. Mercœur herceg azonban úgy vélte, elsősorban Buda és Székesfehérvár legyen a célpont, és csak e várak bevétele után javasolta Kanizsa ostromát. Ez szöges ellentétben állt a Kanizsa visszavívására indult keresztény sereg főhadparancsnoka, Ferdinánd főherceg akaratával, aki stájer birtokaira tekintettel Kanizsa mielőbbi visszaszerzését óhajtotta, VIII. Kelemen pápával egyetemben. Maga az uralkodó is hajlik Mercœur tervére, de Ferdinánd főherceg miatt Kanizsa visszavételét sem késlelteti.

Damad Ibrahim⁵⁶² nagyvezír először békét kér a német-római császártól, s Rudolf a támadás előkészületeire kiadott parancsa mellett nem zárkózik el a tárgyalásoktól. Ibrahim nagyvezír a tárgyalások előkészítésével és lefolytatásával kethüdáját (avagy másképp Kahya, Kiaja, TicaHYa) Mehmedet⁵⁶³ és Kodzsa Murád dijárbekiri beglerbéget bízta meg. A tárgyalásokon részt vesz ezenkívül a budai pasa, Mankirkuszi Mehmed (Menkurusi Mohamed)⁵⁶⁴ is, aki előbb közvetítői, később megbízotti szerepet lát el. Ibrahim nagyvezír halála bizonyos zavarokat okoz a török hadvezetésben,⁵⁶⁵ utódja, Jemisci Haszán némi késlekedés után csak augusztusban indul el Magyarországra.⁵⁶⁶ E tárgyalások azonban csak taktikai hadműveletek, amellyel a török hadsereg időt akar nyerni az új vezér megérkezéséig.⁵⁶⁷

A császár türelmetlen Mercœur késlekedése miatt,⁵⁶⁸ a herceg többszöri sürgetésre is csak szeptember elején csatlakozik a hadseregéhez.⁵⁶⁹ Mátyás főherceg alapvető célja Buda

---

⁵⁶¹ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 349.

⁵⁶² Dámád Ibrahim pasa (?-1601): bosnyák származású államférfi. III. Murád szultán Ajse nevű lányát kapja feleségül. 1596 és 1601 között kisebb megszakításokkal nagyvezír. 1596-ban, 1599-ben és 1600-ban részt vesz a magyarországi hadjáratokban. Legjelentősebb haditette Kanizsa bevétele 1600-ban.

⁵⁶³ Mehmed kethüda (vagy kiaja) részt vett Kanizsa 1600-ban történt ostromában. Dámád Ibrahim pasa helyettese, a Székesfehérvár melletti harcokban esett el 1601. október 15-én.

⁵⁶⁴ Mankirkusi Mehmed pasa (?-1601). Budai pasává 1601. április végén nevezik ki, s szintén október 15-én esik el. Lásd: Gévy Antal: *A 'budai pasak*. Bécs, Stauss Antal' özvegye, 1841. 21.

⁵⁶⁵ Hadnagy Szabolcs–Papp Sándor: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. *Aetas*. 18. (2003) 2. 123.

⁵⁶⁶ Hadnagy–Papp, 127.

⁵⁶⁷ *La Deffaicte des Turcs*, 4-5.

⁵⁶⁸ Chantilly, Ms. 1A 38. Fol. 43r-v.

⁵⁶⁹ *La Deffaicte des Turcs, par Monseigneur le Duc de Mercoeur, lieutenant General de l'Empereur. Avec la prise d'Albe-regale ville capitale de la basse Hongrie occupée par le Turc depuis 58 ans*. Paris, Rolin–Foucault, 1601, 7.

bevétele,⁵⁷⁰ de egyelőre erről le kellett mondania, mivel a magyarországi legnagyobb oszmán tartomány fővárosának őrsege túl nagy volt saját hadseregének 18.000 fős létszámához és lehetőségeihez képest.⁵⁷¹ Székesfehérvár ostromával egy időben Hermann Christophe Russworm figyelemelterelési hadműveletbe kezd Esztergom körül, s csak ezután csatlakozik a főhadsereghez az ostromlott város előtt. Annak ellenére, hogy szeptember elején az események felgyorsulnak, a császári hadsereg állapota továbbra is sok kívánnivalót hagy maga után. Nem tudják például magukkal vinni az összes nagy kaliberű tüzérségi fegyvert a megfelelő számú igásló hiányában, s az előrelátott ellátmányozási problémák a hadjárat kezdetétől jelentkeznek. Mercœur, aki magyarországi szereplése idején a korábbiakhoz képest sikeresebb hadvezérnek mutatkozik, ügyes hadicsellel kezdi tevékenységét. Elhíreszteli, hogy Buda ellen készül, így Mohamed budai pasa Székesfehérvár helyőrségének nagy részét Budára rendeli, a várban csak alig 8–900 török katona marad, helyükbe viszont vagyonukat és életüket féltő török és zsidó kereskedők települnek át Budáról – vesztükre.⁵⁷² A herceg az ostrom megkezdése előtt a mocsárral védett külvárosok elfoglalására küldi embereit, a Simontornya felőli oldalról indul Jean de Nettancourt, Vaubecourt bárója (?–1642), s Győr felől Jean Tserclaes de Tilly (1559–1632). Mercœur taktikus elképzelését mutatja, hogy a város éppen ama oldalairól indítja a támadást, amelyek az ingoványos talaj védelme miatt nem kaptak nagyobb létszámú őrseget.⁵⁷³ A mocsár felől érkező támadás meglepi az oszmán védőket, hiszen Székesfehérvárt a környező „Ingovány” és „Sóstó” tették félelmetes erősséggé. Az ostromló főereg szeptember 9-én ér a város alá, ugyanezen a napon a császári hadsereg megkezdte magát sáncokkal (*circumvallatio*) körbevenni, és néhány század a környékbeli török várak bevételeire indul. Már másnap megindul a vár és a külvárosok szabályos ostroma. Mercœur, a műszaki és

---

⁵⁷⁰ Montreux, *Histoire universelle*, 737.

⁵⁷¹ Montreux és további korabeli francia nyelvű források szerint Székesfehérvár ostromának legelején a császári-királyi sereg létszáma 18.000 fő volt az öt-, hatszoros oszmán túlerővel szemben. Lásd: Montreux, 739., 750.; *La Deffaicte des Turcs*, 6. A hadsereg létszámára vonatkozóan bár igen eltérő számadatok láttak napvilágot, Montreux adata több becslés szerint is korrekt lehet. Lásd: Rázsó, 151.; Bagi, 109.; Hatházi Gábor: Csókakő, a török végvár. In: Béni Kornél (Szerk.): *A 700 éves Csókakő*. Csókakő, Csókakő Község Önkormányzata, 1999. 61.

⁵⁷² Montreux, *Histoire universelle*, 736.

⁵⁷³ Székesfehérvárt a következőképp írja le Montreux: „Ez a város is, mint a magyar városok többsége, mocsár mellett fekszik, amely egyik oldalról védelmezi, ezen a helyen nyolc mérföld szélesen, a másik oldalon falakkal jól ellátott, megerősítve meredek sáncokkal, támasztékokkal, lecsapásokkal, árokellenlejtővel és mellvédekkel. [...] Ennek a városnak a külvárosait is erős falak védték: a kövek és a föld közé hatalmas fagerendákat építettek be, hogy ellenállóbb legyen az építmény, és hogy az ellenség számára bevehetetlen legyen. [...] Ezek a különféle egymásba illesztett alapanyagok úgy vannak összeállítva, hogy az ágyúlövést is kibírják: csak lyukat ejt rajtuk és nem omlik össze.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 737–738.

tüzérségi ügyek kiváló szakértője ostromármokokat ásat, töltéseket készített, megkezdte a gyengébb újváros körül húzódó vizesárok betömítését. Hiányolja azonban Nádasdy Ferenc jelenlétét, aki igen jól ismeri az ostromlott várat és ezért hasznosan tudná őt segíteni, a dunántúli kerület főkapitányaként hatékonyabban léphetne fel a parancsnoksága alatt álló vármegyéktől a császári tábor élelmezéséért

A két párhuzamos hadművelet – Kanizsa és Székesfehérvár –⁵⁷⁴ nehézséget okoz Mercœur hercegnek. Lovasságának egy részét visszavonják Székesfehérvár alól, hogy Ferdinánd segítségére legyen, minek következtében Mercœur még az ostrom megszakításával is megfenyegeti Mátyás főherceget.⁵⁷⁵ Mercœur pénzhiányra is panaszkodik, ami hátráltatja az ostromot, mert hatalmas erőfeszítéseibe kerül, hogy előteremtse a pénzt az árkászok (*Schanzknecht*) kifizetésére. Szeptember 12-én éjjel döntő fordulat áll be az ostrom menetében. Feltehetően Mercœur nevéhez fűződik az az ötlet, hogy a szinte megközelíthetetlennek látszó két külvárost – Szigetet és a budai oldalon fekvő Rácvárost – a mocsarakon átkelve éjjeli meglepő támadással elfoglalják,⁵⁷⁶ a megvalósítás viszont egyértelműen Russworm érdeme. Vaubecourt Győr után ismét petárdát alkalmaz,⁵⁷⁷ ezúttal azonban a siker elmarad, sőt súlyosan meg is sebesül. A roham persze így is eredményes, s a Sziget csakhamar a felmentő sereg kezébe kerül, s hasonló sorsra jut még ugyanezen éjjel a többi külváros is. Ezzel Székesfehérvár sorsa megpecsételődik. Szeptember 14-i feljegyzéseiben Mercœur leírja a város külvárosainak bevételét. Ebben olyan részleteket találunk, amelyekből meg lehet tudni, hogy jól működött együtt beosztottaival, és hogy a fontos katonai döntésekben egymaga hozta meg döntéseit.⁵⁷⁸ Az ostrom előkészületeinek során készített rajzai szakértelméről és előkészületeiről árulkodnak.⁵⁷⁹ A siker után a herceg a várhoz közelebb viszi táborát. Ekkor a török helyőrség mintegy 800 emberből áll a foglyul esett védők elbeszélése szerint, akik azt is elmondták, hogy teljesen meglepte őket ez a császári támadás, olyannyira, hogy nem is volt elegendő lőszerük és élelmük. Buda, Belgrád és Bosznia parancsnokaitól kértek erősítést. Mercœur – mivel egyedül szeretné befejezni az ostromot – nem javasolja a főhercegnek, hogy a táborba jöjjön Mátyás biztonságára

---

⁵⁷⁴ „Ferdinánd főherceg, az egykori spanyol király sógora egy sokkal nagyobb létszámú sereggel ostromolta Kanizsát, amelyben a spanyol és a pápai seregek is részt vettek a mantuai herceg vezetésével.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 739–740.

⁵⁷⁵ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 351.

⁵⁷⁶ Montreux, *Histoire universelle*, 737–738.

⁵⁷⁷ Op. cit., 738.

⁵⁷⁸ *Mémoires du Duc de Mercœur*, Hongrie, 1601. Chantilly, Ms. 1A 38.

⁵⁷⁹ Chantilly, Ms. 1A 38. s. n.

hivatkozva. Mátyás főherceg parancsnoki kompániájának tüzérlovasságát és muskétásait szeptember 18-án mégis Bécsből Győrbe küldi, és két nappal később maga is utánuk indul.⁵⁸⁰ Az ostrom azonban még néhány napig elhúzódik, mivel a törökök nem adják fel a várat. Szeptember 20-án délután 2 óra körül kezdődik az általános ostrom. A támadók rést ütnek a palotai kapun, s háromszori kísérlet után Adolf von Althan és Georg Andreas von Hofkirchen gyalogos ezredei betörnek a várba. Néhány óra alatt az ellenállás maradványait is letörik, s a fontos vár a császáriak birtokába jut. A főherceg szeptember 21-én este érkezik Mosonmagyaróvárra, ahol megkapja Székesfehérvár bevételének hírért.⁵⁸¹ Szeptember 22-én bevonul Győrbe, ahol 3 napig marad, hogy bevárja azt a kíséretet, amit Mercœur küld elé. Ezek a Russworm által vezetett csapatok szeptember 24-én érkeznek meg, több mint 200 szekérnyi fogollyal, vegyesen férfiak, nők, gyerekek. Közöttük van „Hassan Aga Begh”, Székesfehérvár török parancsnoka. További szekereken értékes kincseket és a hadsereg ellátmányozására hasznosítható élelmiszereket szállítanak.

A törököket váratlanul éri a meglehetősen késői, őszi időszakban megindult császári támadás, amikor seregük zöme Belgrádban tartózkodik. Azonnal erőteljesen reagálnak a csapásra: Mohamed budai pasa mintegy 30 000 emberével északról, Haszán nagyvezír helyettese hasonló vagy nagyobb sereggel délről indul a rendkívül fontos vár visszafoglalására.⁵⁸² Mercœur most a válságos helyzetben is méltónak bizonyul hírnevéhez. A lehető legjobb megoldást választja, nem vonul vissza, mert ezzel a biztos kudarnak tenné ki a nemrég visszafoglalt Székesfehérvárt, s nem is zárkózik a falai közé, mert akkor serege mozgásképtelenné válva, élelmezési és utánpótlási nehézségekkel megterhelve előbb-utóbb áldozatul esne a török túlerőnek. Kb. 13 000 főnyi seregével, melyhez szeptember 27-én Mátyás főherceg is csatlakozik, Székesfehérvár közelében, a palotai úton rendezkedik be védelemre. Szeptember 26-án Mercœur parancsnokai tanácsára és a térségben kialakult esős hideg rosszidő miatt a táborát Székesfehérvár alól Csókakő irányába viszi, ahol a hadsereg könnyebben tud fát és takarmányt találni. A hadsereg végül október 3-ig marad ebben a táborban. Szeptember 28-án ide érkezik meg Siegmund Friedrich de Trautmansdorff, Ferdinánd főherceg küldötte is, hogy főként lovassági segítséget kérjen a Kanizsát ostromló hadsereg számára. Mátyás a Bécs mellett állomásozó 1000 frank lovast küld ide és további segítséget ígér arra az esetre, ha az ellenség körülzárna Kanizsát.⁵⁸³ Szeptember 29-én a

---

⁵⁸⁰ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 354.

⁵⁸¹ Ibidem.

⁵⁸² Hatházi, 62.

⁵⁸³ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 355.

főherceg – Mercœur kíséretében – Székesfehérvárra látogat, hogy a várost megtekintse és megnézzé az ostrom következményeit, ahol az árkokat, a sáncokat és a várost siralmas állapotban találja. Ekkor történik, hogy a törökök véletlenül vagy szándékosan – erre vonatkozóan igen eltérően nyilatkoznak a források – felgyújtják az egykori királyi palotát,⁵⁸⁴ s a tűz áterjed az egész városra. Több tucat hajdú és német gyalogos a tűz áldozata lesz, s szinte az egész város leég. A néhány nappal azelőtti büszke és virágzó város helyett csak üszkös romok jutnak a császáriak kezébe, amely romhalmaz rövidtávú újjáépítésére remény sincs. Ez végül is döntő módon hozzájárul Székesfehérvár egy év múlva bekövetkező újbóli elvesztéséhez.

A császári sereg gyengítésére irányul – a törökök részéről – Mercœur herceg eltávolítására tett kísérletük, amelyre a francia király törökökkel fenntartott szövetsége szolgáltat alapot. Mercœur szolgálata egyébként már korábban is megzavarta a Portával szembeni barátságos francia politikát. Így például már a herceg 1599-es vállalkozása alkalmával IV. Henrik minél előbb igyekszik tájékoztatni konstantinápolyi követét, Savary de Brèves-et:

Mercœur herceg utazása annyiban volt különleges, hogy csupán azért ment Magyarországra, hogy a királyságtól távol maradhasson és már vissza is tért onnan, ahol nem tett semmit és nem is szándékozik oda visszatérni.

Majd így folytatja:

*Ha azonban észreveszem, hogy más szándékai is vannak, el fogom téríteni attól, amennyire csak tőlem telik, mert megvallom önnek, semmi szándékom sincs szakítani az oszmán nagyúrral.*⁵⁸⁵

Amikor Philippe Emmanuel másodszor is II. Rudolf szolgálatába áll, akkor a király megírja a követének, hogy „nem nagyon örül neki, hogy nem tudja Mercœur herceget onnan visszahívni, ahová elment”, de beismeri, hogy azért is tehetetlen, mert a herceg „a császár uralma alatt áll, akinek az alattvalója”.⁵⁸⁶ Szintén ezzel hárítja el felelősségét, amikor III. Mehmed szultán a herceg visszahívását követeli tőle. Az uralkodó fent idézett sorai cáfolják a lelkes beleegyezéséről szóló képzeteket, amelyeket a hagyomány olyan előszeretettel tart

---

⁵⁸⁴ Montreux, *Histoire universelle*, 743.

⁵⁸⁵ IV. Henrik Savary de Brèves-nek, Párizs, 1600. április 8. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 4029. fol. 80v.

⁵⁸⁶ IV. Henrik Savary de Brèves-nek, Párizs, 1602. január 19. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 4029. fol. 10r.

életben. A törökök a szultán személyi orvosát, Barthelemy de Cœur-t küldik Párizsba követelésük érvényre juttatására, aki végül nem jár sikerrel.⁵⁸⁷ Eközben Mercœur a császári udvar teljes bizalmát élvez: október 2-án a főherceggel tart megbeszélést egy esetleges Buda vagy Pest elleni támadásról, s maga az uralkodó is támogatja elképzeléseit. A hadsereg parancsnokai azonban – tekintettel az ellenség erejére és felkészült védekezésére – ellenzik a nagyvolumenű akció megindítását. A császári haderő ugyanis csak 15.000 emberből áll és ez is csökkenő létszámot mutat, mivel Esztergom őrségét meg kellett erősíteni, Székesfehérvárt pedig meg kellett védeni. Ráadásul az egyes birodalmi körzetek által küldött ezredek rendes szolgálati ideje a végéhez közeledik. A császári futárok által elfogott ellenséges katonák vallomásai és a Budáról érkező hírek Mehmed kethüda hadseregének fenyegető érkezését erősítik meg. A császári hadsereg vezérkara Székesfehérvárra megy, s Mátyás főherceg október 3-án parancsba adja a város megközelítését, hogy jobban tudják biztosítani a védelmet, az ellátást és a romos vár felújítási munkálatainak folytatását. Ugyanakkor Gotthard von Stahremberg ezredes vezetése alatt 1500 osztrák gyalogost tesz ide őrségbe és minden ezredből további egy századot addig is, amíg az uralkodó végleges kormányzót és rendes helyőrséget nem jelöl ki. A következő napokban hírek érkeznek a nagyvezír hadseregének érkezéséről is, amely a foglyok elmondása szerint 80-100 000 emberből áll.⁵⁸⁸ Ezek a hírek végleg meggyőzik Mátyás főherceget arról, hogy Ferdinánd segítségére siessen. Előreküldi Mercœur, Sulz-ot, Nádasdyt és Batthyányt a várba,⁵⁸⁹ hogy az ostrom utolsó előkészületeit figyelemmel kísérjék, amíg Russworm az oszmán hadsereg előcsapatai ellen vezet néhány századot. Az összecsapások déltől délután 3 óráig tartanak, miközben az oszmán hadsereg főereje letáborozik a császári hadsereg és a város között. Napnyugta után Mercœur szerencsésen visszatér a városból a táborba. Az oszmán tábor kétszer olyan nagynak tűnik, mint a császáriaké, ráadásul az oszmán hadsereg jelentős tábori tűzérsséggel rendelkezik, körülbelül 50 darab ágyúval. Az oszmánok Székesfehérvár elestének és Kanizsa ostromának hírére – valószínűleg időhúzás szándékából – ismét felajánlják a béketárgyalások felújítását Mehmed kethüda révén. Jemisci Haszán közben útnak indít egy csapatot Székesfehérvár felé, ahová október 9-én érkezik meg. A több napon át folyó – a Móri-völgy csaknem 20-25 km-es szakaszán végighullámló – hadmozgásokban, s

---

⁵⁸⁷ A követség történetéről lásd: Michel Baudier: *Inventaire de l'histoire générale des Turcs depuis l'an 1300*. Paris, S. Chapelet, 1617. 602.

⁵⁸⁸ Károly János: *Fejér vármegye története*. 2. kötet. Székesfehérvár, Fejérvármegye közönsége, 1898. 524.; Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 356.

⁵⁸⁹ Montreux, *Histoire universelle*, 754-755.

részütközetek után a két sereg a Bakony déli lábánál, a Sárrét mocsarainak északi peremén csap össze október 10-én, 13-án és 15-én.⁵⁹⁰

Október 10-én a város körüli mocsáron átvezető út ellenőrzéséért folytatott csaták egész nap folytatódnak egészen késő éjszakáig. Mercœur is részt vesz benne a Russworm akciójának megsegítésére küldött német és magyar lovasság irányításával. Végül az ellenséget viaszorítják, de az összecsapás nyomán a császári vezetők tudomást szereznek a török foglyoktól arról, hogy az oszmán hadsereget Jemisci Haszán pasa vezeti, és hogy 7000 janicsár van sorai között agájuk vezetése alatt.⁵⁹¹ További magas rangú oszmán katonai vezetők is találhatók a hadseregben, így a „görögországi beglerbég” (ruméliai), a boszniai pasa, a „karamániai beglerbég”, a budai pasa, „Defterdar pasa” és „Mehmed Tihai”, 500 pápai francia „áruló” közöttük száz lovas. Október 13-a a csata legválságosabb napja, amikor az oszmánok teljes erővel támadnak. Megszállják a környező dombokat, s innen ágyútűzzel jelentős pusztítást okoznak a császáriaknak, s maga Tilly is megsebesül, amikor egy vezetése alatt lévő sáncot elfoglalnak.⁵⁹² Russworm bátor ellentámadása azonban röviddel azután megtisztítja az ellenségtől a keresztény tábor közvetlenül uraló dombokat. A Russworm által vezetett gyalogság és a Mercœur által irányított lovasság egyesült ostromával sikerül visszaverni az ellenséget a jelentős veszteségeket ellenére. Mátyás főherceg nem mulasztja el megjegyezni Mercœur bátorságát és jó vezetését a hadművelet alatt, s a nehéz nap végén táborát olyan helyre vezényli, amelytől kellőképpen messze esnek a hegyek, hogy ilyen támadás ne történjen többé.⁵⁹³

A helyzet azonban tarthatatlanná válik, így másnap az egész sereg felkerekedik, s néhány kilométert visszavonul más tábor keresve magának. A visszavonulást a törökök természetesen állandóan zavarják, de eredményt mégsem sikerül elérniük, mivel a császári hadsereg döntő taktikai fölénye mindjobban kidomborodik. Nehéz körülmények között harcolnak, de Mercœur higgadtsága és tapasztalata, Russworm vakmerősége, s valamennyi német, magyar és francia katona önfeláldozása megmenti a császáriakat. Jóllehet, a törökök is bátran és önfeláldozóan küzdenek, és ezekben a napokban vezérek is aktívan és ötletesen irányítják hadmozdulataikat, az európaiak döntő harcászati fölénye miatt nem érhetnek el eredményt. Október 15. hadieseményeit a források különféle képpen adják elő. Istvánffy,

---

⁵⁹⁰ Hatházi, 61., 63.

⁵⁹¹ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 357.

⁵⁹² Montreux, *Histoire universelle*, 762.; Husson, 49.; Bagi, 147.

⁵⁹³ Montreux, *Histoire universelle*, 771.

Montreux és Husson nagy csatáról írnak, több ezer török halottal,⁵⁹⁴ valamint több török főtest halálával.⁵⁹⁵ Emellett a francia nyelvű források részletes említést tesznek egy török seregen belüli konfliktusról is,⁵⁹⁶ valamint egy görögországi kormányzóról *Queca*, *Qucca* vagy *Kuca* beglerbég pasa néven. Ez utóbbi szereplő éppúgy halálát leli az ütközetben a budai pasával együtt, ahogyan a többi elbeszélésben Mehmed kiaja (kethüda). Erős a kísértés a két személy – Mehmed kiaja és a görög beglerbég – azonosítására főként, ha azt vesszük tekintetbe, hogy sorsközösségük (konfliktus a nagyvezírral, fejesztés) mellett a *kiaja* és a *Queca* szavak hangzásában könnyű összeecsengést találni.⁵⁹⁷ Talán éppen e konfliktus nyomán a császári hadsereg másnap kedvező helyzetbe kerül, ráadásul sikerül magát úgy körülvennie, hogy védve legyen az ellenség támadásaitól. Miközben azonban a vidék többi várába – Veszprémbe, Palotára és Győrbe – vezető utak felügyeletét is megkapja, nagy érvágás számára egy Győrből érkező 300 szekérnyi élelmiszerszállítmány elvesztése.⁵⁹⁸ A következő napokban a törökök Székesfehérvár külvárosai ellen intéznek néhány erőtlenséget, de teljes erejüket nem tudják latba vetni, mivel Mercœur hada – bár 10 000 főre fogyatkozva – még mindig néhány kilométerre Székesfehérvártól állomásozik, s leköti az ellenséges főerőket. A keresztény győzelem áraként a csatatéren marad a magyar végvári világ új nemzedékének több nagy reménysége, így az ifjabb Batthyány Kristóf. Meg kell továbbá említenünk Brindisi Szent Lőrinc (1559–1616), tudós kapucinus szerzetes nevét, akinek hősiességének magatartása nem kis mértékben befolyásolta a csata kimenetelét.

A csatározások császári győzelemmel zárulnak, a császári hadsereg bebizonyítja döntő taktikai fölényét a törökkel szemben. A rendkívüli élelmiszer- és ivóvízhiány, valamint a zord időjárás mégis próbára teszi a keresztény katonák minden erejét. Haszán pasa

⁵⁹⁴ Istvánffy Miklós: XXXII. könyv. In: Benits Péter (sajtó alá rend.): *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*. 25-34. könyv, 35-38. könyv. 3. köt. Budapest, Balassi, 2009. 382–383.; Montreux, *Histoire universelle*, 789.; Husson, 61.

⁵⁹⁵ A csata krónikáját Gróf Giovanni Marco Isolano ezredes leírásából Benda Kálmán közli. Lásd: Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról (1594–1602). *Hadtörténelmi Közlemények*, 30 (1983) 4. 675. A csata anoním török krónikásának tanúságtételét Sudár Balázs tolmácsolja. Lásd: Sudár Balázs: Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2006) 4. 1042–1043.

⁵⁹⁶ A török seregen belüli konfliktushelyzetről több francia forrás is beszámol. Ezzel szemben Pecsevi Ibrahim éppen ezeket a híreszteléseket cáfolja: „Némelyek azt beszélték, hogy a boldogult neheztelt Mehmed kehájára s azért azt akarta, hogy elvesszen és ez okból nem is ment harczba. Sőt Haszán Bejzade még a történelmében is így adta elő az eseményt. A felséges Isten a tudója, hogy a kik ezt mondják, a legnagyobb rágalmat terjesztik.” Lásd: Karácson Imre (Szerk.): *Pecsevi Ibráhim tarikhjából*. Török történetírók. 1566–1659. 5. köt. Budapest, Magyar Tud. Akadémia, 1916. 161.

⁵⁹⁷ Sahin-Tóth Péter külön személyként említi őket. Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 357.

⁵⁹⁸ A magyarruhába öltöző törökök cseléről részletesen ír Husson és Montreux beszámolója. Lásd: Husson, 60.; Montreux, *Histoire universelle*, 787.

hadseregének visszavonulását katonáinak elégedetlensége sürgeti, akik elvesztették minden hitüket a győzelemben és ráadásul régóta nem kaptak fizetséget. A kikérdezett török foglyok és a szökevények egybehangzóan azt állítják, hogy a nagyvezír visszavonulása nincs messze. Mátyás főherceg összehívja tisztikarát, közöttük Mercœur herceget, hogy kikérje véleményüket. Russworm tábornagy azt javasolja, hogy támadják meg az ellenséget, azonban Mercœur és a többi vezér túl veszélyesnek ítéli ezt a tervet. A főherceg tehát úgy dönt, hogy hadseregével a táborban körülárkolván várja meg a törökök visszavonulását. Október 25-én a török sereg visszafordul,⁵⁹⁹ egy részük a nagyvezír vezetésével Kanizsa megsegítésére indul, a katonák azonban november hetedikén Szigetvárnál fellázadnak, kiereszkedve ezzel a téli szállásra való vonulást. Haszán pasa szándéka az volt, hogy hadseregének legnagyobb részét Pesten és más határ menti várakban szállásolja el abból a célból, hogy a következő évben ismét Székesfehérvár, vagy idővel Esztergom ostromára indulhasson annak okán, mivel a táborában uralkodó közvélemény szerint lehetetlen lett volna Buda megtartása, Székesfehérvár visszavétele nélkül. Az ellenség visszavonulása után, a főherceg ismét összehívja a legfőbb hadvezéreket, hogy kikérje véleményüket az új helyzet teendőiről. Mindnyájan egyet értenek abban, hogy a lehető legjobban meg kell erősíteni Székesfehérvárt, elégséges helyőrséget kell állítani, továbbá ágyúkkal és élelemmel kell ellátni. A főherceg ehhez valóban hozzálát és kéri az uralkodót, hogy tegye meg a vár megerősítéséhez és rendszeres ellátásához szükséges intézkedéseket, hiszen minden bizonnyal jövő tavasszal ismét ostromnak lesz kitéve. Székesfehérvár új megerősítési tervének az előkészítéséhez a főherceg kikéri az összes helyszíni „erősítési szakértő” véleményét, közöttük Mercœurét is.⁶⁰⁰

Október 27-én és 28-án a császári sereg nem mozdul. A főherceg a Győrből küldött élelmiszerszállító szekereket várja, mert a tartalékok érkezése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Kanizsa ostromához erősítést tudjanak küldeni. Ez idő alatt a főherceg végre hálaadó misét tud celebráltatni a város visszaszerzéséért a székesfehérvári Szent Péter templomban. Husson és Montreux elbeszélése szerint ekkor kapja meg Mercœur a város díszkulcsát, amit később a nomény-i kastély leltára is említ.⁶⁰¹ Október 29-én a császári sereg elhagyja táborát és Várpalotán keresztül Veszprémbe indul. November 1-jén a tervekkel ellentétben a hadsereg nem tudja folytatni útját Pápa felé az erős hóesés miatt, csak november 2. és 4.

---

⁵⁹⁹ Husson, 62.; Montreux, *Histoire universelle*, 796.

⁶⁰⁰ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 359.

⁶⁰¹ Husson, 63.; Montreux, *Histoire universelle*, 797.; Chantilly, Ms. 1A 38.

között érkeznek meg Pápára. Sok katona és ló pusztul el útközben a hideg miatt és sok szekér és málha vesz oda az erdőkben. Husson így ír az embert próbáló körülményekről:

*Október utolsó napján a hadsereg a Pápától két mérföldre lévő erdőben táborozott le. Ezen az éjszaka annyi hó esett és olyan hideg volt, hogy több mint 2000 katona halt meg. Amikor pedig a zsoldosok végre tüzet találtak, nem lehetett onnan őket eltávolítani, ott haltak meg, mint a félig megsült állatok.*⁶⁰²

A katonák fáradtsága, a hideg és az élelmiszerhiány miatt nem tűr halasztást az ütőképes csapatok kijelölése, illetve a többi haderő lehető leggyorsabban történő elbocsátása, vagy téli szálláshelyekre terelése. Russworm parancsnoksága alatt 3 ezred és 1500 lovas indul Ferdinánd főherceg megsegítésére, a hadsereg többi része Győr felé folytatja útját. Mátyás főherceg és Mercœur november 12-én délben érkezik Bécsbe, fogadtatásuk ünnepélyes. Győzelmük híre igen széles körben elterjed még a Habsburg területeken kívül is, mivel a császári haderő ehhez hasonló sikert nem aratott Győr 1598. évi visszafoglalása óta.⁶⁰³ A siker azonban nem tart sokáig, 1601 végén az oszmán haderő csúfos visszavonulásra kényszeríti a Kanizsát ostromló császári hadat, s felkészülnek Székesfehérvár visszavívására is.

Mercœur még korábban jelezte, hogy sikere után szándékában áll néhány hónapra Lotaringiába és Franciaországba hazatérni. A visszaindulása előtt azonban Prágába megy bizonyára azért, hogy szolgálatának folytatásáról, bérezéséről és katonai terveiről tárgyaljon a következő hadjáratra vonatkozóan. Bécsi látogatása azonban elhúzódik, mert nem kap II. Rudolftól audienciát Prágába, s végül – nem lévén türelme tovább várni a császári meghívást – egyenesen Lotaringiába indul. Mikor a császár megtudja, hogy elégedetlenül távozik, egy megbízottat küld utána, hogy Linz-ből Prágába kísérje.⁶⁰⁴ 1602. január 15-én érkezik Prágába, január 18-án fogadja az uralkodó, s végül sikerül megegyezniük az újabb szerződése részleteiről. Már ekkor látszik, hogy az 1602-es hadjárat feltételei nem ígérkeznek jobbnak, mint az előző évben, s hogy a hadsereg nem fog összeállni hamarabb, mint 1601-ben. Mercœurnek tehát bőven van ideje Lotaringiába és Franciaországba utazni, mielőtt visszatérne Bécsbe. A prágai francia nagykövet Guillaume Ancel levelezésében

---

⁶⁰² Husson, 63.

⁶⁰³ Villiers levele d'Ossat bíborosnak, Velence, 1601. október 7.: „Székesfehérvár bevétele nagy hírnevet adott Mercœurnek, de úgy tűnik, mivel ezt írták nekem Prágából, ezt a vállalkozást elég könnyűnek tartották.” Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 18040. fol. 1002r.

⁶⁰⁴ Chantilly, Ms. 1A 38. Fol. 42r-v.

megtaláljuk a tárgyalása részleteit, azokat a tisztségeket és további juttatásokat, amiket kért.⁶⁰⁵ Eszerint egy német gyalogezreden felül, saját három lovasszázada mellé kért még hetet a Magyarországon és Erdélyben állomásozók közül.⁶⁰⁶ Érdekeinek további képviselőt Prágában személyes küldöttére bízta, és február 1-jén elindul vissza Franciaországba. Az uralkodó szokatlan gyorsasággal néhány nap múltán tájékoztatja Mercœur döntéséről, s felszólítja, hogy május elseje előtt térjen vissza Bécsbe. Ezzel szemben a herceg Ancel tudomására adja, hogy nem szándékozik visszatérni augusztus elejénél korábban, miután – tekintettel a hiányokra és II. Rudolf kabinetjének szorult helyzetére – biztos abban, hogy semmilyen komolyabb hadművelet nem lenne megvalósítható a császári hadsereggel e dátum előtt.⁶⁰⁷ Mercœur azonban váratlanul meghal. Betegségének tünetei, a gyengeség és a láz már az utazás alatt jelentkeznek. Amikor a herceg és kísérete megáll Nürnberg-ben, február 8-tól ágynak esik. Végül 1602. február 19-én hajnal kettőkor meghal. Mivel Nürnberg lutheránus császári városa, a hatóságtól kivételes engedélyt kell kérni, hogy katolikus pap mehessen be és adhassa fel a halott utolsó kenetét. Ez a jelenet kedvenc témájává válik Mercœur dicsőítőinek, akik ebben az Isten szolgálatára szentelt katolikus hős földi pályafutásának példaértékű végét látják. Halálának híre – a császári udvaron kívül – minden bizonnyal Magyarországon is nagy visszhangot kap. Annál is inkább állíthatjuk ezt, mert az Illésházy, Istvánffy és Wathay szövegeiből kirajzolódó kedvező Mercœur-kép arra enged következtetni, hogy a herceg jó kapcsolatot tartott fenn a magyar arisztokráciával és katonai elittel (Nádasdy Ferenc, Zrínyi György, Batthyány Ferenc). Mercœur magyarországi hőstettei irodalmi műveket és más művészeti formák alkotóit is megihletik, s rézmetszők, festők képi megjelenítéseinek témájául is szolgálnak.⁶⁰⁸

---

⁶⁰⁵ BnF, Fonds français, Ms. 18989. fol. 482r.

⁶⁰⁶ Ezekkel az adatokkal szemben Benda Kálmán szerint 2000 lovas feletti parancsnokságot kapja meg a császártól. Lásd: Benda, *Giovanni Marco Isolano*, 676.

⁶⁰⁷ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 366.

⁶⁰⁸ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 413.

NEGYPEDIK RÉSZ

4. 1 Mercœur irodalmi körei

A vallásháborúk időszakában a tudás hanyatlásáról szokás beszélni, s a 16. század végén valóban széleskörű tudatlanság uralkodik, de a tudatlanság nem minden esetben jár együtt a kultúra vagy az ízlés hiányával. A nemesség nagy része mégis úgy gondolja, hogy a dicsőségre és a fegyverforgatás veszélyeire született és csak ritkán adja fejét tanulásra, amely „a bátorságot megrontja”. Antoine de Laval, királyi geográfus (1550–1631) például a következő ismert és a korszakra jellemző anekdotát meséli el: látogatók érkeztek hozzá a kastélyába, akiknek többek között a könyvtárát is megmutatta. Este, amikor vendégei visszatértek szálláshelyükre, egy környékbeli kisnemesnek elbeszéltek aznap élményeiket. Könyvtárlátogatásuk hallatán emez így kiáltott fel: „micsoda, uraim, hát vannak neki könyvei?! pedig azt gondoltam, nemes ember”.⁶⁰⁹ Miközben ez az 1593-ban zajló történet jól példázza a századvég általános kulturális állapotát, a századfordulóhoz közeledve megfigyelhetjük az erkölcsök általános fejlődése nyomán a minőségi könyvek elterjedését és terjesztését, valamint a főnemesek irodalom iránti nagyobb elkötelezettségét. Egyre többen adják fejüket írásra is, amely az olvasóközönség és a mecénások által kiosztott irodalmi díjak délibábját csillantja meg szemük előtt. Ugyanakkor a reneszánsz irodalmi alkotások elemzésekor és értelmezésekor az egyik legnagyobb nehézség éppen abban rejlik, hogy nehezen tudjuk meghatározni, milyen olvasóközönségnek íródtak. Ebben az időszakban ugyanis kiszélesedik a királyi udvart, a mecénásokat, valamint a műveltebb köröket elárasztó alkotások olvasóközönsége, azaz megsokszorozódnak helyi kulturális központok.⁶¹⁰ Az irodalmi közeg és mozgalmak tanulmányozása sokkal kevésbé ismert a 16. század tekintetében, mint a többi korokra nézve. Ezt az aránytalanságot részben az magyarázza, hogy csak a 17. században jelennek meg azok az intézmények, amelyek a közeget felépítik (és a kutatók figyelmét felkeltik), miközben a 16. században csupán a kulturális központok számának növekedését láthatjuk, egyelőre az intézményi keretek nélkül. Sőt a koraújkori és a 17. század eleji magánkönyvtáraknak is igen kevés kutatást szenteltek. Mindazonáltal a kevés rendelkezésre álló adat megerősíti azt, hogy különösen

---

⁶⁰⁹ Antoine de Laval: *Desseins de professions nobles et publiques, contenant plusieurs traictés divers & rares: avec l'histoire de la maison de Bourbon*. Paris, Vve de A. L'Angelier, 1613. 36r.

⁶¹⁰ Gilbert Gadoffre: *La Révolution culturelle dans la France des humanistes*. Genève, Droz, 1997. 57.

nagy figyelmet érdemelnek azok a dokumentumok, amelyekből ezekre vonatkozóan következtetéseket tehetünk. Ilyen egyrészt a Mercœur herceg halálakor, 1602-ben felállított ingósági leltár,⁶¹¹ amely a vallásháborúk végén betekintést ad a herceg – tágabb értelemben egy magasrangú katonai parancsnok – könyvei és olvasmányai közé. Másrészt a korszak tekintetében szintén alapvető fontosságú forrás Nicolas de Montreux *Histoire universelle des guerres du Turc*⁶¹² hatodik könyvének végén olvasható szöveg, amelyben Mercœur herceg portréját festi meg. E dokumentumok tanúsága szerint Mercœur herceg nantes-i udvarában, a kor kozmopolita nagyvárosában jelentős kulturális központ épül ki, ahol megfordulnak olaszok, portugálok, spanyolok és maga a herceg a mecénás szerepét játssza. Olyannyira, hogy egyes történészek említést tesznek Mercœur hercegné által Nantes-ban fenntartott egyfajta „szalon”⁶¹³ létezéséről, amelyben Montreux és más még kevésbé ismert szerzők jöttek össze. E *szalonok* kétségkívül az új irodalmi irányzatok megerősödését segítik, miközben a kevésbé művelt rétegek igényeit a regények szolgálják ki. Különös jelentőséggel bírnak tehát ilyen irányú vizsgálódásaink annak érdekében, hogy tényszerűen tudjuk megfesteni Mercœur herceg kulturális bölcsőjét.

I. Ferenc idején kezd elterjedni Franciaországban a bölcs parancsnok, a művelt katona portréja, amelynek hagyományába a kortársak Mercœur-t is beillesztik. A 16. század utolsó harmadának jellegzetes társadalmi csoportja a fegyvereket még mindig szigorúan az irodalom elé helyező, mégis sokat olvasó és író katonai nemesség. Az emlékiratokat és verseket komponáló Mercœur tipikus példája ennek a rétegnek, amely katonai tevékenységére alapozva hivatali státuszát, származási és a családi kapcsolatai révén társadalmi helyzetét építi. Bár a 16. században a katonai életforma gyakran kapcsolódik az íráshoz, mégsem lehet összemosni a katona és az irodalmár személyét. Mindenekelőtt meg kell különböztetni a Cæsar mintájára író katonákat, akik irodalmi munkásságukat katonai tevékenységük szolgálatába állítják és a katonáírókat, akik számára az irodalom egyfajta sznobizmusba hajló esztétikai tevékenység. Nicolas de Montreux jellemzése alapján az

---

⁶¹¹ Olivier Poncet adta közre először nyomtatásban eme leltárt. Lásd: Olivier Poncet: Les lectures d'un chef de guerre catholique. Les livres de Philippe-Emmanuel de Lorraine duc de Mercœur (1558–1602), d'après l'inventaire du château de Nomény (1602). In: Buron–Méniel, *Le duc de Mercoeur*, 261-317.

⁶¹² Nicolas de Montreux: *Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques a la trefve faicte en l'annee 1606*. Paris, R. Fouet, 1608.

⁶¹³ A szalon olyan irodalmi társulás, amely csak a 18. században jön létre. Maga a „szalon” szó, szoba értelemben is csupán a 17. században keletkezik. A kultúrtörténészek először a 17. századra, majd a 16. századra vetítették vissza ezt a kifejezést, amely – véleményünk szerint – nem helytálló e századok tekintetében.

emlékiratait megíró Mercœur az első típushoz tartozik. Származása, kapcsolatai és karrierje folytán is főnemes, aki nem az irodalomtól várja felemelkedését, hanem ő maga „emeli fel” az irodalmat. A költészetet úgy műveli, mint a francia királyok, világi és gálans szórakozásképpen, mint ha egy társasjátékot játszana. Az utolsó Valois-k udvara, különösen III. Henriké – ahová ő is tartozott – a főnemesek és irodalmárok közötti találkozások elsődleges színtere volt. A művelt katona példaképe egyre inkább beférkőzik a katonai (született) nemesség körébe, ahogy fejlődik az udvari élet és élesedik a konkurencia a hivatali nemességgel, amely létjogosultságát a könyvekből szerzett ismereteire alapozza. A század végén születő államelméleti munkák megmutatják annak hasznát, amit a királyi hatalom húz az olvasmányokon kiművelt hadvezérekből, azaz a 16. század folyamán egyre inkább nyilvánvalóvá válik az irodalom haszna a politikában.

A Mercœur család bretagne-i pozíciójának megerősítését is nagymértékben elősegíti a nantes-i udvarban működő irodalmi kör.⁶¹⁴ Ennek tagjai – írók és költők – a Boulevardière (ma Briord) kormányzói palotában laktak. Ligapárti elkötelezettségükkel a hercegnek és a hercegnének ajánlották műveiket, s saját szájuk íze szerint írták meg az eseményeket. A bretagne-i kormányzó ügyének védelme, személyének dicsőítése többük számára helyet biztosított Mercœur közvetlen környezetében és udvarában. Ugyanakkor a Briord palotában élő művészekből hasznot húz a herceg is, írásaik erősítik kormányzói jogalapját, öregbítik hírnevét. Hugues de Gassion, Raoul Le Maistre, Pierre Biré a legismertebbek közöttük, akik pártfogójuknak hízelegve genealógiai családi szálakkal igazolják a lotaringiai gyökerek bretagne-i jelenlétét a korábban a Guise-ek számára ajánlott *Stemmatum Lotharingiae*⁶¹⁵ című munkából inspirálódva.

Mercœur herceg 1602. február 12-én bekövetkezett halála után a kiskorú leánya, Françoise de Luxembourg gyámság alá kerül. A felügyelet az atya féltestvérét, Éric de Lorraine (1576–1623), akkori verdun-i püspököt (1593–1610) illeti. A herceg halála után néhány hónappal, 1602. július 31-én kezdődik meg Mercœur születésének és fiatalságának színhelyén, a nomény-i kastélyában található javak leltára. A *Musée Condé de Chantilly* levéltárának 1A 38 jelzetű fondjának utolsó nyolcvan oldala alkotja ezt a jegyzéket, amely csupán töredékét képezi az itt található Mercœur-hagyatéknak, közöttük Mercœur herceg kéziratos

⁶¹⁴ Frédéric Joüon des Longrais: Le duc de Mercœur d’après des documents inédits. *Bulletin archéologique de l’Association bretonne*, Tome 13. (1894) 270.

⁶¹⁵ François de Rosières: *Stemmatum Lotharingie ac Barri ducum tomi septem, ab Antenore, Trojanorum reliquiarum ad paludes maeotidas rege, ad haec usque Caroli III, ducis Lotharingiae*. Parisiis, G. Chaudière, 1580.

feljegyzéseinek. A fondot képező iratok között olyan értékes hivatalos dokumentumok is találhatóak, mint a bretagne-i kormányzósága idejéről a IV. Henrikkel 1598 márciusában kötött általános és titkos rendelkezések, a rennes-i parlamentnek adott királyi utasítások, vagy a II. Rudolftól kapott levelek. A valószínűleg Párizsban tartózkodó Marie de Luxembourg, Penthievre hercegnőjének, Mercœur özvegyének távollétében az ingóságok leltárba vételét Henri Hellot, a nomény-i birtok főparancsnoka, Bastien Juillet, várúr és erdőmester, Claude Godefroy, polgármester, Jean Fourier, tartományi tanácsos, Charles de Beurges, lovászmester, a tartomány kormányzója és bailli-ja, végül Antoine Perrel, La Porte ura irányítja. Jelen vannak továbbá Pierre Lançon, főügyész és Lychard Godefroy, nomény-i kereskedő, a verdun-i püspök meghatalmazottja.⁶¹⁶ A leltár alapján szellősen bútorozott kastély képe rajzolódik ki, amely alátámasztja azt a feltételezést, hogy csupán a herceg ideiglenes lakhelyének helyszínén vagyunk. Tudjuk, hogy Mercœur 1575-től ideje nagy részét Párizsban, illetve a liga küzdelmei idején 1598-ig Bretagne-ban tölti, s gyakorlatilag Nomény-ben meg sem fordul az első magyarországi távozásáig (1599). További tulajdonában lévő ingatlanról is tudunk: az úgynevezett „Mercœur szállót” Nancy-ban még édesapja Nicolas de Lorraine, Vaudémont grófja vásárolja meg 1570-ben.

A leltárba vett tárgyak természete, értéke és mennyisége egy nemrégiben még Közép-Európában élt és harcolt, luxust kedvelő hadvezér alakját rajzolja ki. Egyes darabok történelmi értékűek, mint például Székesfehérvár városának kulcsa (*clefz de la ville d'Albelgrade*), amely más forrásokból⁶¹⁷ is kiolvashatóan kerül a herceg tulajdonába. Az ékszerek és a drágakövekkel díszített tárgyak értéke – csak a leltár elején található összegeket számítva is – több mint 17.000 tours-i livre, továbbá az ezüsttárgyak 165 tours-i livre összegét érik el. Már ez az érték is jelentősnek mondható, de bizonyos darabok a róluk készült becslés alapján egyértelműen remekművek. Ráadásul Mercœur szenvedélyes fegyvergyűjtő, amely kedvtelésének a kastély egyik termét is szentelte.⁶¹⁸ A leltárjegyzék legalább tíz oldalán fegyverei és szerszámai leírása emlékeztet arra, hogy tulajdonosa győzedelmesen harcolt a törökök ellen és nemcsak különleges, hanem csodás fegyverzetet

---

⁶¹⁶ Poncet, 263.

⁶¹⁷ „27-én Mátyás főherceg és Mercœur Belgrádba ment és misét mondatnak, ahol a város és a hadseregünk minden ágyúja díszlövést adott. A mise után a két herceg visszatért a hadsereghez. Mercœur elhozta Székesfehérvárból a város kulcsait és elküldte azokat városába Nominy-ba, Lotaringiába ajándékképpen.” Lásd: Husson, 63.; ill. „Mercœur e vidékről származó, otthonát díszítő győzelmi trófeái közé ki lettek függesztve ennek a helynek a kulcsai, mint dicsősége jelvénye, méltó a neves emlékezetre éppúgy, mint azok az eredmények, amelyekért küzdött.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 797.

⁶¹⁸ Vö. Montreux, *Histoire universelle*, 812. (rontott 804.)

zsákmányolt. Természetesen alapfelszereltségéről is tájékozódhatunk: 31 kopja, 53 szakállaspuska, 87 kard, nem is említve a pisztolyok, íjak, szablyák, alabárdok, szuronyok, és kardvasak sokaságát. Nomény kastélya egy egész hadsereget fel tudott volna szerelni, hiszen 450 frank értékben katonazubbonyok és 7 hordónyi puskaapor is összeírásra kerül. A remekművek viszont igazán különlegessé teszik a kollekciót, így például egy „törökös jellegű tör, rubinnal ékesítve, arannyal, gyémánttal és türkizzel gazdagított aranydíszítéssel, nyúl formájú markolattal” (180 écu), avagy „egy damaszkuszi acél élű török szablya ezüstözött arannyal díszítve, arannyal borított hüvelyben”⁶¹⁹ (50 écu). A hazánkban eltöltött hosszabb időszakra több további tétel is utal a leltárban, így a Magyar Királyság térképe [*une carte du royaume de Hongrie*], vagy a császár és Báthory Zsigmond beüvegezett viaszportréját magábafoglaló fadobozkák [*une petite bouette de bois dans la quelle y a le pourtraict de l'empereur, avec cire soubz vitres, une autre petite bouette de bois dans laquelle est représenté le pourtraict de Batoly de Transilvanie de mesme a celle cy-dessus*]. A Magyarországról hazahozott öltözékek sorába régi családi ruhadarabok is belekeverednek: „a császári sereg fekete bársony kabátja, arany- és ezüsthímzéssel, narancssárga selyem béléssel” (450 écu), „a Szent Mihály rend ezüsttel szőtt királyi palástja, karmazsinbársony-csuklyával, arany hímzéssel, mintás selyembéléssel” (500 écu),⁶²⁰ illetve egy igazi harci ereklyének számító „turbán fehér selyemcsíkkal”⁶²¹.

Mercœur szintén a nomény-i leltárjegyzékben részletezett könyvei⁶²² kapcsán felmerül a kérdés vajon koherens, állandó könyvtárról beszélhetünk, vagy csupán időszakosan összeállított gyűjteményről van szó. A kérdés nem véletlen olyan személy esetében, aki több mint két évet tölt távol attól a családi kastélytól, amely gyermekkorá színhelye. A leltár készítője azonban – sajnálatos módon – nem ír arról, hogy a lajstromba vett könyvek hol helyezkedtek el, amelyből talán arra lehetne következtetni, hogy több állomány került összesítésre, részben a kastélyban őrzött állandó gyűjtemény, részben pedig mindaz, ami Magyarországról hazakerült a fent említett bútorokkal és tárgyakkal. Mercœur dicsőítője és könyvtárosa, Nicolas de Montreux ír a herceg könyv- és olvasmányszeretetéről. Ahogy a későbbiekben majd látni fogjuk a herceg kedvelt olvasmányfajtáira vonatkozó véleményét a leltár nyomán meg tudjuk erősíteni, a számadatok tekintetében azonban igencsak hiteltelennek tűnnek becslései. Az 1602. évben készült leltár ugyanis csupán 337 kötet címét

⁶¹⁹ Chantilly, Ms. 1A 38 fol. 13r.

⁶²⁰ Chantilly, Ms. 1A 38 fol. 12v.

⁶²¹ Chantilly, Ms. 1A 38 fol. 13r.

⁶²² Chantilly, Ms. 1A 38 fol. 34v.–40r.

tartalmazza, amelyhez minden valószínűség szerint hozzá kell még számolnunk a bretagne-i és párizsi otthonában található további állományok anyagát. Montreux ezzel szemben azt állítja, hogy személyes tapasztalatból tudja, hogy pártfogójának 15 ezer kötete van, ha egy szerzőt csak egyszer veszünk figyelembe, s összesen 18 ezres nagyságrendű a kollekció. Montreux leírása azt is sejteti, hogy milyen elvek szerint lettek a könyvek rendezve a könyvtárban, hiszen maga az a tény, hogy ezt így meg tudja becsülni, azt feltételezi, hogy a könyvek tudományágak és ezen belül szerzők szerint lettek csoportosítva. Erre az értékes gyűjteményre Mercœur minden valószínűség szerint Pierre le Gallo kanonok (1509–1585) kiadására került híres könyvtárából tesz szert, amelyet Nantes városa nem tud megvásárolni az egyetem nyomatékos kérelmezése ellenére sem.⁶²³ Azonban egyetlen könyvtárról sincs tudomásunk ebből az időből, beleértve a legjelesebb humanistákat is, amely akárcsak a Montreux által említett számok egy harmadáról szólnának.⁶²⁴ Magának a királynak a könyvtára is alig éri el a 4500 kötetet IV. Henrik uralkodásának elején, a gyűjteményről híres Claude Dupuy ügyvéd kollekciója pedig 1882 nyomtatott kötetet tartalmaz.⁶²⁵ A karmelita Louis Jacob 1644-ben vette lajstromba korának könyvtárait, amely szerint az igazán nagy gyűjtemények legalább 4000 kötetel rendelkeznek.⁶²⁶ Montreux számadatát tehát nem szabad szó szerint vennünk, inkább annak érzékeltetésére használhatjuk, hogy a rangjabeli nemesekhez képest Mercœurnek nagyobb volumenű gyűjtemény volt birtokában. A könyvek helyi lotaringiai pénznemben (*gros de Lorraine*) becsült értéke viszont azt mutatja, hogy esetében inkább tudományos ismeretszerzést és kikapcsolódást célzó kiadásokról, mint reprezentációs célt szolgáló bibliotékáról beszélhetünk. Ráadásul a leltár több duplum könyvet is tartalmaz, amely ismét azt erősíti meg, hogy nem rendszeres használatban lévő koherens könyvtári állomány került a lajstromra, és hogy az összeírt könyvek részben öröklés, részben saját gyűjtés útján kerülhettek Mercœur tulajdonába. Mivel édesapja, Nicolas de Lorraine halálakor (1577)

---

⁶²³ Louis Grégoire: *La Ligue en Bretagne*. Paris, J.-B. Dumoulin, 1856. 204.

⁶²⁴ Mossóczi Zakariás a késő humanista értelmiség tipikus képviselője volt, aki a 16. századi Magyarország egyik legnagyobb könyvtárával (1587-ben 952 kötet) rendelkezett. Dudith András könyvtárát kortársai 5000 kötetesre becsülték. Lásd: Monok István: A bázeli könyvkiadók és a 16. századi magyarországi tudós könyvtárak. In: *„Mielz valt mesure que ne fait estultie”. A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*. Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2008. 224.

⁶²⁵ Jérôme Delatour: Les livres de Claude Dupuy d'après l'inventaire dressé par le libraire Denis Duval, 1595. Une bibliothèque humaniste au temps des guerres de religion. (Mémoires et documents de l'École des Chartes). Villeurbanne-Paris, Éd. de l'ENSSIB-École des Chartes, 1998. 34.

⁶²⁶ Louis Jacob: *Traicté des plus belles bibliothèques publiques et particulières qui ont esté et qui sont à présent dans le monde*. Seconde partie. Paris, R. Le Duc, 1644. 526.

készített leltár szintén rendelkezésünkre áll,⁶²⁷ megállapítható, hogy az atyai kollekció 120 kötetet tartalmazott, de csupán apró töredéke – mintegy negyven kötet – került bele az 1602. évi számadásba. Sajnálatos, hogy a kötetek nyomtatási évének feljegyzése híján nem lehet pontosan beazonosítani a Mercœur által tett vásárlásokat, azt azonban meg lehet állapítani, hogy Mercœur herceg élete során folyamatosan gyarapítja irodalmi műveit, s hogy vásárlásai a királyi udvarban való tartózkodásának időszakához (1575–1584, 1588) köthetőek leginkább. Könyvtárának ostrom- és hadelméleti, valamint az „aktuális” (azaz a korabeli) eseményekhez köthető művei leginkább bretagne-i időszakához (1589–1598) kapcsolhatók. Magyarországi időszakában (1599–1602) leginkább hazánkról és annak törökellenes harcairól gyűjt anyagot, s modern keresztes lovagként fokozottan érdeklődik a vallásos témájú könyvek iránt. Montreux leírásából tudjuk, hogy sok nyelven beszél, így aztán nem meglepő, hogy minden korabeli elterjedt nyelven (latin, francia, olasz, spanyol, német) vannak kötetei. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy az 1577 utáni kötetei között csupán kevés latin nyelvű – többnyire az aranykori klasszikusok bilingvis kiadása – szerepel. Míg tehát a 16. század elején (Mercœur édesapjának generációja) sokkal inkább Titus Livius-t vagy Cæsart olvasnak előszeretettel, a század végére már inkább a művek francia fordítása iránt van kereslet még az adott nyelv birtokában is. Mercœur gazdag nyelvismerete – mindenekelőtt spanyol és olasz nyelvtudása – lehetővé teszi számára, hogy a vallásháborúk korában íródott legkorszerűbb munkákat szerezze be: Girolamo Cataneo⁶²⁸ könyvei mellett Buonajuto Lorini erődtítési munkálatokról,⁶²⁹ Pasquel Caracciolo⁶³⁰ és Federico Grisone⁶³¹ lovakról írt műveit is beszerezte. A magyarországi harcokra Achille Tarducci műveiből készült fel.⁶³² Mercœur hadvezérként ugyanis nyomon követte a tudományos aktualitásokat,

⁶²⁷ François de Chanteau: Les bibliothèques de Nicolas de Lorraine, duc de Mercœur, comte de Vaudémont. *Mémoires de la Société d'Archéologie lorraine*, Tome 8. (1880) 340-358.; Forrás: BnF, Fonds Lorraine, *Inventaires des meubles, armes et bijoux des ducs de Lorraine, conservés à [...]* Nomény, Ms. 463.

⁶²⁸ *Le Capitaine de Jérosme Cataneo, contenant la manière de fortifier places, assaillir et défendre. Le tout reveu, corrigé et augmenté en plusieurs lieux par l'auteur, et depuis mis en françois (par Jean de Tournes)*. Lyon, J. de Tournes, 1574.

⁶²⁹ *Delle Fortificationi di Buonajuto Lorini libri cinque ne' quali si mostra con le più facili regole la scienza con la pratica, di fortificare le città, ed altri luoghi sopra diversi siti*. Venetia, appresso G. A. Rampazetto, 1597.

⁶³⁰ *La Gloria del cavallo, opera dell' illustre S. Pasqual Caracciolo, divisa in dieci libri, ne' quali oltre gli ordini pertinenti alla cavalleria si descrivono tutti i particolari che son necessari nell' allevare, custodire, maneggiare e curar cavalli*. Vinegia, G. G. de' Ferrari, 1567.

⁶³¹ *Gli ordini di cavalcare, di Federico Grisone*. Napoli, appresso G. P. Sganapponi, 1550.

⁶³² *Delle Machine, ordinanze et quartieri antichi et moderni discorsi d'Achille Tarducci da Corinaldo Aggiuntovi dal medesimo le Fattioni occorse nell'Ongaria nel 1597 e la battaglia in Transilvania contra il Valacco, 1600*. Venetia, G. B. Ciotti, 1601.; Achille Tarducci da Corinaldo: *Il Turco vincibile in Ungaria con mediocri aiuti di Germania, discorso appresentato a i supremi*

amelyekre szüksége is volt betöltött tisztségeiben. Mercœur különös figyelmet szentel a kortárs politikaelméleteknek, és bár Machiavelli csak egyetlen művével (Firenze története) van képviseltetve a lajstromban,⁶³³ Francesco Guicciardini⁶³⁴ (négy művével) valószínűleg teljes csodálatát elnyerte. Kedvenc politikus írói: Justus Lipsius,⁶³⁵ René de Lucinge,⁶³⁶ Jean Bodin,⁶³⁷ Giovanni Botero,⁶³⁸ de több harcművészeti, tüzérségi és a ballisztikai ismeretek terjesztő mű is megjelenik a listán.⁶³⁹ Ismeri kora térképészeinek munkáit, így könyvtárában megtalálhatóak Münster,⁶⁴⁰ Braun,⁶⁴¹ Ortelius,⁶⁴² Ptolemaiosz,⁶⁴³ s szép számmal további földrajzi térképek is. Több korabeli kiváló olasz építész művét gyűjtötte: Giacomo Barozzi da

---

capitani dell'essercito confederato contra il Turco, e doppo mandato alli suoi amici d'Italia. Ferrare, Vittorio Baldini, 1600.

⁶³³ *Histoire de Florence de Nicolas Machiavel nouvellement traduite d'italien en françois, par le seigneur de Brinon.* Paris, J. Borel, 1577.

⁶³⁴ *L'Histoire d'Italie, de messire François Guicciardin translatée d'italien en françois par Hiérosme Chomedey.* Paris, B. Turrisan, 1568; *Plusieurs advis et conseils de François Guicciardin tant pour les affaires d'Estat que privées traduits d'italien en françois par A. de Laval avec quarante et deux articles concernant ce mesme subject.* Paris, R. Le Mangnier, 1576; *Histoire des guerres d'Italie, composée par M. François Guichardin, et traduite d'italien en françois, par Hiérosme Chomedey.* Genève, les héritiers de E. Vignon, 1593; *Les heures de récréation et après-disnées de Louys Guicciardin.* Traduit d'italien en français par François de Belle-Forest. Paris, J. Ruelle, 1571.

⁶³⁵ *Justi Lipsii Politicorum sive Civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant.* Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud F. Raphelengium, 1589.

⁶³⁶ *Le Premier loysir de René de Lusynge contenant la traduction françoise du "Mespris du monde", de l'italien du docteur I. Botere.* Paris, T. Perier, 1585; *De la naissance, durée et cheute des estats, où sont traitées plusieurs notables questions sur l'establissement des empires & monarchies par René de Lusinge.* Paris, M. Orry, 1588.

⁶³⁷ Jean Bodin: *Methodus ad facilem historiarum cognitionem.* Paris, Martin Le Jeune, 1566.

⁶³⁸ Giovanni Botero: *Le Relationi universali.* Vicence, Perin, 1595.; Giovanni Botero: *Della Ragione di stato libri dieci.* Rome, V. Pellagallo, 1590.

⁶³⁹ *Modelles, artifices de feu et divers instrumens de guerre, avec les moyens de s'en prévaloir pour assiéger, battre, surprendre et deffendre toutes places par Joseph Boillot.* Chaumont en Bassig, Q. Mareschal, 1598.; *Déclaration de l'usage du graphomètre, par la pratique duquel l'on peut mesurer toutes distances des choses de remarque qui se pourront voir et discerner du lieu où il sera posé, et pour arpenter terres, bois, prez, et faire plans de villes et forteresses, cartes géographiques.* Paris, Danfrie, 1597; *L'Amiral de France, et par occasion, de celui des autres nations, tant vieilles que nouvelles, par le Sr de La Popellinière.* Paris, T. Périer, 1585; *La Fabricque et quelques traits plus sommaires de la pratique du compas Barrois, le plus facile, le plus prompt et le moindre en frais de tous les instrumens qui ont présentement bruit à l'usage de géométrie par F. B. P. D. V.* Paris, J. Le Roy, 1598.

⁶⁴⁰ *La Cosmographie universelle, contenant la situation de toutes les parties du monde, avec leurs propriétés et appartenances par Sebast. Munstere.* Bâle, H. Pierre, 1552.

⁶⁴¹ *Civitates orbis terrarum.* Georgius Bruin et Franciscus Hogenbergius. Libri VI. Coloniae Agrippinae, Apud Godefridum Kempensem, 1572–1618.

⁶⁴² Abraham Ortelius: *Theatrum orbis terrarum.* Antverpiae, apud A. Coppenium Diesth, 1571. (további kiadások: 1573, 1574), illetve Antverpiae, apud Aegidium Radaeum, 1575; Antverpiae, apud C. Plantinum, 1579 (további kiadás: 1595).

⁶⁴³ *Tabulae geographicae Cl. Ptolemaei ad mentem autoris restitutae & emendatae. Per Gerardus Mercatorem.* Coloniae Agrippinae, Typis Godefridi Kempensis, 1578.

Vignola,⁶⁴⁴ Philibert Delorme,⁶⁴⁵ Leon Battista Alberti⁶⁴⁶ és Jacques Androuet du Cerceau.⁶⁴⁷ Montreux feljegyzéséből tudjuk, hogy maga Mercœur is előszeretettel készít tervrajzokat, például a nantes-i kapucinusok számára,⁶⁴⁸ de kéziratei között is több rajzos ábra található. Noha Montreux arról ír,⁶⁴⁹ hogy a herceg kedvenc matematikusa a jezsuita Christophorus Clavius a Nomény-ben őrzött könyvtárjegyzéken nem sikerült őt beazonosítanunk. Feltűnnek azonban a kor további legjobb francia matematikusainak nevei: François Viète,⁶⁵⁰ Maurice Bressieu,⁶⁵¹ Oronce Fine,⁶⁵² Charles de Bouelles,⁶⁵³ amelyek – kiadási dátumuk tanúsága szerint – az ifjú herceg tanulmányait kísérték. Összességében elmondhatjuk, hogy Mercœur, mint katonai vezető összefüggő és értékes gyűjteménnyel rendelkezett, feltűnő azonban a korabeli jogelméleti-filozófiai munkák széles palettájának hiánya. A királyi törvénykezést három mű fedi le, az atyjától örökölt II. Henrik korabeli

---

⁶⁴⁴ *Le duc regole della prospettiva pratica de Jacomo Burozzi da Vignola*. Roma, 1583.

⁶⁴⁵ *Le premier tome de l'architecture de Philibert de L'Orme conseiller et aumosnier ordinaire du Roy, & abbé de S. Serge lez Angiers*. A Paris, chez Federic Morel, rue S. Jean de Beauvais. 1567. Avec privilege du Roy. Továbbá: *L'Architecture de Philibert de L'Orme cōseiller & aumosnier ordinaire du Roy, & Abbé de S. Serge les Angiers*. A Paris, chez Hierosme de Marnef et Guillaume Cauellat, au mont S. Hilaire, à l'enseigne du Pélican, 1576.

⁶⁴⁶ *L'architecture et art de bien bastir, du seigneur Léon Baptiste Albert divisée en dix livres traduits du latin en françois par deffunct Jean Martin*. Paris, J. Kerver, 1553.

⁶⁴⁷ *Livre d'architecture de Jaques Androuet Du Cerceau, auquel sont contenues diverses ordonnances de plants et élévations de bastiments pour seigneurs, gentilshommes et autres qui voudront bastir aux champs; mesmes en aucuns d'iceux sont desseignez les bassez courts aussi les jardinages et vergiers*. Paris, impr. pour J. Androuet Du Cerceau, 1582.

⁶⁴⁸ Montreux, *Histoire universelle*, 810.

⁶⁴⁹ Montreux, *Histoire universelle*, 812.

⁶⁵⁰ *Francisci Vietae Universalium inspectionum ad canonem mathematicum liber singularis*. Lutetiae, apud J. Mettayer, 1579

⁶⁵¹ *De Mathematica Professione a P. Ramo instituta et ab amplissimo senatu confirmata, M. Bressii oratio*. Parisiis, apud Ae. Gorbinum, 1576

⁶⁵² *La Practique de la géométrie d'Oronce traduite par Pierre Forcadel*. Paris, G. Gourbin, 1570 (további kiadás 1586).

⁶⁵³ *Livre singulier et utile, touchant l'art et pratique de géométrie, composé nouvellement en françoys, par maistre Charles de Bouvelles*. Paris, imprimé par S. de Colines, 1542; *Géométrie pratique, composée par Charles de Bouelles, et nouvellement par luy reveue, augmentée et grandement enrichie*. Paris, impr. de Regnaud Chaudière et Claude son fils, 1547 (1551); *Géométrie pratique, composée par Charles de Bouelles, et nouvellement par luy reveue, augmentée et grandement enrichie*. Paris, G. Cavellat, 1555 (1556).

törvények,⁶⁵⁴ továbbá Pierre Rebuffi⁶⁵⁵ és Barnabé Brisson⁶⁵⁶ kötetei. Az egyetlen további jogelméleti munka François Hotman *De feudis* című munkája,⁶⁵⁷ amelynek tárgya és kiadási éve egyaránt arra enged következtetni, hogy atyai könyvtárának egyik megörökölt darabjáról van szó. Mercœur egyértelműen nyitott volt a könnyedebb témák, az irodalom és a költészet iránt. A klasszikus értelemben vett próza azonban nem igazán képviselteti magát könyvtárában főként, hogy – a lovagregények letűntével – már nem igazán lehet idesorolni a század során oly sokszor kiadott *Célestine*-t⁶⁵⁸ és Torquato Tasso⁶⁵⁹ műveit. Minthogy azonban Mercœur közismerten maga is ír verseket nem meglepő, hogy több költészeti antológiával is rendelkezik,⁶⁶⁰ olvasmányai között szerepel Clément Marot.⁶⁶¹ Ezzel szemben kortárs költők műveiből csupán keveset tart, így például a Pléiade tagok művei szerepelnek könyvtárában: Ronsard, Du Bellay, Belleau, Baïf, Jodelle, Pontus de Tyard. A keresztény költészet jelentősen képviseltetve van a gyűjteményben, elsősorban természetesen Nicolas de Montreux legtöbb munkája,⁶⁶² valamint a savoyai jogtudós-

---

⁶⁵⁴ *Les loix, ordonnances & edicts des treschrestiens rois de France et de la cour de Parlement tant sur le fait et conservation de la justice que sur la police des lieux & estats du royaume, depuis saint Loys jusques au roy Henry, deuxiesme de ce nom, à présent régnant. Avec privilege du roy. A Paris, en la rue saint Jaques, devant les Mathurins, à l'enseigne du Loup, par Poncet Le Preux. 1557, illetve további kiadások: 1573, 1575.*

⁶⁵⁵ *Ordonnances, loix, statutz et edictz royaulx de tous les roys de France, depuis le règne de saint Loys jusques au roy Henry, second digestes et reduictes à la forme du droict imperial et civil, en tiltres et rubriques des matières semblables consecutives et correspondantes, par Pierre Rebuffi, augmentées oultre toutes précédentes impressions de plusieurs ordonnances, edictz, lettres et arretz avec deux tables. Lyon, à l'enseigne de la Salamandre, 1547.*

⁶⁵⁶ *Code du Roy Henri III. Roy de France et de Pologne rédigé par Barnabé Brisson. A Paris, F. Morel, 1587, további kiadásai 1593, 1601.*

⁶⁵⁷ *Franc. Hotomani iuriscons. de feudis commentatio tripertita hoc est, Disputatio de iure Feudali; Commentarius in usus Feudorum. Dictionarium verborum Feudalium. Lugduni, ap. Joh. Lertotium, 1573.*

⁶⁵⁸ Fernando de Rojas: *Célestine en laquelle est traicte des deceptions des seruiteurs enuers leurs maistres, & des macquerelles enuers les amoureux tra[n]slye d'italie[n] en fra[n]cois. Paris, Galliot du Pre, 1527; További kiadások: 1529, 1542, 1578, 1598.*

⁶⁵⁹ *La Délivrance de Hierusalem. Mise en vers françois de l'italien de Torquato Tasso par Jean Du Vignan. Paris, Gilles, 1595.*

⁶⁶⁰ *Illustrium poetarum flores per Octavianum Mirandulam collecti... nunc vero ab innumeris mendis repurgati per Th. Pulmannum. Antverpiae, ap. J. Bellerum, 1568 (és további kiadások); Imagination Poetique Traduite en vers François, des Latins, & Grecz, par l'auteur mesme d'iceux. Lyon, Bonhomme, 1552 (1556); L'Académie des modernes poètes françois à M. de Nerveze, poés. Paris, Dubreuil, 1599.*

⁶⁶¹ *Les oeuvres de Clément Marot, de Cahors; Augm. de 2. livres d'Epigrammes: et d'un grand nombre d'autres oeuvres par cy devant non imprimées. Le tout songneusement par luy mesmes reveu, et mieulx ordonné. Loyon, Dolet, 1538.*

⁶⁶² *L'Espagne conquise, par Charles le Grand, roy de France. Première partie par Ollenix du Mont Sacré. Nantes, P. Doriou, 1597; Le second livre des bergeries de Julliette Auquel comme au premier, sont traictez les divers effectz d'amour, avec plusieurs discours moraux, non moins profitables que plaisans, diverses poésies, tant sonnetz, echoz, enigmes, chansons, elegies & stances. A Paris, chez Gilles Beys, rue S. Jacques, au Lis blanc, 1588; Olénix du Mont-Sacré: Athlette, pastourelle ou fable*

irodalmár Antoine Favre,⁶⁶³ és a katolikus hitre tért testvérpár Henri⁶⁶⁴ és Jean Sponde⁶⁶⁵ egy-egy kötete. Mercœur herceg életének, irodalmi pártfogoltjainak ismeretében azonban a könyvvállomány vizsgálata némi hiányérzetet is kelt, s hogy csupán egyet említsünk Pierre Biré későbbiekben bemutatásra kerülő genealógiai munkájának⁶⁶⁶ hiánya arra enged következtetni, hogy létezhetett másik könyvraktár is a herceg tulajdonában. Ennek meggyőző bizonyítéka a Mercœur körül működő nantes-i tudós kör, amelynek termékeny, sőt már-már grafomán tagjai különféle műfajokban ontották magukból a herceget dicsőítő műveket és minden bizonnyal folyamatosan gyarapították pártfogójuk személyes könyvtárát.

A herceg pártfogoltjai között kiemelkedik jelentőségében Nicolas de Montreux (1561–1608), az Ollenix du Mont-Sacré anagramma néven is ismert maine-i születésű kisnemes. Számos vaskos kötete ellenére megmagyarázhatatlanul kevés figyelmet kapott személye,⁶⁶⁷ éppen ezért külön fejezetben (5.1 fejezet) foglalkozunk munkásságával és Mercœur herceg körül betöltött szerepével. Boisdaphin pártfogoltjaként fogadja be őt nantes-i köreibbe Mercœur herceg 1589–1590 körül, s rögtön könyvtárosává nevezi ki. Első – 1591-ben – itt született munkája, a Marestz–Favrye nyomdából kikerülő, Mercœur hercegnének ajánlott

---

bocagère. Paris, G. Beys, 1585; *Athlette pastourelle, ou Fable Bocagere par Ollenix du Mont-sacré gentil-homme du Mayne*. Lyon, Jean Veyrat, 1591; *Oeuvre de la Chasteté, qui se remarque par les diverses fortunes, adventures, et fidelles amours de Criniton & Lydie. Livre premier. Ensemble la tragedie de Cleopatre. Le tout de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré*. Paris, A. Saugrain, 1595 (további kiadás: Paris, Vve G. Buon, 1597); *Les Premières oeuvres poétiques chrestiennes et spirituelles de Ollenix du Mont-Sacré divisées en sonnets en forme d'oraison en plaintes chrestiennes et sonnets moraulx*. Paris, G. Beys, 1587.

⁶⁶³ *Les Gordians et Maximins, ou L'ambition. Oeuvre tragique. Premiers et derniers essais de poésie d'Antoine Faure*, S. I. B. Chambéry, C. Pomar, 1589.

⁶⁶⁴ *Les Cimitières sacrez, par Henry de Sponde*. Bourdeaux, impr. de S. Millanges, 1598.

⁶⁶⁵ *Déclaration des principaux motifs qui induisent le sieur de Sponde, conseiller et maistre des requestes du Roy, à s'unir à l'Eglise catholique apostolique et romaine, adressée à ceux qui en sont séparez. Le tout reveü et augmenté de nouveau par ledict sieur de Sponde. Au roy de France et de Navarre Henry III. de ce nom*. Paris, A. L'Angelier, 1595.

⁶⁶⁶ Pierre Biré: *Alliances Genealogiques de la Maison de Lorraine, illvstrees Des faits et gestes des Princes d'icelle. Ensemble De ceux de Bar Vaudemont, Luxembourg, Louvain, Haynault, Mosellane, Boulongne, et autres. Et le sommaire des Guerres qui ont esté en France, depuis l'an 1560 jusques en l'an 1593*. Nantes, Marestzet–Favrye, 1593.

⁶⁶⁷ Montreux szerteágazó tevékenysége a francia történészek körökben Mercœur herceg pártfogása alatt vállalt szerepe által vívott ki figyelmet magának. A magyar szakirodalomban méltatlanul kevés figyelmet kapott, jóllehet az oszmánok elleni hadműveletekről írt történelmi munkája számos pontján kapcsolódik a magyar történelemhez. A múlt század elején Haraszti Gyula (1858–1921) a kolozsvári, majd a budapesti egyetem irodalomtörténész professzora foglalkozott munkásságának színpadi műveivel. Lásd: Introduction In: *Jean de Schélandre: Tyr et Sidon, ou les Funestes amours de Belcar et Méliane, tragédie. Édition critique publiée par Jules Haraszti*. Paris, E. Cornély, 1908.

*Keservei*⁶⁶⁸ a nantes-i udvar valóságos krónikájának tekinthető. Sajnálatos módon az igen ritka kötet nehéz hozzáférhetősége – csupán két fennmaradt példánya⁶⁶⁹ – megakadályozta közismertté válását. Mindenek előtt Mercœur hercegnek és hercegnének fejezi ki ebben háláját Montreux, de köszönetet mond a Mercœur házaspár elsőszámú személyi szolgálójának, Jacques Bardin, Verger urának is, akinek közbenjárása és anyagi támogatása előteremti számára a szükséges nyomtatási költségeket. A *Keservek* további címzettei Mercœur udvartartásának szereplői, közöttük olyan neves személyiség, mint Cosimo Ruggieri (Cosme de Roger), Medici Katalin korábbi csillagásza, Ferenc alençoni herceg egykori tanítója, maga is olasz strófákat címezve Montreux-höz. Maga a kötet közel 300 szonettet tartalmaz, amelyek nem is annyira művészeti értékükkel, mint a megszólított uraságok nevével érdemlik ki a figyelmet. Mercœur herceg és hercegné mellett itt találjuk Monsieur és Madame Boisdaphin-t; François Carys-t (1589) és François de Mauléon-t (1591) – a nantes-i vár kapitányait; Monsieur de Saint-Rémy-t (1600); Péchin-t – Mercœur titkárát; Ragotière-t – Mercœur tárgyalóját és sokan másokat. Montreux munkáján keresztül olyan belső körbe vezet be minket, amely Mercœur herceg közvetlen környezetét alkotja, s amelynek tagjai egytől-egyig valamilyen szereppel bírnak a vallásháborús időszakban. Montreux széles kapcsolatrendszerének érdekes színfoltja Jean Callo, Ramée ura, akinek féltékeny „elszólásának” köszönhetően szerzünk tudomást a „nantes-i Pléiade” létezéséről. Ez az általa említett *Pléiade* négy költőből áll: Jean Callo és Montreux mellett, köztük van – a Montreux *Keservei*ben is szereplő – karmelita Nicolas Dadier, továbbá Julien Guesdon, Haut-Plessis ura. Montreux egyik kesergő szonettjében válaszol Callo ama vádjára, amely szerint a *Júlia pásztorkölteményei* c. műve nem az ő tollából született volna, és mind a történetet, mind annak stílusát saját alkotásának vindikálja. Montreux kiválóan mutatja be a nantes-i udvar minden szereplőjét, amelynek tagjai csaknem egyhangúlag tartanak ki Mercœur mellett egészen 1598-ig, további műveiből (lásd alább) pedig pontos képet alkothatunk a nantes-i udvar hétköznapijairól, az elszigetelődöttsége ellenére is pezsgő kulturális életéről. Mercœur feleségével együtt támogatja a nantes-i kulturális életet, hangversenyeket és színdarabokat szervez, egészen a IV. Henriknek történő behódolásáig.

---

⁶⁶⁸ Nicolas Montreux: *Les Regrets d'Ollenix du Mont-Sacré*. Nantes, chez des Marestz et Faverye, 1591.

⁶⁶⁹ Az egyik a nantes-i Thomas Dobrée Múzeum könyvtárában, a másik a Versailles-i Városi Könyvtárban található, mindkettő az 1591. évben, Nantes-ban a Marestz–Faverye nyomdában látott napvilágot: *Les Regrets d'Ollenix du Mont-sacré, Gentil-homme du Mayne. A Tres-illustre, vertueuse & Catholique Princesse, Madame Marie de Luxembourg, Duchesse de Mercoeur & de Peintheure, Contesse de Martigues*. A Nantes, Par Nicolas des Marestz & François Fauerye Imprimeurs. 1591.

A herceg maga is szépen versel, s a kor divatjának stílusában ódákat, szonetteket, stanzákat szerez. A házában megtartott lakomák után egy általa javasolt fennkölt témában rendeznek szópárbajokat, amelyek során gyakran maga is beszédet mond. Egy alkalommal 4000 écut költ arra a két egymás utáni este bemutatott színelőadásra, amelyen Montreux grandiózus pásztorjátéka⁶⁷⁰ kerül színre a nantes-i vár nagytermében. A drámai műfaj nagy rajongójaként különösen kedvelte *Valéran* színdarabjait, szép ajándékokkal kedveskedett neki.⁶⁷¹ Valleran Le Conte az egyik legismertebb színtársulat vezető, de leginkább Párizsba költözése után, 1598-tól lehet ismerni pontosan karrierjét. E dátum előtt színtársulata vándorol és a művészettörténészek Rouen-ben, Strasbourg-ban, Langres-ban és Metz-ben tudnak előadásairól. Valószínűleg azért nem sorolják fel az állomáshelyek között Nantes-ot, mert nem volt kezükben Montreux beszámolója. Semmi nem zárja ki, hogy a társulat Mercœurnek is játszik. Annyi azonban biztos, hogy Valleran igazából 1608-ban dicsőül Párizsban, éppen akkor, amikor Montreux műve megjelenik, s ez még inkább igazolja Mercœur jó színházi érzékét.

Bár Louis Vivant, a nantes-i egyetem orvosprofesszora, Mercœur személyes orvosa és több politikai megbízatásának végrehajtója tudományos munkát ajánl a hercegnek,⁶⁷² a hozzá címzett alkotások többsége lírai műfajba sorolható. Mercœur már egészen ifjú korától kezdve vesz pártfogásba költőket: Jean Le Masle (1575), Jean de Boyssières (1579), Joachim Blanchon (1583), vagy François de Rosset már kormányzósága előtt élvezi támogatását. Később Nicolas de Montreux személyén kívül udvarának költője lesz Julien Guesdon⁶⁷³ is, aki pártfogójának dedikált kötetében⁶⁷⁴ Vergilius bucolicáinak stílusában ír eklogákat, elégiákat és szerelmes szonetteket. Ezekben a költeményekben Guesdon támadja a hugenottákat és a pásztorköltészet eszközeivel ítéli el a polgárháborút. Michel de La Vallée du Maine a harci erőszakot állítja versei középpontjába, harcra buzdít a *Katolikus harsona*⁶⁷⁵ (1589) című hosszú költeményében, majd Mayenne és Mercœur herceg hőstetteit meséli el

---

⁶⁷⁰ Nicolas de Montreux: *L'Arimene, ou Berger desespere, pastorale. Par Ollenix du Mont-Sacre Gentil-homme du Maine*. Paris, Abraham Saugrain–Guillaume Des Rues, 1597.

⁶⁷¹ Brusle de Montplainchamp, 259.

⁶⁷² Louis Vivant: *Traité sur le tremblement de terre advenu le cinquieme de mars 1588*. Nantes, Jean Huet, 1588.

⁶⁷³ Julien Guesdon életrajzáról lásd: Jules Mathorez: *Julien Guesdon poète angevin et ligueur breton*. Paris, H. Leclerc, 1913.

⁶⁷⁴ Julien Guesdon: *Les Loisirs de Rodope, premières oeuvres poétiques de Julien Guesdon, sieur du Haut-Plessis, angevin; etc., etc. Eglogues ou Pastorales; amours d'Euryclée; épigrammes et madrigatles*. Nantes, chez des Marestz et Faverye, 1593.

⁶⁷⁵ Michel de la Vallée du Maine: *La Trompette du catholique, faicte par le seigneur de La Vallée Du Mainne*. Paris, Loys Thierry, 1589.

a *Triplimachia* avagy *A szövetég hármass küzdelme*⁶⁷⁶ (1589) című művében. La Vallée a *Triplimachiát* „Gassion úrhoz, Mercœur helyetteséhez”, a költeményt követő szonetteket Mercœurhöz és környezetéhez, köztük a herceg elsőszülött fiához, az 1589-ben született „Penthièvre ifjú hercegéhez” címzi. Egy évvel később költeményben szólítja meg ismét Mercœur: a *Katolikusok égő buzgalma*⁶⁷⁷ pártfogójával azonosuló vallásos-ideológiai meggyőződéséről beszél. Mellesleg Michel de La Vallée írja Montreux nagyszabású, török harcokat és Mercœur hőstetteit bemutató művéhez (lásd 5.2 fejezet) az egyik ajánló szonettet, természetesen a legnagyobb elismeréssel említve mindkét politikai küzdőtársa tevékenységét.

(...)

*A franciáknak elég Mont-Sacré, hogy tudják
a nemes Mercœur fékezhetetlen bátorságát,
aki a gőgös oszmánokat legyőzve
urát Jézus Krisztust szolgálta testével-javaival.*⁶⁷⁸

Jean de Boyssières (1555–1584) 1578-ban megjelenő első műveit még Ferenc alençoni hercegnek dedikálja, aki ekkor – dicsősége teljében, a Berry-ben és Auvergne-ben szerzett győzelmek fényében – egy egész sereg költőt (Le Fèvre de La Boderie, La Gessée, Hesteau de Nuysement) tudhat maga körül. De Boyssières második kötetében⁶⁷⁹ szélesebb körhöz fordul, hiszen „Franciaország főnemeseihez” szól, ugyanakkor ennek második könyve már Mercœur herceget jelöli meg címzettjének. Igazi hízelgésének azonban csak a következő művében 126 alexandrinussal ad hangot. „Mercœur herceghez, Issoire ostromáról” írva, amelyben fennhangon hirdeti korábbi ihletforrásának – a szerelem lantjának – katonai trombitára való lecserélését. A hadi eseményeket újra átélve, harci láztól égve a herceg tetteit kívánja megénekelni a továbbiakban:

---

⁶⁷⁶ Michel de la Vallée du Maine: *Triplimachie ou triple combat de l'union faict par le Sr de La Vallée du Maine*. Paris, Jean Durant, 1589.

⁶⁷⁷ Michel de la Vallée du Maine: *Le Zèle bruslant des catholiques par le Sr de La Vallée du Maine*. [S.l.], 1590.

⁶⁷⁸ „(...) Aux François il suffit Mont-Sacré de cognoistre / Le courage indompté du genereux Mercœur / Qui des fiers Othomans estant rendu vaincœur / Exposa corps & biens pour Iesu-Christ son maistre.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, [6].

⁶⁷⁹ Jean de Boyssières: *Les secondes oeuvres poétiques de J. de Boyssières*. Meslanges. A Paris, J. Poupy, 1568.

*Iffjú francia Achilleusz, oh hatalmas Mercœur herceg,
A Helikón mecénása, s győztes katona
Auvergne reménysége és Ardes vigasza,
Aki a legveszedelmesebb csatákban teszed kockára életed.*⁶⁸⁰

Boyssières ismét Mercœur hercegnek ajánlott *Harmadik műve*⁶⁸¹ (1579) a Navarrai Henrik-párti Thibaud Ancelin lyoni nyomdájából kerül ki, amelynek hízelgő ajánlása még a herceg kiemelt helyét sejteti a kötetben. Azonban a hat könyvre tagolt, számos költeményt tartalmazó kötet első címezésén kívül csupán az első egység versei között szerepel egy szonett, amely Mercœur herceg Marie de Luxembourggal kötött házasságának állít emléket. A frigy a kötet kiadásához képest négy évvel korábban 1575 júliusában zajlott, a vers sorai azonban arra engednek következtetni, hogy a szerző valóban később írta meg az eseményt.⁶⁸² Ennek fényében is egyértelművé válik, hogy az általános ajánlás sorain túl Boyssières kötelékei meglazulnak a lotaringiai családdal, s – ahogy ezt a kiadás helye is bizonyítja – Párizsból Lyonba költözik. Jean de Boyssières *Keresztes háború*⁶⁸³ (1584) című hosszú költeménye, amely fő életművének is tekinthető, már semmilyen utalást sem tartalmaz Mercœurre nézve. Ugyanakkor Boyssières korábbi kapcsolatrendszerének Montreux-vel való barátságát még egy 1587. évi négysoros is bizonyítja, amely a *Júlia pásztorkölteményeinek második könyvében* jelenik meg.⁶⁸⁴ A nantes-i irodalmi élet felélénkülése két helybeli liga iránt elkötelezett nyomdász, Nicolas de Maretz és François Faverye tevékenységével is szorosan összekapcsolható, akiknek ismertebb kiadásai szép számmal megtalálhatók Mercœur herceg könyvtárleltárjában. Az ő kiadványaik nyomán a Mercœur körül összegyűlt – mára többnyire a feledés homályába merült – körből további

---

⁶⁸⁰ Jean de Boyssières: *Les secondes oeuvres poétiques*, 65r.

⁶⁸¹ Jean de Boyssières: *Les Troisièmes oeuvres de Jean de Boyssières*. Lyon, Louis Cloquemin, [imp. Th. Ancelin] 1579.

⁶⁸² Denis Bjaï: „Jeune Achille François ô grand Duc de Mercœur Mecène d’Halicon et martial vainqueur”. *Jean de Boyssières en quête de protecteurs*. In: Buron–Ménier, *Le duc de Mercœur*, 167.

⁶⁸³ *La croisade de Jean de Boissières, escuyer sieur de la Boissière en Auvergne*. A Monsieur Berterand, conseiller & advocat general du roy, en sa chambre des comptes à Paris. Paris, Pierre Sevestre, 1584.

⁶⁸⁴ „Gentil du Mont-Sacré, pour te faire paroistre, / Il ne falloît ny peintre, ou crayon, ou vermeil, / Car mille beaux escrits t’avoient ja faict cognoistre / Docte, sage, eloquent, sans pair, et sans pareil.” Forrás: Rose-Marie Daele: *Nicolas de Montreux (Ollenix du Mont-Sacré) arbiter of European literary vogues of the Late Renaissance*. New York, The Moretus Press, 1946. 46.

„tehetségeket”⁶⁸⁵ is feltérképezhetünk, s az utókorra maradt nyomtatványok kötetdedikációi jól mutatják a Mercœur által működtetett irodalmi, költői udvar aktivitását.

A Nomény-ben lajstromba vett könyvtár sorsát csak részben ismerjük, mivel tudjuk, hogy özvegye Marie de Luxembourg 1606–1607 között tett néhány erre vonatkozó intézkedést.⁶⁸⁶ Így 1606. július 3-án több kötetet is kiemeltetett a gyűjteményből részben saját, részben sógora, a verdun-i püspök, Éric de Lorraine számára. A költészeti munkák Marie de Luxembourg-hoz kerültek, továbbá az özvegy 1607. november 17-i rendelete nyomán több technikai (építészeti, geometriai) munka került a Chaligny gróf három fiúgyermekének, azaz Mercœur herceg unokaöccseinek tulajdonába. Bár maga a könyvek megléte még nem bizonyíték az olvasás tényére, mégis a Mercœur által birtokolt állomány arra enged következtetni, hogy a herceg szereti könyveit és szeret olvasni. Amennyiben ez valóban így van, akkor Mercœur egy generációval megelőzi azokat a 17. század közepén élő arisztokratákat, akiknek olvasmányai terén megfigyelhető a nyitottság, a változatos érdeklődés és kifinomultságuk túlmutat a vallásháborúk korának szokásain. Mindenesetre a vizsgált könyvkollekcióból kirajzolódó személyiség sokkal kevésbé egy megszállott politikus, mint korának művelt hadvezére, akit talán éppen könyvszeretete akadályoz meg abban, hogy a modern kor kiváló katonája legyen.

4. 2 Mercœur propagandistái

4. 2. 1 Raoul Le Masitre

Mercœur hercegné 1592-ben rendeli meg édesapja, Sébastien de Luxembourg (1530–1569), eredetkimutatását, amely különös jelentőséggel bír Mercœur herceg bretagne-i kormányzóságának megerősítéséhez. Sébastien de Luxembourg – Bretagne 1565–1569 közötti kormányzója – anyai nagybátyját, Jean de Brosse, Étampes herceget követi ebben a tisztségben. Emellett szintén édesanyja – René de Brosse leányának – révén megörökli a Penthievre grófja, édesapja – François de Luxembourg – révén a Martigues vikomtja címet. A király 1569-ben a Penthievre grófságot főhercegség rangra emeli, és ezáltal a családot az ősi bretagne-i hercegek örökösévé teszi.⁶⁸⁷ A Mercœur házaspár eredetkimutatásuk

---

⁶⁸⁵ A fent említett Jean Callo, La Ramée ura avagy Nicolas Dadier munkásságára vonatkozóan igen kevés adatunk maradt fenn. Lásd: Grégoire, 215.

⁶⁸⁶ Poncet, 278.

⁶⁸⁷ *Histoire de Bretagne*, 26.

megírását az irodalmi köreikhez tartozó Raoul Le Maistre, rouen-i származású domonkos rendi szerzetesre bízta.⁶⁸⁸ Le Maistre az 1580-as évek végén érkezik Nantes-ba és itt, mint elismert domonkos rendi szerzetes hitvitákat és prédikációkat tart. Beszédei ebben az időszakban válnak híressé a városban, ámbar ezekből egy sem marad az utókorra. Ismeretes továbbá költői és történetírói tevékenysége is, amely egyaránt alkalmassá teszi a megtisztelő felkérés teljesítésére. Marie de Luxembourg ugyanis nem csupán az utolsó leszármazottja a Luxembourg család főágának, hanem a Martigues vikomtok utolsó élő képviselője, miután egyetlen nővére fiatalon és nagybátyja Charles de Luxembourg utód nélkül hunyt el.

A harminc fejezetre osztott munkában Raoul Le Maistre a Luxembourg család kezdetétől az 1592. évig vezeti a szálat, s elbeszéli többek között Charles és Sébastien de Luxembourg 1520–1569 közötti időszakban véghezvitt hőstetteit, az itáliai háborúktól egészen Sébastien de Luxembourg Saint-Jean-d’Angély-ben bekövetkezett haláláig. A Marie de Luxembourg-hoz és annak édesanyjához Marie de Beaucaire-hez szóló ajánlás után Le Maistre elárulja, hogy munkájához Hugues de Gassion-tól, a család első szolgájától nyeri az ihletet.⁶⁸⁹ Gassion azért hiteles forrás, mert Charles de Luxembourggal együtt maga is jelen van Metz ostrománál, majd 1553-ban Térouanne-nál és Hesdin-nél, ahol első gazdája halálát leli. Ezt követően – 1556-ban – kerül Sébastien de Luxembourg szolgálatába, akit 1558-ban Calais-ba, majd Skóciába, Dreux-be, Jarnac-ba, Bassac-ba, Moncontour-ba és végül Saint-Jean d’Angély-be kísér, ahol második ura is karjai között hal meg. Gassion a Luxembourg családhoz való hűségét végérvényesen akkor bizonyítja, amikor 1589-ben a François du Cambout-val (1542–1625) közösen irányított nantes-i várat Mercœur hercegnének adja át.⁶⁹⁰

Mindemellett Raoul Le Maistre genealógiai munkája több érdekes életrajzi újdonságot is szolgáltat s azt is tőle tudhatjuk meg, hogy Mercœur hercegné édesapja milyen korán csatlakozik a liga harcaihoz:

---

⁶⁸⁸ *Original des troubles de ce temps, discovrant brievement des Princes plus Illustres de la tres-ancienne & tres-illustre famille de Luxembourg, & de leurs alliances genealogiques, & principalement de Charles & Sebastien, freres germains, & Princes de Martigues, & des guerres où ils se sont trouuez, tant dedans que dehors le Royaume de France.* Nantes, Nicolas de Marez, 1592.

⁶⁸⁹ A címlapon olvasható megjelölés szerint a munka legfőbb forrása Gassion: „*recueilly de plusieurs... livres et particulièrement des Mémoires de... Hugues de Gassion...*”

⁶⁹⁰ Camille Mellinet: *La commune et la milice de Nantes.* Tome III. Nantes, Mellinet, 1841. 374.

Bretagne-ban Martigues úr nem akarván engedni, hogy kormányzatának egyetlen városában is legyen istentisztelet tudván, hogy a pacifikációs rendelet [Amboise-i béke, 1563 - GI] álságos volt, továbbá mivel figyelmeztették, hogy az eretnekek Nantes városa mellett, Marchis-nál és Barbin-nál gyülekeztek egy sajtólóházban, hogy istentiszteleten vegyenek részt, ide sietett, szétkergette és elűzte őket a vidék teljes felégetésével. Elkergette őket egy La Gascherie-nek nevezett és több más helyről is.⁶⁹¹

Mercœur hercegnek pozitív kampányt készítve, Le Maistre ligapárti politikai beszédet ír, amelyben tántoríthatatlan katolikusnak mutatkozik (ne feledjük, hogy maga is domonkos rendi szerzetes!) és Franciaországban ezt az egyetlen vallást tartja elképzelhetőnek. Ragaszkodik a 16. századi jelmondatához, – „egy hit, egy törvény, egy király” – amelynek eszméjét a liga is a zászlajára tűzi. A század ideológiájának megfelelően úgy véli, hogy a hugenották, akik nem tartják tiszteletben az ősi törvényeket, csakis nyomorúságot és csapást – éhínséget, háborút és gazdasági válságot – hoznak a népre. Számára a háború megszüntetésének egyetlen lehetősége, ha a protestánsokat halálba küldik, azaz nem veti el a nemesi vérontást, amennyiben a katolikus ügyet szolgálja. Támadja a kálvinistáknak lelkiismereti szabadságot biztosító királyt, azonban mégsem biztat királygyilkosságra, ahogy ezt propagandista-társa, Jacques Le Bossu teszi, aki jogosnak tartja Jacques Clément 1589-ben – véleménye szerint Isten nevében – elkövetett tettet (lásd alább).

Le Maistre munkáját nagyban befolyásolja, hogy a 16. századi családfa kimutatás műfaja nem volt még kellőképpen kiforrva, inkább még a középkorban gyökeredző torzítás és részrehajlás jellemzi. Raoul Le Maistre miután a franciák eredetét a trójaiakhoz kapcsolja, a Luxembourg családot egészen a francia királyi ősökig vezeti vissza. Annak adja bizonyítékát, hogy a lotaringiai hercegek férfiágon Anthénor és Pharamond utódai, akik maguk Francus-nak – Hector fiának, Priamus unokájának – leszármazottjai. Francus ugyanis Trójából Pannoniába menekülve, Sicambriában telepedik le asszonyával, Remus (Reims alapítójának) leányával, Nannes (Nantes alapítójának) unokájával.⁶⁹² Elemzése szerint I. Károly (953–991), Alsó-Lotaringia hercege nem hal meg Orléans-ban bebörtönözve, hanem Ricuin lányával, Bonne-al kötött házasságából hagy hátra egy utódot, Ottó herceget. Ottó –

---

⁶⁹¹ *Original des troubles de ce temps*, 252-253.

⁶⁹² A 13. század második felétől széles körben elterjedt a hagyomány, amely a franciákat mitikus trójai eredetükhöz és szicambriai — tehát magyarországi — tartózkodásukhoz fűzi. Lásd: Eckhardt, Sándor: Sicambria. Capitale légendaire des français en Hongrie. *Revue des études hongroises*, 6. (1928) 166-197.

örökös híján – unokatestvérének, Godefroy-nak (cc. 965 – 1023) adja át Lotaringiát, aki a lotaringiai ág őse. A 420–980 közötti időszakra Le Maistre meseszerű családfát állít össze, amely arra azonban kiválóan alkalmas, hogy a Mercœur család trónkövetelését alátámassza, vérvonalát dicsőítse, helyzetét erősítse, s hatalmát legalizálja. A Mercœur házaspár számára ez kardinális kérdés, amikor igényt tartanak a Bretagne-i hercegségben, sőt Franciaország trónján fennálló jogaikra. A királyi trónra való jogalapot az szolgáltatja Raoul Le Maistre-nek, hogy a lotaringiai családot Karoling ősökre vezeti vissza, s ezzel a Bourbonokra is „rálícitál”, hiszen ők csupán a Capeting-dinasztiáig nyúlnak vissza. Ezzel azt tudja bizonyítani, hogy Navarrai Henrik nem az egyetlen lehetséges örökös 1589-ben, hiszen ott van még Mayenne és Mercœur herceg is, mint lehetséges jelölt. Családfa kimutatása szerint a Mercœur házaspár „duplán” jogosult a trónra, hiszen mindketten Pharamond leszármazottai, azaz mindketten hercegi és királyi ősökkel büszkélkedhetnek. A lotaringiai hercegek francia királyokhoz való visszacsatolása Mercœur herceg további propagandistáinál, s később Du Paz atya történelmi családfájában is megjelenik,⁶⁹³ de divatos témája a korabeli irodalmi alkotásoknak is.

4. 2. 2 Pierre Biré

Pierre Biré (1562–1638), La Doucinière ura, hivatali előmenetelét egyértelműen a nantes-i liga megerősödésének köszönheti, hiszen 27 éves korában a nantes-i törvényszéken királyi ügyvéd lesz, s a kedvező politikai helyzetben – Mercœur közbenjárására – gyorsan halad előre a ranglétrán.⁶⁹⁴ A róla megjelent életrajzok azonban nem e tisztségeiben jelenítik meg elsősorban, hanem egyöntetűen egy 1593-ban, Nantes-ban kiadott mű szerzőjeként nevezik meg: *A Lotaringiai-ház családfája, hercegei cselekedetein és hőstettein keresztül bemutatva és az 1560–1593 között Franciaországban zajlott háborúk rövid összefoglalása*.⁶⁹⁵ Az egyértelműen ligapárti írás már ajánlásával nyíltan felvállalja politikai kötődését: „nagyon nagy, nagyon neves, nagyon bátor Philippe Emmanuel de Lorraine, Mercœur herceghez”. A három fennmaradt példány⁶⁹⁶ egyike sem rendelkezik nyomtatott címdallal, ami arra enged

⁶⁹³ Augustin Du Paz: *Histoire genealogique de plusieurs maisons illustres de Bretagne*. Paris, Nicolas Buon, 1619. 122.

⁶⁹⁴ Grégoire, 207-211.

⁶⁹⁵ Pierre Biré: *Alliances Genealogiques de la Maison de Lorraine, illustrees Des faits et gestes des Princes d'icelle. Ensemble De ceux de Bar Vaudemont, Luxembourg, Louvain, Haynault, Mosellane, Boulongne, et autres. Et le sommaire des Guerres qui ont esté en France, depuis l'an 1560 jusques en l'an 1593*. Nantes, Marestzet-Faverye, 1593.

⁶⁹⁶ A három fennmaradt példány a nantes-i (54854R) és a nancy-i (50878) városi könyvtárban, továbbá a párizsi nemzeti könyvtárban (RES-LM3-590) lelhető fel. Ezutóbbi katalógusában helytelenül Nicolas Biré szerzőségét tüntetik fel.

következtetni, hogy nem kerül kereskedelmi forgalomba, s Biré saját elmondása szerint mindenekelőtt azért íródik, hogy megcáfolja az 1586. évben, La Rochelle-ben megjelent anonim protestáns írást, az *Anti-Guisard*-t.⁶⁹⁷

Családtörténeti munka keretei között Pierre Biré egy nehezen élvezhető, kevert műfajt hoz létre, amelyben közel ötszáz oldalon keresztül fejti ki érveit. Propagandista társaihoz hasonlóan azt próbálja igazolni, hogy a Lotaringiai-ház a Francia Királyság nemes családjai között is kiemelkedik, és hogy nagyságuk nem csupán a királyság legelőkelőbbjei közé emeli, hanem a trón várományosaivá is teszi őket. Ehhez az érveléshez Biré hozzákapcsolja még Mercœur igazi védőbeszédét, s jogászi előképzettségének köszönhetően nem csupán a szavak erejével, hanem bizonyítékokkal is érvel. Művének első két oldalán közel 140 olyan művet sorol fel, amelyek igazolják gondolatmenetét, ezzel is kifejezve a tudományosság, az igazolható tények iránti tiszteletét. Egyúttal rögtön ez az első ellenérve az *Anti-Guisard*-al szemben, amely számára minden történelmi alapot, minden következetes érvelést nélkülöz. Gondolatmenete a francia monarchia három nagy alapelvét eleveníti fel, majd ezt követően a királyválasztás kritériumait veszi sorra. Az első alapelv a vérvonali öröklésen nyugszik. Biré szándéka, hogy bemutassa, hogy a lotaringiai hercegek „közvetett- és oldal-férfiágon Nagy Károly vérének leszármazottai”.⁶⁹⁸ Már a nyitó soraiban is azt állítja, hogy a Lotaringiai-ház eredete „tisztá királyi vér” azoknak visszavágva, akik „úgy vélik, bűnös dolog az ősokról, királyaink rokonairól, előnyösen szólni csupán azért, hogy igazolják tiszta királyi származásukat”.⁶⁹⁹ Többször visszatér a „lotaringiai hercegek vérének királyi minőségére” és azt is hozzáteszi, hogy minden előítélet ezen a téren a „Capet vérből” származó hercegek nagyságát és minőségét kérdőjelezi meg. A családi szálat női ágon is igazolja, annál is inkább mivel a jogászok szerint is „az anya a biztos”, miközben „az apa a házassági kötelék alapján van kimutatva”.⁷⁰⁰

A második könyvben Biré rátér a monarchia második nagy alapelvére, a száli törvényre. Hevesen veszi védelmébe, számára ez egy „dicséretre méltó hagyomány, amelyet szigorúan és megszeghetetlenül megőriztek és tiszteletben tartottak” a franciák. Ezt a törvényt

---

⁶⁹⁷ *L'Anti-Guisart. Imprimé nouvellement*. S. 1. [La Rochelle], M.D.LXXXVI [1586]. Lásd: BnF, Fonds Rothschild, Ms. 2216.; Továbbá: Simon Goulart: *Mémoires de la Ligue contenant les événements les plus remarquables depuis 1576, jusqu'à la paix accordée entre le roi de France & le roi d'Espagne, en 1598*. Tome 1. Amsterdam, chez Arkstée & Merkus [i. e. Paris, Jean-Luc II Nyon], 1758. 355–411.

⁶⁹⁸ Biré, VII.

⁶⁹⁹ Biré, VIII.

⁷⁰⁰ Biré, 62.

„nagyszerű antonomáziával” hívhatjuk „valóban gallnak és nem szálinak”, hiszen annyira „a francia ház sajátja és jellemzője, amely a franciák nemeslelkűségén alapul, akik sosem tudták elviselni, hogy nők, vagy idegenek uralják őket, akik könnyen átvehetnék a koronát házasság útján, ha nem lennének ebből teljesen kizárva.”⁷⁰¹ Ezek a szavak teljesen nyilvánvalóan megsemmisítik a spanyol király igényeit, aki többször hangsúlyozta, hogy ha leánya trónra lépne, akkor feleségül mehetne Habsburg Ernő osztrák főherceghez. Erre írja Biré: „A francia monarchia jogosan és méltán zárja ki a nőket és azok fiú örököseit, hiszen a kizárt nők fiai szintén ki vannak zárva.”⁷⁰²

A monarchia utolsó alapelve a királyválasztás, s nem csupán akkor, amikor az öröklés megszakad – a franciaországi aktuális helyzet – hanem a tehetetlen uralkodó elmozdítása után is, ahogyan erre a régmúltban is volt példa Franciaországban. Merészen utalva Hotman *Francogalliájára* – éppúgy ahogy az „eretnek az Anti-Machiavellire”⁷⁰³ – Biré állítja, hogy a királyok „akármilyen hatalmasok és nagyok” méltatlanokká válnak a királyságra, sőt arra is, hogy tisztességes emberek között éljenek mihelyst zsarnokká, eretnekké, vagy tehetetlenné válnak.⁷⁰⁴ Több példát is ad ezen a ponton, például Chlodion frank király fiait, akiket azért üztek el a trónról, mert még nem voltak 24 évesek. Dicséretes szokás Biré szerint, amely ha még mindig használatban lenne, akkor megkímélte volna a „szegény francia katolikusokat” attól, hogy az „eretnekektől szenvedjenek, ahogy most szenvednek”. Hozzáteszi:

*Annyi viszont bizonyos, hogy az eretnekséget sosem támogatták Franciaországban, hacsak nem az utóbbi királyok kisebbsége. Mindenki tudja, hogy a néhai I. Ferenc és II. Henrik idején egész Németország meg lett fertőzve eretnekséggel, de Franciaországot elkerülte a kálvinista ige.*⁷⁰⁵

Számára a királyválasztás mintája Pharamond, Mosellane első hercege, aki 419-től a frankok királya, s akinek trónra lépése véget vetett a rendetlenségnek és az irigységnek egyesítve

---

⁷⁰¹ Biré, 89.

⁷⁰² Biré, 93.

⁷⁰³ Innocent Gentillet: *Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix un royaume ou autre principauté. Divisez en trois parties: asavoir, du conseil, de la religion, et police que doit tenir un prince. Contre Nicolas Machiavel Florentin. A treshaut et tres-illustre prince François duc d'Alençon, fils et frère de roy.* [Genève], [Jacob Stoer], 1576.

⁷⁰⁴ Biré, 48-49.

⁷⁰⁵ Biré, 114.

a királyság erejét. Pharamond ősi királyi vérből származik és annak a hercegnek – Marcomirus – a fia, aki „egy igen szép hadsereget állított ki a rómaiak és a gallok ellen”.

A királyválasztás szempontjait a régi nagy uralkodók példájából vezeti le. Az első a nemzetiségre, a „tisztán” királyi vérből származásra vonatkozik, azaz Franciaország jövőendő királya szükségszerűen francia kell, hogy legyen. Biré ennek szánja első fejezetei egyikét, amelyben mintegy harminc oldalon keresztül cáfolja azt az elméletet, amely szerint a lotaringiai hercegek külföldiek lennének. Először is azt kell szem előtt tartani, hogy ezeknek a hercegeknek a földterületei azért nincsenek a francia király fennhatósága alatt, mert a korona régi területei, tehát ilyen értelemben nem idegen föld. A lotaringiai hercegek éppen azoknak a földeknek az urai, amelyeket egykor elbitoroltak a Francia Királyságtól. Másodszor is a kettős nemzetiség törvényesen elfogadott. Egy embernek két hazája lehet, „az egyik a származási hely, a második, amit magunknak választunk”. Biré olyan francia származású hercegek esetét veszi elő, akik külföldi, nápolyi és szicíliai királyságokat birtokoltak azért, hogy megmutassa a „választott hazájuk” nem törli ki „az eredeti haza emlékét és értékét”.⁷⁰⁶ Számára az a legfontosabb, hogy a rendi gyűlés és a parlament küldötteinek véleménye elé menjen, hogy a lotaringiai hercegeket ne azonosítsák a spanyolokkal.

Az is nagyon fontos, hogy az új király katolikus legyen. Ebből a szempontból nem érheti kritika a lotaringiai hercegeket, hiszen mindig is támogatták az egyházat, s ahogy Biré írja sosem voltak megfertőzve az „eretnység leprájával”.⁷⁰⁷ A Guise-ekről, Mercœur-ról és a lotaringiai hercegekről tett megjegyzései alkalmat adnak arra, hogy kitartásukat és hőstetteiket dicsőítse. Az 1525-ös német parasztháború véres leverését kétszer is elbeszéli. Védelmébe veszi a wassy-i mészárlást, amelynek során Guise herceg „kénytelen volt kést ragadni”, s ugyanígy a „Szent Bertalan ünnepet, a párizsi szent nászéjszakát”.⁷⁰⁸ Az övéihez kegyes, az ellenséggel kegyetlen Helenus király említése alkalom annak bizonyítására, hogy az eretnességgel szemben nem lehetünk elég kemények. Chlodomer király gaztetteinek példája, aki úgy tett, mintha tárgyalna a gallokkal és végül a szász hercegek segítségével 100.000 embert küldött ellenük, arra figyelmeztet, hogy vigyázni kell az eretnekekkel, akik „hiú reményt keltve hogy vallásukat megtagadják, napról-napra erősödnek”, s egyáltalán nem bánják meg a túlkapásaikat. Hány „szent és felszentelt templom” felégetését, és mennyi

---

⁷⁰⁶ Biré, 16-17.

⁷⁰⁷ Biré, 94.

⁷⁰⁸ Biré, 308, 315.

„egyházi ember, munkás és mások” lemészárlását lehet nekik felróni, amelyekre nagy szerencsére a katolikusok felforgató szándék nélkül reagáltak. Biré arra is kitér, hogy a „szent ligájuk”, amely 1585-ben tett esküt, valójában „annak megújítása és megvalósítása, amely királyi eskü alatt az 1576. évben lett felesketve”.⁷⁰⁹ Az első könyv végén az is hozzáteszi, hogy bár a navarrai király kinyilvánította, hogy meg akar térni, „de jaj, igen későn”.⁷¹⁰ Kicsit később, amikor a rendi gyűlés jelentőségéről ír, hozzá teszi, hogy „az egyesült katolikusok” csak akkor fogadnak el egy ilyen hittérést, ha a kiátkozást megszüntetik. Tudjuk, hogy igen sok ligapárti – közöttük Biré is – úgy gondolta, hogy ez nem fog egyhamar bekövetkezni.

Végül pedig nem lehet olyan uralkodót választani, aki nem bátor. Miután részletesen ír a lotaringiai hercegek számos szolgálatáról legfőképpen Antal herceg idejétől kezdve, akinek két fivére is életét vesztette a királyért folytatott harcban, Biré arra törekszik, hogy befeketítse III. Henriket. Ő ugyanis – miként Jupiter – egyfolytában azon igyekezett, hogy „megszüntesse a magasztos és jó dolgokat azáltal, hogy a természetüknél fogva kicsi és jelentéktelen dolgokat emelt fel”, amelyre kiváló példa Épernon hercege, aki „kicsi” volt, de jelenleg „a legnagyobbakkal van egy szinten”.⁷¹¹ Mint minden uralkodó III. Henrik is gyanakvó volt és csak a saját embereit hallgatta meg és néha nagyobb igazságérzet nélkül ítélkezett. Biré nem vádolja őt nyíltan Guise herceg meggyilkolásával, amely inkább „lázadási ügy” volt. A király ugyanis a híresztelések hatása alá került, amely csak növelte a féltékenységet és gyanúját, majd lelkiismeret-furdalását és végül a célját sem érte el, mert a királyság lángba borult.⁷¹² Ezzel szemben téves azt feltételezni, hogy Guise herceg a király halálát tervezte volna Párizs ostromának másnapján. A lotaringiai hercegek nem vettek részt III. Henrik meggyilkolásában, s ha nem ítélték volna el ilyen gyorsan Jacques Clément-t, perének vizsgálata lehetővé tette volna számukra, hogy tisztázzák magukat.⁷¹³ Azoknak pedig, akik azzal állnak elő, hogy a Guise-ek nem voltak I. Ferenc kegyeiben, annyit kell tudniuk, hogy a királyok természetükből fakadóan különféle „kedvűek és hangulatúak”, néha érthetetlenek, de Arisztotelész szavaival „a kétszer elmondott ábécé” kevés ideje alatt le lehet őket nyugtatni.

---

⁷⁰⁹ Biré, 317.

⁷¹⁰ Biré, 336.

⁷¹¹ Biré, 338.

⁷¹² Biré, 330-336.

⁷¹³ Biré, 341.

Biré az általa kiadott munkában mindenben kiáll Mercœur politikája mellett, az általa vázolt portréban a herceg bölcs kormányzóként jelenik meg, aki Bretagne békéjén öröklik. Mercœur csupán törvényes védekezése miatt kerül III. Henrikel szembe, hiszen:

*A király, aki látta, hogy nevezett Mercœur herceg uram igen szomorú, tanácstalan és gondterhelt, megtartotta őt a szolgálatában, csupán ígéretet és biztosítékot kért, de közben mindent megtett azért a háttérben, hogy kormányzóságából kimozdítsa, elveszítse és romba döntse.*⁷¹⁴

Biré csökkentti a spanyolok jelenlétét, II. Fülöp megszálló beavatkozását a bretagne-i ligában ezzel is felnagyítva Mercœur szerepét. A munka bizonyos részei – amelyekben feltűnik Sébastien de Luxembourg a bretagne-i hercegséghez való jog igazolására – szintén Mercœur személyét emelik ki, noha nem tesznek utalást a herceg lehetséges követeléseire.⁷¹⁵ Ezek a többé-kevésbé utalásszerű megjegyzések csupán egyetlen célt szolgálnak: a bretagne-i liga vezetőjének bemutatását, hatalmának és törvényességének hangsúlyozását azáltal, hogy felesége révén Bretagne történelméhez, trójai, Meroving és Karoling származása révén pedig a Lotaringiai-házhoz kapcsolja, s a francia trónra tartja jogosultnak.

Biré, az ügyvéd a történetírástól teljesen eltávolodik, valójában röpiratot ír. Művét – a téma súlyában – a támadás visszaverését igénylő nyers stílus hatja át. Az olvasókhöz szóló ajánlásában nyomatékosan kiemeli művének „védekező” jellegét, mivel szándékának megfelelően az *Anti-Guisard*-ra kell reagálnia éppen azokkal a fegyverekkel, amelyeket az is használ. Az *Anti-Guisard* című protestáns munka a Guise pártot éles és csípős hangnemben támadja, a Guise-eket azzal vádolja, hogy „idegenek”, „jelentéktelen másodszereplők”,⁷¹⁶ „dicsőségre kiéhezett, javakra szomjas, ambícióval fűtött”⁷¹⁷ emberek. A tanúnak hívott nép ebben kénytelen továbbá elismerni, hogy a francia nemesek nem remélhetnek semmilyen felemelkedést, mert „először 24 lotaringiait kell jóllakatni, hogy azután ők is asztalhoz ülhessenek”.⁷¹⁸ Az első, az „ifjabb”, a „csavargó”⁷¹⁹ Guise herceg – François de Guise – a királyi „solymász” rangja révén „gyermekében olyan ragadozó madarakat nevelt, akik törtetésükkel és horgas csőrükkel szétszaggatják szegény

---

⁷¹⁴ Biré, 256.

⁷¹⁵ Biré, 174–175.

⁷¹⁶ *Mémoires de la Ligue*, 401.

⁷¹⁷ Op. cit. 403–404.

⁷¹⁸ Op. cit. 403.

⁷¹⁹ Op. cit. 358.

Franciaországot”.⁷²⁰ A munka írója érvelésében folyamatosan vagy a „nagyon keresztény királyt” vagy az „örök Istent” szólítja meg emelkedett és patetikus stílusban, de az irónia és a támadás mögött megcsillan a szerző tudományossága is. Biré a vádakra válaszolva abban az előnyben van, hogy támadásait irányítani tudja, pontról-pontra vonja kérdőre ellenfelét. Egyszer-egyszer „szofista”, „derék érvelő”, „nagy hazug és szélhámos”, „ékesszóló”, majd „papagáj”, „gavallér”, „fecsegő”, és „kora összes eretnekének íródeákja és szószólója” megnevezéssel illeti. Éppúgy, mint ellenfele Biré is használja az ellenpontosítás technikáját, feszült retorikáját azonban folyamatosan ellensúlyozzák a téma súlyához méltó higgadt részei. Több fejezetet is hosszabb könyörgéssel fejez be, s a bevezetője végén Istent kéri, hogy legyen kedves „minden katolikus herceg szívét átjárni és megmelegíteni, és mindegyiket békében, egyetértésben és egyesülve éltesse”.⁷²¹ Művének végén Biré a közös hitre szólítja fel olvasóját, s arra vonatkozóan is tesz utalást, hogy az utóbbi események és különösen a navarrai király hittérése reményre ad okot anélkül, hogy a vészhelyzetet feledni lehetne. Akárcsak az *Anti-Guisard* előszeretettel utal az egyházatyákra. Szent Ágostont, Szent Krizosztomot, Szent Jeromost és Szent Ambróziust idézi az alázat, az erény, az imádság, a bűnbánat tekintetében. Tökéletesen gyakorolja a paradox meggyőzés művészetét: időnként úgy tesz mintha felfüggesztené véleményét bizonytalanságból vagy szerénységből, és ezzel a folytatást hitelesebbé teszi: „az olvasó dolga eldönteni, amit legjobbnak ítél”, „az olvasónak kell eldöntenie ezt a vitát és nem nekem, aki kénytelen a legokosabbakra hallgatni”.⁷²² Következtetéseibe beletesz némi óvatosságot, amely a hallgatóságot megnyeri azáltal, hogy például ezt írja: „ha ezt feltételezzük, akkor bölcsebb ítélet nélkül arra tudnék következtetni, hogy ...”⁷²³. Ezek a modorosságok természetesen leginkább jelentéktelen dolgokra vonatkoznak. Miután sokat mond, úgy tesz, mintha elhallgatna, hogy ezzel még többet sejtessen: „legyen, ahogy kell, de nem mondok többet, mert megharagszik rám Seneca.”⁷²⁴ A továbblépés azonban nem mindig mentes az álszenteskedéstől, így például, amikor az 1587. évben történt zsoldosok elleni áskálódásokról beszél, akkor egyértelműen kiemeli III. Henrik ellenségességét a lotaringiai hercegekkel szemben, de álságosan óvatos hangnemben: „egyesek azt állították, hogy a király szánalmas játékot akart játszani az

---

⁷²⁰ Ibidem.

⁷²¹ Biré, XXXI.

⁷²² Biré, 133, 140, 141.

⁷²³ Biré, 201.

⁷²⁴ Ibidem.

említett hercegek kárára” és mintegy a tisztességük bizonyítására hozzáteszi: „de erről inkább hallgatók, mert nem tudok semmit igazából”.⁷²⁵

Az elvárásoknak megfelelően – akárcsak az *Anti-Guisard* – Biré folyamatosan hűségét és becsületességét hangoztatja. Esküszik arra, hogy a katolikus hitben „él és fog meghalni”. Tudja, hogy szabad beszéde a hugenották rosszzallását fogja kivívni, de állítása szerint „becsületben és tisztességben” akar csupán dolgozni, amely az Istent szolgáló királyok és hercegek által adatik meg.⁷²⁶ Jó szándéka össze sem hasonlítható az eretnekek felforgató szándékával, akik közel húsz évvel korábban kiadták a *Réveille-matin des François*⁷²⁷ című írást.⁷²⁸ Ennek megfelelően Biré folyamatosan érezteti személyes érintettségét, az események szemtanújának mutatja magát, s az eredeti forrásokhoz nyúl vissza. Így például amikor Mercœur hercegnő édesapjának, Sébastien de Luxembourgnak az életét mutatja be, nem az előző évben megjelent Raoul Le Maistre könyvből idéz (lásd fentebb), amit hiányosnak ítél. Ehelyett Sébastien de Luxembourg fegyverhordozójának, Gassion lovagnak, továbbá anyai nagybátyjának, Champeaux urának vallomásaira hagyatkozik.⁷²⁹ Mercœur hercegről írt dicsérete közvetlen és különleges. Azért tarja nagy katonának, mert személyesen hallgatta, hogy „hosszasan beszél szép haditerveiről és hadicseleiről”. Szellemi nagyságát pedig azért dicséri, mert „maga látta, hogy szép ódákat, szonetteket és verslábakat költött”.⁷³⁰

Ahogy említettük, a nantes-i irodalmi körből származó Pierre Biré munkáját Mercœur hercegnek ajánlja. A nyitóvers a szokásos dicsérőszavakkal leginkább a herceg helyi kultúrapártoló szerepét emeli ki. A herceget többször említi érintőlegesen és a Vaudémont grófoknak szentelt fejezetben harminc oldalon keresztül külön tárgyalja, jóllehet ő nem volt ennek a címnek az örököse. Fizikai portréját csak óvatosan festi meg: „magas és tekintélyt parancsoló [...] közepesen széles vállakkal, szakálla sárgás, haja hamuszürke”.⁷³¹ Személyiségét a lotaringiai nemzetre jellemző minden jó tulajdonsággal jellemzi, amit még a szokásos nagyítással Miltiades hősiességével, Pyrrus tetteivel, Théseus hírnevével, Caesar

---

⁷²⁵ Biré, 322.

⁷²⁶ Ibidem.

⁷²⁷ Théodore de Bèze köreihez köthető több hugenotta szerző – közöttük Nicolas Barnaud és Hugues Doneau – együttműködésének eredménye a kétkötetes munka: *Le reveille-matin des François, et de leurs voisins. Composé par Eusebe Philadelphie Cosmopolite, en forme de Dialogues*. A Edimbourg, de l'imprimerie de Jaques James. Avec permission. 1574.

⁷²⁸ Biré, 120.

⁷²⁹ Biré, 181.

⁷³⁰ Biré, 247.

⁷³¹ Biré, 243.

tudásával, Fabius Maximus elővigyázatosságával, Kurus nagylelkűségével és Dávid szónoki tehetségével told meg. Biré elsősorban azért válik a herceg elkötelezett hívévé, mert ennek udvarában olyan kulturális körre talál, amelyben jól érzi magát. A tudás és a kultúra elkötelezett híveként tollából kirajzolódó Mercœur-portré is ebben az értékrendben születik meg, igen sok hasonlóságot mutatva a Montreux által festett (lásd 5.3 fejezet) képpel:

A francia nyelven kívül, legjobban olaszul, spanyolul és németül beszél, továbbá igen jól érti a latint és az angolt. Minden más tudományterületen annyira jártas, hogy bármiről olyan tökéletesen tud beszélni, hogy mindenkit elkápráztat. [...] Kormányzása és hatalma alatt olyan boldogságot élhetünk meg, mint amelyet Platon álmodott az Államban, ahol az uralkodók lehetnek bölcsek vagy tudományban jártasak, vagy tudásra- és felfedezésre vágyók, akik a tudományok elsajátításának felvirágoztatásával megtartják és megbecsülik az ezekben jártas személyeket.⁷³²

A craon-i ütközet – Biré magyarázatából következően – fontos pillanat, valóban „*isteni mű*” lesz.⁷³³ Szembeszállva az eretnekekkel és szimpatizánsaikkal, a herceg ezzel a hőstettével bizonyítja be, hogy Istentől származik. Ugyanakkor harcai ellenére sosem tagadja meg, hogy – a hitbeli különbségeket félretéve – a Bourbon hercegeknek tiszteletet adjon, éppúgy ahogy ezt Montpensier herceg halálakor is teszi 1592 júniusában. Biré leginkább Mercœur jelképes és egyetemes jellegét hangsúlyozza. Érdekes módon – bár bizonyára jogosan – sosem főszereplőként mutatja be az ellenségesség és a szenvedélyek mezején. Nem ír semmit az 1592. évben állítólagosan Navarrai Henrikkel megkezdett tárgyalásairól, s szintén nem említi a spanyol csapatokat, akik a hadműveleteit támogatták. A szárazföldi győzelmeket – miként Craon-t is – nem helyi jelentőségűnek tartja, hanem általában a katolikus ügy győzelmének biztató jelét látja benne. Biré leírásában Bretagne bár nem szorul perifériára, mégsem játszik fontos vagy különleges befolyást és nem érezzük, hogy Mercœur herceget egyedi szerephez juttatná, hacsak nem annyiban, hogy támogatja a kolostorokat és élteti a múzsákat a nantes-i egyetem falai között. Érintőleges módon említést tesz Martigues vikomtról – Sébastien de Luxembourg-ról, – aki házassága révén került bele a „az igaz és törvényes bretagne-i hercegek királyi vérébe”,⁷³⁴ de a bretagne-i kormányzói címet csupán azért tárgyalja, hogy Lotaringia és Franciaország közötti erős szövetséget alátámassza. A nantes-iakat dicséri, amiért 1562-től elkerülték az eretnekséget, ezzel szemben „Rennes

---

⁷³² Biré, *Alliances généalogiques*, 247–248.

⁷³³ Biré, 102.

⁷³⁴ Biré, 174.

nemes lakosságát” kritikával illeti amiért „tisztelességtelenek”⁷³⁵ Mercœurrel szemben. Biré arról udvariasan hallgat, hogy valójában Mercœurnek okozott nehézséget, hogy a tartománya felett teljes hatalmat gyakoroljon. Diszkét vonalakban vázolja csupán a politikai helyzetet. Ebben a képben Mercœur nem nemzeti versenytársként lép fel, és Bretagne nem táplál szeparatista érzelmeket, vagy legalábbis nem jobban, mint a többi tartomány, amelyek esetében szintén fellépett egy-egy nagyváros a régi ellenségeség jegyében ilyen vagy olyan hatalmi elnyomás ellen. A történeteket bár képes kívülről, enyhe távolsággal tekinteni, elhítelve az olvasóval a *sine ira et studio* alapelvének alkalmazását, gondolatmenetében még sincs semmi kétértelmű, buzgó ligapárti elkötelezettségű.

4. 2. 3 Jacques Le Bossu

Jacques Le Bossu,⁷³⁶ (1546–1626) a királyi Saint-Denis apátság bencés szerzetese, a Sorbonne teológiadoktora csupán 1589-ben érkezik Nantes-ba, éppen a liga újjáéledésekor, majd 1593-ban elhagyja a várost. Később, IV. Henrik végső győzelme után a francia közélet színpadáról is visszavonul és Rómába, az Auxiliis kongregációba vonul vissza. Az 1589–1593 közötti nantes-i időszakának emlékét hat röpirat őrzi az általa elmondott beszédek szövegével, mind a nantes-i nyomdászpáros – Nicolas Des Marestz és François Faverye – műhelyének gyümölcsei.

Le Bossu beszédeiben az az időszak elevenedik meg, amikor Nantes városa 1588 augusztusában csatlakozik a Szövetségi ediktumhoz, a város hivatalosan is a liga fennhatósága alá kerül. A ligapárti erőszak akkor szabadul el, amikor 1589 márciusában Rennes átáll III. Henrik oldalára, s a nantes-iak által 1589. június 8-án letett második szövetségi eskü már egyértelműen III. Henrik ellen fogja össze a város lakóit. Ez az első alkalom, amikor Le Bossu buzdító hangvétellű prédikációt mond, s teátrális jelenettel szólít fel az eskütételre. Sikeréhez az is nagymértékben hozzájárul, hogy a templomot és a várost Mercœur katonái őrzik, s a kevésbé lelkes, ezért gyanússá váló polgárokat bezárják a várba. Ugyanígy az eskü letételére szólítják fel a szerzetesrendek tagjait is, s a nantes-i teológus-történész, Nicolas Travers (1674–1750), arról számol be, hogy Mercœur emberei a vonakodó katolikusokat is elűzik, bántalmazzák, vagyonukat elkobozzák. Erre a sorsra jut a

---

⁷³⁵ Biré, 96.

⁷³⁶ Jacques Le Bossu (1546–1626) életrajzáról lásd: Charles-Hugues Le Febvre de Saint-Marc–Claude-Pierre Goujet: *Supplément au Nécrologe de l'abbaye de Notre-Dame de Port-Roïal des Champs, ordre de Cîteaux, institut du S[ain]t-Sacrement. Première partie.* [S. l.] M.DCC.XXXV. [1735]. 638–642.

Szent Péter káptalanház papja, akit az eskü visszautasítása után elűznek és megfosztanak tisztségétől.⁷³⁷ A janzenista Travers minden bizonnyal elítéli az egyház ligapárti múltját, története valószínűleg mégsem nélkülöz minden valóság alapot. Jacques Le Bossu írásai bár nem akarják a Mercœur emberei által fenntartott félelmi állapotot megörökíteni, mégis megerősítik Travers állításait. A Guise-ek meggyilkolása után Mercœur egy az egyben szembeállítja Nantes lakosait III. Henrikkel, majd az augusztusi gyilkosság után igazi rettegés-léghőrt tart fenn. Philippe du Bec püspök 1589 szeptemberében Tours-ba menekül, miután mérsékelt magatartása egyre gyanúsabb színben tűnteti fel őt.

Le Bossu nyomtatásban megjelent beszédei⁷³⁸ azért érdekesek számunkra, mert ezekből lehet nantes-i propagandista-tevékenységét feltérképezni. Párbeszéd formában írt munkáiban két vitázót visz színre, a „katolikus” és a „politikust”. A „politikus” a nantes-i katolikus polgárt ábrázolja, aki még ingadozik a Ligához való csatlakozásban. A „katolikus” nem más, mint maga Le Bossu, aki – több-kevesebb sikerrel – igyekszik válaszolni a politikus kérdéseire. A párbeszéd forma és két valóságos szereplő színrevitele teljesen valószínűvé teszi a társalgást, még ha egyértelműen a teátráltság is tetten érhető benne. Le Bossu heves, demagóg szónok, érvelése egyetlen cél – a mérsékelt katolikusok körében a liga létjogosultságának elismertetése – érdekében egyszerű. Tudja, hogy III. Henrik meggyilkolását szükségszerűen kell tárgyalnia, hiszen a ligában kételkedő nantes-i lakosokat annál is inkább kell meggyőznie, mert éppen egy ligapárti domonkos rendi szerzetes, Jacques Clément volt, aki elkövette a gyilkosságot. Le Bossu eleinte szerencsésen kikerüli a csábító csapdát, hogy a gyilkosságot teljesen legitimálja, amivel ekkor még bizonyosan elveszíthette volna a nantes-iak bizalmát. Véleménye szerint a zsarnokgyilkosságnak van létjogosultsága, de ez a fanatikusok felelősségét nem törli el. A királygyilkosság kapcsán *a priori* érvekkel áll elő. Szerinte ugyanis a király – a Guise-ek gyilkossága óta tudatában az

---

⁷³⁷ Nicolas Travers: *Histoire civile, politique et religieuse de la ville et du comté de Nantes. Tome 3.* Nantes, Forest, 1841. 25.

⁷³⁸ Jacques Le Bossu: *Deux devis d'un catholique et d'un politique sur l'exhortation faite au peuple de Nantes, en la grande église de Saint-Pierre, pour jurer l'union des catholiques, le 8e jour de juin 1589. Troisième devis du catholique et du politique, qui a esté réuni, sur la mort de Henry de Valois, selon ce qu'en a esté presché à diverses fois en la grande église de Nantes. Sermon funèbre pour l'anniversaire de... Henry et Loys de Lorraine, celui-là duc et cestuy-cy cardinal de Guyse, prononcé à Nantes, au monastère des filles de sainte Claire, le 22e jour de décembre 1589.* Nantes, impr. de N. Des Marestz et F. Faverye, 1589; *Troisième devis d'un catholique & d'un politique, sur l'exhortation faite au peuple de Nantes, en la Grande Eglise de Saint Pierre, pour jurer l'union des Catholiques, le 8 juin 1589.* Nantes, par Nicolas des Marestz et François Faverye, 1589; *Quatrième devis d'un catholique & d'un politique, sur l'exhortation faite au peuple de Nantes, en la Grande Eglise de Saint Pierre, pour jurer l'union des Catholiques, le 8 juin 1589.* Nantes, par Nicolas des Marestz et François Faverye, 1590.

ellene tervezett összeesküvéseknek – személyes őrség védelmében állt. Sérthetetlen volt, ennek ellenére egy egyszerű domonkos rendi szerzetes meg tudta közelíteni, sőt meg tudta gyilkolni. Nyilvánvaló tehát, hogy ebben az isteni akarat nyilvánul meg és hogy Jacques Clément nem a kezdeményező, hanem valójában csupán Isten fegyveres végrehajtója.⁷³⁹ Clément tehát Isten választotta és valójában Isten sújt le „Zsarnok Henrikre”. Emellett Le Bossu igyekszik a nantes-iak szemében rossz színben feltüntetni III. Henriket és azzal vádolja a királyt, hogy ateista.⁷⁴⁰ A 16. század végi Franciaországban, ahol minden embert az Istennel való kapcsolata határoz meg, igen ritkán hangzik el ilyen vád, főként a király személye kapcsán. A katolikus az elfogadott, az eretnek a bűnös, de mi a helyzet az ateistával? Ez a vád már feljogosítja Le Bossu-t arra, hogy a királygyilkos Jacques Clément védője legyen.

Le Bossu az európai országokat több alkalommal hozza fel például a róluk kialakult sztereotípiák felhasználásával gondolatmenetének alátámasztására. Angliát például a protestantizmus becsmérése és ezzel Navarrai Henrik esetleges trónra jutásának veszélyére használja fel. Szerinte Anglia királynője nem tűri, hogy alattvalói hűek maradjanak a katolicizmushoz és Navarrai Henrik trónra lépése szintén ezt vonná maga után. A királynőt keményen vádolja azzal is, hogy 1587. február 8-án kivégeztette a katolikus Skócia királynőjét, Stuart Máriát, s ez számára azt bizonyítja, hogy az eretnekek a hatalomban mindenre képesek. Valószínűleg Le Bossu azért is tudja Angliát könnyen negatív példának használni, mert ebben a korban igen nagy ellenszenvvel viseltettek a franciák szomszédjuk iránt, főként mivel Anglia a százéves háborútól kezdve köztudottan történelmi ellensége volt Franciaországnak. Ráadásul éppen Le Bossu beszédeinek kiadásakor történt a spanyol armada angol partoknál elszenvedett veresége (1588), amely a protestáns királyság ellenében bizonyosan nyugtalanította a katolikus franciákat és főleg a ligapártiakat. A török példát is használja a szónok, s ebben a keresztes háború példáját látja legelőször. A keresztények eretnek földön való hadakozásának témáját előszeretettel használják a katolikusok akkor, amikor a 12–13. századi keresztes háborúk eszméje még mindig élénken él a hívek képzeletében. Így például – írja Le Bossu – ez az eszme táplálta a spanyol területek visszaszerzését, amikor a katolikus királyok visszahódították Granadát 1492-ben. Az időben közelebbi példa az 1571. évi lepantói győzelem emléke – amikor a

---

⁷³⁹ Az Isten akaratának fegyveres végrehajtója-motívumról (*interpretatio Christiana*) lásd fentebb Bongars forrásgyűjteményének előszavát: 2.2.2.2 fejezet.

⁷⁴⁰ „Il n'est donc ny hérétique ny Catholique , ... il se moque de toutes deux, et se monstre comme atheiste et mocque-Dieu.” Lásd: Le Bossu, *Deuxieme devis*, 80.

spanyol király a Pápai állammal és Velencével szövetkezve hatalmas sikert aratott az oszmán flotta felett – még frissebben él a lelkekben. Ezzel Le Bossu arra buzdítja a nantes-i lakosokat, hogy erősebben kapcsolódjanak a katolicizmushoz és egyúttal III. Henriket is megalázza eme győzelemnek az emlékével, amelyben bátyja, IX. Károly nem vett részt.

Le Bossu védelmébe veszi a főnemesek érdekeit, akiket a központosító állam folyamatos megerősödése nehéz helyzetbe sodor. A nagy katolikus családok, mint a Mercœur vagy a Guise família rossz helyzete egyre nyilvánvalóbb az ifjú, törekvő középnemeselek, például III. Henrik kegyenceinek a felemelkedése mellett. A kegyencek kritizálásával Le Bossu kritikát fogalmaz meg az I. Ferenc óta épített abszolutizmussal szemben. A kegyencek után a taláros nemeselek húznak hasznot az abszolút monarchiából: a nagypolgároknak és a középnemeseleknek az igazságszolgáltatás igazi felemelkedési lehetőség volt, amelyet teljesen elítéltek a ligapártiak. Ezek a tisztviselők az előjogaikat féltő városokon belül a hatalom megtestesítői, akik a liga forrongásai idején nagyrészt hűek maradnak III. Henrikhez. Így például a rennes-i parlament 1589. április 13-án kiad egy rendeletet, amely kimondja, hogy Mercœur herceg és hívei „a király ellenségei, akik Bretagne városait ostrom alatt tartják”.⁷⁴¹ A hivatalnokok többségét az abszolút monarchia híveiként semmilyen érdek sem fűzi a ligához, feladatuk alapvetően a modern állam védelme annak a ligának a támadásaitól, amely – miként a blois-i rendi gyűlés alkalmával (1588) is tette – a szerződéses monarchiát pártolja. A király törvénnyel szembeni felsőbbrendűségének megkérdőjelezése az abszolutizmus-ellenes ligapárti politikai program jellemzője és a blois-i rendi gyűlés lezárása után jelenik meg Le Bossu-nél is. Ahogy a többi ligapárti tag, Le Bossu is rossz szemmel nézi III. Henrik önkényes reakcióit a Guise-ek nyomásával szemben: akarata szerint a törvények felett dönt, amelyek őt nem kötelezik. Le Bossu kifordítja a király érvelését, és éppen azt bizonyítja, hogy a király nem áll a törvények felett. A húsz évvel korábbi protestáns szerzők mintájára a lázadó ligapártiak azt a politikai gondolatot veszik elő ismét, hogy a királyi hatalmat vissza kell szorítani a rendi gyűlésen képviselt népi jogok érvényesítésével. Ez a politikai eszme a 16. század első felében kialakuló, majd XIV. Lajossal győzedelmeskedő abszolutizmussal szemben áll. A század végén megfogalmazott erőteljes politikai gondolatok annak a korszakváltó időszaknak a jelképei, amikor a szerződéses középkori modell helyébe fokozatosan a modern állam lép. A ligapárti

---

⁷⁴¹ Travers, Tome 3, 21.

propagandisták a centralista államhatalom utolsó nagy ellenállói, hiszen a Fronde mozgalma (1648–1653) már nem lesz ennyire egyértelműen megítélhető.

Le Bossu a klasszikus ligapárti elképzelések szolgálatába szélsőséges irányba elmozdított protestáns politikai gondolatokat állít (lásd 2.2.2.2. fejezet). Érezhetően két kálvinista szerző – François Hotman és Philippe Du Plessis-Mornay – elméletét veszi elő a nép jogai kapcsán. Elsősorban Philippe Du Plessis-Mornay hatott Le Bossu munkáira, tőle veszi át a monarchia megkérdőjelezésének elemeit. Du Plessis-Mornay a röpiratírók indulataitól mentes, a stílusa viszonylag komoly, írásai nagyon tiszta logikára épülnek fel. François Hotman lehetett másik fő forrása, akitől történelmi érveit veszi át. Franciaország és a frankok történelme a ligapárti politika gondolatait erősítik. Hotman érvelési mintául szolgál számára, míg Du Plessis-Mornay gondolatai sokkal nagyobb mélységben befolyásolják a monarchia megkérdőjelezését Le Bossu-nél. Du Plessis-Mornay *Követelések a zsarnokok ellen, avagy Az uralkodó törvényes hatalma a nép fölött és a népé az uralkodó felett* című 1579-ben álnéven megjelent művében arról ír,⁷⁴² hogy a király hatalmát csupán a kegyencek növelték meg, de valójában nem lenne joga a rendi gyűlés hozzájárulása nélkül törvénykezni. Nem lenne továbbá joga az alattvalók életéről, s azok javai felett sem rendelkezni, mivel a királyságnak se nem tulajdonosa, se nem haszonélvezője. Du Plessis-Mornay 1579. évi szavait Le Bossu majdnem szó szerint veszi át második beszédében:⁷⁴³

*A katolikus: Nem királyaink szereztek meg minket, hanem mi adtuk át magunkat nekik és megegyeztünk velük, hogy ne tulajdonosaik, se nem birtokosaik, hanem csupán megőrzői legyenek javainknak.*⁷⁴⁴

Le Bossu beszédeinek formai tanulmányozása szintén megerősíti az 1570-es évek protestáns szerzőivel való intellektuális rokonság elméletét. Egy Nicolas Barnaud-nak tulajdonított, 1573-ban íródott párbeszédes formájú munka⁷⁴⁵ szintén két személyt helyez színre, a történészt és a politikust. Az írás egy történelmi és egy politikaelméleti részt tartalmaz, amely a király nép feletti hatalmát kérdőjelezi meg. Le Bossu ennek a röpiratnak a formáját másolja le oly módon, hogy a politikai részt az 1580-as évek végének ligapárti aktualitásához

---

⁷⁴² Stephanus Junius Brutus: *Vindiciae, contra tyrannos sive De principis in populum, populi in principem, legitima potestate*. [S. l.], [s. n.], 1579.

⁷⁴³ *De la puissance legitime du Prince sur le peuple, et du peuple sur le Prince. Traité tres utile & digne de lecture en ce temps*. Paris, 1581. 174.

⁷⁴⁴ Le Bossu, *Deux devis*, 93.

⁷⁴⁵ Nicolas Barnaud: *Dialogue auquel sont traitées plusieurs choses advenues aux Luthériens et Huguenots de la France*. [Bâle], [s.n.], [1573].

igazítja. Ez pedig azt bizonyítja, hogy Le Bossu tanulmányozta az 1570-es évek protestáns abszolutizmus ellenes írásait mielőtt Nantes-ban kiadta volna beszédeit. Anélkül, hogy megkérdőjelezné a monarchikus hatalom alapjait, a királyi előjogokat a lehető legjobban lecsökkenti, s a rendi gyűlés által mérsékelt hatalmat képzel el. Az uralkodó jogainak megkérdőjelezése a nép jogát hangsúlyozza, s az állam egységét abban látja, hogy a nép elfogadja az uralkodói törvényt. Ez az eskü azonban nem megváltozhatatlan, mert – miként minden egyezségben – itt is mindkét félnek tiszteletben kell tartania kötelezettségeit. Ha a király nem teljesíti ezeket világi vagy egyházi téren, a monarchiát összetartó egyezség megsemmisül. III. Henriknek – Le Bossu szemében – főleg egyházi téren róható fel igen sok hibájául, így például a Guise-ek meggyilkolása méltánytalan viselkedését bizonyítja. Ebben az esetben pedig a nép is mentesül a „gonosz királlyal” kötött hűségesküje alól. Ez az eszme, amely igazolja a ligapártiak politikáját, majd’ az összes korabeli katolikus szónoklatot áthatja és egyértelmű rokonságot mutat Du Plessis-Mornay kettős királyi – Istennel és néppel kötött – szerződéselméletével.

Le Bossu az események előrehaladtával többször kitér a zsarnokgyilkosság legitimálására, vádló hangneme egyre erősödik, s végül a zsarnok meggyilkolásának teljes létjogosultságát is. Kimondja ennek igazolására Aquinói Szent Tamásra támaszkodik. Alapfelvetése szerint a gyilkos szándékának tisztának kell lennie, s ez annyiban teljesül is, hogy III. Henrik zsarnok (*gonosz Herodes*),⁷⁴⁶ Clément testvér pedig hívő ember. Ebben a kontextusban a gyilkosból lesz „a jó domonkos rendi, aki tisztességesen megölte a zsarnokot és megszabadította tőle Franciaországot”,⁷⁴⁷ s az uralkodóból lesz „Henrik, az eretnekek vezére, aki magát Franciaország királyának nevezte, a vaddisznó, aki kijutott az eretnokség erdejéből.”⁷⁴⁸ Az 1570-es években a liga által gyakran kritizált protestáns szerzők munkáiban sosem találjuk meg a királygyilkosság teljes legitimálását, azaz a Le Bossu-féle erős radikalizmust. Amennyiben ugyanis a zsarnokellenes küzdelmet helyesli Hotman a *Francogalliában*, nem jut el a királygyilkosság ilyenfajta elfogadtatásához.

Le Bossu a nép jogai közül utolsónak tárgyalja a fegyverfogás jogát. Beszédeiben a politikus csodálkozik, hogy a liga hadsereget tarthat fenn a királyságban, amelyet nem a király irányít. A katolikus – azaz Le Bossu – úgy válaszol erre a kényes kérdésre, hogy a ligatagok azért

---

⁷⁴⁶ „*Henri de Valois*” anagramma nevéből „*Vilain Herodes*” lesz.

⁷⁴⁷ Le Bossu, *Troisième devis*, 29.

⁷⁴⁸ Jacques Le Bossu: *Proposition d'erreur detestable en un prétendu arrest donné à Tours*. Nantes, Nicolas Des Marestz et François Faverye, 1591. 43.

kénytelenek fegyverkezni, hogy megvédjék a katolikus örökséget. A katolicizmus legfőbb érdeke tehát arra jogosítja fel Le Bossu-t, hogy a hadseregtoborzás királyi monopóliumával szemben érveljen, s hogy szónoki írásaiban a szuverenitás engedélyezése mellett prédikáljon. Jacques Le Bossu írásait nehéz besorolni, lázas prédikációk vagy mély politikai gondolatok? Annyi bizonyos, hogy Le Bossu-t lázadó város pénzeli, hogy a nantes-i polgárokat megerősítse a ligához és Mercœurhoz való elkötelezettségükben. Beszédei az aktuális hatalom és a politikusok kiegyezése ellen irányulnak, s áldozatos munkájának köszönhetően minden nantes-i polgár értesül erről. A félelem és a 16. század végi francia katolikusok közkhelyeivel fogja össze a város lakóit, ez pedig arra indít minket, hogy inkább prédikációknak tekintsük Jacques Le Bossu méltatlanul keveset tárgyalt gondolatait.

4. 3 Irodalmi portrék Mercœurról

4. 3. 1 Szalézi Szent Ferenc

Mercœur herceg, mint a 16. század végének francia politikai közszereplője nem csupán a Bretagne-i katolikus ligában folytatott küzdelmeivel vívta ki ismertségét a vallásháborúk végén.⁷⁴⁹ Az 1600–1601. év magyarországi törökellenes küzdelmeinek egyik vitathatatlan főszereplőjeként részese volt annak az elismerésnek is, amellyel számos dicsőítő írat magasztalta a hatalmas oszmán túlerő ellenében megvívott győzedelmes székesfehérvári ostrom után.⁷⁵⁰ Bár a herceg élettörténete szomorúan zárul – dicsősége teljében 1602. február 19-én betegség ragadja el, a törökök pedig hat hónappal később visszafoglalják Székesfehérvárt – irodalmi utóélete ekkor kezdi igazi virágzását.

Mercœur halálhíre március 8-án érkezik meg Párizsba. Ezt követően több politikus ünnepélyesen emlékezik meg róla, s ez akaratlanul is hozzájárul rehabilitációjához. Április

---

⁷⁴⁹ Legtöbb élettrajza ebbéli szerepét említi. Lásd: Pierre de Bourdeille de Brantôme: *M. de Mercure*. In: Ludovic Lalanne (Éd.): *Œuvre complètes. Grands capitaines français, couronnels français*. Tome 5. Paris, Vve Jules Renouard, 1869. 189–194.; Lorraine ou Loraine – Branche des ducs de Mercœur. In: Louis Moreri: *Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*. Tome III. F-L. Paris, J.-B. Coignard, 1718. 177–178.

⁷⁵⁰ *Discours très-vérifiables de la prise d'Albe-royale le 20 septembre 1601 par le Duc de Mercoeur*. Paris, imp. de E. Colin, 1601; *La Deffaicte des Turcs, par Monseigneur le Duc de Mercoeur, lieutenant General de l'Empereur. Avec la prise d'Albe-regale ville capitale de la basse Hongrie occupée par le Turc depuis 58 ans*. A Paris, chez Rolin Thierry, & Eustache Foucault, rue S. Jacques à la Coquille, 1601.; *Ample discours, et tres-veritable de la prinse d'Albe-royale le 20 septembre 1601 par Monseigneur le Duc de Mercur*. Lyon, J. Roussin, 1601. etc.

27-én a párizsi Notre-Dame-ban tartanak misét emlékére az egész parlament jelenlétében, amelyen nem kisebb személyiség, mint az éppen Párizsban tartózkodó Szalézi Szent Ferenc püspök celebrálja a gyászmisét. Mercœur testét ólomkoporsóban hozzák haza Lotaringiába és a temetést május 3-án tartják Nancy-ban. A toul-i püspök által celebrált misén Jacques Duchon, a Szent-Viktor apátság szerzetese, Medici Mária királynő szónoka mond gyászbeszédet. Hamvasztására a ferencesek kápolnájában kerül sor, ott ahol a Vaudémont-ok sírhelye is található. Ezek a tiszta tények. Az összes többi már csak irodalom, ha úgy tetszik legenda, amely Mercœur herceg hatalmas kultuszát létrehozza. Antoine de Nervèze a Mercœur hercegnéhez írott vigasztalólevelében tökéletesen vetíti előre a hős halála által induló irodalmat.⁷⁵¹ Ennek legelső állomása, amikor az 1602. évben – az egykor a ligának dolgozó Thierry és Foucault párizsi nyomdászok – kiadják Szalézi Szent Ferenc gyászbeszédét.⁷⁵² Ez a szöveg nem egyszerű beszéd, hanem olyan jelentős információforrás, amely – maga is mások munkáiból inspirálódva – kihatással lesz a későbbiek során napvilágot látó Mercœur-irodalomra.

Mindenekelőtt tehát a Szalézi Szent Ferenc által alkotott Mercœur-portré árnyalására van szükség ahhoz, hogy sokkal ellentmondásosabb, azaz sokkal emberibb képet kaphassunk a hercegről. A bőségesen rendelkezésünkre álló további források tanúsága szerint hiányoztak ugyanis belőle azok a természetes tulajdonságok, amelyek alapján jó hadvezér lehetett volna, s franciaországi katonai akcióiból inkább a vesztes állandó alakja kristályosodik ki előttünk. Legtöbbször előrelátásának hiányát róják fel neki, amelyet sokszor a kezdeményezőkézsége elmaradásával párosítanak. Valóban úgy tűnik, hogy sok esetben túlzott óvatossága okozza a herceg több vereségét (Auneau, Fontenay, Monnières, Vannes, Dol, Saint-Méen), amelyek során elveszíti felszerelését, zsákmányát, sőt csapatainak egy részét is. A nála több bátorságot és kezdeményezőkézséget tanúsító helyettese, Jean d'Angure avagy Saint-Laurent kapitány, Dinan kormányzója végig Mercœur jobb keze marad úgy, hogy személyére alig találunk utalást a herceg körül kialakult legendában. A liga kötelékében folytatott katonai akciói során Mercœur hadserege nem jól szervezett, nincs felkészülve több haditeranggal, hadműveletei inkább a körülményeknek engedelmeskednek. A helyváltoztatások során a haderő gyakran felmorzsolódik, s valójában ez teszi lehetővé, hogy

---

⁷⁵¹ Antoine de Nervèze: *Lettre consolatoire envoyée à Mme la duchesse de Mercoeur sur le trespas de Mgr le duc de Mercoeur*. Paris, A. Du Breuil, 1602. 11.

⁷⁵² *Oraison funebre sur le trespas de ... Philippe-Emanuel de Lorraine, duc de Mercoeur et de Penthevre, ... faite et prononcée en la grande eglise de Nostre-Dame de Paris, le 27 avril 1602 par messire François de Sales*. Paris, Rolin Thierry et E. Foucault, 1602.

– kisebb vereségek mellett – el tudja kerülni a teljes katasztrófát. Egyik kortársa, Nicolas Frotet de la Landelle teljesen lesújtónak látja Mercœur haderejét,⁷⁵³ amikor 1590-ben Pontorson ostromára készül. Úgy tűnik, hogy az ellátási nehézségek miatt Mercœur nem is kívánt nagyobb sereget fenntartani, és minden valószínűség szerint emberei nem érték el a hatezres létszámot.⁷⁵⁴ Mercœur bretagne-i kormányzósága idején még nincs birtokában annak a katonai tapasztalatnak, amelyet később Magyarországon szerez meg. Hozzá kell azonban tennünk védelmében, hogy valószínűleg a kortárs katonai szereplők sem rendelkeznek nagyobb hadvezetési tehetséggel abban a korban, amikor még másképp értelmezik a háborút. A 16. század során – a beköszönő hadügyi forradalom ellenére is – Mercœur (éppúgy, ahogy a többi hozzá hasonló nemesi származású hadvezér) még csak a rövid és részleges hadjáratok, ostromok sorozatában tud gondolkodni, egy vég nélküli feudális háborúban.⁷⁵⁵ Mercœur számára a craon-i győzelem hozza el az igazi dicsőséget, hadvezéri személyiségének kiteljesedését pedig egyértelműen csak a magyarországi törökellenes harcokban nyeri el. Ugyanakkor az egyoldalú pozitív propaganda mellett további forrásokból az is kiolvasható, hogy mennyire rossz néven veszik a császáriak, hogy nagy késéssel érkezik meg 1600-ban a katonai hadmozdulatok helyszínére. Guillaume Ancel ezt írja szeptember közepén: „Mercœur herceg nem olyan fogadtatásban részesült Mátyás főhercegtől, amilyet remélt. Panaszkodnak, hogy túl későn érkezett, és hogy az előkészületek sem történtek meg.”⁷⁵⁶ Arról is beszámol, hogy a Kanizsánál elszenvedett vereség csapatainak rendezetlenségéből és parancsnokuk tekintélyhiányából származott.⁷⁵⁷ Pontos beszámolót ad továbbá a Mercœur-t sújtó téli csapássorozatról:

Mercœurnek hírnevét nehéz volt megőriznie, mivel a vezetése alatt álló 1000 fős lovasságnak csupán a parancsnokait választhatta és nevezhette ki – állítja Guillaume Ancel 1601 márciusában. Másrészt igen rosszul érinti a vallon gyalogezred

---

⁷⁵³ „Ezek után beszélni kell még a hadseregről (ha egyáltalán lehet így nevezni), mert sokkal inkább nevezném katonák satnya csapatának.” Lásd: *Mémoires inédits: Saint-Malo au temps de la Ligue. I Mémoires de M. Frotet de La Landelle. Mémoires et documents publiés par F. Joüon Des Longrais.* Paris, A. Picard, 1886. 246.

⁷⁵⁴ Vincent Audren de Kerdrel: Documents inédits relatifs à l'histoire de la Ligue en Bretagne. *Bulletin et mémoires de la Société archéologique du département d'Ille-et-Vilaine*, (1862) 236.

⁷⁵⁵ Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle*, 37 (1995) 4. 467.

⁷⁵⁶ Ancel à Boisdaphin, Prága, 1600. szeptember 14. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 3348. fol. 123r.

⁷⁵⁷ Bongars Boisdaphin-nak, Strasbourg, 1600. november 12. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 3348. fol. 127r.

*megvonása, amelyet nagyon szeretett volna megkapni. Még mindig Bécsben várakozik, és nem kapott engedélyt az uralkodóhoz.*⁷⁵⁸

Nicolas de Baugy, IV. Henrik prágai rezidense ezt írja 1601 májusában:

*Mercœur uraság még mindig Bécsben tárgyal, igen elégedetlen a lassú ügyintézésel. [...] Ahogy hallom, csupán saját lovasezredét tarthatja meg. Úgy tűnik, hogy újabb négy századot vettek el tőle.*⁷⁵⁹

A tények tehát arra figyelmeztetnek, hogy óvatosan kell a Szalézi Szent Ferencéhez hasonló „hagiográfiai” írásokra tekinteni, amelyek – ha nem is a teljesen, de részlegesen – átírják a valóságot. Mercœur herceg Szent Ferenc által megrajzolt rendkívüli katonai sikerei mellett műveltségét és szellemi képességeit dicsérő tablót szintén árnyalni tudjuk, ha például nem tévesztjük szem elől Pierre de Bourdeille, Brantôme apátjának nagy hadvezérekről írt munkáját, amelyben csodálattal említi Filippo di Piero Strozzi tábornok filológiai érdeklődését és könyvtárát, ellenben egyáltalán nem tesz említést Mercœur irodalom iránti vonzalmáról.⁷⁶⁰ Ugyanakkor Szalézi Szent Ferenc jellemzése így hangzik:

*... jó könyveket olvasott, amelyekkel három nem csupán fontos, hanem egy keresztény herceg számára majdnem elengedhetetlen tudományt sajátított el: hiszen pontos ismeretei és gyakorlata volt matematikából, amelyet a híres Bressius oktatott neki. Ékesszólásban is jártas volt, és gondolatainak elegáns kifejezésében, nem csupán a mi nyelvünkön, franciául, hanem németül, olaszul és spanyolul, amely nyelveken nem csak közepszerűen volt ékesszóló; azonban szép beszédjét sosem használta hiú dolgokban, azaz nem élt vissza azzal a szép tehetséggel, amit Isten olyan kegyesen kiosztott számára, hanem sokkal inkább fontos, dicséretes, erényes esetekben való meggyőzésre használta és amit a leginkább értékelek, az erkölcsstan ama részében volt jártas, amelyik a lelkiismereti szabályokat tanítja. Ezek a foglalatosságok adtak neki kicsi örömet: jaj, ti kicsi örömök mily’ nagyokká lettetek, e hercegben a hallhatatlanság örömét hívtátok életre.*⁷⁶¹

⁷⁵⁸ Ancel Boisdaphin-nak, Prága, 1601. március 24. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 3348. fol. 139r.

⁷⁵⁹ Nicolas de Baugy Boisdaphin-nak, Prága, 1601. május 7. Lásd: BnF, Fonds français, Ms. 3348. fol. 125v.

⁷⁶⁰ Pierre de Bourdeille de Brantôme: Le mareschal d’Estrozze. In: Ludovic Lalanne (Éd.): *Œuvre complètes. Grands capitaines étrangers, grands capitaines français. Tome II.* Paris, Vve Jules Renouard, 1866. 239-282. és M. de Mercure. In: Lalanne (Éd.): *Œuvre complètes. Tome V.* 189-194.

⁷⁶¹ François de Sales, *Opuscules*, 196-197.

Az 1602. április 27-én Szalézi Szent Ferenc szájából elhangzó hagyományos formájú gyászbeszéd szépen tanúskodik szerzőjének szónoki tehetségéről, s – az esemény után feljegyezve is – magán viseli a váratlan gyásztól megrendült püspök pátoszát. Az elhunytat oly módon igyekszik lefesteni a kortársak és az utókor számára, hogy a kalandos életúthoz a példaértékű sors egységét kapcsolja. A herceg a katonai vezér modelljévé válik szónoklatában. Mindenekelőtt elővigyázatosságát emeli ki,⁷⁶² mert ez az erény a többenél is jobban jellemző a hősökre a tridenti zsinat után fejlődésnek induló erkölcszociológiai tanítások szerint. Az elővigyázatosság fogalmával példázza Szent Ferenc, hogy Mercœur csupán magyarországi „utazásai” alatt volt önmaga. Ennek megfelelően több mint húsz oldalon keresztül ír az oszmán ellenes harcairól, s csak néhány sorban eleveníti fel a liga küzdelmeit. Elbeszéli, hogy a herceg nem csak Dormans, Brouage, La Fère ostrománál tűnt ki, „hanem Issoire ostrománál is, ahol az egyik lövegállás parancsnokaként határozott jelét adta harcművészete jövőbeni nagyságának.”⁷⁶³ A herceg jeles hadvezér, de küzdelmei csupán a hit által nyerik el értelmüket. Mercœur úgy jelenik meg az általa írt szövegben, mint a hívő, aki „mindig megmutatta magában a jámborság bizonyítékát”⁷⁶⁴, aki buzgón részt vesz a miséken, titokban bőséges alamizsnát ad és több kolostort építtet Bretagne-ban. Mégis mindenekelőtt az, aki a neki szánt sorsot csodálatosan betölti: a szent háború „fiatal korától létező folyamatos vágya”,⁷⁶⁵ magyarországi hadjárata pedig szent elhatározásának eredménye, „amelyet atyai és anyai felmenői örökségként hagytak számára.”⁷⁶⁶ Szalézi Szent Ferenc csak a vallási indítatást emeli ki Mercœur hercegnél, az általa felrajzolt képből Krisztus katonájának alaptípusa rajzolódik ki. A prédikátor szavai szerint Mercœur életének minden mozzanata erre készítette fel őt: atyai ágon lotaringiai, anyai ágon savoya-i ősei, akik harcoltak a Szent Földért és küzdöttek a muzulmánok ellen. Keresztény erényei, mérsékletessége, igazságossága, gondosan ápolt és gyakorolt vallásossága, végül az ifjúkorától folyamatos dédelgetett álma, hogy a hitetlenek ellen harcoljon. Az isteni gondviselés embere lesz belőle, aki

---

⁷⁶² Mercœur legendás elővigyázatosságát majd’ minden forrás említi, hol negatív, hol pozitív kicsengéssel. Lásd: La Huguerye, 419.

⁷⁶³ François de Sales, *Opuscles*, 204.

⁷⁶⁴ François de Sales, *Opuscles*, 203.

⁷⁶⁵ Op. cit. 203.

⁷⁶⁶ Op. cit. 193.

*... a kereszténység bátyja, az egyház védelmezője, a hit támasza, a kereszt hordozója, a muzulmánok és mohamedánok félelme, az elesettek gyámolítója, a könyörület példamutatója, egyszóval századának áldása.*⁷⁶⁷

Szent Ferenc, a szónok kiemeli Mercœur csatáinak vallásos jellegét, hogy annál jobban el tudja hallgatni politikai törekvéseit, s hogy ne kelljen szót ejtenie a herceg által a törvényes uralkodóval szemben kitervelt lázadásról. A keresztes háború téma arra ad lehetőséget, hogy az elhunyt körül ismét megbékélést hozzon létre, és hogy Mercœur hőstettei mellé a királyt is lehessen társítani. Kiemeli, hogy Mercœur mielőtt elfogadta volna a császártól a főparancsnok-helyettesi kinevezést, alázatosan kért engedélyt IV. Henriktől. Látványos előrevetítésben Szalézi Szent Ferenc arról szól, hogy Mercœur „bemutatta megbízólevelét a királynak, akinek beleegyezésére oly nagy figyelmet és jelentőséget fordított, hogy semmit sem tartott előbbre valónak, mint hogy engedélyt kaphasson”, és hogy „Őfelsége, keresztényi uralkodó, beleegyezett, hogy elfogadja ezt a francia névhez oly szép és oly méltó megbízatást”,⁷⁶⁸ hiszen IV. Henrik érdekelt volt Mercœur herceg törökök ellen viselt háborújában.

Általában a Mercœur-ről festett kép, a könyvek szeretete olyan nemesi életformához visz el, amely már nem veszélyezteti a király helyreállított hatalmát, szemben azzal, amelyik a feudális bárók háborús hőstetteire alapul. A 17. század elején az illedelmes nemes eme ideálját leginkább a katolikusok használják, amelynek elindítója a tridenti zsinat volt. Békés időszak kellett azonban hozzá, hogy elterjedhessen és elsősorban a szalézi lelkiséget jelképezi, amely ekkor nyer teret a párizsi társadalomban és Mercœur környezetében. Nem véletlen tehát, hogy Szalézi Szent Ferenc mondta a herceg gyászbeszédét, amely elhangzása után szinte rögtön nyomtatásban is napvilágot lát Párizsban, éppen azoknál a könyvkereskedőknél, akik korábban a ligának dolgoztak. Retorikája és széleskörű terjesztése nagyban hozzájárul ahhoz, hogy megerősítse Mercœur hőssé növekvő képét.

4. 3. 2 Alphonse de Rambervillers

Alphonse de Rambervillers (cc. 1560–1625) – lotaringiai költő, metz-i püspökségi főhivatalnok – misztikus költészete és a magyarországi törökellenes harcok iránti érdeklődése elmélyültebb kutatásokra nyitnak távlatokat, amelyre dolgozatunk keretei nem

---

⁷⁶⁷ Op. cit. 222.

⁷⁶⁸ Op. cit. 206.

adnak lehetőséget. Ugyanakkor témánk szempontjából nem elhanyagolható költészetének az a része, amellyel képes saját versein és az eseményekkel való közvetlen kapcsolatán keresztül – egyszerre életszerűen és meseszerűen – a keresztes háború eszméjét újra és újra közvetíteni. Rambervillers érdeklődése nem véletlen. Toul-ban született, a korábbi császári fennhatóságú területen, s a Vic-ben [Vic-sur-Seille] található hűbértokainak adói is a metz-i püspökséghez kötöttek. Első verseitől kezdve egészen az 1621. évi – ma már igen nehezen hozzáférhető – hexameteres költemény, az *Epinicia* megjelenéséig⁷⁶⁹ olvasóinak határozott politikai-vallási valóságot közvetít. Erős lotaringiai kötődése mellett műveltsége és képzettsége francia körökhöz kapcsolják, azaz éppolyan köztes állapotban létezik, mint az általa dicsőített honfitársa, Mercœur herceg. Alphonse de Rambervillers már korábban – Mercœur szerepvállalása előtt – is foglalkozik a keresztes háború témájával, s 1597-ben adja ki a *Búcsú a Magyarországra távozó önfeláldozó főuraktól, nemesektől és katonáktól* című költeménybe foglalt biztatását,⁷⁷⁰ amelyben a kereszténység ősi erőit szeretné megmozgatni a fenyegető pogány veszély ellenében. Ebben több költeményt is címez a küldetésben résztvevő különféle tisztekhez, könnyűlovassági parancsnokokhoz, lovassági alezredekhez. Duvernoy és Harmand – költészetének első komolyabb kommentálói⁷⁷¹ – kiemelik a szerző hadi ismereteit és tökéletes politikai helyzetfelismerését. Rambervillers a hadműveletek parancsnokának, Georges Bayer de Boppard-nak ajánlja kötetét, majd a következő évben Buda ostrománál életét veszítő lotaringiai ezredparancsnok emlékére gyászverseket is megjelentet.⁷⁷² Az 1600. év vége felé tollából a keresztény hadsereg magyarországi hadműveleteiről egy sokak által kritizált beszédet⁷⁷³ ír. A tizenhat oldalas kisnyomtatvány kimért stílusban tájékoztat, s – az előző évtizedek pamfletjeivel ellentétesen – a tényekre alapozva informálja olvasóit. A szerző pontos adatokkal, dátumokkal, részletekkel értelmezi a katonai összecsapásokat, s – egyfajta újságírói összegzésként –

---

⁷⁶⁹ René Harmand: Les „Epinicia” d’Alphonse de Rambervillers. *Bulletin mensuel de la Société d’archéologie lorraine et du Musée historique lorrain*, 60 (1911) 9-17.

⁷⁷⁰ Alphonse de Rambervillers: *Adieu aux généreux Seigneurs Gentilshommes & Soldats allant en Hongrie contre le Turc*. 1597.

⁷⁷¹ Emile Duvernoy–René Harmand: Un auteur lorrain: Alphonse de Rambervillers (1552–1633). *Essai d’histoire littéraire provinciale. Revue d’Histoire littéraire de la France*, (1910) 768–801., (1911) 598–619.

⁷⁷² Stances funèbres sur les trespas de feu magnanime seigneur, messire George Baron de Boppard, seigneur d’Albe, Teintru, etc. Colonel du Regiment des soldats Lorrains en la guerre d’Hongrie contre le Turc, occis au siège de Bude en l’an 1598. In: Rambervillers, *Les dévots élanemens*, 278–281.

⁷⁷³ Alphonse de Rambervillers: *Discours de ce qui s’est passé en l’armée des chrestiens en Hongrie contre le Turc, en la présente année 1600*. Paris, De l’imprimerie de P. Chevallier, au mont S. Hylaire, [1600].

rémhírterjesztő jóslatok vagy illúziók nélkül javaslatokat fogalmaz meg. A címlap nélkül Párizsban kiadott nyomtatványt – a születőben lévő újságok mintájára – Rambervillers a nagyközönség haladéktalan és objektív tájékoztatására szánja. A sokkal nagyobb sajtóvisszhangban részesülő 1601. évi székesfehérvári hadjárat után Rambervillers Párizsban jelenteti meg a *Dévots élancements du poète chrétien*⁷⁷⁴ c. hosszú-költeményét, amelynek színezett (illusztrált) kéziratát néhány hónappal korábban IV. Henriknek ajánlja. Ez a mű – a magyarországi háborúk hatása alatt – tartalmaz egy három oldalas olvasókhoz szóló ajánlást (lásd: Forrásközlések) a herceg magyarországi tevékenységéről, továbbá egy Mercœurnek írt, s 1600. július 26-án Saint-Nicolas-de-Port-ban be is mutatott „polemológiát” (lásd: Forrásközlések). A *Dévots élancements* különféle kiadásai, valamint költeményeinek újrakiadásai tanúskodnak a Rambervillers iránt 1601-től folyamatosan növekvő figyelemről.

Mercœur herceg halálára Pont-à-Mousson-ban jelenik meg *Larmes publiques*⁷⁷⁵ című műve közel ötszáz páros rímű gyász-alexandrinust felsorakoztatva. Az első – 1602. évi – kiadásban Melchior Bernard, Pont-à-Mousson-i nyomdász közzéteszi a gyászszertertás „vázlatos elbeszélését” is egyik barátja hozzá eljuttatott jegyzetei alapján.⁷⁷⁶ Különös jelentőségű ez a gyászmenet sorrendjét és a szertertás résztvevőit felsoroló rövid, de pontos feljegyzés, amelynek címdalát egyedi metszet díszíti. Ezen Lotaringia címerét láthatjuk, tetején a hercegi koronával és pálmalevelekkel, amelyek két földre döntött törököt koronáznak. Egy szalagon a következő felirat: „Qui vivens Turcas in terris stravit, eosdem Mortuus e coelo ut graviore ferit”.⁷⁷⁷ Ezt a kötetet ilyen formában nem adják ki újra, a *Larmes publiques* rész viszont belekerül a *Dévots élancements* 1603-as Pont-à-Mousson-i kiadásának negyedik fejezetébe.⁷⁷⁸

---

⁷⁷⁴ Alphonse de Rambervillers: *Les dévots élancements du Poète chrestien*. Pont-à-Mousson, par Melchior Bernard, 1603.

⁷⁷⁵ Alphonse de Rambervillers: *Les Larmes Publiques Sur Le Trespas de ... Philippe Emanuel de Lorraine ... Lieutenant General ... és armees d'Hongrie contre les Infideles. Avec Le Polemologue, ou Priere guerriere dont il usoit, & le narre de la Pompe funebre, faicte en ses obseques a Nancy*. Pont-a-Mousson, Melchior Bernard, 1602.

⁷⁷⁶ Sommaire description des ceremonies tenues à Nancy aux obsèques funébres de feu Monseigneur le Duc de Mercœur le dernier iour d'Avril 1602. In: Rambervillers, *Les Larmes Publiques*.

⁷⁷⁷ Jelentése: „Az az ember, aki életében földre terítette a törököket, még keményebben sújtja majd le őket az égből halála után.”

⁷⁷⁸ Alphonse de Rambervillers: *Les dévots élancements du poète chrestien, présentés à très chrestien, très auguste et très victorieux monarque Henri III, roy de France et de Navarre, par Alphonse de Ramberveiller, docteur ez drois, lieutenant général au balliage de l'évesché de Metz, 1602*. Au Pont à Mousson, par Melchior Bernard, 1603.

Mercœur herceg haláláról érzelmgazdagon ír Rambervillers. Szövege olyan ember tiszteletadása, aki a herceg jótéteményeinek részeseként rögtön halála bekövetkeztével dicsőíti annak jószágát. A Szalézi Szent Ferenc által közvetített idealizált Mercœur-portré legfontosabb elemei közül, megtaláljuk benne azt a vonást, amely különösen kedvelt témája a lotaringiai szerzőknek, miszerint Mercœur herceg a Lotaringiai-ház, és ezzel együtt Godefroy de Bouillon leszármazottja. Származása jelöli ki a hitetlenekkel szembeni harcra, az oszmán előretörésre adott reakciója nem hirtelen lelkiismeretre ébredésének eredménye. Harcművészetben gyermekkorától kiképezve, mind a hamis tanok támadásai ellen, mind a mohamedán veszéllyel szemben a hit védelmét tartja szem előtt. Rambervillers számára a keresztény Mercœur herceg éppolyan jegyeket visel, mint Godefroy, saját családjának mitikus alakja. Rambervillers a herceg ligában folytatott küzdelmeit szintén a diszkrét hallgatás homályába burkolja, de megemlékezik a császári csapatok megerősítésére toborzott lotaringiai csapatokról. Mercœur geometriai ismereteit is dicsőíti, amikor „új Archimédésznek” minősíti, s katonai tehetségét hosszan laudálja. Részletesen tárgyalja „nagyon keresztényi” halálát, amely érdemessé teszi arra, hogy minden jámbor keresztény példaképe legyen. Költeményét egy minden keresztény fejedelemhez szóló általános buzdítással zárja Rambervillers, amelyben arra szólítja fel őket, hogy hagyják abba a kereszténység körében a testvérgyilkos háborúkat és kövessék Mercœur példáját, aki a törökök elleni harcban kereste és találta meg az egyedüli igaz dicsőséget.

Talán nem téves az a feltételezésünk, hogy Alphonse de Rambervillers költészetének és nekrológjának nem kevés a szerepe abban, hogy Lotaringia ifjúsága eredeti módon ad tiszteletet közelmúltban elhunyt hősének. Az év végi ünnepek alkalmával a Pont-à-Mousson-i jezsuita kollégium bemutat egy tragédiát Nagy Sándor Dáriusz felett aratott győzelméről. A klasszikus téma számos utalásnak ad helyet, annál is inkább, mert díszletként törököktől zsákmányolt fegyvereket használnak. Nem tudjuk pontosan, de nagy a valószínűsége annak, hogy Esztergomból, Kanizsából, vagy Székesfehérvárból kerültek ezek a „kellékek” az ifjú színészek kezébe.⁷⁷⁹

---

⁷⁷⁹ Louis Desgraves: *Répertoire des programmes des pièces de théâtre jouées dans les collèges en France. 1601-1700*. Genève-Paris, Droz-[Champion], 1986. (Histoire et civilisation du livre). 133.; Nicolas Abram: *L'Université de Pont-à-Mousson. Histoire extraite des manuscrits du P. Nicolas Abram publiée par le P. A. Carayon*. Paris, L'Écureux, 1870. 374.

4. 3. 3 Dominique Gaspard

A Musée Condé de Chantilly 687. jelzetű bőrkötéses kézírata,⁷⁸⁰ közel 300 lapból álló gyűjtemény, amely nem tüntet fel 19. századi eredet megjelölésnél korábbi. 54 különféle típusú verses vagy prózai szöveget tartalmaz, amely egyetlen kézírással íródott. A fejlécben megjelenő címek és a helykihagyás nélkül írt szöveg azt bizonyítja, hogy eme írások nem tematikai kapcsolat nélkül kerültek egy kötetbe. Az 1501–1623 között keletkezett francia nyelvű művek közül a kötet kétharmadát elfoglaló első tizenhat alkotás – néhány kivétellel – irodalmi szöveg, a folytatás (illetve az 5., 6. és a 13.) politikai, satirikus jellegű írás XIII. Lajos uralkodásáról az 1620–1622 közötti időszakból. A lotaringiai korpusz három tragédiát tartalmaz: Fronton du Duc *Pucelle*-jét, Jean Robelin *Thébaïde*-jét és Dominique Gaspard *Mercuriade*-jét.⁷⁸¹

A kora újkori nemzeti önértelmezések és a más nemzetekről kialakított képek egyik fontos történelmi forrása a dráma. 1553-ban jelenik meg az első francia tragédia, Étienne Jodelle *Rab Kleopátrája* [*Cléopâtre captive*], amely esemény egyszerre jelzi a „humanista” tragédia és a történelmi téma kezdetét a színpadon.⁷⁸² A 16. században az új itáliai rendezési szokások nagymértékben átalakítják a még középkori hagyományokon nyugvó, de az antik példaképet követő színjátszást. A színház nem csupán irodalmi műfaj, a történelmi drámák – különösen a nemzeti történelemről szólóak – a hazaszeretet növelésére, a hazafias nevelésre is alkalmas eszközt jelentenek. Legkorábban a 16. századtól beszélhetünk történelmi tárgyú színművekről, de ezek számbeli gyarapodása vitathatatlanul a tizenöt éves háború időszakára, azaz a század végére tehető. A vallásos kötődésű darabokban a hitbeli fenyegetettség, a bizonytalanság idején keletkezett történelmi drámák válnak az összetartás és a remény szimbólumaivá.⁷⁸³ A színpadi játék tükrözi a korszellemet és a történész számára sok részletet közvetít abból az időszakból, amikor az oszmán előretörés reális veszélynek mondható még Nyugat-Európa viszonylatában is. Franciaország helyzete abban az értelemben mondható egyedinek, hogy I. Ferenc és utódai olyan oszmán szövetségi

---

⁷⁸⁰ Manuscrits de la bibliothèque du château de Chantilly, Recueil de pièces en vers et en prose, Ms. 687. Papier. 294 feuillets. 330 × 210 mm. Reliure veau fauve. Pamphlets historiques, pièces pour la plupart relatives à la Lorraine.

⁷⁸¹ Musée et bibliothèque du château de Chantilly, Ms. 687. Fol. 95v-129r. *La Mercuriade, tragédie en cinq actes et en vers, par frère Dominique Gaspard.*

⁷⁸² Kirsten Postert: *Tragédie historique ou Histoire en Tragédie? Les sujets d'histoire moderne dans la tragédie française (1550–1715).* (Biblio 17, 185) Tübingen, Narr 2010. 19.

⁷⁸³ Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17-18. században.* (Irodalomtörténeti füzetek, 147.) Budapest, Argumentum, 2000. 47.

rendszer hoztak létre, amelynek célja a Habsburg hegemoniai törekvések megfékezése. A veszélyérzet azonban a francia gondolkozásban is létezik hallgatólagosan, erről tanúskodnak a korabeli pamfletek. Szulejmán magyarországi hadjáratai kedvelt témái eme írásoknak, amelyek törökellenes hangnemét már a művek címe is sejteti. Európa középső és keleti területein azonban más kontextusba ágyazódik a törökveszéllyel foglalkozó irodalom a nagyon is reális és érzékelhetően jelenlévő fenyegetettség függvényében.⁷⁸⁴ Történelmi okokra visszavezethetően Magyarországon például az iskolai színjátszás jut különleges, egyeduralkodó szerephez, hiszen az ország kétharmada a 17. század végéig török megszállás alatt lévén sem olasz, sem német vándortársulatok nem merészkedtek be az országba.⁷⁸⁵

A *Mercuriade* című tragédia – színháztörténeti jelentősége mellett – azért méltó különleges figyelemre, mert lotaringiai gyökereit nem feledve, éppen akkor lépteti színpadra Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur herceget, amikor IV. Henrikkel való kiegyezése és a katolikus ligából való kilépése után II. Rudolf császár szolgálatába áll 1599-ben, hogy a törökök ellen induljon harcolni. A halála után mitikus hőssé lett herceg emlékét még a 17. század végén, Buda visszafoglalásakor is sok írás említi, e tragédia (avagy színre vitt eposz) azonban éppen akkor keletkezik, amikor a legenda még kiteljesedőben van Lotaringiában. A Mercœur herceg hőstetteiről és haláláról 1605-ben lejegyzett tragédia Dominique Gaspard saját emlékeire, de a 3-4 évvel korábban bőségesen keringő híradásokra, propagandaanyagokra, közöttük Alphonse de Rambervillers írásaira is tudott támaszkodni. A *Dévots élancements*⁷⁸⁶ és a *Larmes publiques*⁷⁸⁷ kiadásaiban szerepel ugyanis egy három oldalas olvasókhöz címzett ajánlás (lásd: Forrásközlések), amely sommásan és pontosan beszéli el a lotaringiai hős magyarországi kalandjait négy eseményre építkezve. Az első, hogy 1600 őszén Kanizsát elfoglalják a törökök, majd Mercœur csapataira támadást mérnek,

---

⁷⁸⁴ Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773.* 1. köt. (Fontes ludorum scenicorum in scholis S. J. Hungariae). Budapest, MTA Könyvtára–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1984. 6.

⁷⁸⁵ Még a 18. század végén is jelentős számban találunk történelmi szüzsét feldolgozó iskoladramát, amelyek gyakran még közel 200 év távlatából is visszanyúlnak a tizenötéves háború feldolgozásához. 1772. szeptember 8-án a pápai pálos iskolában színre vitték a pápai vallon lázadás történetét. Fennmaradt az előadás nyomtatott programja: *Pápa Városának vittatása* címen. Lásd: Varga–Pintér, 153.

⁷⁸⁶ *Les Dévots élancements du poète chrestien, présentés à très chrestien, très auguste et très victorieux monarque Henri III, roy de France et de Navarre.* Pont à Mousson, par Melchior Bernard, 1603.

⁷⁸⁷ *Les Larmes Publiques Sur Le Trespas de ... Philippe Emanuel de Lorraine ... Lieutenant General ... es armees d'Hongrie contre les Infideles. Avec Le Polemologue, ou Priere guerriere dont il usoit, & le narre de la Pompe funebre, faicte en ses obseques a Nancy.* Pont-a-Mousson, Melchior Bernard, 1602.

s ezek ennek következtében visszavonulást indítanak. A második történet az 1601 szeptemberében két császári vár, Csíkvár és Csókakő, majd Székesfehérvár bevétele. A harmadik esemény a kiújuló harcokat, az ellenség táborában uralkodó felfordulást, a törökök megfutamodását és vezéreik halálát írja le. A negyedik tematikai támpont Mercœur személyes sorsára utal, ama szándékára, hogy visszatérjen Lotaringiába, majd a visszaúton váratlanul bekövetkező halálára. Ez a rövid olvasói ajánlás éppen annyit tartalmaz, mint a *Mercuriade*, másképpen szólva Dominique Gaspard műve nem szól semmi többről történelmi szempontból, mint Rambervillers olvasói ajánlása. Minden benne van, beleértve a hely- és a személyneveket, sőt olyannyira eköré a négy tengely köré épül, hogy biztosak lehetünk abban, hogy a szerző olvasta a *Dévots élanemens* 1603. évi kiadását és hogy Alphonse de Rambervillers volt a *Mercuriade* ihletője.

Dominique Gaspard 1605-ben egyszerű trinitárius szerzetesként írja meg a *Mercuriade*-ot Lamarche-ban. Életéről nagyon keveset tudunk, 1583-ban született Châtenois-ban,⁷⁸⁸ majd a lamarche-i trinitárius kolostorban⁷⁸⁹ folytat tanulmányokat. A II. Henrik Bar grófja (1214–1239) által 1239-ben alapított lamarche-i trinitárius rendház a vallásháborúk idején nagy összecsapások színhelye részben a francia-lotaringiai határon való fekvése, részben a rendházat jellemző fegyelmezetlen légkör és erkölcsi hanyatlás miatt. Gaspard 1605 után már biztosan nem tartózkodik Lamarche-ban, hiszen 1607-ben már Párizsban jelenteti meg III. Károly (1545–1608) kisebbik fia, a metz-i és strasbourg-i püspök Lotaringiai Károly halálára írt gyászkölteményét.⁷⁹⁰ Ebben – a „kegyetlen halálhoz” intézett szokásos szemrehányásokon túl – megénekeli az elhunyt érdemeit, amelyek minden szempontból megfelelnek Nagy Károly és Godefroy de Bouillon leszármazottjához. Párizsban minden bizonnyal a latin negyed Szent Maturinus kolostorában lakik, az egyetem közvetlen közelében. Ekkor még nem rendelkezik politikai ismeretekkel, csak később, 1610 körül jut el Törökországba és Észak-Afrikába. Az algériai küldetése viszontagságairól 1613-ban jelentet meg egy kisnyomtatványt,⁷⁹¹ köszönetet mondva – a kor szokásának megfelelően –

---

⁷⁸⁸ Châtenois (Vosges tartomány) eredetileg a Lotaringiai Hercegség első fővárosa mintegy 30 kilométerre északra Lamarche-tól. Dominique Gaspard életrajzáról lásd: Alain Cullière (Éd.): *Dominique Gaspard: Mercuriade. Tragédie (1605)*. Genève, Droz, 2009, 18–27.

⁷⁸⁹ A trinitáriusok (mathurinok), vagyis a szentháromságnak foglyok kiváltásával foglalkozó rendjét a provence-i báró, Jean de Matha (1160–1213) és Felix de Valois (1127–1212) remeték alapították. Mathurinoknak nevezték őket, szent Mathurin kápolnája mellett fekvő párizsi kolostorukról.

⁷⁹⁰ Gaspard, D. (mathurin, Le P.): *Larmes et regrets de la nymphe Lorine, sur le tombeau de très illustre prince Charles, cardinal de Lorraine, évesque de Mets et Strasbourg*. Paris, P. Ménier, 1607.

⁷⁹¹ Gaspard, D. (mathurin, Le P.): *Histoire véritable de ce qui s'est passé en Turquie, pour la délivrance & rédemption des chrestiens captifs, depuis l'année 1609. Et des sécheresses extraordinaires advenues en Alger, l'an passé, pendant lesquelles arriva une pluie miraculeuse par*

III. Károly, lotaringiai hercegnek azért a pénzbeli juttatásért, amelyet két irodalmi művéért, köztük a *Mercuriade*-ért kapott. Az oszmán hódítók iránti érdeklődését jelzi e munkája, amelyben a törökök fogságába esett keresztény rabok kiszabadulása előtti kegyetlen megpróbáltatásait vázolja és közöl egy Algírban fogvatartott spanyol trinitárius által írt levelet. A bevezető soraiban Gaspard arról is ír a rend főgenerálisát megszólítva, hogy azért akarta kiadatni ezt a munkáját, mert az egyetemes kereszténységre nézve nagy jelentőségűnek véli. Arról is tudomásunk van, hogy ebben az időben az 1612. július 7-én megválasztott új generális, Louis Petit titkára,⁷⁹² s eme feladatköre után, 1616-ban tér vissza Lotaringiába. Itt Pierre de Brye halála után kap lelkesí megbíztatást. A trinitárius renden belüli reformmozgalom több konfliktushelyzetet teremtett, s ezek nyomán 1622-ben Louis Petit generális magához rendeli a problémás lamarche-i kolostor lelkészét, majd az 1626. év elején felfüggeszti Dominique Gaspard-t tisztségében.⁷⁹³ Némi pereskedés után 1627-ben Gaspard lemond megbízatásáról és Párizsba megy. Ekkor ismét költői tehetségét kamatoztatja, amelyre a fiatalon elhunyt Marie de Bourbon-Montpensier (1605–1627) orléans-i hercegnő halála indítja a királyi udvar és az elmúlás között zajló párbeszéd formájában.⁷⁹⁴

Jóllehet Nicolas de Montreux két antik tárgyú tragédiája⁷⁹⁵ is korabeli eseményekre építkezik (lásd 5.1. fejezet) Mercœur szereplésére egyértelműen alkalmazható áthallásokkal, a korszak színművei alapvetően még mindig a görög-latin drámák újjáélesztései. A *Mercuriade* egyik legfőbb különlegessége viszont éppen abban rejlik, hogy azon ritka tragédiák közé tartozik, amelyek kortárs eseményeket dolgoznak fel. Irodalmi forrásainak pontosabb feltárása nélkül is sejthető, hogy a szerző a kor szokásainak megfelelően jelentős mértékben plagizál és az átvételeit ügyesen építi bele a művébe. Valószínűsíthetően valamelyik tanintézet színpadára íródik, hiszen az iskolai színjátszás a 16–18. században összeurópai jelenségnek mondható.⁷⁹⁶ Az iskolai darabok követelményeinek mindenesetre

---

l'intercession de trois religieux de l'ordre de la sainte Trinité de la rédemption des captifs. Paris, par François Du Carroy, 1613.

⁷⁹² Cullière, 21.

⁷⁹³ Paul Deslandres: *L'Ordre des Trinitaires pour le rachat des captifs*. Tome premier. Toulouse, E. Privat; Paris, Plon, Nourrit, 1903. 238-240.

⁷⁹⁴ Dominique Gaspard (mathurin, Le P.): *La Cour en dueil sur la mort de Madame, décédée le quatrième juin 1627*. Paris, J. Bessin, 1627.

⁷⁹⁵ *La tragédie de Cléopâtre*. Paris, G. Des Rues, 1595.; *La Sophonisbe, tragedie*. Rouen, Raphaël Du Petit Val, 1601.

⁷⁹⁶ Tüskés Gábor–Knapp Éva: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 111. (2007) 343.

tökéletesen megfelel, s ellentétben a korszakra jellemző tragédiákkal,⁷⁹⁷ minden további politikai szándék nélkül egyedüli célja Mercœur herceg dicsőítése. Mercœur Szkander béghez hasonlítja⁷⁹⁸ az első felvonásban⁷⁹⁹ és több helyen utal rá, hogy ahogyan az Alsó-Lotaringai-ház⁸⁰⁰ egyenes ágon Guillaume de Boulogne-tól, s annak testvérétől, Godefroy de Bouillon-tól származtatja magát,⁸⁰¹ úgy maga Mercœur is ezek leszármazottja.⁸⁰² A herceg legfontosabb dicsőségeit Gaspard ügyesen sűríti bele a császár és a herceg közötti bemutatkozó párbeszéd sorai közé.⁸⁰³

*Lotaringia a hazám, Mercœur a nevem,
Lotaringia a bölcsőm, Franciaország a dicsőségem,
Philippe a keresztnvem, miként Emmanuel a másik,
Godefroy utódja vagyok, aki Kelettől a fekete Nyugatig
szárnyaltatta hírnevét, amikor saját
akaratát kényszerítette a nagy Jeruzsálemre.
A nagy herceg, Károly,⁸⁰⁴ első unokatestvére vagyok,
aki a lotaringiaiak tartományát békésen uralta,
Az utolsó Valois, Henrik sógora,
aki Franciaországban a gallok jogarát viselte,
a nagy Vaudémont fia, aki számos győzelemmel*

---

⁷⁹⁷ François de Chantelouve: *La tragédie de feu Gaspard de Coligny, jadis amiral de France*; Pierre Matthieu: *La Guisiade. A Monseigneur Charles de Lorraine, duc de Mayenne, pair et lieutenant général de l'Estat royal et Couronne de France*. 1589.

⁷⁹⁸ A két személy összehasonlítása már Rambervillers-nél és Montreux-nél is megtalálható: Rambervillers, *Les Larmes Publiques*, 12., 16. ill. Montreux, 685. Később, 1689-ben Jean-Chrysostôme Bruslé de Montpleinchamp is megemlíti Mercœur hercegről írt művében a híres törökverők között, a Hunyadiak mellett, Szkander béget. Lásd: Jean-Chrysostome Bruslé de Montpleinchamp: *L'Histoire de Philippe-Emanuel de Lorraine, duc de Mercoeur*. Cologne, P. Marteau, 1689. 2.

⁷⁹⁹ Alain Cullière (Éd.): *Dominique Gaspard: Mercuriade. Tragédie (1605)*. Genève, Droz, 2009, 69.194. A továbbiakban a tragédiából közölt szövegrészek Alain Cullière e kiadása alapján értendők.

⁸⁰⁰ A lotaringai ház egységesen Guillaume de Boulogne-tól, Godefroy de Bouillon testvérétől származtatta magát egyenes ágon. A krónikások kezdetben összemosták a Felső- és az Alsó-Lotaringiai-házat, amelyek II. Lothár birodalmának felosztásából jöttek létre. Csak később írtak arról, hogy Adalbert herceg, akit fivére Gérard d'Alsace követett a trónon a ház metz-i hercegek ágáról származtak. A Felső-Lotaringiai-ház (a későbbi Lotaringiai Hercegség) tagjai voltak ők, akiket III. Henrik német-római császár nevezett ki. Ezzel szemben Godefroy de Bouillon az Alsó-Lotaringiai-házból (a későbbi Brabanti Hercegség) származott.

⁸⁰¹ Symphorien Champier: *Le recueil ou croniques des hystoires des royaumes d'Austrasie ou France orientale dite a present Lorrayne, de Jerusalem, de Cicile, et de la duché de Bar*. Lyon, 1510.

⁸⁰² Cullière, 71.242.; 83.519.

⁸⁰³ Cullière, 71.239–256.

⁸⁰⁴ III. Károly, lotaringiai herceg (1543–1608)

*tette dicső emlékét halhatatlanná az égben.*⁸⁰⁵
*Én vagyok az, aki az egykor szerencsés bretonoknak,*⁸⁰⁶
majd a francia seregek vérére törő,
*kantonjaikat elhagyó csikosruhás svájciaknak*⁸⁰⁷
megmutatta tette kész karjainak erejét.
*Lotaringiaiak, bretonok, németek, pikárdok*⁸⁰⁸
*tanúsíthatják, mennyire vagyok jó katona.*⁸⁰⁹

Mercœur személyében a több tudományágban jártas, ideális hadvezér portréja rajzolódik ki,⁸¹⁰ akit maga Pallasz Athéné és Mars védelmez,⁸¹¹ s akit halála után is a legnagyobb elismeréssel jellemez Mátyás főherceg.⁸¹² A török kiaja szintén Marsként emlegeti a nagy székesfehérvári győztest,⁸¹³ majd Herkuleshez,⁸¹⁴ Nagy Sándorhoz,⁸¹⁵ a homofónia miatt könnyű asszociációt nyújtó Mercuriushoz⁸¹⁶ hasonlítja, a továbbiakban⁸¹⁷ többször is dicsérő szavakkal illeti. Mercœur mély istenfélő alázatának bizonyítékai a hadi események előtti imádságai,⁸¹⁸ s vallomásai, amelyekben magát Isten kezében lévő eszközként láttatja.⁸¹⁹ Annak ellenére azonban, hogy a szerző trinitárius szerzetes és következőképp érzékenyebb a keresztények és a muzulmánok harcaira Európa kapujában, mégsem alkalmaz sem

---

⁸⁰⁵ Nicolas de Lorraine, Mercœur herceg édesapja esetleg a Három Püspökség (Metz, Toul, Verdun) elfoglalásában (1552) vagy a Cateau-Cambrésis szerződés (1559) előkészítésében játszott diplomáciai szerepet.

⁸⁰⁶ Utalás a craon-i győzelemre (1592. május 23.)

⁸⁰⁷ Utalás a dormans-i ütközetre (1575. október 10.), amelyben Guise herceg visszaverte János Kázmér csapatainak egy részét, amelyben sok svájci zsoldos szolgált. Mercœur herceg, aki ekkor még csak Nomeny márkija volt, első hadmozdulataiban vett részt I. Henrik Guise herceg oldalán.

⁸⁰⁸ Utalás a La Fère-ben 1580 szeptemberében zajlott csatára, amely lehetővé tette a királyi csapatok számára, hogy visszafoglaljanak egy stratégiai fontos protestáns helyet.

⁸⁰⁹ Katonai hőstetteit illetően Gaspard egyértelműen Szalézi Szent Ferenc szövegét követi és innen merítve eleveníti fel a különféle csatákat. Vö. François de Sales, *Opuscles*, 204.

⁸¹⁰ Vö. Rambervillers, *Les Larmes Publiques*, 15.

⁸¹¹ Mátyás főherceg szavai szerint Mercœur az ész (Pallasz) és az erő (Mars) megtestesítője: 532–533, 2313–2314, 2285–2286. (Vö. 1613–1614.), továbbá a kiaja Marshoz hasonlította (1344).

⁸¹² Oszmánok csapása (*le fléau des Ottomans*, 2327. sor), lotaringiaiak gyöngye, fegyvereink dicsősége/korunk Főnix, rendtevék rendtevéje (*Perle des Lorrains, le bonheur de nos armes, Phénix de notre temps, gendarme des gendarmes*, 1973–1974. sorok), törökök félelme (*la terreur des Turquois*, 2000. sor).

⁸¹³ Cullière, 111.1344.

⁸¹⁴ Cullière, 82.481.513.; 139.2076.

⁸¹⁵ Cullière, 106.1155.

⁸¹⁶ Cullière, 106.1157.

⁸¹⁷ Cullière, 106.1161.; 109.1273.; 111.1337.; 113.1417.

⁸¹⁸ Első imádság: 213–216. sorok, második imádság: 395–412. sorok, harmadik imádság: 552–553. sorok, negyedik imádság: 1953–1960. sorok, ötödik imádság: 2081–2085. sorok.

⁸¹⁹ Cullière, 79.407–412.; 84.564–566.

vallásos, sem politikai megközelítést. Az ellenségre többféle negatív jelzőt is aggat, így – a korabeli írók szokása szerint⁸²⁰ – a „kutyák” az oszmánok állandó szinonimái lesznek szóhasználatában.⁸²¹ Erősen elítélő jelzőket alkalmaz a továbbiakban is, amikor „felfuvalkodott oszmánokról”, „gyűlöletes pogányokról”,⁸²² „körülmetéltekről”,⁸²³ „fajzatról”,⁸²⁴ avagy a vallásháborúk idején a keresztények között zajló harcok közepette „idegenekről”⁸²⁵ beszél. Magyarországról kevés értesülése lévén, felhasználja az 1601–1602 között Párizsban megjelenő kisnyomtatványokat, amelyekben számos csodás természeti jelenséget jegyeztek fel a magyar égbolton.⁸²⁶ Tájéleírásaiban mindvégig érezhető az antik példaképek, különösen Vergilius hatása, a Duna (*Danou*)⁸²⁷ sárga homoktól zavaros vizének képét⁸²⁸ például minden valószínűség szerint a *Georgicá*ból veszi kölcsön.⁸²⁹ Az országhoz kapcsolt jelzői (*szegény, rabságba ejtett, beteg*⁸³⁰) igen lesújtóak, s a *magyar (Hongre(s), Hongrois)* megjelölés – egyfajta általánosító jelzőként – minden körülmények között a császári erőket vagy a kereszténység összességét jelöli.⁸³¹ A hős végső halála fájdalmas, de nem pótolhatatlan, s nem lehet azt állítani, hogy a magyar földhöz negatív érzések társulnának az események előrehaladtával. Gaspard a történelem valós vonalát követi, s nem a fordulatosság, a hatásvadászat irányítja. Az emlékekben még élénken élő eseményeket nem rakja újra össze, nem írja át, de a színházi nyelv és az epikus világ eszközeivel új szint és életet visz az elbeszélésbe. A *Mercuriade* nem tartja be a klasszikus drámaformát, sokkal inkább reneszánsz végi kevert stílusú tragikus történet, amely költemény formában meséli el a jelen történelmének egyik neves eseményét.

⁸²⁰ Rambervillers munkáiban is sokszor előfordul. Lásd: Rambervillers, *Les Larmes Publiques*, 21, 22.

⁸²¹ Cullière, 63.16; 66.107; 77.355; 77.371. További változat a „*kasztrált kutya*” (*chien châtré*) 91.743, amely az antik szerzőknél is gyakran használt szitokszó. Vö. *semivir Phryx (phryg fél-férfi* – ford. Lakatos István) Vergilius Aen. XII. 99.

⁸²² Cullière, 65.88.

⁸²³ Cullière, 67.132.; 131.1882.

⁸²⁴ Cullière, 91.725.

⁸²⁵ Cullière, 91.726.

⁸²⁶ *Histoire mémorable sur les prodiges nouvellement apparus en l'air sur la ville de Saint-Georges en Hongrie, où il est déclaré combien de jours ils ont duré et en quel temps, avec le progrès et suite des choses y survenues. Ladite histoire traduite d'italien et nouvellement mise en français.* Paris, Guillaume Binet, 1602.

⁸²⁷ Cullière, 67.130.

⁸²⁸ Cullière, 68.159-160.

⁸²⁹ „... hol sárga fővenyt kavár, önt el a Hister ...” (Ford. Lakatos István). Verg. Georg. III. 350.

⁸³⁰ Cullière, 69.190., 72.274., 92.762.

⁸³¹ Pl. Cullière, 70.228: *le bon droit des Hongrois*, valójában a császár joga.

A jóságos Isten atya biblikus ihletésű képét Gaspard és több kortársa is úgy árnyalja,⁸³² hogy a keresztényeknek az oszmánok által valójában Isten büntetését kell elszenvedniük ereettségük miatt.⁸³³ Korabeli művekben folyamatosan tetten érhető ez a motívum, amelyről Pierre Matthieu így ír *Francia Történetében*: „Isten az oszmánok keze által csapott le a keresztényekre, miként az atya teszi ezt előszeretettel, amikor úgy mutatja ki haragját, hogy a szolgálonak átengedi gyermeke megbüntetését.”⁸³⁴ Ebben a kontextusban még maga a német-római császár is tehetetlen az oszmán iga nyomása alatt, s így szólítja meg az Istent: „Kegyes Atya, tekints lesújtott szívünkre”.⁸³⁵ Az első felvonás a császár hosszú és szomorú imájával kezdődik, amelyben arra kéri Istent, hogy szabadítsa fel alattvalóit és erre a célra küldje el hozzá azt a hőst, akinek képét álmában látta, s aki elhozhatja a győzelmet.⁸³⁶ Mercœur azokkal a jegyekkel felruházva jelenik meg, mint a megálmodott hős, s a császár felajánlja neki, hogy vezesse hadseregét Mátyás főherceg parancsnoksága alatt. Vergilius Aeneisére emlékeztető képek⁸³⁷ festik le a feldúlt Kanizsát, s a császári csapatok szerencsés visszavonulását a város alól. Mercœur az élelmiszerhiány és a túlerő ellenére elővigyázatosan fordul vissza, tette elégedettséget vált ki. Ugyanakkor a végső győzelembe vetett hite a vereséget is pozitív megítélés alá helyezi, s képes csodálatos beszéddel biztatni a katonákat. A herceget olyan parancsnokok és katonák veszik körül, akik tisztelettel kötődnek hozzá, s akiket ő maga is hosszasan dicsér. Gaspard már ekkor kiemeli Mercœur hősiességét, amely abban is megmutatkozik, hogy a visszavonulás során mindenhol jelen van.⁸³⁸ Isten iránti háláját sosem feledve, alázattal csatlakozik Mátyás főherceghez, a császárnak tett hűségesküjét is megújítja.⁸³⁹ Minthogy azonban 16.000 bátor magyar és

---

⁸³² Cullière, 64.33-40.

⁸³³ Vö. Ács, „Isten haragja”, 23. Lásd fentebb: 113. p. 451. l.

⁸³⁴ „Dieu s’est seruy du bras des Ottomans, pour chastier les Cherstiens, comme volontiers le pere pour monstrier plus son courroux, permet qu’un valet chastie ses enfants.” Lásd: Pierre Matthieu: *Histoire de France et Des choses memorables, aduenues aux Prouinces estrangeres Durant sept années de Paix, du regne de Henri III Roy de France et de Nauarre divisée en sept Livres*. Paris, Jamet Metayer, 1605. 322.

⁸³⁵ Cullière, 66.104.

⁸³⁶ Cullière, 63-69.1-212.

⁸³⁷ Cullière, 82.501-504. Az Aeneisből ismert sorokat (Aen. II, 55-57) Szalézi Szent Ferenc szóról szóra idézi be a művébe: „Troiaque nunc stares, Priamique arx alta maneres.” Vö. François de Sales, *Opuscles*, 208.

⁸³⁸ Szalézi Szent Ferenc hasonlóképpen Mercœur az utócsapatok visszavonulásában megmutatkozó erős jelenlétéről ír. Lásd: François de Sales, *Opuscles*, 209.

⁸³⁹ Cullière, 85.576-578.

francia harcosnak 120.000 törökkel kell szembenéznie,⁸⁴⁰ Mátyás főherceg óvva inti Mercœur⁸⁴¹ a túlzott reményektől, s figyelmezteti őt Székesfehérvár fekvésére: ⁸⁴²

*Oh, ne gondoljátok, hogy egy ilyen jó fekvésű helyet,
amelyet erődök és falak védenek, vesznek körül,
nagyon gyorsan le tudnátok igázni.
Reményét értékleje át, nagy herceg,
Ez teljesen lehetetlen, hiszen sosem tudják
megközelíteni a körülötte fekvő mocsár miatt.*

Antik minták hatása alatt, Mercœur ütközet előtti buzdító beszédébe egyaránt belekeverednek a keresztény és az antik istenek.⁸⁴³ A franciák és lotaringiaiak kórusa visszaotal a hazájukban lezárult polgárháborús küzdelmekre, amelyek után a katonák készen állnak új terepen megívni.⁸⁴⁴

A harmadik felvonásban⁸⁴⁵ Musztafa, a török szultán, gőgösen fitogtatja hatalmát és ígéretet tesz arra, hogy megdönti a császárt.⁸⁴⁶ Ebben a kontextusban a szultán a vaskor agresszív haszonélvezője és a természetes tájak elsöprője,⁸⁴⁷ aki szempillantásával mindent irányít. Isteni szerepkörében a szultán, a győzelmet már előre elkönyveli Mercœur felett, aki vele szemben csupán emberi lény.⁸⁴⁸ A budai pasa hozza hírért Székesfehérvár visszafoglalásának, Csíkvár és Csókakő elvesztésének, s szintén az ő leírásból értesül a

---

⁸⁴⁰ Ez az adat Rambervillers-nél 14.000 császári sereg, a 120.000 fős ellenséggel szemben, Szalézi Szent Ferenc pedig a keresztény csapatokat 13.000 nagyságrendűre teszi a 120-140.000 fős oszmán túlerővel szemben: Vö. Rambervillers, *Les dévots élanemens*, 231.; François de Sales, *Opuscules*, 207.

⁸⁴¹ Culliére, 87.627-632.

⁸⁴² Vö. Rambervillers, *Les Larmes Publiques*, 11. ill. François de Sales, *Opuscules*, 212., ill. Husson, 35.: „Ez a város egy mocsár közepén fekszik, nincs itt semmi magaslat, de vastag fal és két nagy külváros veszi körül. Ezeket kiterjedt tölgyfaerdővel beültetett síkság és rőzsekerítés védelmezi oly módon, hogy az ágyúlövedékek csak lyukat ütnek rajtuk. Sébastien Munster e város bemutatásakor azt írja, hogy a Duna és a Sár folyó veszi körül, de ő összetévesztette Székesfehérvárt, azaz *Veissambourg*-ot Pozsonnyal, mivel itt nem folyik folyó, hanem csak a mocsár vize folyik, amely ezen az oldalon 8 mérföld hosszú.”

⁸⁴³ Culliére, 90-92.691-760.

⁸⁴⁴ Culliére, 94-95.815-856.

⁸⁴⁵ A 738 sorból álló harmadik felvonás Musztafa 140 soros monológiájával kezdődik, majd a kaja és a budai pasa színrelépésével a három szereplő felváltva ragadja magához a szót hosszú körmondatok fűzve.

⁸⁴⁶ Culliére, 97-100.857-998.

⁸⁴⁷ Az antik szerzőknél (Ovidius, *Met.* I. 89–162) az aranykort követte az ezüstkor, a bronzkor és a vaskor.

⁸⁴⁸ Culliére, 100.985-986.

szultán a császári hadsereg hadműveleteiről. A kiaja elbeszélésében vázolt offenzíva délben játszódik, ami megfelel annak, hogy Mercœur éppen ebben az időben jutott be Székesfehérvár megerősített belvárosába 1601. szeptember 20-án. Ugyanakkor eme ostrom leírásához Gaspard olyan eseményekhez nyúl vissza, amelyek a valóságban egyértelműen korábban,⁸⁴⁹ valójában az első külvárosok megtámadása, az alsóváros bevétele, a belváros megtámadása idején, szeptember 10-e és 20-a között játszódtak. Ekkor Musztafa bosszúvágya Mercœur ellen fordul,⁸⁵⁰ aki végig az egész császári sereg megtestesítője francia csapataival.⁸⁵¹ A menekülőkről festett képek óhatatlanul ismét a legyőzött trójaiak pusztulására emlékeztetnek Vergilius Aeneiséből.⁸⁵² Fájdalmas a látvány a külvárosok romlásáról, valamint az alsó- és a felsőváros elleni támadásról is, amelyek során az ostromlottak félelme és elkeseredett ellenállása is felvillan. A rettenthetetlen Mercœur által alkalmazott stratégia nagyszerűsége mellett érezhetővé válik a győztes császári csapatok kegyetlensége is, amelynek valóságalapját akár Husson leírásából⁸⁵³ is meríthette a szerző. A császári csapatok diadalmas bevonulása után⁸⁵⁴ érezhetően elnagyoltabb vonalakban körvonalazódnak a történések, hiszen Gaspard legfőbb információforrása, maga Rambervillers sem árul el sokat ezekről.⁸⁵⁵ Mindazonáltal Mercœur győzelmének bejelentése után meglepően hangzik Musztafa szájából Székesfehérvár történelmi és kulturális múltjának elsiratása,⁸⁵⁶ majdnem ugyanazokkal a szavakkal, ahogyan ez korábban Mercœur szájából is elhangzott a második felvonásban: „Oh Fehérvár, mely egykoron a magyar királyok egyedüli, legkedvesebb székhelye volt!”⁸⁵⁷

A negyedik felvonás szerkezete annyiban eltér a többitől, hogy felváltva jeleníti meg a császári és az ellenséges tábort, s a színen zajló csaták kimenetele iszonyú kavargást okoz. Gaspard alkalmat talál a múlt eseményeinek felgöngyölítésére is, amikor egy keresztény követ útban Prága felé⁸⁵⁸ a törökök Székesfehérvár visszaszerzésére tett sikertelen kísérleteit

---

⁸⁴⁹ Cullière, 106.1170-1171.

⁸⁵⁰ Cullière, 117.1521-1526.

⁸⁵¹ Cullière, 112.1368.

⁸⁵² Cullière, 113-114.1399-1440.

⁸⁵³ Husson, 40.

⁸⁵⁴ Cullière, 113.1411-1422.

⁸⁵⁵ Rambervillers, *Les dévots élanemens*, 232.

⁸⁵⁶ Cullière, 115.1471.

⁸⁵⁷ Cullière, 87.621-622.

⁸⁵⁸ Ez a retrospektív narrációs technika lehetővé teszi a múltbeli események jelenbe ágyazását éppen úgy, ahogyan Vergilius is Aeneas szájába adja a trójai háború és a menekülés első időszakának elbeszélését. Vö: „quamquam animus meminisse horret luctuque refugit, incipiam” Lásd: Verg. Aen. II. 12-13.

idézi meg.⁸⁵⁹ A mű egyik súlyponti elemét alkotja az az – egyébként – epizóduszál, amikor a nagyvezír elítéli hadserege vezéreinek és leginkább a budai pasának a gyávaságát,⁸⁶⁰ hiszen a bevett város is a budai pasa közigazgatási egysége alá tartozott. A „marranó” becsmérő szóval illeti őt, amihez a gyávaság, az árulás és a lelki gyengeség fogalmai társulnak és folyamatosan ironikus hangnemben beszél hozzá (*hőstettek, tétlen, bátor katona*). A pasa védekezik a nagyvezír kemény szavai ellenében és felidézi,⁸⁶¹ hogy a császáriak sikere ama cselüknek tudható be, amellyel Buda ostromát színlelték. A hősiességről a korszak általános közhelyeit felhasználva elmélkedik,⁸⁶² s önérzetében megsértve, újabb támadást tervez Székesfehérvár ellen.⁸⁶³ Mercœur idéző⁸⁶⁴ buzdító beszédére⁸⁶⁵ katonái egyhangúan önfeláldozóan nyilatkoznak.⁸⁶⁶ A korábban a francia nemzetiségű katonákkal azonosított császári sereg,⁸⁶⁷ ezen a ponton már a lotaringiaiakkal kerül megjelölésre,⁸⁶⁸ azaz Mercœur alakja mindenki mást elhomályosítva egyértelműen meghatározóvá válik. Gaspard valószínűleg Rambervillers hatására alatt írja mindezt, aki arról tájékoztat, hogy Mercœur lovasezrede a Székesfehérvár melletti végső küzdelem során hat csapatból vagy parancsnoki kompániából [*cornettes*] állt, köztük saját magáé és két olyan, amelyet egy-egy lotaringiai nemesember vezetett.⁸⁶⁹ Ugyanakkor meglepetéssel hat a pasa beszédében, a huszárnak szóló kedves barát és katonatárs megszólítás,⁸⁷⁰ s Magyarország harcra buzdítása a megszálló császáriak ellen. A két tábor közötti kapcsolatot, az eseményeket figyelemmel kísérő kém biztosítja, aki Mercœurhöz siet, hogy figyelmeztesse a fenyegető támadásról.⁸⁷¹ Mercœur, Mátyás és katonáik bátran csatarendbe állnak,⁸⁷² a lotaringiai hős győzelme egyre nyilvánvalóbb. A csata végét és a két oszmán vezér, a pasa és a kiaja halálát a szerző didascalija jelenti be.⁸⁷³ A keresztény tábor ünnepeleése közepette Mercœur már Buda

⁸⁵⁹ Cullièrre, 121-122.1595-1646.

⁸⁶⁰ Cullièrre, 123.1675-1683. Ezt az ellentétet majdnem minden francia nyelvű forrás részletesen beszéli el, a többi akár magyar vagy akár török beszámolóknak nem szól erről, Pecsevi Ibrahim pedig éppen ezeket a híreszteléseket cáfolja. Vö. fentebb 151. o. 596. l.j.

⁸⁶¹ Cullièrre, 128.1799.

⁸⁶² Cullièrre, 129.1841-1842.

⁸⁶³ Cullièrre, 125-131.1733-1886.

⁸⁶⁴ Cullièrre, 92. 763-770.

⁸⁶⁵ Cullièrre, 132.1887-1897.

⁸⁶⁶ Cullièrre, 132.1898-1900.

⁸⁶⁷ Cullièrre, 112.1368.

⁸⁶⁸ Cullièrre, 132.1890.

⁸⁶⁹ Rambervillers, *Les dévots élanemens*, 233.

⁸⁷⁰ Cullièrre, 132.1893.

⁸⁷¹ Cullièrre, 132.1901-1918.

⁸⁷² Cullièrre, 133. 1919-1932.

⁸⁷³ Cullièrre, 133.1933-1934.

ostromát tervezi,⁸⁷⁴ s emlékezteti a császárt arra, hogy Godefroy leszármazottjaként teljesítette szent küldetését.⁸⁷⁵ Nem maradhat el Mercœur Istennek szóló hálaadása sem a jelenetből, amivel együtt Mátyás tudtára adja a herceg, hogy egy rövid időre haza akar térni a csatákból. A magyarok kórusa zárja a felvonást, akik a megújulás és a béke⁸⁷⁶ híveiként szeretnék, hogy a törökök helyett az egész ország császári fennhatóság alá kerüljön, ahogyan ennek korábban a császár is hangot adott. A kórus Mercœurról úgy ír, mint a kereszténység védőbástyájáról [*le boulever*], ahogy ezt Gaspard is olvashatta Szalézi Szent Ferenc gyászbeszédében.⁸⁷⁷

Az egész utolsó felvonás Mercœur fennkölt és hősie szavainak van szentelve. A haláltusát folytató Mercœur jelenetét szintén Szalézi Szent Ferenc⁸⁷⁸ és Rambervillers⁸⁷⁹ leírásából veszi át Gaspard, ahogyan ezt később például Palma Cayet is teszi.⁸⁸⁰ Mercœur Nürnbergben haldoklik, s külön-külön búcsúzik családjá egyes tagjaitól, feleségétől és leányától, valamint a még életben lévő testvéreitől, Marguerite de Lorraine-től (1564–1625) és Éric de Lorraine-től (1576–1623), Verdun püspökétől. Ahogy a hős halála megkoronázza Gaspard művét, Szalézi Szent Ferenc is hasonlóképpen állít párhuzamot⁸⁸¹ a mű csúcspontja, a vége és Mercœur életének vége, azaz megdicsőülése között. A hős halála után Gaspard szintén átveszi a szót:

*Miután a Végzet odaadta a koronát Mercœurnek,
Soraimra ugyanez a vég szintén koronát helyez.*

A hosszú monológok és a karok állandó jelenléte archaikus jelleget sugall, s az egyes felvonásokat meglehetősen aránytalanná teszi. Gaspard hűségesen követi a Rambervillers által elbeszélte eseményeket, s több drámai kelléket is elhagy. Ennek ellenére a darabnak van két vitathatatlanul nagy érdeme, amely a költő tehetségét dicséri. Egyrészt a cselekmény folyamatosan mozgalmas és eseménydús, az elbeszéléseknek – még ha egy kissé erőltetett retorikával is – igazi epikus erejük van. Mercœur haldoklása például a jelenlévő nemesek

---

⁸⁷⁴ *Ample discours, et tres-veritable de la prinse d'Albe-royale le 20 septembre 1601 par Monseigneur le Duc de Mercur.* Lyon, J. Roussin, 1601. 12.

⁸⁷⁵ François de Sales, *Opuscles*, 193.

⁸⁷⁶ Culliére, 136-137.2001–2045.

⁸⁷⁷ François de Sales, *Opuscles*, 222.

⁸⁷⁸ *Op. cit.* 220-221.

⁸⁷⁹ Rambervillers, *Les dévots élanemens*, 125, 243.

⁸⁸⁰ Pierre Victor Palma Cayet: *Chronologie septenaire de l'histoire de la paix entre les roys de France et d'Espagne.* Paris, J. Richer, 1612. 278r.

⁸⁸¹ François de Sales, *Opuscles*, 219.

kesergéseivel átszőve akciójelenetre emlékeztet abban az értelemben, hogy egyszerű képekből és érzelmekből felépítve az az érzésünk támad, hogy a hősnek Kanizsa és Székesfehérvár után ezt az újabb próbatételt is meg kell élnie. Másrészt a darabban vannak olyan árnyalások, amelyet a téma nem feltétlenül követelne meg. Dominique Gaspard ugyanis nem feketíti be az ellenséget tudatosan, s a török táborban is minden szereplőt emberi módon láttat, amely az összetűzéseket is még izgalmasabbá teszi. A negyedik felvonásban például a nagyvezír és a pasa okos, észérveken alapuló beszélgetést folytatnak. A székesfehérvári nők kórusát megszólaltatva pedig arról ír Gaspard, hogy csupán egyetlen emberségesség, egyetlen bátorság, és egyetlen ártatlanság létezik.

Mercœur herceg egész magyarországi ténykedését tárgyalja Dominique Gaspard 1599 októberétől 1602 februárjáig, kezdve az esztergomi eseményektől, amelynek következtében kapja meg az uralkodótól a haláláig tartó megbízást. A színmű ideje rövidített, hogy azt a hatást tudja kelteni, hogy a hadiesemények gyors egymásutánban következnek. Így például Kanizsa ostroma rögtön felvillan Mercœur és a császár első beszélgetésétől, jóllehet erre csak egy évvel később kerül sor. Ugyanígy a két erőd, Csíkvár és Csókakő megtámadása is rögtön ezután szóba kerül. Nem esik azonban szó Mercœur Franciaországba való visszatéréséről 1600 telén, sem az 1601-ben Bécsben töltött hónapokról, hiszen eme holtidőszakok kiemelése gyorsítja a ritmust. A csaták az egyes felvonások között zajlanak, Kanizsa ostroma az első és a második, Székesfehérvár és elővárosainak visszafoglalása a második és harmadik, a török ellentámadások a harmadik és negyedik felvonás között. Egyedül a negyedik felvonás közepén zajlik döntő csatajelenet, amely ideiglenesen megerősíti a császáriak helyzetét és maga után vonja a török vezetők halálát. Az ötödik felvonás, ahol átmenet nélkül a hős agóniáját láthatjuk, szintén egy ügyes rövidítés. Ha mindez nem is felel meg az ideális dráma-időnek, mégiscsak képes bemutatni egyidejű és egybefűzött cselekményeket, amely nem zavarja meg a történelmi tényeket. Gaspard hűen adja vissza az eseményeket, s nyilvánvalóan olvasta az 1600-1601 között íródott műveket, közöttük Szalézi Szent Ferenc gyászbeszédét és Rambervillers említett írásait. Ezekre támaszkodva pontosan tud beszélni a felvonultatott csapatok erejéről, a Kanizsa alóli visszavonulásról, a Székesfehérvár körüli hadrendről. Az 1601 tavaszán a török hadvezetésben megnyilvánuló ellentétek adták az ötletet a nagyvezír és a budai pasa közötti hosszú vitára a negyedik felvonásban, amelyről francia több tudósító is beszámolt. További tárgyalt kalandok, mint például egy a török börtönből kiszabadult keresztény színrelépése,

aki stratégiai fontosságú helyzetben hoz hírt táborának⁸⁸² vagy Mercœur tárgyalásai az átszökött ellenséggel⁸⁸³ szintén hitelesnek tűnnek.

Az epikai műfaj azonban az egyszerűsítés mellett, sokszor a fokozást is magában hordozza, főként akkor, amikor szűkösek a rendelkezésre álló tények. Csíkvár, s Csókakő várának bevétele például Gaspard magasztosan akarja elmesélni, jóllehet a szemtanúk csupán annyit árultak el röviden, hogy gyorsan megadták magukat a törökök a tárgyalások után. Az információhiány magával hozza vagy a „dúsítás”, vagy a hihető líraiság követelményét, amelynek megvan az a veszélye, hogy éppen annyit veszítünk is, mint amennyit nyerünk. A szöveg túl bőbeszédű lesz és az olvasó bizonyos pillanatokban nem is tudja pontosan, hogy még mindig Magyarországon van-e vagy, hogy éppen Trója kifosztásáról, vagy Jeruzsálem pusztulásáról olvas-e. Ez azonban azért nem okoz gondot, mert a harcok sokasága inkább megerősíti, mint megingatja a tragikus hangulatot. Az esetenkénti kevesebb rendelkezésre álló információ szükségessé teszi a történelmi események hosszabb előkészítését is, így például megjelennek Mercœur katonái, akik óvatosan haladnak előre rőzsekötegek segítségével a csókakői vár mocsarában, jóllehet a korabeli művek ezt az eseményt későbbre, Székesfehérvár falai közelébe helyezik. A szerző megjegyzi ezt a részletet, de inkább máshová helyezi, bizonyára azért, hogy még több színt és nyomatékot adjon ennek, s hogy bővítsen egy olyan részt, amelyről nem nagyon áll rendelkezésre adata. Jegyezzük meg továbbá, hogy a darab összességében nem fest realista képet a politikai konfliktusról, úgy tűnik, mintha csupán franciák vagy lotaringiaiak állnának szemben a törökökkel a magyar haza védelmében. A helyszín azonban a darab előrehaladtával egyre inkább elmosódik, s végül a császári keret is teljesen eltűnik. Mercœur emberfeletti nagyságot kap, aki olyan félelmetes, akár egy csatateren átszárnyaló antik isten. Mindezek azonban azért elfogadható változtatások, mert Gaspard színművében a történelem kerül a tragédia műfajának a szolgálatába. Mindazonáltal a darab egy nyilvánvaló tévedést mindenképp tartalmaz. A török szultánt, III. Mehmedet (1595–1603) úgy említi, mint Musztafa, jóllehet 1617 előtt nem volt ilyen nevű törökszultán. Alain Cullière szerint ez a tévedés túl nyilvánvaló lenne ahhoz, hogy ne szándékos legyen.⁸⁸⁴ Véleménye szerint ugyanis a szultán más, hasonló hangzású névvel való megjelölése egyrészt rangjának hosszú távú létjogosultságát vonja kétségbe, másrészt a szereplő csalárdságát mutatja a jelenkornak. Mindenesre annyi

---

⁸⁸² Cullière, 103.1069.

⁸⁸³ Cullière, 113.1411-1422.

⁸⁸⁴ Cullière, 30-31.

bizonyos, hogy Mercœurön kívül három történelmi főszereplő kerül színre: a császár, akinek a nevét sosem adja meg, a főherceg, aki mindig keresztnevével, s a szultán, aki helytelen névvel szerepel. Culliére logikáján haladva a császár meg nem nevezésével a birodalom erejét hangsúlyozza a szerző olyan gyenge hatalom kontextusában, mint II. Rudolf uralkodása. Ezzel szemben Mátyás főherceg megnevezése visszahelyezi őt méltó történelmi helyére, s igazi politikai szereplőt csinál belőle.

Gaspard műve Mercœur portréját nagy vonalakban rajzolja meg, inkább példaképként emeli ki, ezzel is azt igazolva, hogy nagy valószínűséggel ifjú közönség számára íródott. A *Mercuriade* az iskolai dráma követelményeinek valóban mindenben eleget tesz, erényes mintát állít a fiatalok elé. Nagy szerepet helyez a szónoklatokra a sok monológ, a hosszú körmondatok és a terjedős kórusok által. A darab több mint a fele olyan szövegből áll, amelyet a közönséggel szemben, egymásra tekintés nélkül mondanak el a szereplők, s a párbeszéd is az esetek többségében csak szerepváltások. Valójában egyetlen szereplő sem hat a másikra a beszéd által, s inkább csak megjelennek egymás mellett. A katonai buzdító beszédeket, amelyek természetüknél fogva a bátorságot kellene erősítsék, tapasztalt katonák hallgatják, akik maguk is kellően elhatározottak. A császár és Mercœur találkozása az első felvonásban gyorsan közhelyek verses felsorolásává változik, majd a Mátyással folytatott párbeszéd a következő felvonásban hasonlóképpen építkezik fel. Az utolsó felvonás második felében a császár és Mátyás főherceg együtt vannak, hogy magasztalják az elhunyt hőst, de nem szólnak egymáshoz még akkor sem, ha mindketten hasonló gondolatokat mondanak és szavaik összecsengenek. A negyedik felvonásban a nagyvezír és a pasa közötti viszályban két erősen karikaturizált szereplő a *Miles gloriosus* örök jelenetét játssza újra. A kórusok, amelyek a harmadik felvonástól megkétszereződnek szépen szavalható előadást eredményeznek, hangvételük patetikus, fennkölt. A szinte állandóan szavaló hangnem nem feltétlenül ügyetlenség Gaspard részéről főképp, ha diákok előadására szánta. A beszédre helyezi a hangsúlyt, amelyhez nem kell alakítás, csak szavakat, azaz a darab olyan ifjú félénk színészeknek való, akiknek még nincs kellő erejük testjátékukkal előadni, történeteket megjeleníteni.

A *Mercuriade* ideális iskolai színdarab, mert jó szereposztást kínál egy 17. századi katolikus fiúiskola diákjai számára. Egyetlen női szereplő jelenléte sem nehezíti a rendező munkáját. A fehérvári nők kórusa csupán távoli csoportként tűnik fel, akik esetében fontosabb a mondanivaló, mint a jelenlét. A két tábor főszereplői, egyrészt a császár, Mercœur herceg és Mátyás, másrészt Musztafa, a pasa, a kiaja és a nagyvezír mindegyike több mint 100 sort

beszél. Szerepeiket olyan diákok játsszák, akiktől elsősorban nem azt várják, hogy színészek legyenek, hanem hogy jól szavaljanak. A Mercœur szerepét játszó színésznek 427 sort kell megjegyeznie, kiaja szerepéhez pedig 353 sort kell memorizálni. A többi szereplő csupán rövidebb szövegeket mond a színpadon, amely nem kíván túl nagy emlékezőtehetséget. A történelmi drámák sokaságát a történelemtanítás hiányával, ugyanakkor a történelem fontosságával is kell magyaráznunk. A háborús téma népszerűségéhez persze az is hozzátartozik, hogy a 16–18. századi középiskolák csak 10–18 éves fiúkat oktatnak, akiket a hadtörténet, a csaták leírása, a nagy történelmi személyiségek sorsa különösen érdekel. S persze – ahogyan azt már fentebb is említettük – a történelmi téma gyakorlati előnye, hogy az eseményekben szinte csak férfiak szerepelnek, női szereplők nélkül is összeáll a dráma. A történelmi téma színrevitele továbbá azért hálás feladat, mert nincs szükség különösebb drámaírói invencióra sem, hiszen nincs is olyan drámaírói fantázia, amelyik versenyre kelhetne a valós történelmi események izgalmasságával, fordulatosságával.⁸⁸⁵ Arról nincs adatunk, hogy Gaspard darabját bemutatták-e vagy sem, de nagy a valószínűsége annak, hogy az említett iskolai színpadra íródott. Annál is inkább, mert éppen a 17. század elején indult meg a színházi képzés a kollégiumokban, de nem csak a leggyakrabban emlegetett jezsuiták voltak kiemelkedőek ezen a téren.⁸⁸⁶

A drámai kellékek hiánya a rendezők munkáját könnyíti meg, hiszen a *Mercuriade* semmilyen színpadi találékonyságot nem kíván. Mivel nem tarja be a hely egységét a belső és külső színek szabadon összekeverednek minden díszletegységet megbontva, hacsak nem feltételezünk valamilyen középkori mozgósínpad-szerkezet meglétét. Az első felvonás minden valószínűség szerint Prágában zajlik, a második a császári táborban, a harmadik a török táborban. A negyedik felvonás a harcmezőre visz minket és egymás után mutatja be a két tábort, amelyek között a mozgást követ vagy kém mutatja. Az ötödik felvonás Nürnbergben kezdődik, Mercœur elhalálozási helyén és a császári udvarban ér véget, ahol siratják a hőst, s a színek közötti átmenetet a kórus biztosítja. A színpad díszletek nélkül is maradhat, a szereplőkre azonban kell festék és jelmez, hogy fel lehessen őket ismerni. Musztafa hengegésein, valamint a nagyvezír és a pasa nevetséges összetűzésén túl a két tábort hasonló módon írja le. A törököket nem gúnyolja ki folyamatosan, időnként

---

⁸⁸⁵ Lásd: Varga–Pintér, 46–47.

⁸⁸⁶ A 16. század második felében és a 17. század elején Franciaországban meginduló katolikus iskolai színjátszásról, ill. ennek legfőbb képviselőiről lásd: Haraszi Gyula: *A renaissance francia szinköltészete és a színszerűség. Székfoglaló értekezés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1904.

megcsillan emberséges énük. A vaskorszakot, amely lehetővé teszi a háborút mindkét tábor egyaránt dicséri.⁸⁸⁷ Mindkét részről érződik időnként némi idegengyűlölet, amely valójában egyfajta hazafiasság megnyilvánulása.⁸⁸⁸ Amikor a pasa buzdító beszédet mond az embereinek,⁸⁸⁹ szavai éppúgy csengenek, mint Mercœur vagy Mátyás szavai.⁸⁹⁰ A bátorságról és a dicsőségről mindkét részről hasonló elismerést hallunk, sőt mindkét oldalról összecsengő sorokat lehet kiemelni (Mercœur – 648. sor, a kiaja 1871. sor). Az ellenfelek hasonlóságai, amelyek ismétléseket és egyfajta monotóniát visznek a darabba esetleg szándékosak is lehetnek. Elképzelhető, hogy Gaspard a tragikus nyelv rabságában, az oszmán civilizációt kevésbé jól ismerve, nem volt képes a különbséget árnyalni a szereplők és a helyzeteket között. Mindenesetre az ellenségek hasonlósága azt sugallja, hogy a nehézségek és a harc közepette is csupán egy emberiség létezik a darabban, amelyben az ellenség bemocskolása a győzelem értékét csökkentené.

A témájában és dramaturgiájában újat hozó *Mercuriade* költészeti szempontból sokkal kevesebb jelentőséggel bír. Az epikus nyelvezetet tekintetében a Pléiade-költők hatásával biztosan számolni kell, bár a sallangos szókapcsolatokat nem viszi túlzásba, s például nem használ túl sok összetett melléknevet, görög-latin jövevényszót. Nyelvezete egyszerű, de letisztult, nincs benne archaizmus vagy tájszólás, csak néhol lehet észrevenni egy-két olyan elavult kifejezést, amely lovagregényre emlékeztet.⁸⁹¹ Időnként erőltetett mondatszerkezetekbe préselt verselése jól ritmizált, néha könnyedebben, néha nehézkesebben, de a rímek szépen váltakoznak egymással. A *Mercuriade* alapvetően négy műre támaszkodott, amelyekből jelentős mértékben vett át. Kiindulási pontja – a fentebb említettek szerint – Rambervillers 1603-ban kiadott műve a *Dévots élancements du poète chrétien*. A címadó költeményen kívül e kötetben több olyan darab is szerepel, amely Mercœur magyarországi kalandjait tárgyalja. Ezen kívül egyértelmű, hogy ismerte Ronsard-t, Du Bellay-t, Du Bartas-t, s Garnier mellett Pierre Matthieu színháza is ismert volt számára. Érdekelték továbbá a 20 évvel korábban Lotaringiában írott és kiadott művek, mint Fronton du Duc tollából a *Pucelle* vagy Jean Robelin *Thébaïde*-ja, amely szintén Du Bartas hatását mutatja. Természetesen az antik irodalomból is inspirálódott, több sorát Vergilius ihlette, néha Ovidius és Seneca hatása is tetten érhető, bár az is igaz, hogy Gaspard korában még

⁸⁸⁷ Cullière, 91.747-756, 97.867-874.

⁸⁸⁸ Cullière, 79.404, 91.726, 115.1470, 117.1520.

⁸⁸⁹ Cullière, 132.1887-1897.

⁸⁹⁰ Cullière, 92.761-768.

⁸⁹¹ Cullière, 35.

majd' minden műre rávetült az Aeneis árnyéka. Az alkotó érezhetően széleskörű műveltsége – átvételei ellenére is – eredetiséget visz munkájába.

Bár Dominique Gaspard költői tehetségéhez nem férhet kétség,⁸⁹² a *Mercuriade* semmiképp sem tekintendő elkallódott remekműnek. A tragédia három legfőbb érdemét azonban nem lehet elvitatni. Mercœur személyének bemutatását kortárs szemmel árnyalja Gaspard arra az időszakra vonatkozóan, amikor a herceg IV. Henrik kötelékéből kiszakadva, császári szolgálatba áll. Nem elhanyagolható szempont, hogy a tragédia éppen akkor íródik, amikor a lotaringiai hős legendája kibontakozóban van, azaz a Mercœur-mítosz épülésének egyik tégladarabjaként is értelmezhető. Végül mivel majdnem biztosra vehető, hogy a 17. századi iskoladráma egyik mintadarabjával lévén dolgunk, lehetőség nyílik rajta keresztül a tanulónak didaktikus szándékkal íródott színdarabok sajátosságainak tanulmányozására is.

A *Mercuriade*-nak egyetlen fennmaradt kéziratát tartalmazó kötet korábban Alexandre Martineau de Soleinne (1784–1842), amatőr francia színműgyűjtő könyvtárának részét képezte.⁸⁹³ Elképzelhető, hogy a maga idejében a *Mercuriade* nyomtatásra került, bár erre vonatkozóan a kéziraton nem látható semmilyen nyomdai információ. A számos íráshiba, ismételt vagy hiányzó sor, illetve a sántító versláb valószínűleg jogosan juttatta Alain Cullière-t arra a következtetésre,⁸⁹⁴ hogy az egyetlen fennmaradt kézirat csupán másodlagos, „biztonsági másolat” lehetett, amelyet eredetileg megsemmisítésre szántak. Egyedi helyzetének köszönhetően azonban jelentősége mind irodalmi, mind történelmi szempontból vitathatatlan, s miként a gyűjteményes kötet minden darabja – így Dominique Gaspard *Mercuriade*-ja – megkülönböztetett figyelmet érdemel több mint négy évszázad távlatából is.

4. 3. 4 Jean-Chrysostôme Bruslé de Montpleinchamp

Jean-Chrysostôme Bruslé de Montpleinchamp (1641–1724) 87 évvel Mercœur halála után, 1689-ben írja meg a lotaringiai herceg történetét. Az eseményeket viszonylag rövid távolságból, az egész Európával hadban álló XIV. Lajos korában megidézve, a lotaringiai hazafiság szolgálatában propagandaművet alkot. Mercœur herceg mítosza, Godefroy de

---

⁸⁹² Paul Lacroix véleménye Gaspard dagályos, szószátyár, sőt helyenként nevetséges stílusáról túl szigorú kritikai megjegyzés. Lásd: Paul Lacroix (álnéven: Bibliophile Jacob): *Bibliothèque dramatique de Monsieur de Soleinne*. Tome premier. Paris, Administration de l'Alliance des arts. 1843. 166.

⁸⁹³ Lacroix, *Bibliothèque dramatique*, 165-166.

⁸⁹⁴ Alain Cullière: Exploitation d'une „copie de sauvegarde”: le manuscrit 687 du Musée Condé. In: *L'historien face au manuscrit. Du parchemin à la bibliothèque numérique*. Louvain-la-Neuve, Presses universitaires de Louvain, 2012. 77-94.

Bouillon-al és a tökéletes lovaggal párhuzamosan Lotaringiai Károly herceg (1643–1690) propagandáját szolgálja. A dél-németalföldi kötődésű szerző az akkor 11. életévét betöltő Habsburg József főhercegnek, későbbi I. József magyar királynak (1705–1711) ajánlja művét.

Örömet lelem abban, hogy szemtanúk visszaemlékezései alapján írok történelmet, VIII. Kelemen pápa és Szalézi Szent Ferenc tanúságtétele nyomán, aki eme keresztény Achilleusz Homérosza volt. Franciaországba vezetem el Önt, ahol látni fogja, hogy királyokat, hercegeket, bíborosokat fejeztek le és nagyon sokan elvesztek és ahová – látni fogja – hogy az Ön fenséges családja hadsereget vezényelt az oltárok birtoklásáért és hogy megakadályozza, hogy a keresztény jogar egy eretnek kezére jusson. Látni fogja, hogy fenséges családja visszavonja csapatait, és feladja minden fölényét, mihelyst tudja, hogy elérte azt, amit egyedül óhajtott, hogy Franciaországnak katolikus királya legyen.

Remélem, örömmel tekinti meg eme tükörben nagybátyjának, fivérének, a lotaringiai és bajor hercegeknek a képmását, amelyek az ő jámbor portréik és az általa és Szalézi Szent Ferenc által ünnepélyesen alkotott jóslatoknak a megvalósítói. ...⁸⁹⁵

Jean Bruslé egyszerű családban született Namur-ben 1641-ben. A *Montpleinchamp* név a luxemburgi hercegség 16. században kihalt nemesi családja, amelyet a szerző minden különösebb jogalap nélkül saját neve mellé helyez annak címerével és jelmondatával együtt. Édesapja kitűnő neveltetésben részesíti, latint, ógörögöt és zenét tanul minden bizonnyal szülővárosának jezsuita kollégiumában. Tanulmányai után Franciaországba, Itáliába és Angliába megy és számos ismeretséget köt. Hamarosan belép a jezsuita rendbe, s itt ragad tollat először az 1680-as években. Kevélységgel és büszkeséggel átítatott hírhedten kellemetlen természete járul hozzá, hogy a rend mindkét belga tartományából eltávolítják. Ekkor Brüsszelben telepszik le, mint egyszerű világi pap és költészettel és legfőképpen történelemmel kezd el foglalkozni azzal az elhatározott szándékkal, hogy megírja hazájának krónikáját a burgundiai hercegektől kezdve. Hamarosan kétes hírnevet szerez magának, egyrészt mivel művei más munkák egyszerű plagizálásai, másrészt minden valószínűség szerint szerzője az udvart és a társadalmat ostromozó, *Brüsszeli negyedhóra* [*Le quart-d'heure*

---

⁸⁹⁵ Jean-Chrysostome Bruslé de Montpleinchamp: *L'Histoire de Philippe-Emanuel de Lorraine, duc de Mercoeur*. Cologne, P. Marteau, 1689, epître dédicatoire

de Bruxelles, imprimé chez le Trotteur, cc. 1690.] című műnek.⁸⁹⁶ Vannak azonban érdemei, így például ügyes szónok, aminek tudatában saját magának találja ki a Chrysostome (aranszájú) keresztnévet, s vitathatatlanul az egyik legismertebb prédikátorrá lesz a maga korában. Ügyes kapcsolatépítő képességének köszönhetően, egyszerre káplán és a bajor választófejedelem – II. Miksa Emánuel (1662– 1726) – udvari muzsikusa, hitvesének alamizsnása. Ekkor már Namur-höz csupán unokahúga révén kötődik, akit – ellenségei állítása szerint – arra kötelezett, hogy a salzinnes-i apátság apácája legyen, és bizonyos kérdésekben szálljon szembe rendjének főnövével. Bruslé már több művet kiadott, amikor 60 évesen – összeköttetéseinek köszönhetően, az őt ért támadások ellenére – a brüsszeli Szent Gudula kollegialitás kanonokja lesz. Ebben a templomban hamvasztják el 1724. december 29-én. Írásait álnéven publikálja, Fabert, Louis de Gérumont, Palaidor, Montpleinchamp nevek mind személyét rejtik, s lehetőséget adnak „szerényen” megfogalmazott öntömjénezéseinek elhelyezésére. A Fabert néven írott *Burgundiai hercegek története*⁸⁹⁷ című művének bevezetőjében például saját magát, a század egyik első emberéként dicséri, akit a szerénység elrejt, s akit csodálatos jelleme leplez. Irodalmi stílusa nem túl elegáns, fogalmazása egyhangú, gyakran hibás,⁸⁹⁸ de a legfőbb jellemzője egyedi helyesírása, amelyet saját állítása szerint önmaga talált ki, s amelyben nem követ egységes szabályokat. Ennek ad hangot a *Lotaringiai Filip-Emmanuel, Mercœur hercege* című műve előszavában, amelyben – szokásához híven – önmagát szólítja meg:

*Sokat dicsérték az ön helyesírását, mivel a külföldiek számára igen hasznos, akik ezzel a módszerrel könnyen megtanulják a helyes kiejtést, amelyet csupán ketten szoltak meg, a tudatlan vallonok és a liège-iek, akik nem vesznek olyan új könyvet, amelyben ezt a helyesírást engedélyezik és használják.*⁸⁹⁹

Gyengeségei ellenére műveit többször siker koronázza, a *Burgundiai hercegek története* például két kiadásban jelenik meg, az első 1687-ben, a második 1689-ben. A *Don Juan de Austria történetét*⁹⁰⁰ hollandra is lefordítják, Albert főherceg történetét pedig még 1870-ben

⁸⁹⁶ Félix-Victor Goethals: *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des lettres, des mœurs et de la politique en Belgique et dans les pays limitrophes*. Tome troisième. Bruxelles, l'auteur, 1838. 210.

⁸⁹⁷ Jean-Chrysostome Bruslé de Montpleinchamp: *L'Histoire des ducs de Bourgogne, par monsieur de Fabert*. Cologne, Pierre Marteau, 1687, 1689.

⁸⁹⁸ Marc Ronvaux: Un historien namurois controversé: J. Chr. Bruslé de Montpleinchamp (1641-1724). *Cahiers de Sambre et Meuse*, Tome 89. (2013) 1. 41.

⁸⁹⁹ Bruslé, *L'Histoire de Philippe-Emanuel de Lorraine*, préface

⁹⁰⁰ Jean Bruslé de Montpleinchamp: *Histoire de don Juan d'Autriche, fils de l'empereur Charles-Quint*. Amsterdam, Lebrun, 1683.

is újra kiadják.⁹⁰¹ Érdekessége, hogy maga a kötet szerkesztője is elismeri, hogy a nem történész Bruslé műve rendszerezettség, ízlés és tudatosság nélküli kompiláció. Tagadhatatlan ereje azonban, hogy fél évszázaddal a főherceg halála után, abban a korban ír, amikor uralkodásának emléke még élénken él. Az egymáshoz rosszul illeszkedő elbeszéléseknek még rendezetlenségükben is van némi hitelessége, annak ellenére, hogy sokféle forrásból származnak, valamint a korszellem és a szerző előítéletei befolyásolták azokat.⁹⁰² Mindenesetre Bruslé kevélysége, képzelgése, és másoktól való mértéktelen átvételei több ellenséges epigramma és pamflet megszületését táplálják. Kigúnyolják álneveit azt feltételezve, hogy olyan bűnt követett el, amely arra indította, hogy eldobja atyja nevét, nehogy „megégesse” (Vö. Bruslé = brûlé) őt. Lambert Ignace Douxfils ilyen indíttatásból egy egész csípős hangvételű, gyűlölködő írást is kiad ellene.⁹⁰³

Lotaringiai Filip-Emmanuel, Mercœur hercege történetének első könyve III. Henrik, második könyve IV. Henrik uralkodásának összefoglalója, de a valóságban Hardouin de Péréfixe⁹⁰⁴ megnevezés nélküli plagizálása.⁹⁰⁵ Mercœur herceg története a harmadik könyvben található, a szerző vallomása szerint a herceg könyvtárosának – Martin Fumée-nek – a *Magyarországi harcok történetéből* átírva,⁹⁰⁶ a negyedik könyv pedig Szalézi Szent Ferenc gyászbeszédét közli szerkesztett változatban. Az ötödik könyv V. Lotaringiai Károly herceg dicsőítése, aki a pfalzi örökösödési háborúban XIV. Lajos ellen harcolt, s a nagyharsányi ütközetben (1687. augusztus 12.) a Habsburg erőkkal győzedelmeskedett Szári Szulejmán nagyvezír oszmán hadai ellen. A műnek több gyenge pontja is van: tagoltság hiánya, ismétlések, ugyanannak a szereplőnek egymást követően fehér és fekete portréja, ellentmondások. A szerző annak ellenére, hogy magát, mint „a pontos visszaemlékezésekben található tényeket hűségesen elbeszélő történetíró” említi,⁹⁰⁷ mégis azt állítja, hogy

---

⁹⁰¹ Jean-Chrysostome Bruslé de Montpleinchamp: *Histoire de l'Archiduc Albert, Gouverneur général, puis prince souverain de la Belgique*. A Cologne, Chez les Heritiers de Corneille Egmond, 1693; Bruxelles, C. Muquardt, 1870.

⁹⁰² Ronvaux, *Un historien namurois*, 42.

⁹⁰³ Lambert Ignace Douxfils: *L'Original multiplié, ou Portraits de Jean Bruslé, namurois*. Liège, 1712.

⁹⁰⁴ Hardouin de Beaumont de Péréfixe: *Histoire de Henry le Grand, roi de France et de Navarre: suivie d'un recueil de quelques belles actions et des paroles mémorables de ce prince*. Amsterdam, Elzevier, 1661.

⁹⁰⁵ Jacques Hennequin: L'héroïsation du duc de Mercœur dans l'histoire de Filipe Emmanuel de Mercœur de Bruslé de Montpleinchamp. *Mémoires de l'Académie de Metz*, Vol. 154. (1974), Nr. 1. 113.

⁹⁰⁶ Itt egyértelműen Nicolas de Montreux művére kell gondolnunk, tekintve, hogy Montreux írása Fumée művének, az *Histoire universelle des guerres du Turc*-nek a második köteteként jelent meg.

⁹⁰⁷ Bruslé, *L'Histoire de Philippe-Emanuel de Lorraine*, 119.

Mercœur herceg IV. Henrik átkeresztelkedésének hatására tette le a fegyvert, holott korábban két éven keresztül ingadozott Spanyolország és Franciaország között.⁹⁰⁸ Ezzel együtt történetírása minőségi elemeket is tartalmaz: a szerző érzékeny a gazdasági nehézségek említésre és kétségtelenül portréfestő tehetséggel rendelkezik. Magyarország vizeiről, termőföldjeiről, állatállományáról, történelméről, lakóinak jelleméről átveszi korában elterjedt sztereotípiákat, s szó szerint másolja le azokat.⁹⁰⁹ Mercœur ingadozó és visszafogott személynek mutatja be a Ligában való szereplése idején, aki halogat, adott esetben elmenekül Condé herceg elől, és időnként cselhez folyamodik.

Bruslé művében Mercœurnek nagy hatása van a csapatokra, természetfeletti erővel rendelkezik. Nemesi származása és hírneve miatt a sereghez érkezésekor a „csapatok hatalmas üdvívalgással fogadják, amelyet a táborukat elszállásoló Duna visszhangoz”.⁹¹⁰ Mindehhez külső megjelenése is hozzájárul: „Mivel pedig bizalomgerjesztő külseje volt, az osztrákok személyétől lebilincselve egyből azt állították, hogy nekik hírneve kevésbé számított, mint megjelenése”.⁹¹¹ Egy török tüzérségi ágyúzás során, amikor katonáit körülfogják, megmutatkozik hadvezéri ereje: „De a leginkább megostromolhatatlan bástya Mercœur herceg jelenléte volt, aki az ijesztő dörgéssel nem törődve, az egész táboron keresztülment és buzdította embereit a kitartásra.”⁹¹² A Kanizsából való visszavonulás bár nehéz, „de a nagy Mercœur bátorsága minden akadályt leküzd”,⁹¹³ s Székesfehérvár bevételére „csodálatos” módon zajlik.⁹¹⁴ Ezzel szemben mihelyst Mercœur elhagyja a területet, minden rosszra fordul. Lotaringiába való első visszatérésekor – ahová megerősítésért távozik – zajlik az 1600. évi francia zsoldos lázadás Pápán. Visszatértekor kimenekíti saját vallon katonáit, akiknek hűségében nem bíznak többé.⁹¹⁵ Kanizsa eleste is azon múlik, hogy akkor érkezik meg, amikor a döntéseket már mások meghozták.⁹¹⁶ Kanizsa második ostroma 1601-ben a hideg és „a buzdító vezér hiányát érző katonák csüggedése” miatt következik be.⁹¹⁷ Magyarország egyébként igen kellemetlen jellemzőkkel jelenik meg Bruslé írásában, az időjárás vad, az ország ellenséges, s „Magyarország levegője egészségtelen, főként a

---

⁹⁰⁸ Op. cit. 106.

⁹⁰⁹ A legtöbbet Claude Vanel művéből vesz át. Vö. Bruslé, *L'Histoire de Philippe-Emanuel de Lorraine*, 177.

⁹¹⁰ Bruslé, *L'Histoire de Philippe-Emanuel de Lorraine*, 201.

⁹¹¹ Op. cit. 200.

⁹¹² Op. cit. 215.

⁹¹³ Op. cit. 216.

⁹¹⁴ Op. cit. 226.

⁹¹⁵ Op. cit. 208.

⁹¹⁶ Op. cit. 214., 251.

⁹¹⁷ Op. cit. 244.

külföldiek számára.”⁹¹⁸ Ráadásul az erkölcsök éppoly kemények, mint az éghajlat: a rabokat megnyúzzák, az árulókat megkínózzák.

Bruslé kétségbe vonja Mercœur közvetlen rokoníthatóságát a keresztes hadjáratok hősével, Godefroy de Bouillon-al,⁹¹⁹ de a szerző több alkalommal utal arra, hogy „a Lotaringiai-ház több hőse minden időben a félholdat halványította.”⁹²⁰ Majd Szalézi Szent Ferencre hivatkozva írja, hogy Mercœur

... egy személyben egyesítette a Lotaringiai és a Luxemburgi-ház minden hősies erényét, közöttük is leginkább anyai ősenek, a rettenthetetlen lovagnak,⁹²¹ aki Saint-Jean-d’Angély-ben az igaz egyház ellenségeivel harcolva, keresztény életét bátor vérével pecsételte meg.⁹²²

Mercœur egy láncszem ebben a hősláncolatban,⁹²³ a keresztény lovag mítoszának reinkarnációja, s éppen azt a szerepet játssza el Lotaringiai Károly számára, amit Mercœur számára Godefroy de Bouillon és a rettenthetetlen lovag játszott:

Nem lehetséges – írja Bruslé – Mercœur-ről szólni anélkül, hogy ne tekintenénk jeles felmenőire és hogy ez ne róna újabb kötelezettséget a harcias Lotaringiai-házra tekintve, hogy a múlt és a jelen század is erős kezét adott az oszmánoknak. Ezek a gondolatok indítottak arra, hogy tollat ragadjak.⁹²⁴

Lotaringiai Károly első hadjárata Bruslé leírásában

... éppolyan kimenetelű volt, mint Mercœur hercegnek az első. Ami azt bizonyítja, hogy a mi hercegünk [ti. Lotaringiai Károly] lebegett szeme előtt a halála előtt nem sokkal, amikor is profetikus hajlammal megjósolta, hogy egy herceg a családi

---

⁹¹⁸ Op. cit. 176.

⁹¹⁹ Godefroy de Bouillon nem a 16–17. századi lotaringiai hercegek őse, ezek ui. a Felső-Lotaringiai Elzászi Házból származnak, míg Godefroy de Bouillon az Alsó Lotaringiai Boulogne-Házhoz tartozott. Lásd: Op. cit. 7.;Vö. 201. o. 800. l.j.

⁹²⁰ Op. cit. 173.

⁹²¹ Sébastien de Luxembourg-Martigues (1530–1569) valójában Mercœur feleségének, Marie de Luxembourgnak az édesapja, azaz Mercœur apósa.

⁹²² Op. cit. 11.

⁹²³ Az egész életüket a török félhold elhalványítására törekvő hősök láncolatában helyet kapnak Szkander bég mellett a Hunyadiak is. Vö. Op. cit. 2.

⁹²⁴ Op. cit. 2.

*házából be fogja fejezni, amit ő elkezdett, s hogy ez olyannyira fog hasonlítani rá,
hogy csak a nevük fogja őket megkülönböztetni.*⁹²⁵

Lotaringiai Károly halála kapcsán Bruslé azt is felidézi, hogy mikor Károly kitepi a törökök kezéből a zászlót, akkor azok azt kiabálják, hogy „emlékeztet kiváló rokonára” miáltal beteljesíti a jóslatot.⁹²⁶

---

⁹²⁵ Op. cit. 334.

⁹²⁶ Op. cit. 338.

ÖTÖDIK RÉSZ

Nicolas de Montreux és Husson történetírása

5. 1 Nicolas de Montreux élete és művei

Mercœur életének és hőstetteinek feldolgozására akad egy mindenkinél hitelesebb krónikás, aki Mercœur herceg pártfogoltjaként, később könyvtárosi szerepkörében közvetlen közlő ismeri a politikus-hadvezért, s nem melleleg több mint 1000 oldalon, le is jegyezi a „török harcok” eseményeit. Nicolas de Montreux (1561–1610), francia költő, regényíró, színműíró írja meg az 1565–1606. évekre vonatkozó török harcok történetét (1608),⁹²⁷ mintegy a Martin Fumée 1594-ben publikált *Magyarország és Erdély hadieseményeinek általános története* [*Histoire générale des troubles de Hongrie et Transylvanie*] című művének⁹²⁸ második kötetét. A két munka egymás folytatásaként jelenik meg, s ez a szerzők személyének az összemosását is eredményezi bizonyos esetekben.⁹²⁹

Nicolas de Montreux munkássága igen eltérő vélemények megfogalmazására ad alkalmat, így például 20. század eleji életrajzírója,⁹³⁰ Jules Mathorez meglehetősen lesújtó véleményt

---

⁹²⁷ Nicolas de Montreux: *Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques à la trefve faicte en l'année 1606*. Paris, R. Fouet, 1608.

⁹²⁸ Martin Fumée: *Histoire Des Troubles De Hongrie Contenant la pitoyable perte & ruine de ce Royaume, & les guerres aduenues de ce temps en iceluy, entre les Chrestiens & les Turcs*. Paris, Sonnivs 1594., 1600. Fumée eredeti kiadása igen ritka, de 1608-ban egy újabb, mégpedig két kötetre kibővített és csataképekkel ellátott kiadás jelenik meg Párizsban. Az első kötet – azaz Fumée – főforrásai Brodarics István emlékirata a mohácsi csatáról, valamint „Castaldo”, azaz Ascanio Centorio könyve.

⁹²⁹ Például Kovács Péter a tanulmányában „Fumes Montreulx” szerzőségéről beszél. Lásd: Kovács Péter: Székesfehérvár első látképei a XVI–XVII. században. *Építés-építészettudomány*, 5 (1974) 1–2. 427. 5. l.; Továbbá lásd Fehrentheil-Gruppenberg László: Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. *Hadtörténeti Közlemények*, 38. (1937) 208.: „... valamennyi szerző a Fumée könyvének második kiadásához függelékképpen csatolt második kötetből merítette.”

⁹³⁰ Nicolas de Montreux további életrajzai: François Grudé La Croix du Maine: *Premier volume de la bibliothèque du sieur de La Croix du Maine, qui est un catalogue général de toutes sortes d'auteurs qui ont écrit en françois depuis cinq cents ans et plus*. Paris, A. L'Angelier, 1584, 350–351.; Jean-Pierre Nicéron: *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres*. Tome 39. Paris, Briasson, 1738. 196–203.; Jules Marsan: Formation de la pastorale française. *Revue de la Renaissance*, 7. (1906). 38–42.; Bruno Méniel: *Renaissance de l'épopée. La poésie épique en France de 1572 à 1623*. Genève, Droz, 2004. 193.; Jean Paul Barbier: *Ma Bibliothèque poétique. Quatrième partie, Contemporains et successeurs de Ronsard*. Tome IV, *De Marquets à Pasquier*. Genève, Droz, 2005. 229–443.

mond irodalmi munkásságáról.⁹³¹ Szerinte – bár minden műfajban kipróbálja magát – valójában egyben sem tud eredményeket elérni, sőt a francia irodalom színpadán még az olyan jelentéktelen szerzők szintjét sem tudja megütni, mint François Scallion de Virbluneau vagy Pierre de Saint-Louis.⁹³² Ezzel szemben Montreux életművének másik legjelentősebb feldolgozója, Rose-Marie Daele védelmébe veszi a szerzőt mikor monotonitását, tudálékosságát, modorosságát a kor irodalmi ízlésének rója fel.⁹³³ Annyi bizonyos, hogy korának irodalmi köreiben Montreux tekintélyes hírnevet vív ki magának, amelyben tagadhatatlanul a politikai események is fontos szerepet játszanak. Összességében elmondhatjuk, hogy minden irodalmi műfajban alkot, de egyikben sem hoz létre maradandót. El kell azonban ismernünk, hogy a liga bretagne-i történéseivel foglalkozó egyetlen kutató sem hagyhatja őt figyelmen kívül. A francia színháztörténet pedig – tehetségét sokféle megítélésben részesítve is – úttörő színműírói között tarja őt számon.

Nicolas de Montreux 1561-ben Sablé-ban (Maine tartomány) született, Urbain de Laval Boisdaphin (1557–1629) nemesi birtokán egy kevésbé tehető kisnemesi családban, amely a királyi udvarban sem kellő renoméval, sem hathatós kapcsolatrendszerrel nem rendelkezik felemelkedéséhez. A jezsuiták poitiers-i iskolájában végzi tanulmányait, s korán jelentkező irodalmi hivatásának szolgálatára felveszi a szerzetesi habitust. Atyai ágú családfáját dédapja, Guillaume személye fölé nem tudjuk vezetni, legfőképpen azért, mert a kor változó helyesírási szokásai miatt a családnév igen sokféle alakban szerepelt: Montreux, Montreulx, Montereul, Monstereul, Monstreuil, mind a latin *monasterium* (kis zárdai) különböző alakjai.⁹³⁴ Az *Amadis de Gaule* című műve⁹³⁵ fontos információkhoz juttat minket életrajza tekintetében, amely szerint édesapja, Étienne tanácsos (*conseiller*) és Ferenc alençoni herceg megbízásából a parlament elnöke (*premier maître des requêtes*) volt. Ferenc herceget köztudomásúan református udvartartás vette körül, továbbá ismert volt németalföldi akciója, Antwerpen elleni támadása korai – 1584. évi – halála előtt. Étienne de Montreux valószínűleg részt vett ezekben a vállalkozásokban, s igen hosszú életű lévén, elképzelhetően

---

⁹³¹ Vö. „Nagyszámú regényei, színdarabjai meglehetősen csekély irodalmi értékűek. Irodalmi szempontból nem nagy értékű Mercoeur hadjáratairól írott könyve sem ...” Lásd: Fehrentheil-Gruppenberg, 208.

⁹³² Jules Mathorez: Le Poète Olénix du Mont-Sacré, bibliothécaire du duc de Mercœur. (1561–1610) *Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire*, (1912) 357.

⁹³³ Daele, *Nicolas de Montreulx*, 276.

⁹³⁴ Daele, *Nicolas de Montreulx*, 30.

⁹³⁵ *Le Seiziesme livre d'Amadis de Gaule. Traictant les plusque humaines & admirables prouesses & amours des invincibles... princes Spheramonde, & Amadis d'Astre*. Paris, chez Jean Parant. 1577.

túlélte fiát. Édesanyja a maine-i születésű Ambroyse de Guybert.⁹³⁶ Nicolas de Montreux rövid – 1577. évi – párizsi tartózkodása alatt a III. Henrik udvarához tartozó magas katonai rangú (Franciaország marsallja) családi mecénás Urbain de Laval Boisdaphin otthonában, a Saint-André-des-Arts utcában talál szállásra. Párizsban latin és görög tanulmányokat folytat és a kor szokásainak megfelelően olasz és spanyol nyelvet is tanult. Műveiből kiolvasható a klasszikus nyelvek elmélyült ismerete, hiszen Arisztotelészből és Petrarcából egyaránt merít, regényeihez pedig a korabeli spanyol művekből nyer ihletet. Ferenc, alençoni herceg halála után Boisdaphin barátságának köszönhetően közelebb kerül a királyi udvarhoz. Miközben még 1587-ben egyik művét (a *Júlia pásztorkölteményeinek második könyvét*) a ligatagok ellen harcoló Jean-Louis de Nogaret-nek (1554–1642), Épernon hercegének ajánlja, addig ennek az évnek a második felében a ligapártivá lett Boisdaphin hatására maga is csatlakozik a ligához. Montreux-t a királpártiak kétszer is bebörtönlzik, s mikor 1591-ben kiszabadul Boisdaphin társaságában Nantes-ba menekül Mercœur hercegnek és feleségének a pártfogásába. Ez utóbbinak mondott köszönetnyilvánítása – „egyedül Ön mentette meg nyomorult életemet a hajótöréstől” –⁹³⁷ képet ad érkezése előtti reménytelen helyzetéről. Mercœur herceg könyvtáros és történetírói feladatkörrel bízta meg és anyagi segítségben részesíti, hogy műveit nyomtatásban is meg tudja jelentetni. Ennek köszönhetően bekerül abba a nantes-i irodalmi körbe és ennek elismert tagja lesz. Az érzelmi támaszon kívül Mercœur herceg jelentős anyagi támogatásban is részesíti: hozzájárul művei nyomtatási költségéhez, egyik pástörjátékát nantes-i kastélyában viteti színre, segíti továbbá politikai műveinek terjesztését. Ennek tükrében nem meglepő Montreux ligához való makacs ragaszkodása, akkor is ragaszkodik hozzá, amikor a liga elgyengül és már csak egy Mercœur körüli csoportosulás lesz belőle. IV. Henrik átkeresztelkedése és megkoronázása után (1593, 1594) már Boisdaphin, sőt Mayenne is átáll, de Montreux csak akkor törik meg, amikor pártfogója Mercœur is behódol 1598-ban. Sőt egy darabig még akkor is kitart az általa választott politikai erő mellett, miközben már a király hűséges alattvalójának mondja magát. Anyagi nehézségeit viszont csak úgy tudja leküzdeni, hogy végérvényesen az új politikai áramlathoz csatlakozik. Montreux jellemzően nem háládatlan pártfogolt és ajánlásaiban sosem feledkezik meg egykori jótevőit „kifizetéséről”. Figyelmessége természetesen hasznot hoz számára, s – többek között – ennek köszönheti az 1600-as évek elején Barenton községben a montéglise-i Notre-Dame plébánia megszerzését,

---

⁹³⁶ Barbier, 229.

⁹³⁷ *Les Regrets d'Ollénix du Mont-Sacré*. Nantes, chez Pierre Doriou, 1591.

amely már kényelmes életszínvonalat biztosít számára. Arról is tudomásunk van, hogy Montreux a Mercœur herceg által Magyarországra toborzott – 1599–1601. év közötti időszakban hadjáratozó – két légió egyikének tagja is. Nem tudjuk pontosan az okát, de a költő-krónikás már 1600 májusában visszatér innen Barenton-ba. Húgát és örökösét – Marguerite-et –itt házassítja ki 1606-ban egyik családtagjukhoz, egy katolikus verdun-i nemesemberhez, akinek az édesapja a hugenották gyújtogatásainak lesz áldozata.⁹³⁸ Életének utolsó éveit a török harcokat feldolgozó monumentális művének szenteli, amely 1608-ban kerül kiadásra egy másik munkájával – az *Isteni szeretetben bűnbánó lélek szellemi gyönyörei* című utolsó kötetével – együtt.⁹³⁹ Mercœur herceg grafomán könyvtárosa a király szolgálatában, nyugalomban és békében fejezi be mozgalmas – mégis erőszak- és botránymentes – életét.

Nicolas de Montreux élénk képzelőerejének köszönhetően alkot egész életében párhuzamosan a legkülönbözőbb műfajokban ugyanolyan könnyedséggel. La Croix du Maine arról tájékoztat, hogy 1584-ben már kipróbálta magát a regény, a komikus, a tragikus, a lírai műfajban. Ezekből a műveiből azonban csak kevés lát napvilágot nyomtatásban. Ha a kiadások számát tekintjük, akkor Montreux a regény műfajában éri el a legnagyobb sikereket. Jacques Grévin,⁹⁴⁰ Nicolas Filleul,⁹⁴¹ Belleforest⁹⁴² után Montreux három pásztorjátékkal is jelentkezik. Több irodalomtörténész⁹⁴³ is úgy nyilatkozik róla, hogy ő a műfaj francia megalkotója. Művei nyomán a pászortéma minden nagy irodalmi műfajban (vers, óda, mese, regény) megjelenik, majd a 17. század elején a pásztorjátékok is kezdenek elterjedni. Montreux nagyon korán kezd el irodalommal foglalkozni, 16 évesen adja ki – Garci Rodríguez de Montalvo művének nyomán – az *Amadis de Gaula tizenhatodik könyvét* (1577),⁹⁴⁴ amely saját önálló alkotása. Ezt a munkát és további első műveit is Párizsban írja:

⁹³⁸ Barbier, *Ma Bibliothèque poétique*, 240.

⁹³⁹ *Les spirituelles delices de l'ame penitente en l'amour diuin. Où par belles prieres & saintes meditations elle se peut exercer en la contemplation des tables sacrés. P. N. D. Montreux, sieur de Mont-Sacré.* Paris, Robert Foüet, 1608.

⁹⁴⁰ Jacques Grévin: *Pastorale sur les mariages des tres-excellentes princesses madame Elizabet fille enée de France et madame Marguerite seur unique du roi.* Paris, chez Martin L'Homme, 1559.

⁹⁴¹ Nicolas Filleul: *Les Ombres, comédie.* Rouen, Chez Georges Loyselet, 1566.

⁹⁴² François de Belleforest: *La Pastorale amoureuse, contenant plusieurs discours non moins profitables que récréatifs.* Paris, 1569.

⁹⁴³ Jules Marsan: *La Pastorale dramatique en France.* Paris, Hachette, 1905. 167.; Charles–Marc Des Granges: *Histoire illustrée de la littérature française des origines à 1930.* Paris, Hatier, 1933; Gustave Reynier: *Le roman sentimental avant l'Astrée.* Paris, Armand Colin, 1908. 196.

⁹⁴⁴ *Seiziesme livre d'Amadis de Gaule, traictant les plusque humaines & admirables prouesses & amours des invincibles & incomparables princes Spheramonde & Amadis d'Astre mis en lumiere françoise par Nicolas de Moutreux.* A Paris, Chez Jean Poupy, 1577.

kezdetben tragédiákat (*Az ifjú Cyrus, Hannibal, Camma, Paris és Oinone*), majd komédiákat (*A szívderítő, Az elkeserítő, A liliomvirág*), amelyek sosem kerülnek nyomtatásra.⁹⁴⁵ Egyik barátjának – Pierre Bouillon de Barenthon-nak – a huszonhat éves szerzőhöz írt szonettjéből arra lehet következtetni, hogy Montreux-nek ekkor már további alkotásai is vannak.⁹⁴⁶ Míg fiatalkori művei nagyrészt feledésbe merülnek, az 1585. év után nehézség nélkül nyomon követhető munkássága.

A 16. század második felében „pásztorkölteménynek” nevezett műfaj igen különféle etikai és politikai tartalmakat képes megfogalmazni. Egyetlen közös jellemzője ezeknek az alkotásoknak a próza és a vers vegyítése, amely a középkori prosimetrum hagyományaihoz kapcsolódik, s a latin szatíra műfajával is rokonságot mutat. Jorge de Montemayor pásztorregénye, a *Diana*, hatalmas sikert arat a művelt társadalmi rétegek körében és többször is lefordítják franciára. Maga Montreux is ismeri ezt és ennek nyomdokain alkotja meg 1585-ben a *Júlia pásztorkölteményeinek első könyvét*⁹⁴⁷ éppen akkor, amikor III. Henrik a liga nyomásának engedve a nemours-i rendeletben (1585. július 15–18.) visszavon minden korábbi vallási ediktumot, megtiltja a református hit gyakorlását, a lelkészeket száműzi, a hugenotta erődöket pedig visszaveszi. 1585 és 1598 között összesen öt könyve jelenik meg a *Júlia pásztorkölteményeinek* több mint 2000 oldalas terjedelemben.⁹⁴⁸ A Jorge de Montemayor *Dianája*,⁹⁴⁹ valamint az Alonso Pérez és Gaspar Gil Polo (1564) által írt

---

⁹⁴⁵ Louis-César de La Baume Le Blanc La Vallière: *Bibliothèque du théâtre françois depuis son origine*. Tome premier. Dresde, M. Groell, 1768. 261.

⁹⁴⁶ Pierre Bouillon de Barenton: Sonnet à l’auteur. In: Nicolas de Montreux: *Athlette pastourelle, ou Fable bocagère par Ollenix du Mont Sacré*. Paris, G. Beys, 1587.

⁹⁴⁷ *Le premier livre des Bergeries de Julliette auquel par les amours des bergers et bergères l’on void les effects différens de l’amour, avec cinq histoires comiques racontées en cinq journées par cinq bergères et plusieurs échoz, énigmes, chansons, sonnets, élégies et stances, ensemble une pastoralle en vers françois à l’imitation des Italiens de l’invention d’Ollenix du Mont-Sacré*. Paris, G. Beys, 1585.

⁹⁴⁸ *Le second livre des bergeries de Julliette Auquel comme au premier, sont traictez les divers effectz d’amour, avec plusieurs discours moraux, non moins profitables que plaisans, diverses poësies, tant sonnetz, echoz, énigmes, chansons, elegies & stances*. A Paris, chez Gilles Beys, rue S. Jacques, au Lis blanc, 1588.; *Le Troisième livre des Bergeries de Julliette... ensemble la Diane pastourelle, ou Fable bocagère de l’invention d’Ollenix du Mont-Sacré*. Tours, J. Mettayer, 1594.; *Le Quatrième livre des Bergeries de Julliette... ensemble la tragédie d’Isabelle ; de l’invention d’Ollenix du Mont-Sacré*. Paris, G. Des Rues, 1595.; *Le Cinquième et dernier livre des Bergeries de Julliette... de l’invention d’Ollenix du Mont-Sacré*. Paris, A. Saugrain et G. Desrues, 1598.

⁹⁴⁹ Jorge de Montemayor: *Los siete lobros de la Diana enamorada*. Valence, 1559. Az első francia fordítása: Nicole Collin: *Les sept livres de la Diana de G. de Montemayor, esquels par plusieurs plaisantes histoires sont descritz les variables et estranges effects de l’honneste amour*. Reims, J. de Foigny, 1578.

folytatások⁹⁵⁰ hatására komponált Montreux-pentalógia úgy tekinthető, mint a műfaj első reprezentatív francia megnyilatkozása, amely kihat Honoré d'Urfé pásztorregényére, az *Astrée*-ra is. Ezt az öt könyvet egy egységnek kell tekinteni a vallásháborúk különösen heves összecsapásai közepette, a liga első sikerei és végső veresége között. Az első és az utolsó könyv megjelenésének dátumai érdekes tanúsággal szolgálnak, hiszen e két időpont pontosan egybevághat a liga létezésének periódusával. A tizenhárom éves intervallum kezdődátuma a liga péronne-i manifesztuma és a nemours-i rendelet, a záróév pedig éppen a nantes-i ediktum és Mercœur behódolásának éve, valamint bretagne-i kormányzóságának vége. Montreux maga is a liga tagja, de teljes elszigetelődését mégsem a szélső-katolikus táborhoz való csatlakozása eredményezi, hanem a Guise-párti Urbain de Laval Boisdaphin-al való kapcsolata, aki a radikális katolikus költők táborához kapcsolja. Pásztorkölteményeinek tartalma is érezhetően megváltozik 1591-től, miután Mercœur szolgálatába áll, s szöveggel próbálja lefesteni a nantes-i udvartartást, pártfogójának erényét és előzékenységét.⁹⁵¹ A drámai hangnem megerősödése a harmadik könyvtől érezhető, hiszen ez a kötet éppen akkor jelenik meg, amikor IV. Henriket Chartres-ban felszentelik (1594), amely dátum egyet jelent a liga bukásával. Az a tény pedig, hogy a kiadó ezt a könyvet Mercœur esküdt ellenségének – az 1582-ben III. Henrik által Bretagne-ból visszahívott Montpensier herceg unokájának, Henri de Bourbon-nak (1573–1608) – ajánlja, mint „Montpensier hercegének, Franciaország pair-jének és Öfelsége Normand tartományi főparancsnokának”, megerősíti azt a feltételezést, hogy az ajánlás egyfajta kiadói politikai fogás.⁹⁵² Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy a két utolsó – Mercœur herceghez címzett – negyedik-ötödik könyvben (1595, 1598) csapódik le egyértelműen a hangnemváltás, s Mercœurhöz szóló ajánlásai sokkal nagyobb gonddal vannak megírva és sokkal személyesebbek, mint a korábbiak.⁹⁵³ Az ötödik könyvben már a műfaj formai átalakulását is megfigyelhetjük, sőt bizonyos tekintetben a ligapártiak csalódottsága kap hangot. Mercœurben sokkal többet lát, mint pártfogót, mint költészetének címzettjét, műveinek bíróját, sőt ihletőjét. A pásztortéma háttérben a liga iránti nosztalgikus érzés fogalmazódik meg e költeménysorozatban, hiszen míg az első könyvnek (1587, 1588, 1592), illetve a

---

⁹⁵⁰ A folytatások francia fordítása 1582-ben jelenik meg először Gabriel Chappuys tollából Lyonban, Louis Cloquemin nyomdájában.

⁹⁵¹ Laurence Giavarini: *Écrire la vertu du chef ligueur. Les Bergeries de Juliette, Nicolas de Montreux et le duc de Mercœur (1585–1598)* In: Buron–Méniel, *Le duc de Mercœur*, 219.

⁹⁵² Daele, *Nicolas de Montreulx*, 69.

⁹⁵³ Giavarini, 225.

másodiknak (1592, 1593) léteznek további kiadásai, a 3–5. könyvek csupán egyszer jelennek meg, s 1598 után az első két könyvnek sem lesz további együttes kiadása.⁹⁵⁴

Valamikor 1590 előtt ismeretlen esemény töri meg Montreux pályafutását, amikor börtönbe kerül.⁹⁵⁵ Valószínűleg ligapárti fellépése miatt kerül bajba és a II. Henrik halálát véletlenül okozó Gabriel de Montgommery (1530–1574) elsőszülött fia, Jacques közbenjárására szabadul ki. Életének ezt a szakaszát egyébként egyetlen utaláson kívül⁹⁵⁶ nem említi műveiben. Montreux ezután menekül Nantes-ba és otthonra lel Mercœur herceg udvarában. Alig érkezik meg Nantes-ba, hálája jeléül egy több mint 300 szonettet tartalmazó kötetet ajánl a hercegnének. A *Keservek* címet viselő kötet⁹⁵⁷ értékét – személyes indíttatásán túl – az is emeli, hogy a megszólított személyiségek egytől-egyig Nantes városának előkelőségei. Rajtuk kívül feltűnik a sorok között Bardin – Mercœur herceg bőkezű főkomornyikja –, aki a mű nyomdaköltségét biztosítja. Megjelenik továbbá Péchin, Mercœur titkára, Saint-Rémy, a nantes-i várparancsnok, La Ragottière, a herceg tárgyalója, Vivant és De la Porte, a herceg orvosai, továbbá megkapja dicshimnuszát Christi, Le Bossu, Nicolas Dadier kanonokok és Raoul Le Maistre is. A *Keserveiben* maga Montreux meséli el, hogy atyja politikai pártjának elhagyása után a protestánsok bebörtönözik, s erősen presszionálják a liga elhagyására:

*Azt mondják nekem: «Hagyja el ezt az idejétmúlt csoportot,
a pártot, amely feloszlik és álljon a király oldalára.
Ha kitart a pártja mellett, mindent elveszít,
ha otthagyja őket, minden visszaszerezhet.
A király kedveli azokat, akik ismerik a Múzsát.»⁹⁵⁸*

Ekkor változtatja nevét anagrammájából *Ollénix du Mont-Sacré*-ra, s első regényét már ezen a néven adja ki. Ezt követően két hosszú költeményt is szentel az erkölcsösségnek. Az első

---

⁹⁵⁴ Ugyanakkor 1625-ben napvilágot lát egy vaskos, Chevreuse hercegnőnek címzett mű *Francia Árkádia* címmel, amely Ollénix du Mont Sacré Júlia pásztorkölteményeit jelöli meg forrásául. Lásd: *L'Arcadie française de la nymphe Amarille, tirée des Bergeries de Juillette d'Ollénix du Mont-Sacré, où par plusieurs histoires et sous noms de bergers, sont déduits les amours de plusieurs seigneurs et dames de la cour.* Paris, G. et A. Robinot, 1625.

⁹⁵⁵ A pontos időpont nem ismert, csupán annyit lehet tudni, hogy a *Sophonisba* c. tragédiájának ajánlásában, Jacques II. de Lorges, Montgommery grófjának (1551–1590) mond köszönetet a kiszabadításáért.

⁹⁵⁶ Vö: *Les Regrets d'Ollénix du Mont-Sacré*, Sonnet 129.

⁹⁵⁷ *Les Regrets d'Ollénix du Mont-Sacré*. Nantes, chez Pierre Doriou, 1591.

⁹⁵⁸ „L'on me dit: Quittez là cette Union tardive, / Ce parti se détruit, prenez celui du Roi ... / Pour tenir ce parti vous avez tout perdu. Si vous l'abandonnez, tout vous sera rendu, / Le Roi chérit ceux-là qui connaissent la Muse ... „ Lásd: Op. cit., Sonnet 116. Idézi: Daele, *Nicolas de Montreux*, 59.

munka *Kriniton és Lydia szerelmei* című verses regény,⁹⁵⁹ amely Mercœurnek ajánlva 1595-ben jelenik meg. Maga az ajánlás szövege tanúskodik arról a belsőséges viszonyról, amely Montreux és pártfogója, a bretagne-i liga vezetője között létezik. A második költemény, *Kleandrosz és Domiphila szerelmei* 1597-ben jelenik meg.⁹⁶⁰ Mindkét munka erőteljes olasz hatás alatt íródik, és Petrarca olvasmányélményéből nyer ihletet. Ezekkel részben párhuzamosan a *Szüesség művével*⁹⁶¹ Montreux görög mintájú „kalandregénybe” kezd, s két éves eltérésekkel (1595, 1597, 1599) három könyvet ad ki ebből. Az első könyvnek 1595 és 1601 között nem kevesebb, mint hat kiadása lesz. Míg tehát Montreux ifjú korában nehézségekbe ütközik, hogy könyveit meg tudja jelentetni, az 1591. évtől – Mercœur herceg pártfogását élvezte – nincsenek ilyen gondjai. A pásztorköltemények sikerét meglovagolva Montreux egy újabb költeményt is kiad, amely teljesen a kor ízlését szolgálja. Az *Athlete*-ben⁹⁶² a pásztorok és pásztorlányok szerelme akadályokba ütközik, és varázslók avatkoznak be, hogy a szövevényes helyzetet megoldják, vagy tovább bonyolítsák. A nagy siker arra ösztönzi a költőt, hogy folytassa művét, s a pásztorköltemények két könyve közötti időszakban se tétlenkedjék.⁹⁶³ A második könyvnek éppoly nagy a sikere, mint az elsőnek. Legalább három kiadása (1587, 1588, 1592) lát napvilágot, és 1593-ban Tours-ban egy utánnymás is megjelenik. Hasonló történetet mutat be az *Arimenosz, a szomorú pásztorfűről* írt költeményében,⁹⁶⁴ amelynek 1596. február 25-én nagyszabású bemutatót rendez Mercœur herceg a nantes-i kastélyban. A történet klasszikusnak mondható: Arimenosz szerelmes Alphise-ba, a pásztorlányba, aki azonban közömbös iránta. Clorise viszont – akiért Cloridan lobbant lángra – szerelmes Arimenoszba. A darab 7500 sorból áll, és a közönség további szórakoztatására Montreux a felvonások közé mitológiai közjátékokat illeszt be: az óriások égbe menetele, Heléna elrablása, Androméda kiszabadítása, Orpheusz

⁹⁵⁹ *Oeuvre de la Chasteté, qui se remarque par les diverses fortunes, adventures, et fidelles amours de Criniton & Lydie. Livre premier. Ensemble la tragedie de Cleopatre. Le tout de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré.* Paris, A. Saugrain, 1595. További kiadások: 1598, 1601.

⁹⁶⁰ *Les Amours de Cléandre et Domiphille par lesquelles se remarque la perfection de la vertu de chasteté. Le tout de l'invention d'Ollenix du Mont-sacré, gentilhomme du Mayne.* A Paris, Chez la veufve de Gabriel Buon. 1597.

⁹⁶¹ Lásd: fentebb 959. l.j.

⁹⁶² *Athlette, pastourelle ou fable bocagère.* Paris, G. Beys, 1585.

⁹⁶³ *Les Premières oeuvres poétiques chrestiennes et spirituelles de Ollenix du Mont-Sacré divisées en sonnets en forme d'oraison en plaintes chrestiennes et sonnets moraulx.* Paris, G. Beys, 1587.

⁹⁶⁴ *L'Arimene, ou Berger desespere, pastorale. Par Ollenix du Mont-Sacre Gentil-homme du Maine.* Paris, Abraham Saugrain–Guillaume Des Rues, 1597.; *L'Arimene d'Ollenix du Mont-Sacré, gentil-homme du Maine. Pastorale. A monseigneur, monseigneur le duc de Mercoeur. Et devant luy representee le 25 fevrier 1596.* Nantes, P. Doriou, 1597.

pokoljárása. A 4000 écu emelkedő költségekből⁹⁶⁵ Mercœur csodálatos előadást rendelt meg, amelyet egy tiszteletére írott dal zár. A herceg az előadás mellett felvállalja a darab egy évvel későbbi kiadási költségeit is, amelynek Montreux által írt előszava több érdekes részletet is elárul az előadás körülményeiről (színészek ruhája, forgószínpad, Istenek ábrázolása). A színdarab két – párizsi és nantes-i – kiadása a színrevitel és az alkalmazott technikák pontos leírásával a színháztörténészeknek alapos elemzésekre adtak lehetőséget és igazi kortörténeti kuriózumnak számítanak.

Dramatikus alkotásai után Montreux költeményeit ajánlja Mercœurnek: a *Guisse herceg csodálatos kiszabadulása*⁹⁶⁶ (1591), a *Crannál aratott szerencsés és teljes győzelem*⁹⁶⁷ (1592) című írásokat, majd a *Meghódított Spanyolország*⁹⁶⁸ (1597–1598) című hosszú eposzt. A két első költemény a liga virágzásának időszakában, a blois-i kettős gyilkosság és IV. Henrik átkeresztelkedése között keletkezik. Ugyanakkor a *Meghódított Spanyolország* című mű hangneme sokkal lágyabb, hiszen később – 1597–1598-ban – íródik. A *Meghódított Spanyolország*ot úgy lehet értelmezni, mint a liga iránti egyfajta nosztalgikus tiszteletadást. Mindhárom mű közös formai tulajdonsága, hogy hosszú epikus jellegű végrímes költemény, amely tartalmában harc folytatására buzdító értékeket fogalmaz meg. A csataleírásokban ez az összecsapások előtti buzdító beszédekben nyilvánul meg, s például a *Crannál aratott szerencsés és teljes győzelem* című munkájában Mercœur így buzdítja embereit:

*Nem csupán az életünkért küzdünk,
hanem javainkért, házainkért, és hazánkért,
továbbá Isten dicsőségéért, saját lelkünkért,
amelyet egy gögös zsarnok kegyetlenül meg akar gyalázni.*

Montreux e – török háborúk előszelének is tekinthető – művében 1592. május 23-án az angolok szövetségével megerősített Navarrai Henrik csap össze a II. Fülöp spanyol király támogatását élvező katolikus ligával. A szerző beismeri, hogy értesülései másodkézből

---

⁹⁶⁵ Mercœur „egyetlen alkalommal több mint 4000 écut költött a pásztorjáték bemutatására, amelyet mennyben, tengeren, szárazföldön és pokolbeli jelenetekkel gazdagítottak és két este mutattak be a nantes-i kastély nagytermében.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 811.

⁹⁶⁶ *Discours veritable de la délivrance miraculeuse de Monseigneur le duc [Charles] de Guyse, naguères captif au chasteau de Tours*. Lyon, J. Pillehotte, 1591.

⁹⁶⁷ *L'Heureuse et entière victoire, obtenue sur les ennemis de Dieu à Cran, par le grand, victorieux et catholique prince Philippes Emanuel de Lorraine, duc de Mercœur et de Peinthisèvre*. Nantes, impr. de N. Des Marestz et F. Faveyrne, 1592.

⁹⁶⁸ *L'Espagne conquise, par Charles le Grand, roy de France*. Première partie. Nantes, P. Doriou, 1597; *L'Espagne conquise par Charles le Grand, roy de France*. Seconde Partie. Nantes, Philippe Vendosme, 1598.

származnak, de azt is hozzáteszi, hogy távolmaradása nem gyávaságának következménye, hanem fizikai alkalmatlanságáé. Ennek ellenére az általa név szerint említett személyekről pontos adatokat szolgáltatva, a helyszínekről pontos földrajzi leírásokat adva szövege igazi történelmi „kincsesbányának” mondható. A költő narratív eszközei megelevenítik a csata lefolyását, a seregek vonulását és magáról Craon városáról is részletes leírást kapunk. Mercœur ellenségeit éles hangon bírálja, ezzel szemben a ligatagokat – mint a katolikus hit védelmezőit – a legnagyobb antik hősök mintájára mitológiai párhuzamokkal ékesíti, magasztos szavakkal méltatja. Dicsőítve hangoztatja, hogy Mercœur és társai Isten kegyelméből győznek, hiszen az igazságot védelmezik. Mercœur ezzel a győzelmével megszerzi Château-Gontier-t, valamint a Maine tartománybeli Villiers és Laval erődöket, s Bretagne-t végérvényesen a ligához kapcsolja. Mercœur diadalát növelik az általa ejtett foglyok, és azok az ellenséges lobogók, amelyek ezentúl a győzedelmeskedő hitnek bemutatott áldozatok mintájára ékesítik a nantes-i székesegyházat.

Nicolas de Montreux *Meghódított Spanyolország* c. munkája Nagy Károly spanyol hódításait beszéli el, amelynek első része 24 énekből, a második 22 énekből áll. Mindkét részt Mercœur hercegnek ajánlja és a herceg egyik ősének – Nagy Károly unokaöccsének – Ferry-nek a hőstetteit meséli el. Témája – a polgárháborúkkal párhuzamba állítható Karoling keresztes háború – szembeállítja a korabeli küzdelmek becsstelenségét a régi harcok nemes küzdelmeivel. Más humanista írókhoz hasonlóan Montreux nosztalgiával tekint a régi típusú küzdelmekre, amely a közelharc folyamán lehetőséget adott az erény megvillantására. Ezzel szemben a személytelenné vált háborúban a tűzértség elveszi a csata minden szépségét, hiszen – a gyávákat és a bátrakat egy síkra helyezve – a hősiességet, ezzel együtt az erkölcsösséget degradálja. Montreux rámutat a harc és a fosztogatás közötti különbségre a két korszakban: Nagy Károly „rendszeresen fizetett” katonái egykoron rendezett sorokban haladtak „nem portyáztak, míg a mieink zsákmányra éhesek a fizetség híján”.⁹⁶⁹ Becsületesek voltak, „nem voltak tolvajok, fosztogatók, sem gyilkosok, mint amilyenek manapság ezek az embertelen fegyveresek, akik nehéz fegyvereik jussát megszerzik”.⁹⁷⁰ Montreux tehát idealista képet fest a Karoling korról, s e mitikus elképzelése annál jobban előtérbe kerül, ahogy korának vallási forrongásaira tekint. Amikor Nagy Károly az első buzdító beszédében feltárja a hadjáratának okait, elsősorban említi Isten tiszteletének védelmét, az eretnekek megtérítését, de nem említi sem a dicsőség, sem a hírnév, sem pedig

---

⁹⁶⁹ Montreux, *L’Espagne conquise*, 1598, 245. 4–6.

⁹⁷⁰ Montreux: *L’Espagne conquise*, 1597, 31. 21–24.

a gazdagság keresését. Ezzel szemben Montreux őszintén vall arról, amit a harci költemények elhallgatnak: a nyomorról, a kapzsiságról, a katonák rendezetlenségéről. A ligapárti propaganda ki nem mondott gondolatait is kimondja: a szabad, kalandos, párbajokkal-csatákkal teli élet utáni vágy, amelybe adott esetben beletartozik az Istennel való szembeszállás is. Felveti azt is, hogyan lehet összeegyeztetni a függetlenséget, a harci vágy kielégítését és a kötelességet, s gondolkodik a monarchia által a nemesekre kényszerített szolgaság és unalom iránti félelemről. A költemény védelmezi azt az eszmét, hogy Isten közvetlenül beavatkozik a történelembé, így például Jacques Clément – III. Henrik gyilkosa – maga az isteni bosszú (lásd: 4.2.3 fejezet). Az is kiderül a költeményből, hogy Nagy Károlyt maga Isten segíti hódításában, és elküldi hozzá Mihály arkangyalt. A győzelem után a papok emlékeztetnek arra, hogy már a Bibliában megjelenik Isten beavatkozása az emberi történelembé. Montreux isteni gondviselésbe vetett hite ellenére helyet ad a véletlennek, az irracionális, szeszélyes, erkölcs nélküli erőnek is. Ebben a műben elszakad azoktól a politikai, vallási hagyományoktól, amelyek a kortárs művekre jellemzőek: a modern háború emelkedettsége, a vágyak megfékezésének képessége, a gondviselés jelenléte kapcsán kétségeket fogalmaz. Az eposz műfaja mozgósító harci költeményt eredményez, amelyben költő a *furor poeticus* eszközével dicsőíti a háborút. Irodalmi mintái kapcsán a második rész ajánlószoraiban azt írja Montreux, hogy „Itália két fényének, Ariostonak és Tassonak a nyomát keresi” s – éppen úgy, mint ők – a Karoling mondakörre támaszkodik. Torquato Tasso – a *Megszabadított Jeruzsálem* mintájára – műve címválasztásakor ihleti, ugyanakkor témaválasztásában Lodovico Ariosto hatása még hangsúlyosabb. Ariostonál Nagy Károly a Franciaországra törő szaracénok ellen vívott harcai jelennek meg, Montreux azonban a legenda egy korábbi szakaszához nyúl, az uralkodó spanyol expedíciójához. A Karoling mondakörnek ez a része a katolikus reformok híve számára hármas előnyt jelent. Először is Nagy Károly ebben a kontextusban nem elszenvedője, hanem megindítója az invázióknak. Érdekes párhuzamot kínál továbbá az a történet, amely szerint az uralkodó törekvése, hogy megmentse Idősebb Jakab apostol 8. században csodálatos módon Palesztinából Galliába szállított relikviáit, és elismertesse Szent Jakabot, mint Spanyolország szent patrónusát és a *reconquista* pártfogóját.⁹⁷¹ A muzulmánok elleni küzdelem a reformátusok elleni harc áthallását adja. Végül a *Meghódított Spanyolország* a bretagne-i történesek fordított tükörképének olvasata az aktualizált korban,

---

⁹⁷¹ Bernard de Girard du Haillan: *L'Histoire de France*. Paris, P. L'Huillier, 1576. 225.

azaz amikor Juan del Aguila által vezetett spanyol hadsereg 1590. október 12-én kiköt Saint-Nazaire-ben és Mercœur herceg átadja nekik Blavet (ma Port-Louis) kikötőjét.

Az 1594 után megjelenő írásaiban Montreux kettős hűséget mutat részben Mercœur, részben a király iránt, így két ebben a korszakban keletkezett tragédiájában. A *Kleopátra*⁹⁷² 1595-ben, a *Sophonisba*⁹⁷³ 1601-ben jelenik meg, azaz éppen abban az időszakban, amely IV. Henrik felszentelésétől és Mercœur radikalizálódásától, egészen az új királynak való behódolásáig tart. Ezek az események táplálják tehát Montreux e két tragédiáját, amelyeket úgy is lehet értelmezni, mint az események színházi megjelenítését és a szerző drámai pátoszának táplálói.⁹⁷⁴ A két tragédia keletkezése közötti időben végbement politikai változások szintén éreztetik hatásukat a színdarabokon. A *Kleopátra* 1595 februárjában jelenik meg, azaz kb. egy évvel IV. Henrik felszentelése és Párizsba való bevonulása után. Általános meglepetésre Párizs nem áll ellen, a király pedig a megtorlást félretéve dicsőségesen vonul be. A békés győzelem után, a ligapárti területek és városok sorra csatlakoznak a királyhoz, olyannyira, hogy egy év alatt a király visszahódítja a korábban a liga fennhatósága alatt álló településeknek több mint a felét. Már csak Aumale (Pikárdia kormányzója), Mayenne (Burgundia kormányzója), és Mercœur (Bretagne kormányzója) tartanak ki és a polgárháborús időszak a végéhez közelít. Ebben a kontextusban Octavius alakja könnyű rokoníthatóságot kínál IV. Henrikkel. Octavius győzelme után a második felvonásban éppen azt a megbocsájtó magatartást veszi fel, mint amelyet IV. Henrik is folytat és a színdarabban végig irgalmasságot tanúsít. Ugyanakkor azon gondolkodik, hogy hogyan bánjon az alexandriai néppel, akik Kleopátra és Marcus Antonius oldalán álltak a Róma elleni küzdelemben. Areushoz az alexandriai tanácsadóhoz fordul, aki kegyelemre inti: a királyoknak tiszteletben kell tartaniuk az igazságot, azaz meg kell büntetniük a bűnösöket, biztosítani kell az ártatlanok biztonságát és meg kell bocsájtaniuk azoknak, akik hibáztak. Nem lehet azonban hibáztatni az uralkodójának engedelmeskedő népet, hiszen az kénytelen engedelmeskedni. Octaviust meggyőzik szavai és megbocsájt az alexandriai népnek, de Kleopátra sorsa elgondolkoztatja. Areus elvei szerint bűnösnek kell tartania, aki államérdekből a szigorúság mellett érvel. Mivel azonban Octavius bizonytalan, hogy halálra

---

⁹⁷² *Oeuvre de la chasteté, qui se remarque par les diverses fortunes, adventures et fidelles amours de Criniton et Lydie. Livre premier, ensemble La tragédie de Cléopâtre, le tout de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré.* Paris, G. Des Rues, 1595.

⁹⁷³ *La Sophonisbe tragedie, par le sieur du Mont-Sacré, Gentilhomme du Maine.* Rouen, Raphaël Du Petit Val, 1601.

⁹⁷⁴ Emmanuel Buron: Chronique d'une soumission. Lecture historique de Cleopatre et Sophonisbe de Nicolas de Montreux. In: Buron–Méniel, *Le duc de Mercœur*, 237.

íthet-e egyrészt egy ellenséges foglyot, másrészt egy nőt, Areus fogja meggyőzni: „Az ellenég megölése az elővigyázatosság jele.” Montreux soraiból azonban az is kiderül, hogy Octavius kegyelmessége inkább politikai számítás, mint spontán jóindulat a részéről. Kleopátra tehát önként vállalja a halált részben Antonius iránti kegyeletből, részben a római győzelem miatti elkeseredettségében. Az Octavius és IV. Henrik közötti egyértelműen felállítható párhuzamokkal ez a tragédia nem az aktualitást, hanem – a párhuzam útján – azt a történelmi döntést dolgozza fel, amelyben a jelen valóságnak tétje megjeleníthető. Egyfajta figyelmeztetesként is felfogható, amelyben Octavius félig alkalmazott kegyelmessége csorbítja dicsőségét, kegyességének megítélését, s pacifikációs politikáját kérdőjelezi meg. Az öngyilkosság asszonyi reakció, a férfi azonban nem lesz öngyilkos, hanem alkalom adtán ismét fegyvert ragad. Montreux tehát nem véletlenül választ hősnőket tragédiái főszereplőjének, akinek elnyomott helyzetében nincs más választása, mint az öngyilkosság, ami a színdarabnak minden esetben gyászos kimenetelt ad. Montreux színművének tanúsága minden bizonnyal IV. Henrikhez szól, aki csak akkor tudja megnyerni ellenségeit, ha feltétlen megbocsájtást ad számukra. Mindebben talán Montreux és rajta keresztül, pártfogója Mercœur üzenetét kell látnunk, miszerint ha hajlandó is szövetséget kötni, nem hajlandó semmilyen engedményre a királyi kegyelemért cserébe. Ahogyan Kleopátra is inkább a halált választotta a vereség és a megaláztatás helyett, Mercœur sem fogja letenni a fegyvert egy részleges bocsánat és fegyverszünet fejében. Montreux tragédiájának üzenete szerint a győztes királynak egyenjogúnak kellene elismernie Mercœur.

A *Sophonisba* megjelenése idején IV. Henrik már teljesen visszaszerzi a királyságot, bár Mercœur csupán három évvel a tragédia megjelenése előtt, utolsóként – 1598-ban – hódol be a királynak. A második pun háború idején játszódó tragédiában⁹⁷⁵ két szereplő jelenléte különleges. Egyrészt Syphax, aki Marcus Antoniuszal ellentétben, a rómaiak foglyaként életben maradva sokat szerepel, s aki Sophonisbával ellentétben, elfogadja a vereséget. Másrészt Massinissa, a rómaiak szövetségeseiként Syphaxot legyőző afrikai hadvezér, akinek a Kleopátra történetben nincs megfelelője. Ahogy meglátja Sophonisbát, szerelmes lesz belé, feleségül veszi, s azt akarja elérni, hogy a rómaiak ne vigyék diadalmenetükben fogolyként. Scipio azonban attól félve, hogy Sophonisba Róma ellen fordíthatja Massinissát, felbontja a házasságot és kijelenti, hogy a királynőt a diadalmentben fogja vezetni.

---

⁹⁷⁵ Montreux fő forrásai a történet elbeszéléséhez Plutarchos és Livius. E kettő által elbeszélte történet között csupán egy lényegi különbség van: Plutarchosnál nem találkozunk Sophonisba és Masinissa és éppen ez jellemzi Montreux tragédiáját is. Lásd: Charles Ricci: *Sophonisbe dans la tragédie classique italienne et française*. Torino, G. B. Paravia, 1904. 80-81.

Massinissa nem lát más kiutat a megaláztatás elkerülésére, csak hogy mérget küld a királynőnek, aki azt hálásan elfogadja. Ebben a tragédiában tehát – ellentétben a *Kleopátrával* – a győző és a győztes között nem direkt hanem – Syphax és Massinissa személyén keresztül – köztes szereplők tűnnek fel. Syphax az egyik legfontosabb szereplő, amelyet a megváltozott történelmi kontextus igazol, hiszen Scipioval – IV. Henrikkel – szemben ő testesíti meg Mercœur személyét behódolásával. Az 1601-ben megjelenő dráma tehát az 1598-ban játszódó események értelmezésének tekinthető. Syphax istenkáromló szavai egy megkeseredett ligatagé, aki kénytelen olyan királyt elfogadni, akit kegyetlennek tart. Ugyanakkor IV. Henrik környezetében sokan (többek között Sully is) éppen úgy vélekedtek, hogy a király túl gyengekezűen bánt ellenségeivel. Az *utolsóval* szembeni kegyelemet nem nézték jó szemmel, és nem osztották a király nagylelkű magatartását. Ennek fényében lehet értelmezni Syphax tartózkodó magatartását, miszerint legyőzötként az uralkodó nagylelkűségétől várja a megbocsájtást, és bosszúért kiáltó táborának elhallgattatását. Syphax, miután meggyőződött Scipio jó szándékáról, az élet mellett dönt és paradox módon éppen az életben maradása teszi őt a tragédia főszereplőjévé, és tragikus figurájává. Nem sajnálja Sophonisbát, de dicséri erényét, hogy a fogság helyett a halált választotta. Saját sorsa felett viszont siránkozik, hiszen miután elfogadta ellenfelének győzelmét, aláveti magát a győztesnek. Mercœur személyéhez kapcsolva Montreux tragédiáját úgy lehet értelmezni, mint a szövetséges és az elárult eszmék fájdalmának kifejeződését.

Pártfogójával együtt Montreux 1598-ban már egyértelműen a királyhoz, IV. Henrikhez csatlakozik és még ugyanebben az évben neki címzi a *Béke* című allegorikus költeményét.⁹⁷⁶ Ez az év Mercœur számára elhozza a IV. Henrikkel való végleges kibékülését, majd leányának César de Vendôme-mal kötött házassága után néhány hónappal Magyarországra távozik. Montreux pártfogójától megfosztottan a liga megszűnése után teljesen új életet kénytelen kezdeni. Az 1599. évben kiadja a *Beszédekkel és szerelmi történetekkel ékesített tiszta és gyönyörű szerelmes kertek*⁹⁷⁷ című munkáját Gabrielle d'Estrées hercegnőnek ajánlva. IV. Henrik szeretője azonban még ennek az évnek az áprilisában meghal valószínűleg anélkül, hogy a hozzá címzett műbe beleolvashatott volna. 1599. január 5-én Montreux egy második munkát is szentelt „a legkeresztényibb, leggyőzedelmesebb francia

---

⁹⁷⁶ *La Paix au très-chrestien et très-victorieux roy de France et de Navarre Henry IIII, par le sieur Du Mont-Sacré.* Paris, Vefve G. Buon, 1598.

⁹⁷⁷ *Les Chastes et délectables jardins d'amour semez de divers discours et histoires amoureuses par Ollenix du Mont-Sacré.* Paris, A. Perier, 1599.

királynak”, egy filozófiai-teológiai értekezést, *Az ember méltósága, mint őszinte és szabad akarát*.⁹⁷⁸ Ebben azzal érvel, hogy a király szabad akaratából mentette meg saját magát és ezzel Franciaországot is, amikor az igaz hithez csatlakozott, s neki köszönhetően az ég ismét kegyeibe fogadja a belviszálytól felforgatott országot.

Az 1601. évben Montreux egy *József* című vígjátékkal is jelentkezik,⁹⁷⁹ amelynek történetét részben Mózes első könyvéből, részben Josephus Flaviustól meríti. Józsefet Potifár udvarába helyezi és a kor ízlésvilágának megfelelően igen szókimondó, durva humorú párbeszédet ad szereplői szájába. Kötetét Lussé (avagy Lussay) kisasszonyhoz címzi, akinek édesanyja – az ajánlás szövege szerint – egykor a szerző megsegítője volt szülőföldjén. Ezt követően néhány évre elvesztjük szem elől Montreux-t, majd legközelebb a *Parnasse français* 1607. évi kötetében találkozunk vele.⁹⁸⁰ Ebbe az antológiába egy 33 soros ódáját válogatja bele Mathieu Guillemot, amelyben a költő a rá jellemző patetikus hangnemben ír IV. Henrik irgalmáról és saját királpárti érzelmeiről, s ezzel annak is tanúbizonyságát is adja, hogy az új rendszerbe bele tudott illeszkedni. Ez a hosszú-költemény az utolsó, amelyet az Ollénix du Mont-Sacré néven ír. Mercœur 1602. évi halála után Montreux csak néhány évvel később, 1607-ben adott hangot írásban párfogója halála feletti fájdalmának a *Jézus Krisztus az oltáron és a kereszten* c. költeményében,⁹⁸¹ amely késedelmet súlyos fájdalmával magyaráz. Azt is leírja, amikor már képes arra, hogy írjon, hogy Mercœur a harmadik helyet foglalja el az Isten és a király után az általa felállított rangsorban. Ez a vallásos költemény, amelynek az eukarisztia a témája már nem engedi meg az anagramma név játékosságát. Mercœur halála után Montreux belefog abba a hatalmas munkába, amely pártfogójának törökök ellen viselt hadműveleteit örökíti meg több mint ezer oldalon keresztül.

---

⁹⁷⁸ *L'Homme, ses dignitez, son franc et libéral arbitre ... par Ollenix du Mont-Sacré*. Paris, vefve G. Buon, 1599.

⁹⁷⁹ *Joseph le Chaste, comedie par Le Sieur du Mont-Sacré, Gentilhomme du Main*. A Rouen, de l'imprimerie De Raphaël du Petit Val, Libraire & Imprimeur ordinaire du Roy. 1601.

⁹⁸⁰ *Le Parnasse des plus excellens poetes de ce temps*. A Paris, chez Mathieu Guillemot, 1607.

⁹⁸¹ *Jésus Christ en l'autel et en la croix. Poème par Nicolas de Montreux, sieur du Mont-Sacré, curé de Barenton*. Paris, de la Ruelle, 1607.

5. 2 Montreux portréja Mercœur-ről

Történetírói értékétől függetlenül fontos részletekkel gazdagítja a Mercœur jelleméről és cselekedeteiről festett portrét, s művének sikere, valamint Bruslé de Montpleinchamp általi újrafeldolgozása nagyban hozzájárulnak a herceg körüli sztereotípiák állandósulásához. A több oldalas portré (809-813. pp.) úgy mutatja be, mint a példamutató vallási és katonai erényekkel rendelkező tökéletes nemest. Montreux állítása szerint Mercœur mindig visszautasítja a tétlenséget, részt vállal az államügyekben, a háborúkban és a tudományos életben.⁹⁸² Elítéli a fényűzést, s ez indítja arra is, hogy visszautasítsa a nagyvezír ajándékait, aki így akarta lekenyerezni az 1601. évi béketárgyalások során.⁹⁸³ Mértéket tanúsít az evésben és az ivásban.⁹⁸⁴ A herceg halála kapcsán Montreux nem csupán saját fájdalmát fejezi ki, de mások helyett is szól, olyan magas rangú személyek nevében, mint a pápa és a király. A néhai Kelemen pápa nevében közli annak a püspöki levélnek a fordítását, amelyet Őszentsége az elhunyt herceg féltestvérének, Éric de Lorraine-Vaudémont-nak címzett,⁹⁸⁵ IV. Henrik nevében⁹⁸⁶ pedig saját szavaival összegzi az uralkodó nyilvános megemlékezését. A szövegek hasonló lelkületet közvetítenek. Montreux teljes egészében közli továbbá Szalézi Szent Ferenc gyászbeszédét,⁹⁸⁷ amely ugyanazokat a témákat tárgyalva, ugyanolyan felépítést követve valószínűleg forrásként szolgált az általa megrajzolt portréhoz. A IV. Henrik időszakában helyreállított béke után Montreux – Szent Ferenc mintájára – nem akar Mercœur herceg múltjára részletesen kitérni, ennek azonban az a hátulütője, hogy nem tudja felidézni szereplőjének jeles katonai tetteit és a dicsőség jelentős témáját nagyrészt kihagyni kényszerül. Mercœur vallásosságára, műveltségére, jellemére, az erkölcsi értékek fontos pilléreire összpontosít, hogy ellentételezze hőstetteinek elhallgatását.

A herceg katonai pályafutása kapcsán először a vallásháborúk idején történt első összecsapásairól ír, de e korszak hőstetteire vonatkozóan – akárcsak Szalézi Szent Ferenc –

---

⁹⁸² Op. cit. 811.

⁹⁸³ Op. cit. 735.

⁹⁸⁴ Op. cit. 811.

⁹⁸⁵ *Epistre du Pape Clément VIII. sur la recommandation du feu Monsieur le Duc de Mercœur* Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 813.

⁹⁸⁶ „A mi nagy királyunk igen sokra becsülte ... Ennek elég bizonyítékát adta, hiszen mikor értesült haláláról Franciaország dicsőségének nevezte, és igen sajnálta elvesztését.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 813.

⁹⁸⁷ *Oraison funebre* Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 815-832.

nem ad sok konkrét részletet.⁹⁸⁸ A vallásháborúkra való egyetlen konkrét megjegyzésében a szerző az Issoire-ban zajlott csatát említi, amely 1577-ben zajlott, amikor Mercœur a Ferenc alençoni herceg által vezetett királyi seregben szolgált a protestánsok ellen. Hősének dicsőséges pályakezdetét éppen csak feleleveníti, és azt már csak sugallja, hogy a folytatás is hasonlóan sikeres volt:

*E herceg erényének első jelei Franciaország csatáinak színterén mutatkoztak meg,
amikor Issoire ostromában a rá bízott feladatot ifjú kora ellenére tapasztalt
parancsnokként látta el.*⁹⁸⁹

Egy korabeli ismeretlen szerző magának a városnak a nevében ír hasonlóan az issoire-i győzelemről:

*Nem sokkal később érkezett a nagy Mercœur herceg,
Hat nagy ágyúval a vezénylete alatt,
Amelyek olyan nagy rést és nyílást ütöttek,
hogy sokkal könnyebben jutottak be hozzám.*⁹⁹⁰

Ezzel szemben De Thou leírásából⁹⁹¹ az derül ki, hogy a döntő betörés Nevers herceg ágyúinak – és nem a Mercœur által a hídnál indított támadásnak – köszönhetően jön létre a Barbigueau kapunál.

Montreux a hosszú bretagne-i ellenállás emlékét sem hallgatja el teljesen és olyan szavakat ad Mercœur szájába, amelyek szerint kormányzósága alatt sosem szolgáltatta volna ki Bretagne-t a spanyoloknak.⁹⁹² A herceg lázadására további közvetett célzást is találunk. Amikor Montreux megjegyzi, hogy „minden menekültet Nantes-ban megsegített”, arra tesz utalást, hogy a város menedéket nyújtott minden ligapártinak, akik a királyi területeken féltek a börtöntől. Ugyanakkor a feledékeny vagy tudatlan olvasó nehezen tudja felismerni a Mercœur által játszott lázadó szerepet e célzás mögött, amelyet Montreux tudatosan nem fejt ki. Semmi sem állítja tehát szembe IV. Henriket és a régi lázadót, sőt éppen ellenkezőleg Montreux szövegében a legjobb kapcsolatban állnak egymással. Így aztán a király sem gördít

---

⁹⁸⁸ Op. cit. 809.

⁹⁸⁹ Montreux, *Histoire universelle*, 809.

⁹⁹⁰ Cinquante quatrains faits sur la déploration de la prinse et ruyne de la ville d'Yssoire In: Émile Picot: *Recueil de pièces historiques imprimées dans les provinces françaises au XVIe siècle, publiées en fac-similé et accompagnées de notes*. Paris, E. Rahir, 1913. V.

⁹⁹¹ De Thou, *Histoire Universelle*, Tome 7. 501–502.

⁹⁹² Op. cit. 811.

a legkisebb akadályt sem Mercœur császári hadseregben való alkalmazása elé, miközben arról is biztosítja, hogy számít szolgálataira a magyarországi harcok után. Ebben az értelmezésben a francia királynak igazi dicsőség, hogy a császár az ő alattvalói közül választ katonai vezetőt arra a szerepre, hogy megvédje birodalmát a török invázió elől.⁹⁹³ Mercœur éppen azért siet vissza 1602 februárjában Franciaországba – írja Montreux – mert a királlyal szemben érzett kötelességtudata vezényli.⁹⁹⁴ Mivel pedig a herceg hűsége éppolyan nagy, mint a király nagyrabecsülése a herceg iránt, az olvasó könnyen megérti milyen nagy veszteségként éli meg IV. Henrik Mercœur herceg elvesztését.⁹⁹⁵ A történelmi tényeket tehát mindvégig úgy beszéli el Montreux, hogy a hős nagyságát növelje. Ennek megfelelően, amikor a herceg Magyarországra indulását mutatja be, akkor a király legnagyobb szomorúságáról beszél leghűségesebb szolgája távozta miatt.⁹⁹⁶ A történelmi valóság – ahogyan erről fentebb már többször szóltunk – ezzel teljesen ellentétes. Közismert tény, hogy IV. Henrik örül, hogy régi ellenfele távozik, és egyáltalán nem tartóztatja őt. Az is tény, hogy a herceg ligás múltja hiúsítja meg, hogy a királtságban emblemikus alakká válhasson, ahol életének későbbi hőstettei csupán történetírói elismerést hoznak neki, s valójában igen szerény számban találtunk műveket katonai ténykedéséről.⁹⁹⁷

Montreux portréjában a vállalkozásokban mindig személyesen jelen lévő herceg nem csupán bátor,⁹⁹⁸ hanem bölcs parancsnok is. Tökéletesen ismeri a harcművészetet, tapasztalt tüzér, „rendkívül jártas e művészetben” – hangsúlyozza több helyen is Montreux. A herceg maga céloz az ágyúkkal, hogy „ádáz küzdelmet folytassanak francia módra”, ami nagyban hozzájárul Székesfehérvár 1601. évi megvételeéhez. Sőt arról is értesülünk, hogy időnként személyesen ellenőrzi a tüzérségi eszközök öntését.⁹⁹⁹ Ismeretei és tapasztalatai hozzásegítik ahhoz, hogy a hadjárat során megelőzi az ellenség szándékát: „Mercœur elővigyázatosan ismerte az ellenség terveit mielőtt még azt kinyilvánították volna és gyakorlatiasan ítélte meg, amit a háború törvényei rákényszerítettek.”¹⁰⁰⁰ Miután egy személyben ennyi erénnyel ismert meg minket, az olvasó már meg sem lepődik azon, hogy ezt a nagy parancsnokot sosem győzték le:

---

⁹⁹³ Op. cit. 683-684.

⁹⁹⁴ Op. cit. 805.

⁹⁹⁵ Op. cit. 813.

⁹⁹⁶ Op. cit. 683.

⁹⁹⁷ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 411.

⁹⁹⁸ Op. cit. 740. és 811.

⁹⁹⁹ Op. cit. 740. és 812.

¹⁰⁰⁰ Op. cit. 773.

*Sosem szenvedett el vereséget jelenlétében a hadsereg, csupán a helyettesei miatt voltak nehézségei, ez a siker pedig annak volt köszönhető, hogy hadseregét jól tudta felállítani és megtartani. Épp ezt csodálta a néhai De La Nouë uraság, aki tettei alapján ítélte meg.*¹⁰⁰¹

Sőt mi több Mercœur dicsőítője nem kisebbet állít, mint hogy a herceg a legrátermettebb katonai vezető az egész császári vezetésű keresztény haderőben tapasztalatának és származásának köszönhetően, amely egészen a Német-római Császárságig viszi hírnevét. A német katonák és parancsnokok értékelik a tehetségét és annál is inkább tiszteletben tartják, mert Mercœur születésénél fogva német herceg is.¹⁰⁰²

Elővigyázatosságának és a csapatai jó érzékű mozgatásának dicsérete, amelyet még François de la Noue, a kor általánosan elismert hadügyi szakembere állítólagos szavaival is alátámaszt, arra enged következtetni, hogy a herceg nem a nagy támadások és a döntő csaták híve. Sokkal inkább azzal tűnik ki, hogy minden helyzetben fenn tud maradni és a lehető legkevesebb kárral meg tudja úszni a helyzetet. Minden támadást gondosan megtervez, s ennek az elővigyázatosságnak, amit De Thou „lassúságnak” nevez,¹⁰⁰³ köszönhető vállalkozásainak sikere. Montreux azért tárgyalja ezt hosszabban, mert Mercœur többet is vádolják azzal, hogy „természetéből fakadóan nehézkes és határozatlan”,¹⁰⁰⁴ ahogy ezt Du Plessis-Mornay is írja feljegyzéseiben. Valóban szembevetendő a magatartásbeli és taktikai különbség a Bretagne-i kormányzó Mercœur és a magyarországi főparancsnok Mercœur között. Bretagne-ban állandóan határozatlankodik, a nagyobb döntések esetében bizonytalan önmagában és másokban és a lehető legnagyobb óvatossággal jár el. Magyarországon viszont félelmetes hadvezér alakját ölti. A történelmi körülmények azonban nagyban megkülönböztetik két helyzetét. Franciaországi időszaka alatt sem alkalmaz mindig azonos taktikát. Bretagne-ban, amikor a legkisebb baj is megkérdőjelezheti a liga erejét, sőt létjogosultságát, Mercœur csak biztos léptekkel halad előre. Itt az a taktikája, hogy kifárasza és üldözze az ellenséget, amikor azonban Poitou-ba vagy a szomszédos tartományokba megy, változik stratégiája, és olyan ellenállhatatlanul lép fel, mint kormányzatában soha. A nehéz helyzetekben, amikor gyorsan és jól kell dönteni, jó érzékkel dönt, – teszi hozzá Montreux – így ellensúlyozva az első látásra túl óvatosságnak tűnő vezért. Erről

---

¹⁰⁰¹ Op. cit. 810.

¹⁰⁰² Op. cit. 681-682.

¹⁰⁰³ Jacques-Auguste de Thou, *Histoire Universelle*, Tome 9. 488-489.

¹⁰⁰⁴ *Mémoires de messire Philippes de Mornay, seigneur Du Plessis Marli*. Tome II. La Forest, J. Bureau, 1625. 581.

tanúbizonyyságot tesz a Székesfehérvár körül zajló csaták során, erősíti meg a szerző, aki nem is említi Mátyás főherceg jelenlétét a császári csapatoknál, így tulajdonítva minden döntést és ebből következően minden sikert a hercegnek. Mercœur, mint a katolikus vallás szolgálatában álló katona a spirituális elmélkedésre és a múltbeli események végiggondolására szánja szabadidejét: az olvasmányjaiból meríti tehát ezt a gyakorlatias bölcsességet, amely tekintélyt és előrelátást ad neki. Az elővigyázatosság fogalmát Montreux művének első lapjaitól kezdve felvezeti, amelynek meghatározását Arisztotelész *De virtutibus* című művéből veszi: „Prudentia, virtus est rationalis partis ad fœlicitatem spectantia præparans”.¹⁰⁰⁵ Többször is a vitézség (fortitudo) és az elővigyázatosság (prudentia) egymást kiegészítő toposzához nyúl, s dicséri Mercœur elővigyázatosságát, amely egyaránt alkalmassá teszi a végrehajtandó feladatok és az elolvasandó szerzők megítélésére. Mindemellett sosem feleli a katolikus hit szolgálatát:

*... épp annyira jó parancsnok, mint jámbor hívő ... Nem volt még jámborabb ember nála, miként Josué, folyamatosan Mi urunk szenvedéseire gondolva, sem bátrabb, aki mindig legyőzte ellenfeleit.*¹⁰⁰⁶

A herceg hite megingathatatlan, „buzgó elkötelezettség, amelyet istenfélés övezett” állítja dicsőítője, amely a szorgos miselátogatásokban is megnyilvánul. Jelmondatára emlékeztetve kiemeli, hogy a hit ad értelmet a herceg életének és halálának:

*Ahogy talán Isten segedelme nélkül lett volna ez a herceg, mivel teljesen Istené volt, lelki hitében, testi bátorságában. Sosem vétett az elsőnek, és semmikor sem szenvedett hiányt a másodikban, jelmondata ez volt: több hit, mint élet. Tettel valósította meg e szerencsés kettősséget halála után is hűségesen, és meghalt, hogy mindig hű maradjon hozzá.*¹⁰⁰⁷

Mercœur mint nagylelkű nagyúr rajzolódik ki dicsőítője tollából, akinek cselekedeteit csakis az erkölcsösség és a tisztesség vezényli.¹⁰⁰⁸ Montreux elképesztő képzettársítással Mercœur jámborsága mellé csúsztatja a „rászorulók javára” fordított „gazdag alamizsnáit”, továbbá a hozzá irodalmi művel érkező tudósoknak „előzékeny kézzel” osztott „támogatásait”. Montreux beszámol a herceg könyörületességéről a szegény nantes-iek iránt, amely erény

---

¹⁰⁰⁵ „Az elővigyázatosság az ésszerűségnek az az erénye, amely a sikert készíti elő.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 13.

¹⁰⁰⁶ Montreux, *Histoire universelle*, 803.

¹⁰⁰⁷ Op. cit. 809.

¹⁰⁰⁸ Op. cit. 813.

arról a pártfogó tevékenységről is tanúskodik, amit „minden tudós” ember iránt gyakorol, aki hozzá fordul. A nantes-i kapucinusokat is támogatja anyagilag, amikor saját költségén új épületeket emeltet számukra, irányítja a restaurálási munkálatokat, s a nantes-i egyetemet szintén rendkívül bőkezűen támogatja.¹⁰⁰⁹ Ugyanilyen nagylelkű az irodalmárokkal szemben, így például nem sajnál 4000 écut költeni Montreux fentebb említett pásztorkjátékának színrevitelére.¹⁰¹⁰ A jámborság-pártfogolás párhuzama azt sugallja, hogy a herceg segélyei, a tudósokhoz intézett bőkezű pénzadományai és dicséretei a könyörületességgel rokonítható erkölcsi értéket mutatnak. Akár Isten, akár az irodalom motiválja tetteit, mindkét esetben érdek és anyagi ellentételezés nélküli adományról van szó. A herceg „éppen annyira szerette a jámborságot, mint amennyire vágyott a jó alkotások után” – írja Montreux.¹⁰¹¹ Mercœur tisztelete és szeretete elsősorban minden családtagjának jár ki. Sosem utasítja vissza tőlük a támogatását, amikor szükségük van rá, így a vallásháborúk nehéz időszakában sem. Arra is áldoz, hogy kiszabadítsa rokonait, így például testvéréért, Chaligny grófért kifizeti a váltságdíjat a vallásháborúk idején.¹⁰¹² Feleségéhez kölcsönösen erős szerelem fűzi. Barátnak is hűséges, szolgálóit mindig érdemeik szerint jutalmazza. Ezzel együtt – miként egy *pater familias* – arra indítja őket, hogy épp olyan vallásos és erényes életet éljenek, mint ő.

Szellemi értékeire vonatkozóan Mercœur herceg igazi humanistaként jelenik meg előttünk, sok tehetséggel megáldva. Ennek a portrénak mégis a legfontosabb eleme, hogy irodalmi műveltsége első helyen áll, s ezt egészítik ki Mercœur építészeti, matematikai ismeretei. De nem csupán elméleti ember, ismereteit alkalmazza is, amikor „folyamatosan maga foglalkozik az épület szerkezetével”, amelyet a nantes-i kapucinusoknak emeltet és „mint nagy matematikus, maga számította ki a helyzetét”. Ez a nagy tudományos elme nem csupán a matematikában emelkedik ki, hanem „általában szereti a tudományokat”, minden nap két órát tölt olvasással a szobájában. Kedvenc szerzői Ronsard, Guicciardin, Seneca, Plutarchos, Clavius, nem is szólva Homéros Iliászáról. Napi két órát szán az olvasásra és csakúgy, mint Nagy Sándor¹⁰¹³ „mindig magával vitte a csatába Homéros Iliászát több másik könyvvel

---

¹⁰⁰⁹ Op. cit. 810.

¹⁰¹⁰ Ibidem.

¹⁰¹¹ Ibidem.

¹⁰¹² Op. cit. 329.

¹⁰¹³ Nagy Sándor alakját sok korabeli mű ajánlásában láthatjuk feltűnni, illetve maga Montreux is többször használja példaképnek, így a *Júlia pástorkölteményeinek harmadik könyvének* ajánlásában. Vö. *Le Troisième livre des Bergeries de Julliette... ensemble la Diane pastourelle, ou Fable bocagère de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré*. Tours, J. Mettayer, 1594.

együtt és minden pillanatban felszabadította ez a foglalatosság.”¹⁰¹⁴ Amikor a herceg olvasmányait csoportosítja, három műfajt különböztet meg.

*Minden vallásos, történelmi és ízlésesen szórakoztató könyvben örömét lelte, amelyeknek különféle virágai alkották meg erkölcsi szelídségét és elővigyázatosságának könnyedségét.*¹⁰¹⁵

Montreux azonban nem elégszik meg azzal, hogy Mercœur, mint olvasót mutassa be, hanem szerzőt is csinál belőle: „Elhatározta, hogy megírja élettörténetét és ír a harcművészetről. ... Igen jól verselt franciául, hiszen sokat alkotott és írt.”¹⁰¹⁶ Ráadásul kiváló irodalmi ismereteinek köszönhetően reális kritikát tud megfogalmazni mások munkája kapcsán,¹⁰¹⁷ s annál is inkább könnyen létesít párbeszédet, mert beszél németül, olaszul, spanyolul és érti a latint.¹⁰¹⁸

Montreux portréja kiegészíti Szalézi Ferenc tömör adatait, amelyeket ahhoz a nemesi ideálhoz igazít, amely a IV. Henrik nevéhez köthető békés időszak után jut érvényre, s amely nem az, ami igazából Mercœurt jellemezte. Mercœur ugyanis sokkal inkább a királyi hatalom túlkapásai ellen lázadó feudális nagyúr „feladatát” látta el, mint a békés ideált. Azért megy el a törökök ellen harcolni rögtön a behódolása után, mert nem fogadja el pontosan ezt a békés nemesi ideált. A hercegi szereplő másfajta „munkakörbe” helyezése – ahogyan ezt Montreux teszi – még inkább szükségessé teszi Mercœur kulturális szerepének pontos megítélését. Jelzi például, hogy Mercœur jelentős könyvtárral rendelkezett, de a Montreux által közölt adatok (15.000 szerző és 18.000 kötet) teljesen irracionálisak. Egyértelmű, hogy Montreux túloz annak érdekében, hogy a vallásos és tudós nagyurat mutassa be a katonai vezető helyett. Montreux műve nem csupán a régi ligatagot rejti el, de a helyreállított béke időszakába illeszthető nemesi ideálhoz igazodik, amelybe a szerző ismét bele tudja tenni a korábban még a liga ügyéért lángoló lelkesedését.

---

¹⁰¹⁴ Montreux, *Histoire universelle*, 810.

¹⁰¹⁵ Op. cit. 810.

¹⁰¹⁶ Ibidem.

¹⁰¹⁷ Op. cit. 812.

¹⁰¹⁸ Op. cit. 811.

5. 3 Az *Histoire universelle des guerres du Turc* (1608)

Nicolas de Montreux – Mercœur herceg legfőbb dicsőítője – irodalmi műveiben tett közvetett és közvetlen utalásai után, 1608-ban megírja *A török harcok egyetemes története* [*Histoire universelle des guerres du Turc*] című monumentális művét, amely már egyértelműen az elhunyt Mercœur hercegnek állít emléket. IV. Henriknek ajánlja az 1608 júniusában lezárt kötetet, a minden valószínűség szerint 1610-re tehető halála előtti utolsó irodalmi alkotását. Nagy volumenű írása arra ad lehetőséget számára, hogy egyetlen művel mutassa be az olvasóknak a két nagy ellenfél 1598-ban bekövetkezett kibékülését. Montreux nem csupán a herceg iránt érzett csodálatából fakadóan írja meg művét, hanem a herceg és a hercegné lekötözöttjeként hálával tartozott feléjük védelmükért cserébe. A herceg dicsőítésén túl azonban sokkal erőteljesebbek Montreux törekvései, pályafutása végén ugyanis bevallottan történetírói babérokra is tör, és valóban történelmi művet alkot. Martin Fumée első kötetté alakított munkája az 1516–1583. év eseményeit dolgozza fel, miközben Montreux már az 1565. évnél becsatlakozik a történet narrációjába, s egészen 1606-ig tárgyalja az eseményeket. Montreux elmondása szerint Mercœur herceg Magyarország iránti érdeklődését ő maga kelti fel Martin Fumée – a herceg korábbi könyvtárosa – magyar történelemről írt munkájának kölcsönadásával.¹⁰¹⁹ Ennek a munkának a folytatására határozza el magát Montreux és a magyarországi harcok eseményeinek elbeszélésébe belefoglalja a herceg dicsőítését. Műve egyértelműen a korabeli elbeszélések és történetírások középszerű másolata, amelyeket semmitmondó magyarázatokkal és a korra jellemző dagályos retorikai eszközökkel egészít ki. Tartalma nemcsak erősen oszmánellenes, hanem a vége féle már Bocskai-ellenes is.¹⁰²⁰ Más szerzők vagy információközvetítők kéziratosa vagy nyomtatott anyagait is felhasználva sokszor hibázik a magyar nevek írásában, Bethlen Gáborból például „Bethlin Habor” lesz művében. Montreux munkájának kezelhetőségét nagymértékben zavarják továbbá a kor ízlésvilágának megfelelően mitológiai képekkel túlterhelt leírások, amelyek a szerző antik műveltségének megcsillogtatására adnak alkalmat. Ráadásul a mű egyetlen – 1608-as – kiadásának élvezeti értékét nagymértékben csökkenti a számtalan rontott oldalszámolás, és a téves lapszéli dátumozás okozta

¹⁰¹⁹ „Kezébe adtam Fumée könyvét Magyarország történelméről, amelynek olvasmányélménye lelkében elvetette annak magját, hogy második Kimón legyen az ázsiaiak ellen.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, 810.

¹⁰²⁰ Kees Teszelszky – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomácia és politikai propaganda. 1604–1606. *Aetas*, 27 (2012) 4. 112.

követhetetlen kronológiai sorrend. Ezek az évszámok, illetve a lapszéli jegyzetek minden valószínűség szerint a nyomdai szerkesztő – Robert Fouet – toldásai, amelyeknek hitelességéhez – éppen egyedi jellegük miatt – némi kétség férkőzik. Az egyik nyomtatott lapszéli jegyzet például arról tájékoztat,¹⁰²¹ hogy Mercœur két utat szervez Magyarországra, s hogy az elsőre „Vimaiz du Laurier és Espine uraság” kíséri el őt, a másodikra pedig Montreux és sokan mások is vele mennek. Első kísérőjének neve semmilyen más forrásból sem igazolható, s más alakban sem sikerült nyomára akadnunk. Ellenben Montreux esetleges katonai szerepe nem lep meg minket, hiszen ő már korábban is részt vállalt a vallásháborús eseményekből és folyamatosan hangot ad annak, hogy életét kész Mercœur hercegre bízni. Montreux utazásának pontos dátuma nem ismeretes, azonban Rose-Marie Daele kutatásai szerint¹⁰²² 1600. május 7-én már visszatér Franciaországba, éppen Mercœur 1599–1601 közötti években zajló hadjáratának kellős közepén. Művének tehát megvan az az ereje és vitathatatlan érdeme, hogy az eseményeket egy darabig közvetlen közelből szemtanúként látja, majd a korábbi résztvevő érzékenységevel folytatja.¹⁰²³ További értékét növeli az a kétnyelvű – francia és latin – megemlékezés, amelyet Mercœur herceg iránti tisztelete és hódolata jeléül a keresztények oszmánellenes csatái mellé a hatodik könyvbe illeszt.¹⁰²⁴ Ezt már művének címlapján is hirdeti: „Philippe Emmanuel hőstettei és hadi dicsősége”, s ahogy François de Rosset írja bevezető költeményben, régi pártfogójának „emlékművet” emel.¹⁰²⁵

Királyhoz szóló ajánlása, és ligapárti elkötelezettségű költők – Pierre Mousson, Louis Dorléans,¹⁰²⁶ François de Rosset, Michel de La Vallée – vezetik fel a sűrű nyomású 1036 oldalon hét könyvből álló művet. Készül továbbá a munkából egy olyan – exkluzívnak mondható – kiadás is, amelyben a Mercœur legdicsőségesebb csatáit leíró hatodik könyvet hét kihajtható rajz illusztrálja minden oldalszámozás hozzáadása nélkül. Montreux nem aprózza el ajánló soraiban a királynak címzett hízelgő szavakat, amelyek szerint számára az uralkodó „a gyümölcsöző, terebélyes olajfa, mely alatt eme könyv biztonságban van az

¹⁰²¹ Montreux, *Histoire universelle*, 813.

¹⁰²² Daele, *Nicolas de Montreux*, 75.

¹⁰²³ Fehrentheil-Gruppenberg, 208.

¹⁰²⁴ Montreux, *Histoire universelle*, 666–667.

¹⁰²⁵ „Non, non, ceste pompe funeste, / Quie tu luy dresses auioird’huy, / Estoit seule digne de luy, / Et luy de ta plume celeste: / Luy seul honoroit le sçauoir / Si bien que le iuste deuoir / Que nous deuons à sa mémoire / T’obligeoit necessairement / D’escire ceste belle Hystoire / Pour le tirer du monument.” Lásd: Montreux, *Histoire universelle*, [5].

¹⁰²⁶ Anne-Bérangère Rothenburger: L’églogue „De la naissance de Jésus-Christ” par Louis Dorléans: datation et filiation poétiques. Louis Dorléans, champion ligueur et poète caméléon. In: Jean-Eudes Girot (Éd.): *Le poète et son œuvre de la composition à la publication. Actes du colloque de Valenciennes*. Genève, Droz, 2004. 259–287.

irigység elől”. Szavai szerint IV. Henrik nem csupán egyszerűen a történelem részese, hanem annak megalkotója, s míg mások hibáikkal tűnnek ki ebben a közegben, ő a tökéletességével.

Fenség, a királyok azért olvassák a történelmet, hogy tanulják, Ön azért, hogy megalkossa és okítsa azt. Tetteiket a benne fellelhető hőscselekedetekhez alakítják, ön az itt található hibákból látja a sajátjainak tökéletességét.

A hatodik könyv 682. oldalán lép színre Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege, 38 éves korában, „kiváló tulajdonságokkal, magas nemesi tisztségekkel, nagy katonai dicsőségekkel”. Ekkor az 1599. év eseményeit és az Esztergom körüli ostromot kezdi tárgyalni Montreux, azaz sem a lapszélen megjelölt 1598. év, sem pedig az általa megjelölt életkorból kiszámítható 1596. év dátuma nem helytálló. A továbbiakban sem „rázódik helyre” a margón az évszám-anomália, amely a sok rontott oldalszám mellett tovább zavarja az értelmezhetőséget, a tájékozódást. Hosszan és több oldalon keresztül ír Montreux a Mercœur távollétében, 1600 nyarán bekövetkezett pápai vallonzsoldosok lázadásáról (693-703. p.), amelynek egyik leghangsúlyosabb mondata így hangzik: „Bizonyára a Mercœur herceg iránti tisztelet mentette meg az egész ezredet a vezérek ítélete alól.”¹⁰²⁷ Az 1601. év eseményeit, Mercœur működését a császári hadseregben a 735. oldaltól (rontott lapszám 335. p.) kezdi tárgyalni Montreux, a következő szavakkal felvezetve az eseményeket:

*A törökök jóslatot kapva a birodalmuk hanyatlásáról, kicsit visszavettek a hódítási lázból és mivel féltek is ettől az ifjú Pompeiustól [Mercœurtól] nem mertek szembeszállni győzelmeivel. Békét akartak vele kötni és ebből a célból a budai pasát küldték tárgyalni és felhatalmazták a békekötésre. Mercœur herceg erről értesülve nem utasította vissza, hogy meghallgassa, mert mindig remélte, hogy tanul valamit az ellenségtől tárgyalás közben.*¹⁰²⁸

Székesfehérvár ostromának leírása a 737. oldalon kezdődik, a város védelmét a következően szavakkal mutatja be:

Ez a város is, mint a magyar városok többsége, mocsár mellett fekszik, amely egyik oldalról védelmezi. Ennek a városnak a külvárosait is erős falak védték: a kövek és

---

¹⁰²⁷ Montreux, *Histoire universelle*, 699.

¹⁰²⁸ Montreux, *Histoire universelle*, 735 (335). p.

*a föld közé hatalmas fagerendákat építettek be. Ezek a különféle egymásba illesztett alapanyagok az ágyúlövést kibírják: csak lyukat ejt rajta, és nem omlik össze.*¹⁰²⁹

A szeptember 19.-i támadás leírása a 740. oldalon ismét mindent Mercœur hősiességére alapoz:

Az ágyúzás a hónap 19. napján kezdődött és egész nap folytatódott. Maga Mercœur is részt vett a célzásban, hiszen jártas volt a haditechnikában. Miután rést ütöttek, fel kellett deríteni, ahová Mercœur a többi veszélyre figyelmeztető parancsnok javaslata ellenére maga indult. Láttá, hogy nehéz lesz az áttörés az árok mélysége miatt, amelyet csak félig töltöttek meg a fal darabjai. Azt rendelte tehát, hogy az egyik kezükben vigyenek rőzsét magukkal, a másikkban pedig pikát vagy puskát, hogy könnyebben át tudjanak kelni. A lovasságot is idevezényelték, hogy minden segítséget elvágjanak, amíg a gyalogosok a résen átmennek.

A Montreux által kiszínezett történet akciófilm-kockákat perget a szemünk előtt, amelyeken Mercœur alakja mindenki fölé emelkedik. A város bevétele után a herceg megkíméli a török pasa életét és azonnal hálaadó misén vesz részt a székesfehérvári bazilika romjai között:

*Mercœur éppen kilépett az egykor magyar királyokat rejtő templomból, ahol meghallgatta Szent Ambrus és Szent Ágoston himnuszát és hálát adott Istennek, mert mindig hálát adott az elején a nevét szólítva, a végén az irgalmasságáért adott hálát. Ekkor egy templom alá helyezett akna felrobbant, lerombolta azt az alapokig, de senkit sem pusztított el, mivel mindenki kiment onnan a hadvezér nyomában, aki éppen távozott. Hatalmas robbanás volt, mindenki meglepődött, kivéve azt, aki minden félelem felett úrrá lett és aki rögtön hálát mondott Istennek a megmenekülésért. A lőpor a kövek közé döntötte a templom alapjai, a fészületet, egy kelyhet, gyertyatartókat és aranyozott ezüst tömjéntartókat. Ezeket a keresztények a kövek közé rejtették, még az első ostrom idején, amikor Szulejmán elfoglalta a várost, az isteni irgalomban bízva, hogy egy napon ki tudják menekíteni ezeket a zsarnokságból és vissza tudják helyezni a szent tüzet az oltárra, amelyet egy kútban rejtettek el, hogy távollétük alatt eredeti állapotában tudják megőrizni.*¹⁰³⁰

---

¹⁰²⁹ Op. cit. 737.

¹⁰³⁰ Op. cit. 743.

Mercœur hatalmas hőstettet hajt végre, de öröme nem lehet felhőtlen, hiszen majdnem ezzel egy időben értesül nővére haláláról:

Ezután a merész vállalkozás után, amellyel az egész keresztény táborot lekötelezte Mercœur, Isten meg akarta őt látogatni, hogy így adja tudtára, hogy emberfeletti tetteket hajtott végre. Ekkor halt meg nővére, Lotaringiai Lujza, a „Fehér Királyné”, aki egész életében dicsőségben élt, azért, hogy végül fájdalmasan haljon meg. Ez a királyné a tisztaság példaképe, az állhatatosság mintája, a hitvesi szeretetben egy második Porcia, kegyeletben egy második Radegunda, hitvese, az egykori király halála után kolostorba vonult vissza és sokkal jobban szolgálta a királyság hasznát hűséges és odaadó imáival, mint halálos kegyetlenségű fegyverekkel.¹⁰³¹

Kicsit lentebb Montreux nem mulasztja el megemlíteni öccse, Chaligny gróf halálát sem, s ennek kapcsán ismét hangsúlyt ad a család királyához való hűségéről:

Ezt a halált egy másik követte, mivel a szerencsétlenség éppúgy, mint a szerencse sosem jár egyedül. Az ifjú herceg, Chaligny gróf dicsősége gyümölcsöt termő virágában, Germanicus-szal és Drusus-szal egyidősen hunyt el, amikor a sors kegye meghozta életük végét. Azonban az időben rövid időszakok hőstettekben százados hosszúságúak és a napok nem múlásukban, hanem a cselekedetek által nagyok. Nagy Sándor keveset élt az életből, de sokat az dicsőségből. Achilleusznak rövid életében több győzelme volt, mint Priamosnak a hosszú élete alatt, hosszúnak tartjuk annak életét, aki sokat tett, még ha nem is élt hosszan. Ez a herceg második Titus volt, bátor, nagylelkű, tudós, jártas a francia nyelvű verselésben, minthogy megtisztelt azzal, hogy beavatott ebbe, kedves, illedelmes és rendkívül hősie. A pármai herceg jövőmondója a világ legjobb hadvezérének jósolta, ha tovább élhetett volna. (...) Nagy királyunk szerénysége miatt szerette, amely bátorsággal és alázattal párosult. A Caesarok sajátja, hogy kegyes a legyőzöttekkel, de kegyetlen a gőgösökkel. A magyarországi utat bátyja iránti tiszteletből vállalta, mivel szerető testvérek voltak, akik követték egymást a veszélybe, miként a Scipiók a háborúban, akik között az idősebb azért vette magához a parancsnokságot, hogy segíteni tudja a nehéz körülmények között.¹⁰³²

---

¹⁰³¹ Op. cit. 747.

¹⁰³² Op. cit. 749.

Az előrelátásáról (!) híres Mercœur számára azonban a dicsőséges ostrom nem ér véget a gazdag zsákmány megszerzésével:

*De ahogy Cæsarnak sem volt elegendő a gallokat leigázni, hiszen meg is kellett őket tartani, ugyanúgy Hercegünknek sem volt elég Székesfehérvárt meghódítani, ha nem tudja megőrizni.*¹⁰³³

Magyarország szélsőséges időjárása próbára teszi Mercœur közelben állomásozó, nagy túlerővel szembenező seregét:

*Maga pedig seregével a várostól egy mérföldre, a Rácorság felé vezető úton táborozott le, ahol néhány napig maradt egy vihar miatt, amely olyan erővel csapott le, hogy több házat, fát és embert is ledöntött a szél, a jégeső és a folyamatos esőzés erejével, oly módon, hogy a hadseregből is meghaltak jó néhányan. Ezen a vidéken gyakori jelenség a levegő féktelensége miatt, bár a talaj termékeny és gazdag. Talán az erre a vidékre jellemző mocsári kipárolgás lehet ennek oka és ezért is télen nagyon erős a hideg és nyáron elviselhetetlen a meleg. Nem olyan, mint Franciaország hőmérséklete, amely a szélsőséges meleg és hideg között van. Innen a sereg a Csókakői várhoz ment a győri úton, amely 2 mérföldre esik Fehérvártól, ahol 12 napig tartózkodott, hogy felfrissüljön. Minden nap kaptak új híreket a török hadseregről, amelyet a budai pasa és Haszán nagyvezír vezetett. A hadsereg létszámát egyesek 150.000 emberre, mások 120.000 emberre tették, de a legszerényebb becslések szerint is 100.000-en voltak, elegendően ahhoz, hogy elriasszák a reményeket.*¹⁰³⁴

A gazdag zsákmányt, amit katonái őriznek Győrbe küldi, Mátyás főherceg után:

Ez pedig arra indította, hogy a foglyokat Győrbe küldje a székesfehérvári zsákmánnyal, hogy ezek őrizetének terhet levegye katonái válláról. Mátyás főherceget még éppen ott találták nagy meglepettségükre. 600 szekér volt tele mindenféle zsákmánnyal, az elsők voltak a pasa és helytartója és feleségeik, mindannyian aranykelmébe öltözve, a szekér mellett 12 svájci Mercœur testőrségéből az alabárdjaikkal és narancssárga ruhájukban. A többi szekéren a maradék foglyok

---

¹⁰³³ Op. cit. 750.

¹⁰³⁴ Op. cit. 750.

*vegyesen négyszázas nagyságrendben, a sok-sok zsákmányon ülve, hiszen Buda legdrágább kincsei kerültek ide.*¹⁰³⁵

Mercœur épp azon dolgozik, hogy Székesfehérvárt megerősítse, amikor a zsákmány gazdagságától meghatódott Mátyás főherceg bejelenti számára érkezését. Ez a momentum még jobban megnehezíti a herceg dolgát, mert a magas rangú katonai vezető elé kíséretet kell küldjön.

*Mercœur tudta, hogy csak 2000 embert hagyott Székesfehérvárott és mivel nem hitte, hogy ez elegendő és képes az ellenség visszaverésére, úgy döntött, hogy ismét a városba megy és megerősíti azt. Éppen ennek a tervnek a megvalósításában volt, amikor levelet kapott Mátyás főhercegtől, aki a gazdag fehérvári zsákmány láttán nem tudta visszatartani örökönyeit és elrejtene boldogságát, s szerette volna látni ezek megszerzőjét és győzelmének vele együtt örülni. Kérte tehát Mercœur, hogy küldjön hozzá kísérőket, hogy elkísérjék a hadsereghez, hogy tudjon vele találkozni és beszélni arról, hogy mi lett azzal az 1000 lovassal, akiket a hódítások megfélemezésére hozott magával a herceg. (...) Mercœurrel szemben kegyet tanúsított, hogy eljött hozzá, hogy szemtől-szembe lássa, akiről már annyi csodálatos dolgot hallott, hogy tiszteletet és nem pedig parancsot adjon számára, tudván azt, hogy Pyrrhust bár király és bátor is volt, mégis Fabricius a szegény, de értékes parancsnok vezényelte.*¹⁰³⁶

A hercegnek közben arról is kell gondoskodnia, hogy Székesfehérvár védőihez élelmiszerszállítmányt juttasson.

A nagy török sereg elkerülte Mercœur embereit, aki nyugodtan bemegy a városba embereivel, az élelemmel és átkel a városon és a Simontornya felőli külvárosba megy, hogy kényelmesen meg tudja szemlélni a letáborozott hadsereget, mivel ő is nagyon értett hozzá, hogyan kell egy hadsereget nehézség nélkül letáborozni ... szerette volna látni, hogy a sokaság ránézésre olyan nagy lesz-e az akció során, mint amilyen számában volt. (...) A hadsereg többi része a város és Csókakő között táborozott ... összességében 120.000 török és tatár. Ez a nagy sereg nem tudott a létszámából dicsőséget húzni, a táborozása alatt több betörést is elszenvedett a mieinktől, mert könnyűlovasaink mindig a nyomukban voltak és folyamatosan tizedelték őket. (...) A

---

¹⁰³⁵ Op. cit. 751.

¹⁰³⁶ Op. cit. 751.

*törökök nem ismerik a fegyelmet, még ha a föld győztesei is, mert megelégednek az erővel, míg mások az értékkel tűnnek ki. (...) A franciák teljesen más harcosok, mint a többi zsoldos. Csak a „gall Herkules” létezik, ami megtanította őseiknek, hogy a világ legjobb lovasai legyenek ....*¹⁰³⁷

A Székesfehérvár melletti területen készülődik az összecsapás:

*Másnap október 10-én napfelkeltekor megerősítik a tábor, amelyre igen nagy szükség volt tekintve, hogy olyan hadsereggel kellett szembenézniük, amely kétszer ennyivel is elbírt volna, ha bátorsága felért volna létszámával. (...) Egy domb tetején egy várat építenek, amelyet 4 ágyúval és Tilly vezetése alatt 200 zsoldossal erősítenek meg.*¹⁰³⁸

Mercœur nyugalma, nagy katonai tapasztalata és főként kiváló szónoki képessége Mátyás főherceget is megnyugtatja a végeérhetetlenül hömpölygő oszmán sereg látványa ellenére.

*Másnap a törökök ránk támadtak, mennydörgő zajjal, hosszú menetoszlopban, miként a Marius tábor előtt elhaladó teutonok. Mátyás főherceg, mikor meglátta ezt a kerekedő vihart, amely készült lecsapni hadseregünkre, nem akarta az erejét tapasztalni, azt javasolta, hogy hagyják el a helyszínt és húzódjanak vissza Győr falainak védelmébe. Ekkor Mercœur csodás szónoki képességével eloszlatta félelmét mondván, hogy bízik a hadserege jól szervezettségében, katonái elszántságában, és a táboruk erősítésében, az első legyőzhetetlen a szervezetlen tömeg számára, a második győzedelmes a bizonytalan ellenséggel szemben, és a harmadik biztonságos, még a félelmetes ellenfél ellen is. Nem a nagy számtól kell félni, hanem a tehetségtől, a számszerűség ugyanis haszontalan, ha tudatlansággal párosul, míg a tehetség azonban félelmetes az ereje által.*¹⁰³⁹

Tilly és 200 fős kis csapata nem tudja megtartani a várat az oszmán túlerővel szemben. Embereit részben lekaszabolják, részben elmenekülnek. Mercœur azonban hadrendbe állítja seregét, amelyben „mindenki rendezetten és győzelemre vágyva menetel” és visszaveszi a várat. A drámai képek az oszmánok által megcsonkított fejeket és az utolsó csepp erőig folytatott küzdelmet mutatják be. A sárréti csata leírása a 776. oldalon kezdődik pontos

---

¹⁰³⁷ Op. cit. 753-754.

¹⁰³⁸ Op. cit. 756-757.

¹⁰³⁹ Op. cit. 757.

részleteket szolgáltatva a nagy túlerővel szemben folyamatosan taktikusan vezetett császári csapatok erőfeszítéseiről. A herceg állandóan és megnyugtatóan feltűnő személye nem tudja katonáiból teljesen kiűzni a félelmet, mivel tudják, hogy a pogány seregben külön pénzjutalom jár minden levágott keresztény fejért. Az oszmán haderőt gyengíti azonban a görög beglerbég és a nagyvezír konfliktusa, amelyről Montreux is részletesen beszámol.

(778) Az ágyúzás közepette a görögországi helytartó rohamot tervez ellenünk ... Üzenetet küld a nagyvezírhez, hogy tervéről tájékoztassa és támogatását kérje. A nagyvezír azt válaszolja, hogy ha ennyire meg akarja mutatni bátorságát a fegyverek mögül és a lova nyergében, nem akadályozza meg tervét, de ő nem kockáztatná vakmerőségből, amit kitartással elérhetne. Hogy számára inkább megfontolt vezérre van szüksége a hadsereg megőrzésére, mint kalandvágó katonára. (...) Queca [sic] úgy érezte, hogy megbántották ezzel a válasszal, mintha bátorsága a fegyvereiben lenne és nem erényében, mintha azt feltételeznék, hogy Achillesz sem merne visszatérni a harcba új fegyver nélkül, leveszi sodronyingjét és védőruháját és legjobb lovasait veszi maga mellé és a hadseregünkre támad, hogy a nagyvezírnek így tegyen szemrehányást, hogy nem akart a felkínált győzelem mellé állni, és hogy ő jó döntéssel kevés erővel is végrehajtotta azt, amit vezére sokkal sem mert megtenni. (...) Queca tehát elszántan támad, mint Crassinius és először 3000 huszárral kerül szembe, akiket megfutamít. Továbbmegy és De la Tour báró 1000 zsoldosának előcsapataival találkozik, akiket szintén legyőz. (...) Ez a hőstett zavart kelt a hadseregben, miként Nagy Sándor táborának kifosztása is nagy visszhangot keltett, olyannyira, hogy Mercœur ... (779) előremegy a franciáival, hogy letörje az ellenség eme erejét. (...) Franciáink a törökökkel szemben felvonulnak avagy csigaalakzatba rendeződnek, ahogy ez szokásuk volt, hogy nagyobb lendülettel tudják végrehajtani feladatukat. (...) A törökök, akik azt hiszik, hogy a mieink menekülésbe fognak, a nyomukba erednek nem törődve a lövésekkel, hanem csak a zsákmányra gondolva. (...) ... a csapatok vége eltűnik szemük elől, de az eleje lecsap előcsapataikra a legnagyobb szerencsétlenségükre. (...) Ez a váratlan roham, amely oly hirtelen és merész volt meglepte a törököket és a győzelmüktől eltántorította őket. Mégis bátran harcolnak, még ha haláluk biztosítva is van, de a nehéz helyzetben is határozottak. Már 200 ellenség a földön hevert ... (...) A pasa látván azt, hogy a szélre sodródott, tartva attól, amit hiúságból megvetett, nehogy úgy tűnjön, hogy a tisztességével szemben az életét menti, ezért elkezdi kiabálni: „pasa”, mintha egy

pasa váltságdíjával akarná bárkitől kiváltani életét. (...) (780) Nem kímélték életét, fejét lándzsára tűzték... (...) Ez a vereség visszaadta a mieink bátorságát és mindenki végezte a dolgát és elszántan várták az ellenséget, és nem gondoltak arra, hogy elmeneküljenek előle. (...) (782) Végül a törökök, amikor látták, hogy a halottak aránya növekszik, míg az élőké csökken, visszavonulnak és szégyenletesen feladják tervüket. ... Mercœur, hogy a vereségbe elkeseredést, a csapásba szégyent vegyítsen, körbeküldi táborának szárnyain trombitásait, egy részüket középen azért, hogy ezer fanfárral hirdesse a győztesek dicsőségét és a vesztesek szerencsétlenségét. Amazok igyekeztek minket utánozni, de az övéké a szégyent, míg a miénk a dicsőséget hirdette. (...) Ez a zene azonban már nyugodtabban hangzott a visszavonuláskor, mint a csata kezdetén, mert senkit sem buzdított harcra, s nem is veszélyt – hanem éppen ellenkezőleg – örömet hirdetett.¹⁰⁴⁰

A keresztény sereg vesztesége tetemes, de még több az elesett oszmán. A szöveg bemutatja a földön fekvő holttesteket és a halottaknak végtisztességet szánó, saját bajtársaikat keresgélő katonákat.

A csata alatt a mi seregünk hajdúi csákányokkal és ásókkal felszerelve a harcmezőre mentek a saját szokásaik szerint harsona és furulyaszó kíséretében temessék el halottaikat. (...) A magyarok ezekkel a szerszámokkal temették halottaikat, akik túl sokan voltak ahhoz, hogy bármilyen szertartással éljenek, mivel 600 keresztény – fele saját földjükbeli – lett a hit oltárán feláldozva, s a harcmezőn megadták eme utolsó kötelezettséget mártírjaiknak, miként Gileád lakosai, akiket Dávid azért dicsért és magasztalt, mivel eltemették Saul és Jonatánt. (...) Ellenségből 1500 volt és még további halottak, akiket elvittek eltemetni, mivel érdekes módon ezt a szertartást megadták övéiknek, valószínűleg a magasabb rangúaknak, mert ezeket sosem hagyták temetetlenül a csatatéren, még ha csak szükségből vitték is el őket, aminek következtében nem lehet megmondani, hogy mennyi török pusztult el eme küzdelemben, jóllehet számuk rendszeren lecsökkent és maguk is meglepődtek veszteségeiken.¹⁰⁴¹

Az elhúzódó harcok miatt folyamatos probléma az élelmiszerhiány mindkét táborban. A keresztény sereg számára Győrből küldött szállítmányt a törökök csellel szerzik meg.

---

¹⁰⁴⁰ Op. cit. 778-782.

¹⁰⁴¹ Op. cit. 788-789.

Magyar ruhába öltözködnek és magyarul figyelmeztetik a kocsisor hajtóit, hogy gyorsan meneküljenek el a közelgő oszmánok elől. Azonban még így sem tudnak igazán enyhíteni az ínséges körülményeken, „mert a janicsárok, akik hozzá voltak szokva a jóléthez, nem akartak semmit elviselni, ami ezzel ellentétes.”

(789) (...) az élelmiszer ára óráról órára növekedett. (...) A kenyér fontja 6 sol volt, de alig lehetett beszerezni, a hús csupán 4, mert a szegény katonák a lovakra fanyalodtak (...) (790) a bor pintje 12 sol, de ezt csak a betegek ihatták. A törökök, akik vérre harcoltak, egyáltalán nem fogyasztották (...) (793) A kiéhezett hajdúk úgy döntöttek, hogy zsákmányolni indulnak, mert nem tudták legyőzni az éhségüket, hacsak nem győznek emberek felett. Ezerkétszázan indultak el a szálláshelyükről, hogy zsákmánnyal térjenek haza és hogy társaik reményét is növeljék. Este 10-kor egy török táborban találták magukat, és dühödten rontottak rájuk. A törökök mikor felriadtak, azt sem tudták, hogy kik támadnak, hogy az egész hadsereg, vagy csak egy osztag, annál is inkább, mert tudták, hogy van erre esély, és féltek a korábban elszenvedett károk miatt. (...) (794) A magyarok zsákmányukból szép hasznót húztak, ez a gyakorlat a mindennapi kenyerük, miként a szilénszi szatíroknak a tánc. Ez a szerencse kedvet adott a franciáknak az ellenség megtámadására. Ők alkalmasabbak és ügyesebbek a harcban, mint a magyarok, jóllehet kevésbé ismerik az utakat és a rejtekhelyeket, de ilyen ügyekben a fegyveré a végső szó. Találtak egy csoport tatárt a legelőn, akik éppen kapóra jöttek a szükségben.¹⁰⁴²

Egy hónap múltán a törökök a visszavonulás mellett döntenek, amelynek nyomán Mátyás főherceg látogatást tesz Székesfehérváron, s Mercœur megkapja a város díszkulcsát.

(796) A pasa látván, hogy a játszma vesztesre áll, nem akar tovább próbálkozni, hogy újra veszítsen, nem érezvén magában erőt arra, hogy a lehetetlent orvosolja, így az ostromot feladja 25-én, a várost és a harcmezőt a mieink javára hagyja. (...) Az ostrom ideje alatt végig a mieink igen nagy ínséget szenvedtek, mert a törökök kiküldték a tatárokat, hogy minden élelmiszerszállítmányt eltérítsenek és elraboljanak. (...) Amikor az ellenség elvonult, Mátyás főherceg tett itt látogatást Mercœur kíséretében és nagyon örült annak, hogy láthatta teljes nagyságában, amire már oly nagyon vágyott és meglátogathatta azoknak a régi királyoknak lakhelyét és sírját, akiket bátyja követett a trónon. A helyet felettébb megfelelőnek és szükségesnek

---

¹⁰⁴² Op. cit. 789-794.

*látta; megfelelő gyakorlati szempontból és szükséges a hagyomány tisztelete szempontjából, hiszen megnyílt a felszentelő hely a császár előtt, aki a királyság királya lett. (...) A hercegek betértek a templomba, amelyet ekkorra már megtisztítottak a barbárok szennyétől és itt ájtatosan zengtek (797) Te Deum-ot, a hívekhez örömtrombiták szóltak, hogy ismét atyáik szent helyét birtokba vehették. Örömkönnyekek voltak ezek, éppen olyanok, mint amelyet Godefroy is ejtett győzelmeit követően Atyánk sírjánál. (...) Mercœur eme vidékről származó, otthonát díszítő győzelmi tróféái közé ki lettek függesztve ennek a helynek a kulcsai, mint dicsősége jelvénye, méltó a neves emlékezetre éppúgy, mint azok az eredmények, amelyek ezt is életre hívták.*¹⁰⁴³

5. 4 Husson történeti munkája

Nicolas de Montreux a székesfehérvári győzelem és a sárréti csata kapcsán egyértelműen Husson tanúságtételéből veszi értesüléseit s csupán egy-két apró mozzanatban változtat az események menetén. Az Husson nevével fémjelzett krónika¹⁰⁴⁴ az 1599–1604 közötti időszakban zajló magyarországi török harcok történetét dolgozza fel, s Angers-ban – valószínűleg 1605-ben – kerül kiadásra minden pontosabb, a szerzőt azonosító megjelölés nélkül. Husson kötetét François de Coligny, Guy de Laval grófnak (1585–1605) ajánlja, akinek a szerző nagybátyja a „legkedvesebb alattvalója”. Valószínűsíthetjük, hogy a Laval köreihez köthető nagybácsi vezeti be Hussont az ifjú gróf társaságába és kegyébe, akivel később – 1605-ben – visszatér Magyarországra.¹⁰⁴⁵ Az ifjú Laval gróf egy Esztergom melletti összetűzésben leli halálát 1605. december 3-án „abbéli sietségében, hogy mielőbb harcolhasson, nem adva lehetőséget embereinek arra, hogy combvértjeit alul megkössék” – írja a *Mercure françois*.¹⁰⁴⁶ A Laval gróf útját feljegyző Angot apát valóban említést tesz a társaságban egy Husson nevű emberről és megjegyzi, hogy semmi utalást sem talált arra vonatkozóan, hogy nemesi származású lett volna.¹⁰⁴⁷ Mindenesetre Husson a Laval grófhhoz intézett dedikáció és az elbeszélés szerint is a tizenöt éves háború veteránja, aki 1604-ben

¹⁰⁴³ Op. cit. 796-797.

¹⁰⁴⁴ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 489.

¹⁰⁴⁵ Sahin-Tóth, *La France et les Français*, 490.

¹⁰⁴⁶ *Le Mercure françois, ou, la Suite de l’histoire de la paix*. Paris, Alexandre de la Dorciere, 1611. 28r.

¹⁰⁴⁷ Angot, 20.

tér vissza a Francia Királyságba a császári seregben töltött 5 év szolgálat után. Saját állítása szerint nem azért írja meg az események történetét, mert irodalmi hírnévre vagy bármilyen elismerésre vágyik, hanem csupán tanúskodni akar. Azért jegyzi fel az eseményeket, hogy meghazudtolja a hamis tanúságtételeket arról a háborúról, amelynek az 1599. évtől kezdve szemtanúja. Azt is leírja, hogy a történet lejegyzését 1604 márciusában kezdi, miután visszatér Franciaországba. Művét valószínűleg októberben fejezi be, mert az általa elbeszélte események eddig az időpontig tartanak, még ha az utolsó hat hónap kapcsán nagyon felületesen is nyilatkozik. Könyvének első fele (1599–1602) egyértelműen Mercœurre koncentrált egészen Esztergomba való megérkezésétől haláláig, s hangvételéből túlzott rajongás nélküli tisztelet érezhető. Mint minden katona, aki írásra adja a fejét, Husson már a legelején elnézést kér stílusáért, azonban esetében nincs szó álszerénységről.¹⁰⁴⁸ Fogalmazása valóban pongyola, mondatszerkezetei a beszélt nyelvet idézik és majd' minden tulajdonnevet hangzás alapján transzliterál. Ugyanakkor művének tagadhatatlan érdeme a sok értékes feljegyzett részlet, a pontos dátumok, az egzakt számadatok, amelyeket naplószerűen közöl. Összességében elmondható, hogy ez a – kevéssé ismert, az események után nem sokkal keletkezett – beszámoló adja a legobjektívebb képet Mercœurról, hiszen a szemtanú hitelességével, túlzott elfogultág nélkül fogalmaz. Történelmi adalékot azonban ritkán közöl, így majdnem meglepetéssel hat, amikor Habsburg Mária királynő lakhelyét említi. Beszámolójában ugyanis a törökök éjszaka Kaposvárra menekülnek, miután a keresztény sereg elfoglalja Veszprémet, majd Csesznek, Habsburg Mária magyar királyné kedvelt tartózkodási helyét.¹⁰⁴⁹

Husson szövegében a hadi cselekmények leírása lényegre törő, ugyanakkor néha részletekbe vesző, s érezhető a helyszíni beszámolókra jellemző túlzott részletezés. Szemtanúi hitelességgel – plasztikus képekkel – számol be a katonák nehézségeiről, az étel- és italproblémákról.

Mikor az ellenség visszavonult, az éhségtől és szomjúságtól elcsigázott katonák az elpusztult lovak húsát kezdte megsütni, de nem volt türelmük kivárni, hogy megsüljön a hús és félig sültve estek neki. (...) Néha előfordult, hogy egy-egy katona kiszökött a mocsárhoz, vagy pocsolyákhoz, hogy vizet hozzon és azoknak a társaiknak eladták,

---

¹⁰⁴⁸ „... e kis könyvecskében nem fog olyan szép és gondosan választott szavakat találni, amelyet a történet megérdemelne, ellenben olyanokat, amelyeket a tudatlanságnak parlagon hagyott katonalélek tudott alkotni és létrehozni.” Lásd: Husson, *Advertissement*.

¹⁰⁴⁹ Husson, 7. Vö. Bongars: Hagen, Hermann: *Zur Geschichte der Philologie und zur Römischen Litteratur*. Berlin, S. Calvary, 1879. 148.

akik nem tudtak odamenni. A víz olyan zavaros és bűdös volt, hogy csak csukott szemmel, vagy agyagedényből [27. p.] lehetett meginni.¹⁰⁵⁰

Ennek okán nagy éhséget éltünk át a hegyen, ahol voltunk. El is neveztük ezt a helyet «a nyomor oldalának», amiatt a nagy szükség miatt, amit az itt töltött 15 nap alatt átéltünk.¹⁰⁵¹

A sorok írója a tábori élet nehézségeit érezhetően saját bőrén éli meg, szavaiból – hosszú idő eltelte után – is keserűség cseng ki.

Olyan hatalmas eső zúdult le, hogy a katonák nem tudtak lőni, mert átnedvesedett a lőpor.¹⁰⁵²

A törökök üvöltése és ordítóása nyomasztóan hatott, de egyúttal figyelmeztető harsona is volt számunkra.¹⁰⁵³

A keresztény seregek hagyományai szerint három ágyúlövés tettek, amit „Ave Maria”-nak hívnak, s amit reggel és este szoktak leadni miközben mindenki 3x kiáltja Jézus nevét. Amikor a törökök ezt meghallották, akkor ők is rázendítettek a saját csatakiáltásukra.¹⁰⁵⁴

Ezen az éjszaka annyi hó esett és olyan hideg volt, hogy több mint 2000 katona és fegyvernök meghalt. Amikor ezek a zsoldosok tüzet találtak, nem lehetett őket onnan elvinni, ott haltak meg, mint a félig megsült állatok.¹⁰⁵⁵

A török szokásokra több helyen is kitér, s kíváncsian fordul a keresztény kultúra ellenében sok különbséget felmutató iszlám hitűek világa felé. Nyugat-európai szemmel fanatikusnak látja az ínségben lévő katonák bortól való szigorú tartózkodását, a zsákmányolt készletek megsemmisítését, az élet-halál harcot, az hullákon végzett csonkításokat, s saját magas rangú halottaik összegyűjtését. Husson viszont túllép a megfigyelő szerepén és olyan információkat is közöl, amelyek csak a törökökkel való közvetlen kapcsolat, beszélgetés útján juthatnak birtokába, s az is egyértelműen kiderül, hogy keresi az alkalmat erre.

---

¹⁰⁵⁰ Husson, 26.

¹⁰⁵¹ Husson, 63.

¹⁰⁵² Husson, 25.

¹⁰⁵³ Husson, 29-30.

¹⁰⁵⁴ Husson, 44.

¹⁰⁵⁵ Husson, 63.

Mindannyian egyszerre kiáltották, hogy «Allah», több mint 1 óra hosszán át tartott ez. Egyszer megkérdeztem tőlük, mit jelentenek a szavak, amiket kiabálnak, azt válaszolták, hogy kérik Istent és Mohamedet, hogy segítsenek nekik a kutya keresztények karmaiból megszabadulni. De valójában a keresztényeket még kutya számba sem veszik, hiszen akiket elfognak, azokat ezerféleképpen megkínózzák. Vasra verik és dolgoztatják őket. Ha szép fiatal fiúról van szó, akkor levágják nemi szervüket és úgy tesznek velük, mint asszonyaikkal. Ha pedig már kiöregednek, akkor megteszik őket asszonyaik és ágyasaik őrzőjének.¹⁰⁵⁶

... a törökök többet tüzeltek ágyúval és nyíllal, mint puskával. A nagy pasa mellett ott volt hadserege kincstárnoka, akit Testardának hívnak, azért hogy amikor egyik katonájuk odaviszi hozzájuk egy keresztény levágott fejét bizonyíték gyanánt, akkor a pasa parancsa alapján 1 dukátot ad nekik. Továbbá felírja a katona nevét és felemelik fizetését ... ha pedig egy katonának megölik a lovát egy csatában és el tudja hozni a nyergét, akkor megfizetik neki a lovat, sőt néha még értékén felül is, azért, hogy jobban ösztönözzék őket a harcra.¹⁰⁵⁷

A magyarokat többször jellemzi, a magyar nyelven hallott szavakat feljegyzi, s időnként felismerhetetlenségig eltorzítva adja át azokat olvasójának.

A környező vidékek parasztjai hoztak ide és a városba ellátmányt. Korábban nem merték ezt megtenni, mert a törökök nagyon megbüntették azokat, akik a keresztényeknek adtak. Ezt a büntetést magyarul [haron pace]-nak mondták, ami azt jelentette, hogy egy négyfelé hasított bottal tetőtől-talpig ütlegeltek.¹⁰⁵⁸

Mikor pedig a katonák kijönnek, akkor bevonul 4000 hajdú, másképpen magyarul „szabólegények”, magyar gyalogosok és 5000 huszár, a magyar lovasság.¹⁰⁵⁹

A hajdúk pedig a lovak bőrét lenyúzták és abból készítettek bocskort maguknak, amit az ő nyelvükön „cipellőnek” hívtak.¹⁰⁶⁰

---

¹⁰⁵⁶ Husson, 44-45.

¹⁰⁵⁷ Husson, 56.

¹⁰⁵⁸ Husson, 6.

¹⁰⁵⁹ Husson, 10.

¹⁰⁶⁰ Husson, 26.

*A magyaroknak ui. mindig az a szokásuk, hogy elég messze táboroznak, leginkább a bozótok és fák között mivel elég kevés sátrat szállítanak magukkal.*¹⁰⁶¹

Mercœur már Kanizsa ostromának idején higgadtan ítélő, katonáit védelmező parancsnok, aki saját parancsnoki kompániáját (*cornette blanche*) küldi a bajba jutottak segítségére.¹⁰⁶² A túlerő ellensúlyozására embereit mindenhol feltűnik biztatni, emlékezteti őket, hogy az egész kereszténység ügyéért küzdenek a hitetlen törökök ellenében.¹⁰⁶³ Mercœur előrelátása ellensúlyozza testvére, Chaligny gróf meggondolatlanságát, aki a kiegyenlítetlen erőviszonyok ellenére minden pillanatban az ellenség közé akarja magát vetni.¹⁰⁶⁴ Mercœur személyisége olyan erőt és magabiztosságot sugároz, amely teljes összetartásra és elszántságra indítja katonáit, készek meghalni érte és hitükért. A szinte extatikus állapotba emelt harcosok azonnal végeznek azzal a mórral, aki – közelükbe férkőzve – kettévágja az egyik francia kompánia zászlórúdját.¹⁰⁶⁵ Husson beszámolójában Székesfehérvár elfoglalása után nem mulasztja el a herceg a kellő erősségű helyőrség felállítását, s minden gyalogsági ezredből egy-egy századot hagy hátra az elkobzott fegyverekkel és megfelelő mennyiségű ellátmánnyal együtt.¹⁰⁶⁶ Mercœur életét sem fél kockáztatni, amikor hajnalban visszatér a városba, hogy a helyőrséget figyelmeztesse egy esetleges török támadásra. Az egész sereg legnagyobb örömére ér vissza este 10 órakor, amikor Máttyás főherceg már a visszavonulást fontolgatja.¹⁰⁶⁷ A végső győzelem után csupán Mercœur ezrede marad a harcmezőn este 11-ig, hogy utoljára ne az ellenség hagyja el a harcteret, és hogy nehogy a hátvédekre támadjanak.¹⁰⁶⁸

5. 5 Husson és Montreux történeti munkájának összevetése

Husson és Montreux történeti munkájának tanulmányozása, összevetése alapján egyértelműen arra lehet következtetni, hogy Montreux néhány év elmúltával Husson szövegét használja fel a török harcokat bemutató munkájához. Montreux azonban a

---

¹⁰⁶¹ Husson, 48.

¹⁰⁶² Husson, 23.

¹⁰⁶³ Husson, 27-28.

¹⁰⁶⁴ Husson, 30.

¹⁰⁶⁵ Husson, 30-31.

¹⁰⁶⁶ Husson, 42.

¹⁰⁶⁷ Husson, 45.

¹⁰⁶⁸ Husson, 59-60.

történetet saját szándéka szerint tovább színezi, alakítja, művének hangsúlypontjait máshová helyezi. Új színezetű krónikát kapunk, amelyben néhol a tényadatok is megváltoznak.

A történetekben észlelhető hangsúlybeli eltolódások mellett, a legalapvetőbb különbséget az időhatározók használatában fedezhetjük fel. Husson mindvégig pontos dátumokat, napokat és gyakran órákat közöl, ezzel szemben Montreux-nél a kronológia összemosódik, a napok és napszakok pedig gyakran csupán időhatározókkal szerepelnek. Ráadásul az időpontok egyértelmű beazonosítását Montreux-nél tovább nehezíti a már fentebb említett téves lapszéli dátumozás. A narráció során Husson hangneme mindenképp tárgyilagosnak mondható, Montreux ezzel szemben fekete-fehér karaktereket rajzol, amely kategóriák között csupán Mercœur sorolható a fehér oldalra. Az oszmánok mellett még a császári sereg további vezetői is negatív megítélésben részesülnek, így Mátyás főherceg és Russworm tábornagy is valójában csak hátráltatják a herceg törekvéseit. Husson sosem bocsátkozik emlékezetéből hosszabb monológok felidézésre, egyáltalán nem használ párbeszédes formát. Montreux azonban folyamatosan – valószínűleg saját képzelete által alkotott – katonai buzdító beszédekkel ad Mercœur és szereplői szájába, továbbá szisztematikusan ismétli a francia nemzetről és katonákról alkotott dicsérő sztereotípiáit. Az antik példaképekkel és mitológiai szereplőkkel felduzzasztott történetek terjedelmét a helyzetek súlyának megfelelően – rövidebb-hosszabb mértékben – tovább növeli, időnként igazi kalandregényt alkotva fantáziája szárnyán született kiegészítéseivel. Miközben Husson szövegében Tilly – a vallon ezredparancsnok – a karján október 13-án szenvedett sérülést követően nem tud harcolni, addig Montreux szövegében – ugyanakkor és ugyanúgy megsérülő parancsnok – a másik kezével harcol hőiesen tovább és közben még saját katonáit is buzdítja. A Husson által közölt számadatokat, időpontokat esetenként anélkül változtatja meg Montreux, hogy e módosítások különösebb jelentőséggel bírnának története szempontjából. Így például a pápai vallonlázadás során az oszmán sereghez áállt zsoldosvezér, Mauclerc által elfoglalt magaslatot – Montreux adatai szerint – 1500 odavezényelt osztrák katonából 1200 halála árán tudták visszafoglalni.¹⁰⁶⁹ A történet Husson leírásában azonban sokkal „feszesebb” ritmusban kerül az olvasók elé, s az 1500 osztrák zsoldos teljes számban leli halálát az összecsapásban.¹⁰⁷⁰ Eme talán kevésbé egyértelműen magyarázható adatváltoztatások mellett Montreux átírásai kétségtelenül Mercœur felnagyítását és kulcsszerepének hangsúlyozását szolgálják. Ennek megfelelően bármilyen

---

¹⁰⁶⁹ Montreux, *Histoire universelle*, 764.

¹⁰⁷⁰ Husson, 49.

változtatás belefér Montreux „erkölcstanába”, így például az előbbi események folytatásában arról ír, hogy október 14-én egy kisebb összecsapásban a törökök egy dombra szorítanak fel egy magyar huszárcsapatot, s mindkét oldalról 15–16 ember vész oda. A magyarok teljes megsemmisülése csupán annak következtében kerülhető el, hogy Mercœur utánuk küldi Kollonics ezredét és Tilly századát, akik a török sereg közepébe támadnak és megölik egyik vezetőjüket.¹⁰⁷¹ Husson elbeszélése nagyvonalakban egyezik ezzel, a részletek által azonban máshová kerül a hangsúly. A dombra szorultak közül 18-20 ember leli halálát, de ez sokkal több lett volna, ha a magyaroknak nem sikerül lemeszárolni az egyik török vezetőt.¹⁰⁷² Husson szövegében tehát egyértelműen a huszárok maguknak köszönhetik megmenekülésüket, s semmi szó sem esik Kollonics és Tilly embereiről. A történet apró átírása azonban arra ad lehetőséget Montreux-nek, hogy egyetlen pillanatban se kelljen pártfogóját háttérbe szorítania, egyetlen pillanatban se kelljen a dicsőségből kivonnia.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy mennyire bízhatunk meg Montreux beszámolójában. Montreux hitelességének védelmében ki kell emelnünk, hogy az általa elmesélt eseményeknek részben közvetlen tanúja, részben egy közvetlen tanú emlékiratait hívja segítségül. Külső forrásra – eme évek tekintetében többnyire Husson-ra – támaszkodva minden „átformálását” határozott célok vezénylik. Montreux – a termékeny polihisztor – 1591-ben lép Mercœur szolgálatába, s ettől az időtől tollát is védelmezője szolgálatába állítja, végig hű propagandistája marad. Az általa leírtakból úgy tűnik, hogy – mint a herceg könyvtárosa és legközelebbi pártfogoltja – talán ő az egyetlen, aki hitelesen tud mesélni a herceg személyéről. Bőkezűségét maga is élvezve pontosan ismeri a szorongatott helyzetben lévő tudósok iránti nagylelkűségét. A herceg által a nantes-i kastélyba megrendelt színházi előadás említése szintén Montreux személyes tanúságtételét igazolja. Mindezek a momentumok részben megerősítik Montreux beszámolóját, részben azonban gyanút ébresztenek arra vonatkozóan, hogy a herceg tökéletességét esetleg nem csupán az irányába tanúsított jó szándék táplálja. Egykori pártfogója dicsőítésével Montreux valójában Mercœurhöz fűződő kötődésének állandóságát hangsúlyozza és IV. Henrik uralkodása alatt is a család érdekeit szolgálja, amikor *pater familias*-ról olyan képet fest, amely egyszerre előkelő és legfőképpen elfogadható. A 17. század elején a Mercœur család helyzete elég kényes az udvarban és nagy szükség van renoméjuk megerősítésére főként, hogy IV. Henrik a herceg hitvesének még 1623-ig – haláláig – fizeti járandóságát. Marie de Luxembourg

---

¹⁰⁷¹ Montreux, *Histoire universelle*, 771-772.

¹⁰⁷² Husson, 53.

igyekezik méltó helyüket visszanyerni azért, hogy eloszlassa a gyanút, amelyet egykori lázadó múltjuk nyomhat nagyságukra. Erről tanúskodnak Mercœur féltestvére, Louise de Lorraine, özvegy királyné halála kapcsán (1601. január 29.) tett erőfeszítései is. A hercegné ugyanis – a gyászbeszédet mondó Thomas d’Avignon atya tudtán kívül – támogatja a nekrológ nyomdai kiadását,¹⁰⁷³ majd olyan síremléket emeltet, amelyen sógornője örököséként tünteti fel magát. Ez az eljárás egyszerre szolgálja a Mercœurök megerősítését, a királyi hatalomhoz kapcsolódva a múltjukból az esetleges lázadó elemek eltörlését, s – az utolsó királyné jogán a korábbi dinasztiahoz kapcsolódva – a IV. Henrik, Bourbon királlyal szembeni távolságtartást. Montreux munkája tehát több szempontból is a családi hatalom törvényesítése, amely az újjáépített monarchikus állam keretei között a hercegnek még elfogadható uralkodói hatalmat vindikál. Észre kell venni, hogy Montreux csak ennek érdekében említi óvatosan a francia polgárháborúk és a magyarországi harcok közötti folytonosságot:

*Sok francia nemes a franciaországi béke fuvallatai által megszünt kötelességük láttán, ambícióik szárnyain Magyarországra ment, éppen azért, hogy a törökök ellen folytassa azt, amit korábban bátran hazájában tett.*¹⁰⁷⁴

---

¹⁰⁷³ *Oraison funebre sur le trespas de Loyse de Lorraine Royne doüairiere de France, et de Pologne, Faicte et prononcee à Moulins en Bourbonnois. Par le R. Pere Thomas d’Auignon de l’Ordre des Capucins.* Paris, D. Douceur, 1601.

¹⁰⁷⁴ Montreux, *Histoire universelle*, 676.

Általános összegzés

Dolgozatunk új keletű műfaj gyökereihez vezetett el minket, amely a 16–17. század folyamán nagy sikereket és folyamatosan növekedő példányszámot produkált. Az *utazási irodalom* egyik legfőbb jellegzetessége tartalmi sokszínűsége és tárgybeli változatossága. Az utazók által felfedett valóság ugyanis ebben a korban már nem illeszkedik a zarándok-elbeszélések, csodás középkori mesék világába: a politikai és tudományos indíttatás nagyobb hangsúlyt kap és új elemeket hoz a műfajba. Még inkább igaz ez a 16. század végének, 17. század elejének francia-magyar kapcsolatrendszer keveset tárgyalt valóságára, azaz messzire mutató kutatási perspektíváknak látjuk őket.

Dolgozatunk fő témájául választott tudósító-politikus-hadvezér hármas felosztáson keresztül mutattuk be a 16. század második felében Magyarország vonzásában kimutatható francia jelenlét főbb okait. Amikor itt ismét sorra vesszük az egyes részekben felvázolt megállapításokat, nem szeretnénk elhallgatni dolgozatunk elkerülhetetlen hiányosságait sem. Ugyanakkor kutatásaink tökéletlensége ellenére – úgy véljük – olyan anyagot állítottunk össze, amely lehetőséget ad az említett időszak és téma eseményszerű keretein túlmutató elemzését adni. Célunk volt ugyanis az eseményeken túlra tekinteni, hogy megállapításaink szélesebb kérdéseket tudjanak felvetni a 16. század végének és 17. század elejének valóságáról.

Dolgozatunk első részében nem kerülhettük el a társadalmi elemzési szempont alkalmazását. Kapcsolatot szerettünk volna felállítani a század végének katonai eseményeivel párhuzamosan megfigyelhető magyarországi francia jelenlét és néhány a korabeli francia társadalmi jelenség között. Ezt a módszert azért alkalmazhattuk, mert a tanulmányozott társadalmi csoportok viselkedése és indíttatása tartós és alapvető társadalmi szerkezetváltások eredménye. Ahhoz tehát, hogy elemzésünk kereteit meg tudjuk határozni le kellett fektetni a dolgozatunk tárgyát képező három francia utazótípus viselkedésének néhány általános jellemzőjét, majd ezekből az általános megfigyelésekből kiindulva szerettünk volna megvilágítani a Magyarország felé áramlásuk indítékát a 16–17. század fordulóján.

Először is a nemesi utazások legfőbb jellemzőit tekintettük, hogy ebből bebizonyíthassuk, hogy ezek nagymértékben befolyásolták a francia nemesek magyarországi útjait. Kiemeltük, hogy a földrajzi mozgások (a kifejezés korabeli, szélesebb értelmében vett „utazások”) a

modern korban a nemesi lét velejárói voltak. Ennek a jelenségnek, a 16. század második felének francia nemesi magatartásának megértéséhez két jellemzőt emeltük ki. Egyrészt az ifjú arisztokrata generációk körútjainak a nevelő jellegét, hiszen ezek az európai utazások alkották a nemesi képzés utolsó szakaszát. Ezek voltak az első alkalmak az ifjú nemesnek arra, hogy próbára tegyék magukat, leginkább akkor, amikor már békeidőszak volt Franciaországban. Mivel ugyanis a francia monarchia nem tudta az összes generáció törekvéseit kielégíteni, a francia nemesség folyamatosan készen állt a távoli kalandokra. Mihelyst feltűnt egy háború a láthatáron, ifjú arisztokraták népes serege áramlott ide, s a korabeli Magyarország ábrázolásától elválaszthatatlan volt a folyamatos háborúk képe. Ennek a társadalmi rétegnek a képzeletében Magyarország úgy jelenik meg, mint egyfajta keleti egzotikum,¹⁰⁷⁵ amely ország az Itálián és Németországon át nagyszámban közlekedő francia nemesek kedvenc európai útvonalai mentén helyezkedik el. Ez a réteg minden esetben megtalálta itt, amit keresett, a háborút és a kalandot, olyannyira, hogy a magyarországi utazás hagyománya Franciaországban a középkorra nyúlik vissza. Eme útiránynak és úti célnak a fennmaradása a 17. század végéig tanúskodik arról a vonzerőről, ami sok francia nemesifjút Magyarország felé indított a hitetlenek legyőzésére.

Másrészt a francia nemesi utakat egy ennél általánosabb törekvés is inspirálta, egyfajta elkötelezettség a keresztény hit védelmében. Minden keresztes eszme égisze alatt indított fegyveres konfliktus vonzotta őket függetlenül az anyagi terhektől, amelyekkel a külföldi vállalkozások jártak. A nyugati társadalmak nemesi vállalkozólelkében jelenlévő keresztesháború-eszme a francia nemesség magyarországi utazásainak indítékai voltak. A 16–17. században a francia társadalom nagyobb részének törökellenes érzelmei a hitetlenek elleni keresztény egységre alapultak, s a francia „közvélemény” elítélte a francia-oszmán barátságot és együttműködést, amelyet a monarchia is vonakodva vállalt fel. A hagyományos előítéletek vagy az oszmán civilizációhoz kapcsolódó korabeli sablonok hatása alól sem a humanista értelmiségi körök, sem pedig a katolikus keresztes háború indulatát elítélő protestánsok nem tudták magukat kivonni. Ennek következtében a francia monarchia és az oszmán porta közötti stratégiai szövetség nagymértékben negatív megítélésű maradt a francia társadalomban. Paradox módon még ennek a szövetségnek a szorgalmazói is sok esetben a keresztes háború vagy más eszméhez folyamodnak, így összekeverve a keresztény és a „nemzeti” dicsőséget. Mindezek mellett természetesen nem hagyhattuk külön említés

---

¹⁰⁷⁵ Catherine Horel: *Cette Europe qu'on dit centrale. Des Habsbourg à l'intégration européenne 1815–2004*. Paris, Beauchesne, 2009. 14.; Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*, 209.

nélkül a lotaringiai keresztes háború elméletét, amely azt mutatja meg, hogy ezek az eszmék hogyan nyilvánultak meg egy olyan országban, ahol a politikai hatalom teljesen a társadalom törökellenes érzéseire alapult, és még propagandájába és dinasztikus törvényesítésébe is belefoglalta a „kereszténység örökletes ellenségével” szembeni gyűlöletét. A franciák és lotaringiaiak Magyarországra indulása táplálta az Oszmán Birodalom és az iszlám ellenséges ábrázolását, hőstetteik pedig hozzájárultak a hagyományos klisék fennmaradásához.

A 16–17. század során az oszmánok elleni magyarországi háborúkban való francia részvétel indítékairól szóló hármass felosztásunkhoz az oszmán előretörés és a polgárháború utáni Franciaország belső és külső helyzetéből kellett kiindulnunk. A vervins-i béke (1598) ugyanis nem garantálta a francia monarchia külső békéjének stabilitását, s még kevésbé tudta biztosítani a királyságon belüli nyugalmat. A királyi hatalomnak le kellett csendesítenie egy háborúmentes társadalmat, a folyamatos háborús állapot következtében szokványossá vált erőszak visszaszorításával. Ez azonban nem volt lehetséges anélkül, hogy ne történt volna meg azoknak a társadalmi elemeknek az önkéntes vagy kényszerített távozása, akik ennek okozói voltak. A királyság békéjére veszélyes minden elem külső foglalkoztatása megfelelő megoldásnak tűnt, leggyakrabban két nagyobb háborús övezet, Hollandia és Magyarország felé irányultak. E mozgásoknak többnyire nem a királyi hatalom volt a kezdeményezője, s a király a spontán távozásokba sem avatkozott bele mindaddig, amíg alattvalói szolgálata nem sértette nemzetközi érdekeit. Ezt láttuk Mercœur herceg példájából is, s a lotaringiai herceg általunk hosszabban és részletesen tárgyalt élettörténetén keresztül a magyarországi háborúkat úgy tekintettük, mint IV. Henrik uralkodásának kezdetén a pacifista királyi politika kedvező külső terepe. Lotaringia helyzete ugyanis hivatalos érintettsége miatt eltérő volt Franciaországtól, kénytelen volt területén a császár csapattoborzását elviselni és ezáltal ellátásra és elszállásolásra szoruló csapatok újabb és újabb átvonulását kibírni.

Az egyetlen csoport, amelynek külföldi szolgálatát hatékonyan tudta a monarchia ellenőrizni a király szolgálatában álló udvari nemesség, illetve a közülük kikerülő diplomata réteg volt. Ezek esetében a király jogot formált útitervük ellenőrzésére, s bizonyos esetekben a magyarországi harcok egyfajta politikai küldetést eredményeztek. A távoli háború ugyanis ideális volt arra, hogy a diplomácia köntösébe bújtatva a Francia Királyság a kereszténység eszméjéhez kapcsolódjon, s még ha akadályozta is a polgárháborús időszak a dicsőséges diplomácia folytatását az utolsó Valois uralkodók alatt, IV. Henriknek sikerült kiépítenie saját jól szervezett adminisztrációs rendszerét, diplomáciai hálózatát. A török harcok nem voltak közvetlen hatással IV. Henrik külpolitikájára, mégis e konfliktus következményeibe

ütközött külkapcsolatainak majd minden területén. Az oszmánellenes háború elhúzódása a Francia Királyság számára több problémát is okozott, nevezetesen a Szentszék állandó buzdítását az oszmánellenes ligába való belépésére, vagy IV. Henrik alattvalóinak anyagi érintettségét II. Rudolf háborújában, hogy csupán a legfontosabb kérdéseket említsük. Mindazonáltal elmondható, hogy éppen az I. Ferenc óta létező francia-oszmán szövetség miatt, a francia királyok a török háborúk kapcsán nem alakítottak ki tiszta és következetes álláspontot. A francia király és a német-római császár közötti hideg és formális kapcsolat kölcsönös gyanakvásról tanúskodik, s a Habsburgok hivatalosan távol akarják tartani a franciákat a törökkonfliktustól. Olyan földrajzi területek azonban, mint Lotaringia, Flandria, Burgundia és Pikárdia *átmeneti helyzetükből* kifolyólag külön érdeklődésre tarthattak számot részünkről, s nem véletlenül vezettek minket az általunk tárgyalt utazók családi kötelékei, indíttatásai éppen e régiók irányába.¹⁰⁷⁶

A második részben a magyarországi francia jelenlét háborús szempontú elemzése kimutatta egyfelől a francia katonai szerep fontosságát. Másfelől a háborús események azt is bebizonyították, hogy olyan további utazótípusok is jelen voltak, mint az eseményekről számot adó tudósító és a diplomáciai szerepet betöltő politikus. Az általuk alkotott írásos dokumentumok egyfajta információhálózat működését hozták létre abban a világban, ahol minden két pólus, a katolicizmus és a protestantizmus vonzására és taszítására épült. A törökellenes harcok iránti általános érdeklődésen túl külön jelentőségűnek ítéltük meg a koronázási témát, amely közel hasonlóan nagy nemzetközi visszhangot tudott kiváltani.

Messzire mutató konzekvenciák levonására nem vállalkoztunk, hiszen nagyságrendjében nem tudtunk arról nyilatkozni, hogy mennyire bírtak súllyal a francia anyanyelvűek a Magyar Királyság területén. Tendenciákat szerettünk volna felállítani, a jelenlétükről szerettünk volna számot adni, de nem tudtunk pontos következtetéseket levonni a francia utazók számszerű jelenlétére vonatkozóan. Továbbá a lezárt kategóriák megalkotását az is akadályozta, hogy be kellett lássuk, hogy a korszakban az utazók nemzeti hovatartozásának megállapítása sem egyértelmű feladat. Ogier Ghiselin de Busbecq flandriai kötődésű, császári szolgálatban álló politikus éppúgy helyet kapott e dolgozat lapjain, ahogyan IV. Henrik hűséges protestáns küldötte, Jacques Bongars. Ezutóbbi személyén keresztül lehetőségünk nyílt a humanista tudós bemutatására is, aki több tudományban jártas és ezáltal

---

¹⁰⁷⁶ Jean de Malmidy (cc.1540—1566) lotaringiai birtokok, Augier Ghislain de Busbecq (1522—1592) flandriai kötődés, burgundi udvari hűség, Jacques Bongars (1554—1612) pikárdiai eredetű család, Philippe-Emmanuel de Mercœur (1558—1602) lotaringiai herceg.

olyan összetett (ugyanakkor koherens) írásokat alkot meg, amelyek egyszerre érintik a politika, a természettudományok, az irodalom, a történelem és a földrajz mezsgyéjét. Bongars elsősorban diplomata, de ezzel együtt régész, botanikus, néprajzkutató, geográfus, vagy történész az általa érintett és tárgyalt témák függvényében.

Kutatásaink azt is kimutatták, hogy mindig volt „francia” vállalkozó a császári sereg vezetőtisztsegeire, még akkor is, ha a magyar területek szegénysége és a császári hadsereg katonáinak rossz életkörülményei közismeretek voltak. A legnagyobb részt vitathatatlanul Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercœur hercege kapta kutatásainkban. Mindez annak tudható be, hogy az ő bécsi és magyarországi tartózkodása volt a leghosszabb. Az 1600–1602 közötti általános főparancsnok-helyettesi működésének egyes részleteit a császár hadügyeinek vezetésében végzett meghatározó szerepe miatt mutattuk be. Ugyanakkor Sahin-Tóth Péter kutatásaitól eltérően terjedelmesen tárgyaltuk egész életútját, amely meggyőződésünk szerint alapvető fontosságú a császári hadseregben töltött két év megítéléséhez. Mercœur herceg életútja és magyarországi szerepvállalása esettanulmányként bizonyította be a vonzerőt, amit a törökellenes harcok jelentettek a munkát kereső francia arisztokraták számára. A francia politikai színtéren kiszolgált herceg kész volt jelentős áldozatokat hozni, hogy a császári hadseregben szolgálhasson. Mercœur teljes franciaországi szerepvállalásának felvázolása pontosította az első részben tett megállapításainkat is az egyes utazók indíttatásáról levont következtetéseink tekintetében. Ugyanakkor a magyarországi működéséről összegyűjtött információk megkérdőjelezik azt a negatív képet, amelyet egynéhány életének és karrierjének bretagne-i szakaszáról szóló mű ad személyéről. Míg ezek ugyanis egy középszerű, sőt kicsinyes Mercœur mutatnak be, aki a Liga alatt sem politikai, sem katonai tehetségét nem bizonyította, a magyarországi parancsnoksága folyamatos sikerrel fémjelezhető. Sőt csupán ezekben tudott igazán megmutatkozni a herceg jellemének néhány pozitív vonása. A bretagne-i vereség utáni gyors Habsburg alkalmazásának indítékára vonatkozó kérdésfelvetés megmutatta számunkra a liga vesztes hadvezéreinek politikai reintegrációjának kérdését. Mercœur esete példázta az egyik általuk követhető utat, az önkéntes távollét útját, amennyiben valakinek nem volt kedve a monarchia által megszelídített arisztokráciába beleolvadni. Mercœur választásának értelmezése azonban az összegzésben sem egyszerű, magyarországi szolgálata vagy önkéntes száműzetésnek, vagy tekintély-újratemtésére tett kísérletnek tekinthető.

Mercœur herceg komplex személye egyúttal III. Henrik uralkodásának és a katolikus liga harcainak fontos alakja lévén, több elkötelezetten ligapárti propagandistát is bemutatunk az

általuk vázolt Mercœur-portrékon keresztül. Raoul Le Maistre, Pierre Biré, vagy Jacques Le Bossu éppúgy hozzátettek Mercœur-portéjához, mint a katolikus liga eszmei áramlataihoz, ráadásul ezek a személyek éppen az ellentétes felekezetű protestáns táborból vették ideológiai alapjaikat. Hozzá kell tenni, hogy nem véletlenül cselekedtek így, hiszen a protestáns gondolkodók mintájára ellenzékelt alkottak a megerősödő királyi hatalom ellenében. Eme eszmeáramlatok letörése IV. Henrik pacifikációs törekvéseit mutatják, ezekre úgy tekintettünk, mint elkerülhetetlen politikai eszközre. Ezzel egy időben érzékeltetni szeretnénk volna azt a kényes helyzetet, amelybe a monarchia belekényszerült a legmagasabb rangúak összeesküvéseivel szemben, akiket egyszerre kellett büntetni és megkímélnie.

Mercœur herceg a maga korában legendás irodalmi köreinek felvázolása, megítélésünk szerint, az alkotók felsorolt írásain keresztül minden esetben egy-egy személyes nézőponttal gazdagították a herceg portréját. Ezeken keresztül szeretnénk volna személyének összetettségét megmutatni, amelynek valósága bonyolult és merev kategóriákkal nehezebben lett volna szétválasztható. Bízunk abban is, hogy két alapvető forrás – Montreux és Husson műveinek – feldolgozásával és párhuzamba állításával új elemekkel tudtuk kiegészíteni az 1601. évi Székesfehérvár körül zajlott katonai események történetét. A keresztény államok és az Oszmán Birodalom közötti harcok történetében egyedi, gazdagon dokumentált életpálya tudható be neki, amely elsősorban magas rangú családi helyzetéből eredt. Megállapítottuk ebben a tekintetben, hogy – bár legendaírói erősen törekedtek cáfolni – személyétől nem álltak távol a szélsőségek és a számító magatartás sem. Ennek ellenére halála után igazi törökverő hőssé változott alakja, amely pozitív megítélése a későbbiekben korábbi politikai szerepvállalásait is szépítette.

Mindent összevetve, a kutatásaink során alkalmazott megközelítések sokfélesége mellett, dolgozatunk több szempontból sem teljes. Bár az is igaz, hogy felesleges lett volna bármilyen teljességre törekedni kutatásainkban, a hiányok listája ugyanis minden esetben hosszú lenne. El kell ugyanis ismerjünk, hogy több ígéretes szálát kellett „elvarnunk” kutatásaink során idő- és lehetőségbeli korlátok okán. Egy személyt név szerint is szeretnénk megemlíteni ehelyütt, aki méltán kerülhetett volna dolgozatunk lapjaira, annál is inkább, mert egy negyedik kategóriát alkothatott volna a hazánkba látogató francia utazók között. Jacques Esprinchard (1573–1604), Plom ura, La Rochelle-i kereskedőcsalád sarjának Magyarországra vonatkozó naplója, illetve az oszmánok történetéről írt munkája teremthette volna meg a tudósutazó kategóriáját. Ezt a hiányt illik megemlítenünk munkánk végén, annál

is inkább, hogy hangot adhassunk ennek későbbiekben történő betöltésére. A tudósutazó kategóriájának hiánya alól csupán az ad felmentést, hogy ezt a kategóriát nem tudtuk volna közvetlenül kapcsolni a törökellenes harcok gondolatmenetéhez. Ugyanakkor tagadhatatlanul érdekes lett volna ebben a kontextusban a császári sereg francia, vagy legalábbis frankofón hadmérnökeinek, tüzéreinek és katonai műszaki szakembereinek életét és munkáját saját műveiken, visszaemlékezésein keresztül tanulmányozni. Ilyen források azonban igen korlátozottan, csupán utalásszerűen állnak rendelkezésünkre, jóllehet ezek az erődítési és ostrommunkálatok során alkalmazott francia szakértelem jelenlétéről tanúskodnának. Nem kevésbé sajnálatos, hogy le kellett mondjunk a témánk szempontjából bizonyosan értékes többletinformációkat tartalmazó levéltárakban való kutatásról. Meg vagyunk arról győződve, hogy a párizsi levéltárak, éppen úgy ahogy a berni vagy chantilly-i levéltárak további forrásokat tartalmaznak a Magyarország vonzásában megforduló francia nyelvű utazók tekintetében. Így például hosszú és szisztematikus előkészítést igényel még részünkről a Chantilly-ben fellelt kéziratállomány Mercœur herceg magyarországi emlékirataival. Hozzá kell tenni továbbá, hogy az osztrák levéltárak sem lettek teljesen feldolgozva és hogy a prágai levéltárakban való kutatás szintén gyümölcsözőnek ígérkezik ahhoz, hogy a legjelesebb francia utazók császári fővárosban való tartózkodásának részleteit jobban meg tudjuk ismerni a 16. század második felében.

Dolgozatunk hiányai és elkerülhetetlen hibái ellenére azonban abban reménykedünk, hogy hozzá tudunk járulni a 16–17. századi francia történelem néhány jelensége kapcsán gyakran ellentétesen megítélt, hazánkban kevésbé ismert történelmi fejezet elemzéséhez. A francia vallásháborúk, a katolikus liga túlkapásai, a Francia Királyság polgárháborúi, a keresztes háborúk utáni francia keresztes háborúk fémjelezték dolgozatunkban tárgyalt eseményeket. A harmincéves háborút megelőző évszázadokban a keresztény előretörésben való francia részvétel bizonyítékai ezek, amelyek kiegészítik az közismert eseményeket a francia-magyar kapcsolatok tekintetében egy kevésbé feldolgozott korszakkal. Bebizonyítottuk, hogy ez az időszak szintén jól jellemezhető franciák magyarországi jelenlétével, s hogy kiemelt helyet érdemel a francia–magyar kapcsolatok történetében.

Bibliográfia

Levéltári források

Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, *Fonds français, Fonds Lorraine, Fonds Rothschild*

Burgerbibliothek Bern, Archiv und Handschriftenbibliothek *Bereich Bongarsiana/Codices*

Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, *Miscellanea*

Musée et bibliothèque du château de Chantilly, Ms. 1A 38. *Mémoires du Duc de Mercœur, Hongrie, 1601.*

Musée et bibliothèque du château de Chantilly, Ms. 687. Fol. 95v-129r. *La Mercuriade, tragédie en cinq actes et en vers, par frère Dominique Gaspard*

Teleki-Bolyai Könyvtár és Levéltár, Marosvásárhely, *Teleki Sámuel levelei*

Nyomtatott primer források

Ample discours, et tres-veritable de la prinse d'Albe-royale le 20 septembre 1601 par Monseigneur le Duc de Mercur. Lyon, J. Roussin, 1601.

Ample discours, et tres-veritable de la prinse d'Albe-royale le 20 septembre 1601 par Monseigneur le Duc de Mercur. Lyon, J. Roussin, 1601.

Aubigné, Théodore Agrippa d': Histoire universelle. 1588–1593. Tome 8. Paris, Renouard–H. Laurens, 1895.

Aventinus, Johannes: Johannis Aventini Des Hochgelerten weitberümbten Beyerischen Geschichtschreibers Chronica. Franckfort am Mayn, Feyerabend, 1580.

Balet comique de la Royne, faict aux nopces de monsieur le duc de Joyeuse & madamoyselle de Vaudemont sa soeur. Par Baltasar de Beaujoyeux, valet de chambre du Roy, & de la Royne sa mere. Paris, par Adrian Le Roy, Robert Ballard, & Mamert Patisson. 1582.

Baranyai Decsi János magyar históriája. 1592–1598. Budapest, Helikon–Európa, 1982.

Barnaud, Nicolas: Dialogue auquel sont traitées plusieurs choses advenues aux Luthériens et Huguenots de la France. [Bâle], [s.n.], [1573].

Bassecourt, Claude de: Le trespas de très-illustre et très-vertueux prince Monseigneur le duc de Montpensier. Paris, par Fleury Bourriquant, au mont S. Hilaire, pres le puits certain, aux Fleurs royales. [1608].

Baudier, Michel: Inventaire de l'histoire générale des Turcz depuis l'an 1300. Paris, S. Chappelet, 1617.

Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica. Tomus tertius. Viennae, Straubius, van Ghelen, 1737.

Belleforest, François de: La Pastorale amoureuse, contenant plusieurs discours non moins profitables que récréatifs. Paris, 1569.

Bethlen Farkas: Erdély története. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig. 1538-1571. 2. köt. (Ford: Bodor András). Budapest – Kolozsvár, Enciklopédia-Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002.

[Bethlen, Wolfgang]: Wolfgangi de Bethlen celsissimi principis Transsylvaniae consiliarii intimi, [...] Historia de rebus Transylvanicis. Tomus 2. Cibinii, Hochmeister 1782.

Biré, Pierre: Alliances Genealogiques de la Maison de Lorraine, illustrees Des faits et gestes des Princes d'icelle. Ensemble De ceux de Bar Vaudemont, Luxembourg, Louvain, Haynault, Mosellane, Boulongne, et autres. Et le sommaire des Guerres qui ont esté en France, depuis l'an 1560 jusques en l'an 1593. Nantes, Marestzet-Faverye, 1593.

Bizarus, Petrus: Cyprium bellum inter Venetos et Selymum Turcarum Imperatorem gestum libris tribus. Summa cura et diligentia descriptum et Jam primum in lucem editum. Basel, Henricpetri, 1573. és Antwerpen, Plantin, 1583.

Bizarus, Petrus: Pannonicum bellum sub Maximiliano II Romanorum et Solymano Turcarum Imperatoribus gestum. Basileae, Henricpetri, 1573.

Bizarus, Petrus: Pannonicum bellum sub Maximiliano II Romanorum et Solymano Turcarum Imperatoribus gestum. Basileae, Henricpetri, 1573.

Blaeu, Willem Janszoon: *Atlas major, sive cosmographia Blaviana, qua solum, cœlum, accuratissime describuntur.* Amsterdam, Blaeu, 1662.

Bodin, Jean: *Les six livres de la République.* Lyon, Jean de Tournes, 1579.

Bonfini, Antonius: *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices, & alia.* Francofurti, apud Andream Wechelum, 1581.

[Bongars, Jacques]: *Lettres de Jacques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et états protestants de l'Allemagne.* La Haye, A. Moetjens, 1695.

[Bongars, Jacques]: *Lettres de Jaques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et états protestants de l'Allemagne.* La Haye, Moetjens, 1695.

[Bongars, Jacques]: *Lettres latines de M. de Bongars, résident et ambassadeur sous le roi Henri IV.* Paris, Osmont, 1668.

[Bongars, Jacques]: *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici.* Francofurti, Apud haredes Andreæ Wechel, Claudium Marnium et Joan Aubrium, 1600.

[Bongarsius, Jacobus]: *Jacobi Bongarsi et Georgii Michaelis Lingelshemi epistolae.* Strassburg, Staedelius, 1660.

[Bongarsius, Jacobus]: *Jacobi Bongarsii et Georgii Michaelis Lingelshemii epistolae.* Argentorati, ex offic. J. Staedelii, 1660.

[Bongarsius, Jacobus]: *Viri Illvstris Iacobi Bongarsi[i] Epistolæ Ad Joachimum Camerarium, Medicum ac Philosophum Celeberrimum scriptæ, Et Historicis ac Politicis documentis instructæ.* Leiden, Ex Officina Elzeviriorum, 1647.

Boyssières, Jean de: *Les secondes oeuvres poétiques de J. de Boyssières. Meslanges.* A Paris, J. Poupy, 1568.

Boyssières, Jean de: *Les Troisièmes oeuvres de Jean de Boyssières.* Lyon, Louis Cloquemin, [imp. Th. Ancelin] 1579.

[Boyssières, Jean de]: *La croisade de Jean de Boissières, escuyer sieur de la Boissiere en Auvergne. A Monsieur Berterand, conseiller & advocat general du roy, en sa chambre des commptes à Paris.* Paris, Pierre Sevestre, 1584.

Brantôme, Pierre de Bourdeille: Œuvres complètes de Pierre de Bourdeille seigneur de Brantôme publ. par Ludovic Lalanne. Vol. 11. Paris, Mme Vve J. Renouard, 1864-1882.

Braun, Conrad: De legationibvs libri qvinque: cvnctis in repvb. versantibus, avt qvolibet magistratv fungentibus perutiles, et lectu iucundi. In: Conrad Braun: Opera tria. Mainz, Behem, 1548.

Bruslé de Montpleinchamp, Jean: Histoire de don Juan d'Autriche, fils de l'empereur Charles-Quint. Amsterdam, Lebrun, 1683.

Bruslé de Montpleinchamp, Jean-Chrysostome: Histoire de l'Archiduc Albert, Gouverneur général, puis prince souverain de la Belgique. A Cologne, Chez les Heritiers de Corneille Egmond, 1693.

Bruslé de Montpleinchamp, Jean-Chrysostome: L'Histoire de Philippe-Emanuel de Lorraine, duc de Mercoeur. Cologne, P. Marteau, 1689.

Bruslé de Montpleinchamp, Jean-Chrysostome: L'Histoire des ducs de Bourgogne, par monsieur de Fabert. Cologne, Pierre Marteau, 1687, 1689.

Burman, Pieter (Hrsg.): Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque. Quo Justi Lipsii, et ad eum virorum eruditorum epistolae continentur. Leidae, [1724].

Busbecq, Ogier Ghislain de: Legationis Turcicae Epistolae quatuor. Quarum priores duae ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopolitani et Amasiani. Paris, Gilles Beys, 1589.

Busbequius, Augerius Gislenius: Legationis Turcicae epistolae quattuor. Ogier Ghiselin van Boesbeeck, Vier brieven over het gezantschap naar Turkije. Szerk. Zweder van Martels, Hilversum, Verloren, 1994.

[Busbequius, Augerius Gislenius]: Augerii Busbequii D. Legationis Epistolae quatuor quarum priores duae ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopoli et Amasiani. Adjectae sunt Duae Alterae. Paris, Beys, 1589.

[Busbequius, Augerius Gislenius]: Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequii etc. D. ad Solimannum Turcarum imperatorem C.M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii de acie contra Turcam instruenda consilium. Antverpiae, Christ. Plantin, 1581.

[Camerarius, Joachim]: Epistolae ad Joachimum Camerarium scriptae et historicis ac politicis documentis instructae nunc primum editae. Leyden, Elzeviriorum, 1647.

Camerarius, Philipp: Operae horarum succisivarum sive meditationes historicae. Noribergae, Lochner et Hofmann, 1591.

Carné, Gaston de (Éd.): Correspondance du duc de Mercoeur & des ligueurs bretons avec l'Espagne. Extraite des Archives nationales et publiée avec une préface historique et des notes. Vol. 1-2. Rennes, Plihon et L. Hervé, 1899.

Cayet, Pierre Victor Palma: Chronologie septenaire de l'histoire de la paix entre les roys de France et d'Espagne. Paris, J. Richer, 1612.

Cérémonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme roy de Hongrie. Paris, J. Perier, 1609.

Cérémonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme roy de Hongrie. Prins sur la copie Imprimé à Paris, et depuis à Lyon, 1609.

Champier, Symphorien: Le recueil ou croniques des hystoires des royaumes d'Austrasie ou France orientale dite a present Lorrayne, de Jerusalem, de Cicile, et de la duché de Bar. Lyon, 1510.

Chantelouve, François de: La tragédie de feu Gaspard de Coligny, jadis amiral de France. [S. l. n. d.]

Collin, Nicole: Les sept livres de la Diana de G. de Montemayor, esquels par plusieurs plaisantes histoires sont descritz les variables et estranges effects de l'honneste amour. Reims, J. de Foigny, 1578.

Corrozet, Gilles: La Fleur des antiquitez, singularitez et excellences de la plus que noble et triomphante ville et cité de Paris avec la généalogie du roy François premier de ce nom. Paris, par Denys Janot, 1532.

Coulon, Louis: L'Ulysse françois, ou Le voyage de France, de Flandre et de Savoye contenant les plus rares curiosités des pays, la situation des villes, les moeurs & les façons de faire des habitants dédié à Monseigneur le Comte d'Olonne par le sieur Coulon. Paris, G. Clouzier, 1643.

Daudet, Louis-Pierre: Nouveau guide des chemins du royaume de France contenant toutes les routes, tant générales que particulières dédié au Roy. Paris, E. Ganeau, 1724.

Dávid Géza–Fodor Pál (Szerk., Ford.): „Ez az ügy fölöttébb fontos”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). Budapest, História-MTA Törttudományi Intézet, 2009.

Dictionnaire françois-latin, autrement dict les mots françois, avec les manières d’user d’iceulx, tournez en latin. Corrigé et augmenté par R. Estienne. Paris, impr. de R. Estienne, 1549.

Discours très-vérifiables de la prise d’Albe-royale le 20 septembre 1601 par le Duc de Mercoeur. Paris, imp. de E. Colin, 1601.

Dolet, Étienne: De officio legati. Lyon, Doletus, 1541.

Du Paz, Augustin: Histoire genealogique de plusieurs maisons illustres de Bretagne. Paris, Nicolas Buon, 1619.

[Du Ryer, Pierre]: Histoire de M. de Thou, des choses arrivées de son temps, mise en françois par P. Du Ryer. Paris, A. Courbé, 1659. 3 vol. in-fol.

Duval, Pierre: Cartes pour les itineraires et voïages modernes, qui ont esté faits tant par mer que par terre dans toutes les parties du monde, et particulièrement dans le Levant. Paris, 1677.

Estienne, Charles: La guide des chemins de France éditée par Jean Bonnerot. Paris, Librairie ancienne H. Champion, 1936.

Estienne, Charles: La guide des chemins de France. Paris, Ch. Estienne, 1552. 207 p. in-8.

Estienne, Charles: Les voyages de plusieurs endroits de France, et encore de la Terre Sainte d’Espaign d’Italie et autres pays. Les Fleuves du Royaume de France. Paris, Charles Estienne, 1552.

Estienne, Charles: Les voyages de plusieurs endroits de France: & encores de la Terre Sainte, d’Espaigne, d’Italie, & autres pays. Les Fleuves du Royaume de France. Paris, Charles Estienne, imprimeur du Roy, 1552.

Estienne, Henri: Project du livre intitulé „De la précellence du langage françois”. Paris, par M. Patisson, 1579.

Filleul, Nicolas: Les Ombres, comédie. Rouen, Chez Georges Loyselet, 1566.

Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János fejedelemsége alatt. (Ford. Borzsák István). Budapest, 1982.

Forgach, Franciscus: Rerum Hungaricum sui temporis commentarii libris XXII. e MS. in lucem prodeunt. Posonii–Cassoviae, Landerer, 1788.

Fumée, Martin: Histoire des troubles de Hongrie, contenant la pitoyable perte et ruine de ce royaume et les guerres advenues de ce temps en iceluy, entre les chrestiens et les Turcs. Paris, M. Sonnius, 1594.

Furetière, Antoine: Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes & les termes des sciences et des arts. Tome second. La Haye-Rotterdam, A. et R. Leers, 1701.

Gabelmann, Nicolaus: Monomachia Hvngaro Tvrcica, Dvobus Carminvm Libris conscripta... licet aliarum quoq. plurimarum rerum expositio conueniens sit facta: ex qua praesens Hungariae status, et praecipuorum belli ducum virtus atq. variorum Certaminum genera Hungarorum cum Turcis possint deprehendi, Eberau, Manlius, 1588.

Gaspard, D. (mathurin, Le P.): Histoire véritable de ce qui s’est passé en Turquie, pour la délivrance & rédemption des chrestiens captifs, depuis l’année 1609. Et des sécheresses extraordinaires advenues en Alger, l’an passé, pendant lesquelles arriva une pluie miraculeuse par l’intercession de trois religieux de l’ordre de la sainte Trinité de la rédemption des captifs. Paris, par François Du Carroy, 1613.

Gaspard, D. (mathurin, Le P.): Larmes et regrets de la nymphe Lorine, sur le tombeau de très illustre prince Charles, cardinal de Lorraine, évêque de Mets et Strasbourg. Paris, P. Ménier, 1607.

Gaspard, Dominique (mathurin, Le P.): La Cour en dueil sur la mort de Madame, décédée le quatrième juin 1627. Paris, J. Bessin, 1627.

Gentili, Alberico: De legationibus libri tres. Hanau, Antonius, 1594.

Gentillet, Innocent: Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix un royaume ou autre principauté. Divisez en trois parties: asavoir, du conseil, de la religion, et police que doit tenir un prince. Contre Nicolas Machiavel Florentin. A treshaut et tres-illustre prince François duc d'Alençon, fils et frère de roy. [Genève], [Jacob Stoer], 1576.

Grévin, Jacques: Pastorale sur les mariages des tres-excellentes princesses madame Elizabet fille énée de France et madame Marguerite seur unique du roi. Paris, chez Martin L'Homme, 1559.

Gruterus, Janus: Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in corpus absolutiss. redactae. [Heidelberg], Officina Commeliniana, [1603].

Guesdon, Julien: Les Loisirs de Rodope, premières oeuvres poétiques de Julien Guesdon, sieur du Haut-Plessis, angevin; etc., etc. Eglogues ou Pastoralles; amours d'Euryclée; épigrammes et madrigatles. Nantes, chez des Marestz et Faverye, 1593.

Halphen, Eugène: Lettres inédites du roi Henri IV à Monsieur de Villiers, ambassadeur à Venise (1599) pub. d'après le manuscrit de la Bibliothèque nationale. Paris, Librairie des bibliophiles [etc.] 1885.

Hammer-Purgstall, Joseph von: Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours (etc.). Depuis la Conquête de Kanischa par Ibrahim-Pascha, jusqu'à la seconde déposition de Moustafa I. 1600–1623. Tome 8. Paris, Bellizard, 1837.

Hanuy Ferencz (Sajtó alá rendezte): Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. I., Budapest, M. Kir. Tud.-Egyetem, 1910.

[Herberstein, Sigmund von]: Rerum moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstain, Neyperg et Guettenhag. Basileae, per J. Oporinum, 1556.

Histoire mémorable sur les prodiges nouvellement apparus en l'air sur la ville de Saint-Georges en Hongrie, où il est déclaré combien de jours ils ont duré et en quel temps, avec le progrès et suite des choses y survenues. Ladite histoire traduite d'italien et nouvellement mise en français. Paris, Guillaume Binet, 1602.

Historia di Pietro Bizzari della guerra fatta in Ungheria dall'invictissimo imperatore de christiani contra quello de Turchi, da Sietro Bizari, Lyon, 1568.

Hotman, Jean (sieur de Villiers): L'Ambassadeur par le sieur de Vill[iers] H[otman]. S. l, 1603.

Hotman, Jean: De la charge et dignité de l'Ambassadeur. Düsseldorf, Busius, 1613.

Huguerye, Michel de la: Mémoires inédits de Michel de La Huguerye. Tome 1-3. Paris, H. Loones, 1877-1880.

Husson: Discours véritable des choses qui se sont passées aux armées de Hongrie en ces dernières années, 1599, 1600, 1601, 1602, 1603 et 1604. Angers, A. Hernault, (s. d.)

Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, Eggenberger, 1863.

Isthvanfius, Nicolaus: Historia Regni Hungariae, post obitum [...] Matthiae Corvini regis [...] libris XXXIV. Viennae-Pragae-Tergesti, Trattner, 1758.

Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája. 25-34. könyv, 35-38. könyv (vázlat) 1572-1606 3. köt. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. (Sajtó alá rend. Benits Péter). Budapest, Balassi, 2009

Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből = Historiae de rebus Ungaricis. (Ford.: Juhász László). Budapest, Magyar Helikon, 1962.

Istvánffy Miklós: Magyarország története: 1490-1606. (Ford. Vidovich György). 1-2. kötet. Debrecen, Csáthy Károly, 1871.

Jacob, Louis: Traicté des plus belles bibliothèques publiques et particulières qui ont esté et qui sont à présent dans le monde. Seconde partie. Paris, R. Le Duc, 1644.

Kirchner, Hermann: Legatus. Marburg a.d. Lahn, Kezelius, 1610.

L'entree du treschrestien roy de France Loys douziesme de ce nom a sa bonne ville de Paris. s. l., s. n., [1498].

L'Estoile, Pierre de: Journal du règne de Henri IV. Édition critique publiée sous la direction de Gilbert Schrenck. Genève, Droz, 2011.

L'Estoile, Pierre de: Mémoires-journaux. Tome 12. Paris, Tallandier, 1875-1896.

La Deffaicte des Turcs, par Monseigneur le Duc de Mercoeur, lieutenant General de l'Empereur. Avec la prise d'Albe-regale ville capitale de la basse Hongrie occupée par le Turc depuis 58 ans. Paris, Rolin–Foucault, 1601.

La Mothe le Vayer, François: Legatus seu de legatione. Paris, Roigny, 1579.

Lassels, Richard: The Voyage of Italy, or a compleat Journey through Italy. Paris, V. Du Moutier, 1670.

Laval, Antoine de: Desseins de professions nobles et publiques, contenans plusieurs traictés divers & rares: avec l'histoire de la maison de Bourbon. Paris, Vve de A. L'Angelier, 1613.

Lazius, Wolfgang: Commentariorum Reipublicae Romanae illius in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim. Basel, Oporinus, 1551.

Lazius, Wolfgang: Vienna Avstriae: rerum Viennensium Comentarij in Quatuor Libros distincti. Basel, Oporinus, 1546.

Le Bossu, Jacques: Deux devis d'un catholique et d'un politique sur l'exhortation faicte au peuple de Nantes, en la grande église de Saint-Pierre, pour jurer l'union des catholiques, le 8e jour de juin 1589. Nantes, impr. de N. Des Marestz et F. Faverye, 1589.

Le Bossu, Jacques: Proposition d'erreur detestable en un pretendu arrest donné à Tours. Nantes, Nicolas Des Marestz et François Faverye, 1591.

Le Bossu, Jacques: Quatriesme devis d'un catholique & d'un politique, sur l'eshortation faicte au peuple de Nantes, en la Grande Eglise de Saint Pierre, pour jurer l'union des Catholiques, le 8 juin 1589. Nantes, par Nicolas des Marestz et François Faverye, 1590.

Le Bossu, Jacques: Troisième devis d'un catholique & d'un politique, sur l'eshortation faicte au peuple de Nantes, en la Grande Eglise de Saint Pierre, pour jurer l'union des Catholiques, le 8 juin 1589. Nantes, par Nicolas des Marestz et François Faverye, 1589.

Le Maistre, Raoul: Original des troubles de ce temps, discovrant brièvement des Princes plus Illustres de la tres-ancienne & tres-illustre famille de Luxembourg, & de leurs alliances genealogiques, & principalement de Charles & Sebastien, freres germains, & Princes de Martigues, & des guerres où ils se sont trouuez, tant dedans que dehors le Royaume de France. Nantes, Nicolas de Marez, 1592.

Le Mercure françois, ou, la Suitte de l'histoire de la paix. Paris, Alexandre de la Dorciere, 1611.

Le Parnasse des plus excellens poetes de ce temps. A Paris, chez Mathieu Guillemot, 1607.

Le reveille-matin des François, et de leurs voisins. Composé par Eusebe Philadelphie Cosmopolite, en forme de Dialogues. A Edimbourg, de l'imprimerie de Jaques James. Avec permission. 1574.

Lettres inédites du duc de Mercœur et des rois Henri III et Henri IV aux habitants de Rennes en 1589 et 1590. Bulletin et mémoires de la Société archéologique du département d'Ille-et-Vilaine, Tome 2. (1862) 296-305.

Livre des Ordonnances de la prévôté des marchands et eschevinaige de la ville de Paris. Paris, [s. n.], [1500]

Malmedi, Symeon: Caroli Noni, Gallorum Regis invictissimi, Tumulus. Paris, Gorbinus, 1574.

Malmedi, Symeon: Hymnus in laudem divae Ceciliae virginis, ad Henricum III, Galliae et Poloniae regem. Satyra in intempestiva quorundam dierum epulas. Paris, Annetus Brière, 1558.

Malmedianus, Joannes Stemmonius: De bello sedato & pace, quam cum Philippo Hispaniarum rege Henricus 2 Galliarum rex iniit, anno 1559 concilio in castello Cameracensi facto mense Martio & Aprili. Rhemis, 1559.

Malmedianus, Johannes Stemmonius: De extremis temporibus et ultimi iudicii signis Autore Ioanne Stemmonio Malmediano Arduenno. Francoforti, Schirat, 1562.

Malmedianus, Johannes: Heroicum carmen ad D. Ferdinandum I. Caesarem. Auctore Johanne Stemmonio Malmediano Arduenno Poeta. Viennae, 1559.

Malmédy, Siméon de: Ad J. Grovellum [sive Jac. Grenevium] de famosis libellis, contra Jac. Carpentarium editis, admonitio M. A. Guymarae [vel potius defensio Carpentarii. Authore Simeone Malmediano]. Paris, Megeum, 1564.

Malmidy, Jean de: Discours véritable de la grand'guerre qui est au païs de Hongrie entre Maximilian 2., esleu empereur des Romains, roy de Germanie, Hongrie & Bohême, & Jean

Weivod, prince de Transylvanie allié & défendu de Soltan Soliman, empereur des Turcs. Ensemble les Monomachies, combats singuliers & manières de faire en la guerre des Hongres & des Turcs. Paris, par Denys du Val, 1565.

Malmidy, Jean de: Traicte et brief discours de l'origine et descente de la grandeur, vaillance et splendeur des princes, ducs, marquis, comtes, chevaliers et seigneurs de la maison de Croï. [s.l.], [s.n.], 1566.

Marselaer, Frederick van: Legatus. Amsterdam, Janssonius, 1644.

Mathorez, Jules: Julien Guesdon poète angevin et ligueur breton. Paris, H. Leclerc, 1913.

Matthieu, Pierre: Histoire de France et Des choses memorables, aduenues aux Prouinces estrangeres Durant sept années de Paix, du regne de Henri III Roy de France et de Nauarre divisée en sept Livres. Paris, Jamet Metayer, 1605.

Matthieu, Pierre: La Guisiade. A Monseigneur Charles de Lorraine, duc de Mayenne, pair et lieutenant général de l'Estat royal et Couronne de France. 1589.

Medgyesi Pál: Sok jajjokban, a' bánatos szivel ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett szegény igaz magyaroknak, egy-néhány keserő siralmi. [Sárospatak] Patakon, Rosnyai Janos, 1658.

Mikó Imre (Szerk.): Erdélyi történelmi adatok. Borsos Sebestyén Világnak lett irott krónikája 1490–1583. 1. köt. Kolozsvár, 1855.

Mikó Imre (Szerk.): Erdélyi történelmi adatok. Sepsi Laczkó Máté Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624. 3. köt. Kolozsvár, 1858.

Mont, Hannibal Matthey du: Expeditionis Christiani exercitus ad Canisam Diarium anno 1600. Hannibal Matthey du Mont ex consiliis privatis excellentissimi Ducis a Mercurio eiusdemque Secretarius in campo Raachelsperg [Radkersburg] ad Murm die 25. Octob. anno 1600.

Montreux, Nicolas de: Athlette pastourelle, ou Fable bocagère par Ollenix du Mont Sacré. Paris, G. Beys, 1587.

Montreux, Nicolas de: Athlette, pastourelle ou fable bocagère. Paris, G. Beys, 1585.

Montreux, Nicolas de: Discours veritable de la délivrance miraculeuse de Monseigneur le duc [Charles] de Guyse, naguères captif au chasteau de Tours. Lyon, J. Pillehotte, 1591.

Montreux, Nicolas de: Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques a la trefve faicte en l'annee 1606. Paris, R. Fouet, 1608.

Montreux, Nicolas de: Jésus Christ en l'autel et en la croix. Poème par Nicolas de Montreux, sieur du Mont-Sacré, curé de Barenton. Paris, de la Ruelle, 1607.

Montreux, Nicolas de: Joseph le Chaste, comedie par Le Sieur du Mont-Sacré, Gentilhomme du Main. A Rouen, de l'imprimerie De Raphaël du Petit Val, Libraire & Imprimeur ordinaire du Roy. 1601.

Montreux, Nicolas de: L'Arcadie françoise de la nymphe Amarille, tirée des Bergeries de Juillette d'Ollenix du Mont-Sacré, où par plusieurs histoires et sous noms de bergers, sont déduits les amours de plusieurs seigneurs et dames de la cour. Paris, G. et A. Robinot, 1625.

Montreux, Nicolas de: L'Arimene, ou Berger desesperé, pastorale. Par Ollenix du Mont-Sacré Gentil-homme du Maine. Paris, Abraham Saugrain–Guillaume Des Rues, 1597.

Montreux, Nicolas de: L'Espagne conquise, par Charles le Grand, roy de France. Première partie. Nantes, P. Doriou, 1597.; Seconde Partie. Nantes, Philippe Vendosme, 1598.

Montreux, Nicolas de: L'Heureuse et entière victoire, obtenue sur les ennemis de Dieu à Cran, par le grand, victorieux et catholique prince Philippes Emanuel de Lorraine, duc de Mercœur et de Peinhièvre. Nantes, impr. de N. Des Marestz et F. Faveyrne, 1592.

Montreux, Nicolas de: L'Homme, ses dignitez, son franc et libéral arbitre ... par Ollenix du Mont-Sacré. Paris, vefve G. Buon, 1599.

Montreux, Nicolas de: La Paix au très-chrestien et très-victorieux roy de France et de Navarre Henry III, par le sieur Du Mont-Sacré. Paris, Vefve G. Buon, 1598.

Montreux, Nicolas de: La Sophonisbe, tragedie. Rouen, Raphaël Du Petit Val, 1601.

Montreux, Nicolas de: La tragédie de Cléopâtre. Paris, G. Des Rues, 1595.

Montreux, Nicolas de: Le Cinquième et dernier livre des Bergeries de Julliette... de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré. Paris, A. Saugrain et G. Desrues, 1598.

Montreux, Nicolas de: Le premier livre des Bergeries de Julliette auquel par les amours des bergers et bergères l'on void les effects différents de l'amour, avec cinq histoires comiques racontées en cinq journées par cinq bergères et plusieurs échoz, énigmes, chansons, sonnets, élégies et stances, ensemble une pastorale en vers françois à l'imitation des Italiens de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré. Paris, G. Beys, 1585.

Montreux, Nicolas de: Le Quatrième livre des Bergeries de Julliette... ensemble la tragédie d'Isabelle ; de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré. Paris, G. Des Rues, 1595.

Montreux, Nicolas de: Le second livre des bergeries de Julliette Auquel comme au premier, sont traictez les divers effectz d'amour, avec plusieurs discours moraux, non moins profitables que plaisans, diverses poësies, tant sonnetz, echoz, enigmes, chansons, elegies & stances. A Paris, chez Gilles Beys, ruë S. Jacques, au Lis blanc, 1588.

Montreux, Nicolas de: Le Seiziesme livre d'Amadis de Gaule. Traictant les plusque humaines & admirables prouësSES & amours des invincibles... princes Spheramonde, & Amadis d'Astre. Paris, chez Jean Parant. 1577.

Montreux, Nicolas de: Le Troisième livre des Bergeries de Julliette... ensemble la Diane pastourelle, ou Fable bocagère de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré. Tours, J. Mettayer, 1594.

Montreux, Nicolas de: Les Amours de Cléandre et Domiphille par lesquelles se remarque la perfection de la vertu de chasteté. Le tout de l'invention d'Ollenix du Mont-sacré, gentilhomme du Mayne. A Paris, Chez la veufve de Gabriel Buon. 1597.

Montreux, Nicolas de: Les Chastes et délectables jardins d'amour semez de divers discours et histoires amoureuses par Ollenix du Mont-Sacré. Paris, A. Perier, 1599.

Montreux, Nicolas de: Les Premières oeuvres poétiques chrestiennes et spirituelles de Ollenix du Mont-Sacré divisées en sonnets en forme d'oraison en plaintes chrestiennes et sonnets moraulx. Paris, G. Beys, 1587.

Montreux, Nicolas de: Les Regrets d'Ollenix du Mont-Sacré. Nantes, chez des Marestz et Faverie, 1591.

Montreux, Nicolas de: Les Regrets d'Ollénix du Mont-Sacré. Nantes, chez Pierre Doriou, 1591.

Montreux, Nicolas de: Les spirituelles delices de l'ame penitente en l'amour diuin. Où par belles prieres & saintes meditations elle se peut exercer en la contemplation des tables sacrés. P. N. D. Montreux, sieur de Mont-Sacré. Paris, Robert Foüet, 1608.

Montreux, Nicolas de: Oeuvre de la Chasteté, qui se remarque par les diverses fortunes, adventures, et fidelles amours de Criniton & Lydie. Livre premier. Ensemble la tragedie de Cleopatre. Le tout de l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré. Paris, A. Saugrain, 1595.

Montreux, Nicolas de: Seiziesme livre d'Amadis de Gaule, traictant les plusque humaines & admirables prouesses & amours des invincibles & incomparables princes Spheramonde & Amadis d'Astre mis en lumiere françoise par Nicolas de Moutreux. A Paris, Chez Jean Poupy, 1577.

Mornay Philippe de: [Brutus, Stephanus Junius]: Vindiciae, contra tyrannos sive De principis in populum, populi in principem, legitima potestate. [S. l.], [s. n.], 1579.

Mornay Philippe de: De la puissance legitime du Prince sur le peuple, et du peuple sur le Prince. Traité tres utile & digne de lecture en ce temps. Paris, 1581.

Nervèze, Antoine de: Lettre consolatoire envoyée à Mme la duchesse de Mercoeur sur le trespas de Mgr le duc de Mercoeur. Paris, A. Du Breuil, 1602.

Nouveau guide des chemins pour aller et venir par tous les pays et contrées du royaume de France: plus, le chemin de Jérusalem, Romme, & autres lieux de la terre sainte. Paris, N. Bonfons, 1583.

Oraison funebre sur le trespas de Loyse de Lorraine Royne douairiere de France, et de Pologne, Faicte et prononcee à Moulins en Bourbonnois. Par le R. Pere Thomas d'Auignon de l'Ordre des Capucins. Paris, D. Douceur, 1601.

Ortelius, Hieronimus: Chronologia der historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Staedt und Schlachten in ... Unter-Ungarn und Siebenbürgen mit Türken .... Nürnberg, 1603.

Paschal, Carlo: Legatus. Rouen, Parvivallium, 1598.; Jean Hotman: L'ambassadeur. [S.l.], [s.n.], 1603.

Pecsevi Ibráhim tarikhjából. In: Karácson Imre (szerk.): Török történetírók. 1566–1659. 5. köt. Budapest, Magyar Tud. Akadémia, 1916. 159-161.

Péréfixe, Hardouin de Beaumont de: Histoire de Henry le Grand, roi de France et de Navarre: suivie d'un recueil de quelques belles actions et des paroles mémorables de ce prince. Amsterdam, Elzevier, 1661.

[Piccolomini, Aeneas Sylvius]: Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis [...] opera quae extant omnia. Basileae, Petri, 1551.

Picot, Émile: Recueil de pièces historiques imprimées dans les provinces françaises au XVIe siècle, publiées en fac-similé et accompagnées de notes. Paris, E. Rahir, 1913.

Putschius, Helias: Grammaticae Latinae auctores antiqui [...] opera & studio Heliae Putschii. Hanouiae, typis Wechelianis, apud Claudium Marnium, & haeredes Ioannis Aubrii, 1605.

Quad, Matthias: Deliciae Galliae sive Itinerarium per universam Galliam, complectens itinera ab Lutetia Parisiorum, ad omnes Galliae civitates et oppida. Iter agentium commodo additae sunt Galliae tabellae geographicae omnes. Francofurti ad Moenum, excudebat S. Latomus, 1600.

Rambervillers, Alphonse de: Adieu aux généreux Seigneurs Gentilshommes & Soldats allant en Hongrie contre le Turc. 1597.

Rambervillers, Alphonse de: Discours de ce qui s'est passé en l'armée des Chrestiens en Hongrie contre le Turc, en la présente année 1600. Paris, De l'imprimerie de P. Chevallier, au mont S. Hylaire. cc. 1600–1610.

Rambervillers, Alphonse de: Discours de ce qui s'est passé en l'armée des chrestiens en Hongrie contre le Turc, en la présente année 1600. Paris, De l'imprimerie de P. Chevallier, au mont S. Hylaire, [1600].

Rambervillers, Alphonse de: Les dévots élanemens du Poète chrestien. Pont-à-Mousson, par Melchior Bernard, 1603.

Rambervillers, Alphonse de: Les Larmes Publiques Sur Le Trespas de ... Philippe Emanuel de Lorraine ... Lieutenant General ... és armées d'Hongrie contre les Infideles. Avec Le Polemologue, ou Priere guerriere dont il usoit, & le narre de la Pompe funebre, faicte en ses obseques a Nancy. Pont-a-Mousson, Melchior Bernard, 1602.

Ransanus, Petrus: Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta. Ternaviae, 1579.

Responsa iurisconsultorum, iudicum et iuratorum, qui habentur in vniversa Evropa longè clariores, de origine gente ac nomine Pauli Scaligeri, Commilitonis & Principis regni Hungariae, dynastae magni principatus, utriusque terrae Hunorum, Marchionis Veronae &c. domini Creutzburgi in Prussia aduersus Albertum Truchsium vuetzhausum & alios obtrectatores. Coloniae, Graphaeus, 1567.

Reusner, Nicolaus: Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiaque gestarum narrationes illustres variorum, et diversorum. Frankfurt, Marnius & Aubrius, 1603.

Rohan, Henri de: Voyage du duc de Rohan, faict en l'an 1600 en Italie, Allemaigne, Pays-Bas Uni, Angleterre et Escosse. Amsterdam, L. Elzevier, 1646

Rosières, François de: Stemmatum Lotharingie ac Barri ducum tomi septem, ab Antenore, Trojanorum reliquiarum ad paludes maeotidas rege, ad haec usque Caroli III, ducis Lotharingiae. Parisiis, G. Chaudière, 1580.

Sales, François de: Opuscles de saint François de Sales. Tome premier. Paris, C. Hérissant, 1767.

Sales, François de: Oraison funebre sur le trespas de Philippe-Emanuel de Lorraine, duc de Mercoeur et de Penthevre faicte et prononcée en la grande eglise de Nostre-Dame de Paris, le 27 avril 1602 par messire François de Sales. Paris, Rolin Thierry–E. Foucault, 1602.

Saulnier Du Verdier, Gilbert: Le voyage de France, dressé par la commodité des François et des étrangers avec une description des chemins pour aller et venir par tout le monde. Corrigé et augmenté de nouveau par le sieur Du Verdier. 3e éd. Paris, Bobin, 1662.

Scaliger, Joseph Justus: C. Julii Caesaris quae exstant ex nupera viri docti [J. J. Scaligeri]... recognitione. Accedit nunc vetus interpres graecus librorum VII de bello Gallico, ex bibliotheca P. Petavii. Editio adornata opera et studio Gothofredi Iungermani. Francofurti, apud C. Marnium, 1606.

Schwandtner, Johann Georg: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III. Vindobonae, impensis Ioannis Pauli Kraus, 1746–1748.

Scohier, Jean: La généalogie et descente de la très-illustre maison de Croÿ. Douay, Boscard, 1589.; Jacobus de Bie: Livre contenant la genealogie et descente de ceux de la Maison de

Croÿ, Tant de la ligne principale estant chef dv nom et armes. D'icelle, qve des branches et ligne collaterale de ladicte maison. Antwerpen, 1610.

Scohier, Jean: La généalogie et descente de la très-illustre maison de Croÿ. Douay, 1589.

Struvius, Burcardus Gotthelf: Bibliotheca Antiqua. Ienae, Bielckius-Nisius, 1706.

Sully, Maximilien de Béthune, duc de: Mémoires de Maximilien de Béthune, duc de Sully. Tome 1. Londres, 1778.

Sully, Maximilien de Béthune, duc de: Mémoires, ou Œconomies royales d'État, domestiques, politiques & militaires de Henri le Grand Par Maximilien de Béthune, duc de Sully. Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1725.

Sully, Maximilien de Béthune: Barbiche, Bernard – Buisseret, David (Éd.): Lettres inédites de Sully à Henri IV et à Villeroy, Annuaire-Bulletin de la Soc. de l'Hist. de France, années 1974-75, Paris, 1976, Klincksieck, 81-117.

Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque. Collecti et digesti per Petrum Burmannum. Leiden, Luchtmans, 1727.

Szalay László (Közli): Verancsics Antal összes munkái. Első portai követség 1553–1554. (Monumenta Hungariæ Historica. IV.), Pest, Eggenberger, 1859.

Szamosközy István: Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum, 1598. Közli: Balázs M.–Monok I. (Réd.), Szeged, Scriptum, 1992.

Székely István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Budapest, 1960.

Székely István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Krakkó, 1559.

Szenci Molnár Albert válogatott művei. Budapest, Magvető, 1976. Ford. Borzsák István.

Szentpétery, Emericus (Ed.): Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. 2. Budapest, Academia Litter, 1938.

Szilágyi Sándor (Szerk.): Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel. 2. köt. 1556. szept.–1576. jan. (Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae). Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876

Szilágyi Sándor (Szerk.): Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból 1-2. köt. Gyulafy Lestár följegyzései. (Magyar Történelmi Emlékek = Monumenta Hungariae Historica: 2. Osztály: írók) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881., 1894.

Szilágyi Sándor (Szerk.): Szamosközy István történeti maradványai az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876-1881.

Thou, Jacques-Auguste de: Histoire Universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543. jusqu'en 1607. Traduite sur l'édition latine de Londres. 16 vol. in 4°. Londres, 1734.

Thuróczy János: A magyarok krónikája. Budapest, Osiris, 2001. Ford. Bellus Ibolya.

Turquet de Mayerne, Théodore: Description de la France, Allemange, Italie, et Espagne, avec la gvide des chemins. [Genève], Jacques Stoer, [1591].

Vallée du Mainne, Michel de la: La Trompette du catholique, faicte par le seigneur de La Vallée Du Mainne. Paris, Loys Thierry, 1589.

Vallée du Mainne, Michel de la: Le Zèle bruslant des catholiques par le Sr de La Vallée du Mainne. [S.l.], 1590.

Vallée du Mainne, Michel de la: Triplimachie ou triple combat de l'union faict par le Sr de La Vallée du Maine. Paris, Jean Durant, 1589.

Vanel, Claude: Histoire des troubles de Hongrie, Paris, G. de Luynes, 1686.

Vanel, Claude: Le Royaume de la Hongrie ov description nouvelle. Cologne, Pierre Le Jeune, 1686.

Veress Endre (Szerk.): Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. (Monumenta Transsilvanica). Kolozsvár, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1944.

Vitelli, Jacques de: Les genereuses amours de Philopiste et Mizophille, tous deux de la belle Avignon. A Lengres, par Jean Des Preyz, 1603

Vivant, Louis: Traité sur le tremblement de terre advenu le cinquieme de mars 1588. Nantes, Jean Huet, 1588.

Wathay Ferenc énekes könyve. Hasonmás kiadásban közreadta a Magyar Helikon. Budapest, 1976.

Zintzerling, Justus – Varennes, Claude de – Du Verdier, Gilbert: *Le Voyage de France dressé pour l’instruction et commodité, tant des François, que des estrangers*. Lyon, Didier & Coral, 1648.

Zintzerling, Justus – Varennes, Claude de: *Le Voyage de France dressé pour l’instruction et commodité tant des François, que des estrangers*. Paris, Olivier de Varennes 1639.

Zsámboky János: *Situs et vera positio arcis Tokay ... anno MDLXV. febr. XI. expugnata et capta est. Auctore Sambucus. Warhafte Conterfactur des Schlosses Toggey in Hungern ... in 1565 Jahr Belegert und den 11 febr. erobert worden*. Wien, 1565.

Szakirodalom

Ablonczyné Nádor Zsuzsánna: *Ungarn – Das gesegneteste Land Europas Das Ungarnbild der niederländischen Reisebeschreibungen in der Periode 1555–1774*. Doktorarbeit. Debrecen, Debrecener Universität, 2005.

Abram, Nicolas: *L'Université de Pont-à-Mousson. Histoire extraite des manuscrits du P. Nicolas Abram publiée par le P. A. Carayon*. Paris, L'Écureux, 1870.

Ács Pál: „Isten haragja – magyarnak példája”: A hun történet két értelmezése. In: Tóth Gergely (Szerk.) *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014. 13-38.

Ács Pál: „The Good and Honest Turk”. A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies. In: Herbert Karner–Ingrid Ciulisová–Bernardo J. García García (Ed.): *The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400–1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften–KU Leuven, 2014.

Adam, Melchior: *Vitæ Germanorum theologorum, qvi superiori seculo ecclesiam Christi voce scriptisque propagarunt et propugnarunt*. Heidelberg, Geyder, 1620.

Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle*, 37 (1995) 4. 467-485.

Ágoston Gábor: Az iszlám erős védőgátja: Az oszmán hódítás és a magyarországi oszmán végvidék. In: Király Béla–Veszprémy László (Szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2003. 61-76.

Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Hanák Péter–Nagy Mariann (Szerk.): Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, University Press, 1997. 83-99.

Ágoston Gábor: Birodalom és információ: Konstantinápoly, a kora újkori Európa információs központja. In: Ágoston Gábor (Szerk.): Európa és az Oszmán hódítás. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. 110-139.

Ágoston Gábor: Ottoman artillery and European military technology in fifteenth and seventeenth centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47 (1994) 1-2. 15-48.

Almási Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. *Aetas*, 20. évf. (2005) 3. 5-37.

Andrist, Patrick: Le legs de Jacques Bongars, le don de Jakob Graviseth et la part de la Burgerbibliothek Bern. In: R. Mouren (dir.): „Je lègue ma bibliothèque à ...”. Dons et legs dans les bibliothèques publiques. Arles, Atelier Perrousseaux, 2010. (Kitab Tabulae 8.). 131-139, 201-207.

Andrist, Patrick: Strassburg – Basel – Bern. Bücher auf der Reise. Das Legat der Bibliothek von Jacques Bongars, die Schenkung von Jakob Graviseth und das weitere Schicksal der Sammlung in Bern. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, Bd. 110. (2010), 249-268.

Angot, Abbé: Guy XX de Laval. Sa conversion. Son expédition en Hongrie. Sa mort. Laval, A. Goupil Libraire-éditeur, 1891.

Anselme de Sainte-Marie: Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, grands officiers de la Couronne, de la Maison du Roy et des anciens barons du royaume. Tome V. Paris, La Compagnie des libraires, 1733.

Argod-Dutard, Françoise – Cocula, Anne-Marie (Éd.): La diplomatie au temps de Brantôme. Pessac, Presses universitaires de Bordeaux, 2007.

Arrighi, Dominique: Le récit de voyage dans l'empire ottoman. Traditions et variations dans les Lettres turques de Busbecq (1581–1589). *Camenae* (2007) 1. 1–11.

Babeau, Albert: Une ambassade en Allemagne sous Henri IV. *Revue historique*, Vol. 60 (1896) 28–49.

Bagi Zoltán Péter: „Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala”. A keresztény és az oszmán főszereg harca 1601-ben. Iszkaszentgyörgy, Iszkaszentgyörgyi Községi Önkormányzat, 2016.

Balás György: Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. évf. (1888) 199–223.

Balsamo, Jean: „Voici venir d'Europe tout l'honneur”: identité aristocratique et conscience européenne au XVIe siècle. In: Cameron, Keith–Cowling, David (Ed.): *Conceptions of Europe in Renaissance France. Essays in Honour of Keith Cameron*. Amsterdam, Rodopi, 2006. 21–34.

Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. 13–14. rész. Budapest, Grill, 1940.

Barbiche, Bernard: Une révolution administrative. La charge de Grand voyer de France. In: Stegmann, André (Réd.): *Pouvoir et institutions en Europe au XVIe siècle*. Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1987. 283–296.

Barbier, Frédéric: A könyv története. Ford. Balázs Péter, Budapest, Osiris kiadó, 2005.

Barbier, Frédéric: L'invention de l'imprimerie et l'économie des langues en Europe au XVe siècle. *Histoire et civilisation du livre. Revue internationale. Les Langues imprimées*, Vol. 4 (2008) 21–46.

Barbier, Jean-Paul: *Ma Bibliothèque poétique. Quatrième partie, Contemporains et successeurs de Ronsard. Tome IV, De Marquets à Pasquier*. Genève, Droz, 2005.

Barbulescu, Mihai: Archäologische Aufzeichnungen in Jacques Bongars Reisetagebuch. *Studia Antiqua et Archaeologica*, 9. (2003), 381–386.

Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára, 1975.

Bayle, Pierre: *Dictionnaire historique et critique. Tome premier*. Rotterdam, Leers. 1697.

- Bedy Vince: Győr katolikus vallásos életének múltja. Sopron, Székely Ny, 1939.
- Bély, Lucien – Poumarède, Géraud (Dir.): L'incident diplomatique. XVIe–XVIIIe siècle. Paris, Pedone, 2010.
- Bély, Lucien- Richefort, Isabelle (Dir.): L'invention de la diplomatie. Paris, P.U.F., 1998.
- Bély, Lucien: Busbecq, diplomate In: Rousseau, André (Dir.): Sur les traces de Busbecq et du Gotique. Lille, Université Charles-de-Gaulle-Lille III, 1991. 41-53.
- Bencsik János: Tokaj, a város története és a vár ábrázolása a régiségben. Tokaj Várostitörténeti tanulmányok, 3. évf. (2002). 43-56.
- Benda Kálmán: A törökkor német ujságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. Budapest, Athenaeum, 1942.
- Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról (1594–1602). Hadtörténelmi Közlemények, 30 (1983) 4. 651–681.
- Benkő Ferenc: Parnassusi időtöltés. 1796. Hetedik darab. Kolozsvár, 1800. Reprint: Kiss Erika–Viskolcz Noémi (Szerk.): A Tudástár füzetek, 1. Szeged, SZTE JGYPK, 2010.
- Biographie nationale. Publiée par l'Académie royale des sciences, lettres et des beaux arts de Belgique. Bruxelles, E. Bruylant, 1866-1986.
- Birkás Géza: A magyarság francia barátai régen és most. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Ny. 1936.
- Birkás Géza: Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben. Budapest, Történetírás, 1938.
- Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon. Szeged, Universitas Szegediensis, 1948.
- Bitskey István: Mars és Pallas között: műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.
- Bobory Dóra: Felician Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Lymbus, (2005) 5-26.
- Bonin, Serge – Mandrou, Robert: La France de Charles Estienne. Annales. Histoire, Sciences Sociales 16e Année, (1961) 6. 1121-1130.

Borbély Andor: Adatok Tokaj vára helytörténetéhez. Debreceni Szemle, 7. évf. (1933) 386-388.

Borovszky Samu (Szerk.): Esztergom vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest, Országos Monografia Társaság, [1910].

Borovszky Samu (Szerk.): Komárom vármegye és Komárom. (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest, Országos Monografia Társaság, [1911].

Borovszky Samu (Szerk.): Szatmár vármegye története II. A Hunyadiak korától, a vármegyei első jegyzőkönyv idejéig. 1437–1593. (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest, Országos Monografia Társaság, [1908].

Boutier, Jean: Le Grand Tour. Une pratique d'éducation des noblesses européennes (XVIe–XVIIIe siècles). In: Le voyage à l'époque moderne. (Cahiers de l'Association des Historiens modernistes des Universités n°27). Paris, Presses de l'Université de Paris Sorbonne, 2004. 7-21.

Bunyitay Vince: A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában. 1566–1780. 4. köt. Debrecen, Kapisztrán, 1935.

Buron, Emmanuel – Méniel, Bruno (Éd.): Le duc de Mercoeur. Les armes et les lettres (1558–1602). Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2009.

Buzelin, Jean: Gallo-Flandria sacra et profana. Duai, Wyon, 1625.

Calmet, Augustin: Catalogue alphabétique des Ecrivains, tant Imprimez que Manuscrits, qui ont rapport à l'Histoire Ecclésiastique & Civile de Lorraine. Nancy, 1728.

Calmet, Augustin: Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine, qui comprend ce qui s'est passé de plus mémorable dans l'archevêché de Trèves, et dans les évêchés de Metz, Toul et Verdun, depuis l'entrée de Jules-César dans les Gaules jusqu'à la mort de Charles V, duc de Lorraine, arrivée en 1690. Nancy, J.-B. Cusson, 1728.

Carroll, Stuart: „Nager entre deux eaux” The princes and the ambiguities of French Protestantism. The sixteenth century journal. The journal of early modern studies, Vol. 44. (2013) no. 4. 985-1020.

Chanteau, François de: Les bibliothèques de Nicolas de Lorraine, duc de Mercœur, comte de Vaudémont. Mémoires de la Société d'Archéologie lorraine, Tome 8. (1880) 340-358.

Chaunu, Pierre – Gascon, Richard: Histoire économique et sociale de la France. L'État et la ville. Vol. 1. Paris, PUF, 1977.

Ciobanu, Sergiu: Patrimoniul funciar deținut de Andrei Corcodel. [Andrei Corcodel földtulajdona.]. Studium. Revista studenților, masteranzilor și doctoranzilor în istorie, 8. (2015) 45-59.

Commequiers, Charles: La Ligue en Bretagne. Nantes, Mellinet-Malassis, 1830.

Cooper, Charles Henry –Cooper, Thompson: Athenae Cantabrigienses. 1586–1609. Volume 2. Cambridge, Deighton Bell, 1861.

Corvisier, André: La Noblesse Militaire. Aspects militaires de la noblesse franchise du 15e au 18e siècles. Histoire Sociale, 22 (1978). 336-355.

Cottret, Monique: La justification catholique du tyrannicide. Parlement(s). Revue d'histoire politique, 3. (2010) 6. 107-117.

Cuissard, Charles: Bongars et l'affaire de la Chartreuse de Strasbourg. 1591–1600. Orléans, Herluison, 1895.

Cuissard, Charles: Le contrat de mariage de Jacques Bongars, 28. Mai 1596. Bulletin de la Société Archéologique et historique de l'Orléanais, 165. (1899) 12. 237–246.

Cullière, Alain (Éd.): Dominique Gaspard: Mercuriade. Tragédie (1605). Genève, Droz, 2009.

Cullière, Alain: Exploitation d'une „copie de sauvegarde”: le manuscrit 687 du Musée Condé. In: L'historien face au manuscrit. Du parchemin à la bibliothèque numérique. Louvain-la-Neuve, Presses universitaires de Louvain, 2012. 77-94.

Cullière, Alain: Les écrivains et le pouvoir en Lorraine au XVIe siècle. (Coll. Bibliothèque littéraire de la Renaissance, vol. 41). Paris, Éd. H. Champion, 1999.

Csernus Sándor: A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commines, a „francia Machiavelli”. Századok, 133. (1999) 1. 125-144.

Csernus Sándor: Mítosz, propaganda és népi etimológia: Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag? *Acta Historica*, 128. (2011) 3-33.

Csorba Csaba: Esztergom hadi krónikája. Budapest, Zrínyi, 1978.

Csorba Csaba: Várak a Hegyalján. Tokaj, Ónod, Szerencs. Budapest, Zrínyi K., 1980.

Csorba Dávid: Névtelen ‘jajj-szó’. Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban. *Magyar Könyvszemle*, (2000) 2. 200-204.

Csukovits Enikő: Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015.

Daele, Rose-Marie: Nicolas de Montreulx (Ollenix du Mont-Sacré) arbiter of European literary vogues of the Late Renaissance. New York, The Moretus Press, 1946.

Delatour, Jérôme: Les livres de Claude Dupuy d'après l'inventaire dressé par le libraire Denis Duval, 1595. Une bibliothèque humaniste au temps des guerres de religion. (Mémoires et documents de l'École des Chartes). Villeurbanne-Paris, Éd. de l'ENSSIB-École des Chartes, 1998.

Delcambre, Étienne (Réd.): Inventaire-sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Meurthe-et-Moselle. Série B. Lettres-patentes des ducs de Lorraine et de Bar. Tome III. Lettres-patentes de la minorité du duc Charles III (1546–1558). Registres B 23 à B 32. Index alphabétiques. Nancy, 1952.

Des Granges, Charles–Marc: Histoire illustrée de la littérature française des origines à 1930. Paris, Hatier, 1933.

Desenclos, Camille–Vial, Charles–Éloi: La parole diplomatique sous Henri IV à travers les Mémoires de Jacques Bongars. *Revue de la BNF*, 48. vol. (2014) 3. 74-85.

Desgraves, Louis: Répertoire des programmes des pièces de théâtre jouées dans les collèges en France. 1601-1700. (Histoire et civilisation du livre). Genève-Paris, Droz-[Champion], 1986.

Deslandres, Paul: L'Ordre des Trinitaires pour le rachat des captifs. Vol. 2. Toulouse, E. Privat; Paris, Plon – Nourrit, 1903.

Détshy Mihály: A tokaji vár története. Tokaj, Tokaj Város Önkormányzata, 1995.

Dharmadhikari, Jay: Un „bon patriote” sous Henri IV. Jacques Bongars, humaniste et Résident français (1585–1610). Dokumente – Documents. Revue du dialogue franco-allemand, (2013) No. 2. Été. 53–56.

Diószegi András: A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpádházi királyok idejében. Kolozsvár, Stief, 1909.

Domokos György: Ottavio Baldigara: egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, Balassi, 2000.

Doux fils, Lambert Ignace: L’original multiplié, ou portraits de Jean Bruslé, Namurois. Liège, 1712.

Du Haillan, Bernard de Girard: L’Histoire de France. Paris, P. L’Huillier, 1576.

Dupront, Alphonse: Le Mythe de croisade. Paris, Gallimard, 1997.

Duvernoy, Emile –Harmand, René: Un auteur lorrain: Alphonse de Rambervillers (1552–1633). Essai d’histoire littéraire provinciale. Revue d’Histoire littéraire de la France, (1910) 768–801., (1911) 598–619.

Duvernoy, Émile: Nicolas de Lorraine, comte de Vaudémont, duc de Mercœur. Mémoires de l’Académie de Stanislas, 33. (1935–1936). 9–37.

Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula (Szerk.): Mi a magyar? Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939.

Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. Magyar Nyelv, 23. (1927) 3-6. 246-258.

Eckhardt, Sándor: Sicambria. Capitale légendaire des français en Hongrie. Revue des études hongroises, 6. (1928) 166-197.

Einstein, Lewis: The Italian Renaissance in England. New York, Columbia university press, 1903.

Érdi János: Magyarországi Crouy nemzetségnek története, nemzedékrendje és oklevéltára. Buda, 1848.

Farkas Gábor: Csíkvár a történelem sodrában 1543–1687. In: Fejér megyei történeti évkönyv 19. (1989) 45–49.

Farkas Gábor: Csókakővár a törökellenes küzdelmek idején 1543–1687. Fejér megyei történeti évkönyv 19. (1989) 39–44.

Favé, Antoine: Le dernier des ligueurs. Essai critique sur Philippe-Emmanuel de Lorraine, duc de Mercœur. Brest, Halégouet, 1882.

Favé, Antoine: Le Duc de Mercœur. Mémoire à consulter. Bulletin de la Société archéologique du Finistère, Tome 18. (1891) 269–285.

Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean: L'apparition du livre. Paris, Albin Michel, 1999.

Fehrentheil-Gruppenberg László: Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. Hadtörténeti Közlemények, 38. (1937) 205-234.

Finkel, Caroline: French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593–1606. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. Vol. 55, 3 (1992) 451-471.

Fodor Ferenc: Szatmárvár. Egy török és kuruckori végvár életrajza. Hadtörténelmi Közlemények, 3. évf. (1956) 3-4. 63-116.

Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. Hadtörténeti Közlemények, 3. évf. (1979) 3. 375-398.

Forster, Charles Thornton – Daniell, Francis Henry Blackburne: The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur de Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador. I. London, Paul, 1881.

Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád (Szerk.): Magyar országgyűlési emlékek. 1598–1601. 9. köt. (Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae). Budapest, Ráth Mór, 1885.

Francquen, Charles Joseph de: Recueil historique, généalogique, chronologique et nobiliaire des maisons et familles illustres et nobles de royaume précédé de la généalogie historique de la maison royale des Pays-Bas. Bruxelles, Demanet, 1826.

Frank Greiner: Le roman au temps d'Henri IV et de Marie de Médicis. Paris, Classiques Garnier, 2016.

Frei-Stolba, Regula: Jacques Bongars (1554–1612), homme d'état et homme de lettres et son voyage à Constantinople. In: Victor Henrich Baumann (éd.): La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain, IIe–IVe siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse. La Vie Rurale dans les Provinces Romaines: Vici et Villae. Tulcea, L'Institut de Recherches Eco-Museales, 1998. 35-44.

G. Etényi Nóra: A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. Aetas, 10. évf. (1995) 1-2. 95-139.

G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, Balassi, 2003.

Gábor Gyula: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez. Új sorozat, egy melléklettel. Magyar könyvszemle, 20. (1912) 302-315.

Gadoffre, Gilbert: La Révolution culturelle dans la France des humanistes. Genève, Droz, 1997.

Gálffy László: Dunai társadalmak. Változások a városi folyamatokban Bécs és Buda között. (XIII. század vége–XV. század közepe.) In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Budapest, Balassi Kiadó, 2014. 111-154.

Gausz Ildikó: Tokaj és környéke 1564–1565 között, avagy elfelejtett „hadtudósítók” helyszíni jelentései. Aetas, 30. évf. (2015) 3. 187-198.

Gausz Ildikó: Végvármustra francia módra: Jacques Bongars a magyarországi császári–királyi határvédelmi rendszerről (1585). Aetas. 31 (2016) 2. 133-144.

Gerstinger, Hans: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. In: Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes. Wien, Staatsdr, 1926. 251-400.

Gervers, Michael: Ogier Ghiselin de Busbecq Buda váráról és 1554–1555-ben tett magyarországi utazásáról. Műemlékvédelem, 13. (1969) 3. 166-168.

Gévay Antal: A'budai pasak. Bécs, Stauss Antal' özvegye, 1841.

Goethals, Félix-Victor: Lectures relatives à l’histoire des sciences, des arts, des lettres, des mœurs et de la politique en Belgique et dans les pays limitrophes. Tome troisième. Bruxelles, l’auteur, 1838.

Goldsteen, Michel (Vert.) — Zweder van Martels (Ed.): Augerius Gislenius Busbequius Legationis Turcicae epistolae quattuor. Ogier Ghiselin van Boesbeeck, Vier brieven over het gezantschap naar Turkije. Hilversum, Verloren, 1994.

Gottlieb, Christian: Allgemeines Gelehrtenlexikon. Leipzig, Gleditsch, 1750.

Goujet, Claude-Pierre: Mémoire historique et littéraire sur le Collège Royal de France. Premier partie. Paris, Lottin, 1758.

Goulart, Simon: Mémoires de la Ligue contenant les événemens les plus remarquables depuis 1576, jusqu’à la paix accordée entre le roi de France & le roi d’Espagne, en 1598. Tome 1. Amsterdam, chez Arkstée & Merkus [i. e. Paris, Jean-Luc II Nyon], 1758.

Gömöri Gusztáv: A turai kincs. Rajtaütés 1585. augusztus 24-én. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 680–685.

Gömöri György: Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben. Magyar Könyvszemle, 95. (1979) 1. 372-378.

Grandidier, Philippe André: Essais historiques et topographiques sur l’église cathédrale de Strasbourg. Strasbourg, Levrault, 1782.

Grégoire, Louis: La Ligue en Bretagne. Paris, J.-B. Dumoulin, 1856.

Gromo, Giovanandrea: Übersicht des ganzen im Besitz des Königs Johann von Siebenbürgen befindlichen Reiches. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge II. Kronstadt, 1855.

Györkös Attila: „Hosszú és érett mérlegelés után beleegyezett a szövetségbe”. Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok a késő középkorban (1457–1490). Világtörténet, 5. (37.) évf. (2015) 1. 61-78.

Győry János: A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a 16. századi francia irodalomban. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyet K és Ny Pécs, 1933.

Hadnagy Szabolcs–Papp Sándor: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. *Aetas*. 18. (2003) 2. 118-153.

Hagen, Hermann: *Catalogus codicum Bernensium Bibliotheca Bongarsiana*. Bern, Haller, 1875.

Hagen, Hermann: *Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16.–17. Jahrhunderts*. Bern, A. Fischer, 1874.

Hagen, Hermann: *Zur Geschichte der Philologie und zur Römischen Litteratur*. Berlin, S. Calvary, 1879.

Haner, Georg Jeremias (Hrsg.): *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis*. Vienna, Trattner, 1774.

Hanusz István: A Duna-Tisza-köz vándorlása. *Földrajzi közlemények*. 26. (1898) 255-263.

Haraszi Gyula: *A renaissance francia szinklészete és a szinszerűség. Székfoglaló értekezés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1904.

Haraszi Sándor – Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon. 1587 Császári küldöttséggel Budára*. Budapest, Táncsics, 1963.

Haraszi, Jules: *Jean de Schélande: Tyr et Sidon, ou les Funestes amours de Belcar et Méliane, tragédie. Édition critique publiée par Jules Haraszi*. Paris, E. Cornély, 1908.

Harmand, René: Les „Epinicia” d’Alphonse de Rambervillers. *Bulletin mensuel de la Société d’archéologie lorraine et du Musée historique lorrain*, 60 (1911) 9-17.

Hartley, David Julian: An Edition of an Unknown Sixteenth-Century Neo-Latin Peace Poem, the *De Bello Sedato* of Joannes Stemmonius Malmedianus. *Humanistica Lovaniensia*, Vol. 32. (1983) 242-265.

Hatházi Gábor: Csókakő, a török végvár. In: Béni Kornél (Szerk.): *A 700 éves Csókakő. Csókakő, Csókakő Község Önkormányzata*, 1999.

Hausner Gábor – Monok István–Orlovsky Géza: A Bibliotheca Zriniana története. In: Klaniczay Tibor (Szerk.) *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Budapest, Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991. 21-93.

Heigl, Bernhard (Hrsg.): Das alte Kronstadt eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800. Köln, Böhlau, 2010.

Hennequin, Jacques: L'héroïsation du duc de Mercœur dans l'histoire de Filipe Emmanuel de Mercœur de Bruslé de Montpleinchamp. Mémoires de l'Académie de Metz, 154. (1974), 1. 109-124.

Hennequin, Jacques: Le duc de Mercœur d'après son oraison funèbre par François de Sales. In: Hepp, Noémi-Livet, Georges: Héroïsme et création littéraire sous les règnes d'Henri IV et de Louis XIII. Actes du colloque organisé par le Centre de Philologie et de Littératures romanes de l'Université des Sciences humaines de Strasbourg, etc. le 5 et le 6 mai 1972. Paris, Klincksieck, 1974. 183-194.

Herrmann, Pierre: Genèse de „La guide des chemins de France”. Journal des savants, (2011) 197. 195-219.

Holub József: Reinhold Lubenau utazásai Magyarországon a XVI. század végén. Vasárnapi Újság, 61. évf. (1914) 11. 212-213.

Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925.

Horel, Catherine: Cette Europe qu'on dit centrale. Des Habsbourg à l'intégration européenne 1815–2004. Paris, Beauchesne, 2009.

Horn Ildikó: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012.

Horn Ildikó: Az erdélyi hármastanács kormányzata. (1583–1585): Századok, 140. (2006) 4. 883-924.

Imhof, Jacobus Wilhelmus: Notitia S. Rom. Germanici imperii procerum tam ecclesiasticorum quam secularium. Tubingae, 1693.

Imre Mihály: A Querela Hungariae toposz retorikus gyökerei. Studia Litteraria, XXXII. (1994) 7-21.

Iorga, Nicolae: Les voyageurs français dans l'Orient européen. Conférences faites à la Sorbonne, extraites de la "Revue des Cours et Conférences". Paris, Boivin et Cie–Gamber, 1928.

Istvánffi Gyula: A Clusius-Codex mykologiai méltatása. Budapest, 1900.

Janko, Wilhelm Elder von: Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, Braumüller, 1871.

Jourdan, Athanase-Jean-Léger –Decrusy–Isambert, François-André (Dir.): Recueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789. Tome 14. Paris, Belin-Leprieur–Verdière, 1829.

Joüon des Longrais, Frédéric: Le duc de Mercœur d'après des documents inédits. Bulletin archéologique de l'Association bretonne. Tome 13 (1894) 212–293.

Joüon des Longrais, Frédéric: Mémoires inédits: Saint-Malo au temps de la Ligue. I Mémoires de M. Frotet de La Landelle. Mémoires et documents publiés par F. Joüon Des Longrais. Paris, A. Picard, 1886.

Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai, 1970.

Károly János: Fejér vármegye története. 2. kötet. Székesfejérvár, Fejérvármegye közönsége, 1898.

Kathona Géza: Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig. Keresztény Magvető, 85. (1979) 1. 30-39.

Kecskés László: Komárom az erődök városa. Budapest, Zrínyi K., 1984.

Kemény József–Nagyajtai Kovács István (Szerk.): Erdélyország Történeti Tára. 1-2. kötet. Kolozsvár, 1837-1845.

Kenyeres Ágnes (Szerk.): Magyar életrajzi lexikon. 1-2. kötet. Budapest, Akadémiai, 1967-1969.

Kerdrel, Vincent Audren de: Documents inédits relatifs à l'histoire de la Ligue en Bretagne. Bulletin et mémoires de la Société archéologique du département d'Ille-et-Vilaine, (1862)

- Kerekes Dóra: Diplomataék és kémek Konstantinápolyban. Budapest, L'Harmattan, 2010.
- Kiss Endre József: Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. (Acta Patakina 19.) Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2006.
- Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadécai. Budapest, Szépirodalmi, 1985.
- Klaniczay, Tibor: Le mouvement académique à la Renaissance et le cas de la Hongrie. Hungarian studies. 2. (1986) 1. 13-34.
- Klima László: Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2016.
- Klöti, Thomas –Mittenhuber, Florian: Von Wien nach Konstantinopel. In: Florian Mittenhuber–Claudia Engler (Hrsg.): Jacques Bongars: Humanist, Diplomat, Büchersammler. Bern, Stämpfli, 2012.
- Kohlndorfer, Ruth: Jacques Bongars (1554–1612). Lebenswelt und Informationsnetzwerke eines frühneuzeitlichen Gesandten. Francia, Bd. 28. (2001) 2. 1-14.
- Kohlndorfer–Fries, Ruth: Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jaques Bongars (1554–1612). (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. 137) Tübingen, Niemeyer, 2009.
- Kołodziejczyk, Dariusz: Az oszmán „katonai lemaradás” problémája és a kelet európai hadszíntér. Aetas, 14. évf. (1999) 4. 142-148.
- Kont Ignác: Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910), avec un inventaire sommaire des documents manuscrits. Paris, E. Leroux, 1913.
- Koppi Károly: Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum historia stirpis Arpadianae. Vienna, 1790.
- Koroknay Gyula: A kallói vár. A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 1959. Budapest, 1961.
- Koszta László: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2013.

Kosztai László: A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. Századok, 143. (2009) 2. 257-318.

Kovács Péter: Székesfehérvár első látképei a XVI–XVII. században. Építés-építészettudomány, 5 (1974) 1-2. 425-432.

Köpeczi, Béla: L'image de la nation hongroise en France. In: L'image de la Hongrie en France. Actes du Colloque. Paris, Institut Hongrois de Paris, 1995. 13-19.

Kövári László: Erdély történelme. A Zápolyák kora. 3. kötet. Pest–Kolozsvár, Ráth Mór, 1860.

Kövér Lajos: A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében. Szeged, JATEPress, 2007.

Kövér Lajos: A XVIII. századi Franciaország magyarságképének gyökerei. Aetas, 20 (2005) 3. 69-86.

Kövér Lajos: Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie. 1565–1814. (Documenta Hungarorum in Gallia. IV.) Szeged, JATEPress, 2016.

Kövér Lajos: Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai. Aetas, 28. évf. (2013) 3. 5-23.

Kubacska András: Láncravert ősmaradványok. Természettudományi Közlöny, 61. (1929) 645-652.

La Borderie, Arthur Le Moyne de – Pocquet du Haut-Jussé, Barthélémy-Ambroise-Marie: Histoire de Bretagne. 6 vol. Rennes, J. Plihon et L. Hommay; Paris, A. Picard, 1898-1914.

La Croix du Maine, François Grudé – Du Verdier, Antoine: Les bibliothèques françoises de La Croix-du-Maine et de Du Verdier. Tome 2. Paris, Saillant et Nyon, 1772.

La Vallière, Louis-César de La Baume Le Blanc: Bibliothèque du théâtre françois depuis son origine. Vol. 2. Dresde, M. Groell, 1768.

Labarre, Albert: Éditions et privilèges des héritiers d'André Wechel à Francfort et à Hanau: 1582–1627. Gutenberg-Jahrbuch, 1970. 238-250.

Lábos Olga, Gombáné: A humanista és barokk népkarakterológia. Attila-Mátyás-vonatkozásaihoz. Studia litteraria, 23. köt. (1985) 55-61.

Lacroix, Paul [Bibliophile Jacob]: Bibliothèque dramatique de Monsieur de Soleinne. Tome premier. Paris, Administration de l'Alliance des arts. 1843.

Laugel, Auguste: La Famille et la jeunesse d'Henri de Rohan. Revue des Deux Mondes. Tome 33 (1879) 3e période. 46-70.

Lazard, Madeleine: Les ambassadeurs en résidence, une innovation de la Renaissance. In: Françoise Argod-Dutard–Anne-Marie Cocula (Dir.): La diplomatie au temps de Brantôme. Pessac, Presses universitaires de Bordeaux, 2007. 27-37.

Le dictionnaire de l'Académie française. 2e vol. Paris, Vve J. B. Coignard et J. B. Coignard, 1694.

Le Febvre de Saint-Marc, Charles-Hugues – Goujet, Claude-Pierre: Supplément au Nécrologe de l'abbaye de Notre-Dame de Port-Roïal des Champs, ordre de Cîteaux, institut du S[ain]t-Sacrement. Première partie. [S. l.] M.DCC.XXXV. [1735].

Le Mire, Aubert: Elogia Belgica sive illustrium Belgi scriptorum. Antwerpen, Martens, 1609.

Le Person, Xavier: Les „pratiques” du secret au temps de Henri III. Rives nord-méditerranéennes, 17. (2004), 11-36.

Le Roux, Nicolas: 1er août 1589. Un régicide au nom de Dieu. L'assassinat d'Henri III. (Les journées qui ont fait la France) Paris, Gallimard, 2006.

Le Roux, Nicolas: La faveur du roi. Mignons et courtisans au temps des derniers Valois (vers 1547–vers 1589). Seyssel, Champ Vallon, 2001.

Le Roux, Nicolas: Le Roi, la cour, l'État. De la Renaissance à l'absolutisme. Seyssel, Champ Vallon, 2013.

Lebel, Jean: Littérature de voyage et genre épistolaire au XVIe siècle. Bulletin de l'Association Guillaume Budé, (2000) 2. 175-192.

Lefaiivre, Albert-Alexis: Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie. 1526–1722. 1. vol. Paris, Perrin, 1902.

Léonce Anquez: Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars. Paris, Hachette, 1887.

Lestringant, Frank: Suivre la guide. In: Cartes et figures de la terre. Paris, Centre Georges Pompidou, 1980. 424-435.

Liaroutzos, Chantal: L'appréhension du paysage dans „La guide des chemins de France”. In: Yves Giraud (Dir.): Le Paysage à la Renaissance. Fribourg, Éd. universitaires, 1988. 27-34.

Liska János: Adatok a magyarországi latinsághoz. Szarvasi ágostai hitvallású evangélikus főgymnasium értesítője, (1896) 3-24.

Lukinich Imre: Az északkeleti várháborúk történetéhez I-II. Hadtörténelmi Közlemények, (1913) 370-394; 603-605.

Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Budapest, MTA, 1918.

Majer Fidel (Szerk): Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar historiája. 1540–1572., Pest, Eggenberger, 1866.

Marsan, Jules: Formation de la pastorale française. Revue de la Renaissance, 7. (1906). 20–42.

Marsan, Jules: La Pastorale dramatique en France. Paris, Hachette, 1905.

Mathorez, Jules: Le Poète Olénix du Mont-Sacré, bibliothécaire du duc de Mercœur. (1561–1610) Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire, (1912) 8-9. 357-371.; 10. 479-495.

Mátyás-Rausch Petra: A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571–1613). Az arany és ezüsbányászat művelése és igazgatása. Doktori értekezés. Pécs, 2012.

Meletiadis, Charis N.: Voyager à la Renaissance. Du voyage érudit aux ambassades françaises dans l'empire ottoman. Synergies Sud–Est européen, (2008) No. 1. 159-165.

Mellinet, Camille: La commune et la milice de Nantes. Tome III. Nantes, Mellinet, 1841.

Ménier, Bruno: Renaissance de l'épopée. La poésie épique en France de 1572 à 1623. Genève, Droz, 2004.

Michaud, Claude: Jacques-Auguste de Thou, historien de la Hongrie. In: Glatz Ferenc (Szerk.): A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993. 63-75.

Mikó Árpád–Sinkó Katalin (Szerk): Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria 2000.

Miller, James: Swords for hire. The Scottish mercenary. Edinburgh, Birlinn, 2007.

Molnár Antal: A hódoltság francia szemmel. Louis Deshayes, baron de Courmenin utazása Konstantinápolyba és a Szentföldre (1621). Történelmi szemle, 49. évf. (2007) 1. 35-61.

Molnár Szulpicz: A pannonthalmi főapátság története. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-rend fölloszlata és föléledése. 1535–1708. 4. köt. Budapest, Pannonthalmi Szent-Benedek-rend. 1906.

Mommsen, Theodor: Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae graecarum, inscriptionum Illyrici partes I-V comprehendens. Pars prior. Berlin, de Gruyter, 1873.

Monok István: A bázeli könyvkiadók és a 16. századi magyarországi tudós könyvtárak. In: „Mielz valt mesure que ne fait estultie”. A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére. Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2008. 219-225.

Monok István: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarországi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében. In: „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015. 150-167.

Moravcsik Gyula: Megjegyzések a magyar–bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez. Antik Tanulmányok, 11. (1964) 1-2. 87-93.

Moreri, Louis: Le Grand dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane enrichi de remarques tirées du Dictionnaire critique de M. Bayle, par Mre Louis Moreri. Vol. 5. Paris, J.-B. Coignard, 1718.

Moreri, Louis: Le grand Dictionnaire historique. Vol. 10. Paris, J.-B. Coignard, 1732-1749.

Náczy József: A Vértess vidékének történelmi műemlékei. Archaeologiai Közlemények, 22. évf. (1899) 118-202.

Nagy László: Erdély és a tizenötéves háború. A törökpárti ellenzék felszámolása 1594-ben. Századok, 116. (1982) 4. 639-688.

Nagy Levente: A holló és a gyűrű jegyében. A Corvinus-legenda a 16–17. századi román és lengyel krónikairódalomban. Irodalomtörténeti Közlemények, 115. (2011) 6. 593-628.

Németh Csaba: A tokaji vár a történeti irodalomban. Tokaj Várostartörténeti tanulmányok, 3. évf. (2002). 25–42.

Niceron, Jean-Pierre: Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. Vol 22. Paris, Briasson, 1729-1741.

Pálffy Géza – Perger, Richárd: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század). Fons, 5. évf. (1998) 2. 207-264.

Pálffy Géza: A három részre szakadt ország. 1526–1606. (Magyarország története). Budapest, Kossuth, 2009.

Pálffy Géza: A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. Fons, 20. (2013) 1. 3-76.

Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. 114-185.

Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2-3. 163-217.

Pálffy Géza: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében. Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Mayer László–Tilcsik György (Szerk.): Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2003. 101-120.

Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000.

Pálffy Géza: Un penseur militaire alsacien dans la Hongrie au XVIe siècle: Lazare baron von Schwendi (1522–1583). In: Hervé Coutau-Bégarie – Tóth Ferenc (Szerk.): La pensée

militaire hongroise à travers les siècles. Paris, Institut de stratégie comparée-Économica, 2011. 41-59.

Pállfy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. 257-288.

Papp Sándor: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígéret hátteréhez. In: Papp Klára – Jenei-Tóth Annamária (Szerk.): „Frigy és békesség legyen”: A bécsi és a zsitvatoroki béke. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója; 8.) Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat 2006. 267-298.

Pinvert, Lucien: Lazare de Baif (1496–1547). Paris, A. Fontemoing, 1900.

Pocquet, Barthélemy: Histoire de Bretagne. La Bretagne province 1515–1715. Mayenne, Joseph Floch, 1913.

Postert, Kirsten: Tragédie historique ou Histoire en Tragédie? Les sujets d’histoire moderne dans la tragédie française (1550–1715). (Biblio 17, 185) Tübingen, Narr 2010.

Poumarède, Géraud: Pour en finir avec la Croisade. Mythe et réalité de la lutte contre les Turcs aux XVIe–XVIIe siècle. Paris, PUF, 2004,

R. Várkonyi Ágnes: „Köpeczi Béla: Magyarország a kereszténység ellensége. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, Akadémiai K, 1976. 384 l.” (recenzió). Magyar tudomány, 22. (84.) köt. (1977) 9. 711-713.

R. Várkonyi Ágnes: Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái. Annales Tataienses. Tata a tizenöt éves háborúban, I (1998). 7-18.

Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, JGYF Kiadó, 2001.

Rázsó Gyula: Székesfehérvár hadászati jelentősége a török hódoltság korában. Az 1601. és az 1688. évi ostrom. In: Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai. Török kor. 3. köt. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977. 145-158.

Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, Akadémiai K, 1962.

Reynier, Gustave: Le roman sentimental avant l’Astrée. Paris, Armand Colin, 1908.

Ricci, Charles: *Sophonisbe dans la tragédie classique italienne et française*. Torino, G. B. Paravia, 1904.

Rolin, Charles: *Nomeny, seigneurie messine et marquisat lorrain. Ses relations avec la France et l'Empire*. Metz, M. Mutelet, 1937.

Ronvaux, Marc: *Un historien namurois controversé: J. Chr. Bruslé de Montpleinchamp (1641-1724)*. Cahiers de Sambre et Meuse, Tome 89. (2013) 1. 40-46.

Rotermund, Heinrich Wilhelm (Hrsg.): *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexiko*. Bd. 4. Bremen, Heyse, 1813.

Rothenburger, Anne-Bérangère: *L'églogue „De la naissance de Jésus-Christ” par Louis Dorléans: datation et filiation poétiques*. Louis Dorléans, champion ligueur et poète caméléon. In: Jean-Eudes Girot (Éd.): *Le poète et son œuvre de la composition à la publication. Actes du colloque de Valenciennes*. Genève, Droz, 2004. 259–287.

Rousseau, André (Dir.): *Sur les traces de Busbecq et du gotique*. Lille, Presses universitaires de Lille, 1991.

Sahin-Tóth Péter: *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Etudes de Péter Sahin-Tóth* (Szerk. Oborni Teréz). Budapest, ELTE Eötvös K. – Allia, 2006.

Sahin-Tóth Péter: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*. Századok, 138. évf. (2004) 5. 1149-1188.

Sahin-Tóth, Péter: *A propos d'un article de C. F. Finkel: quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Pápa*. Turcica, 26 (1994) 249–260

Sahin-Tóth, Péter: *La France et les Français face à la „longue guerre” de Hongrie (1591—1606)*. Thèse de Doctorat d'Histoire Moderne. Lille, Atelier national de reproduction des thèses, [2004].

Sanders, Antoine: *De scriptoribus Flandriæ libri tres*. Antwerpen, Tongris, 1624.

Sashalmi Endre: *A levantei kereskedelem és Erdély Báthori István korában*. Történelmi szemle, 31 (1989) 2. 208-231.

Seláf Levente: A trójai eredet mítosza és Magyarország Olivier de la Marche Emlékirataiban. In: Gálffy László–Sáringer János (Szerk): Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szeged, Lazi, 2015. 175-181.

Sinner, Johann Rudolf: *Catalogus codicum mss. Bibliothecae Bernensis annotationibus criticis illustratus addita sunt specimina scripturae ex codicibus variae aetatis, tabulis sculptis exhibita et praefatio historica*. 3 tomi. Bern, 1760–1772.

Skenazi, Cynthia: Le voyage en Europe au XVIe siècle. *The Romanic Review*, Vol. 94. (2003) Issue 1. 1-8.

Skenazi, Cynthia: Une pratique de la circulation: La Guide des chemins de France de Charles Estienne. *Romanic Review*. Vol. 94. (2003), Issues 1-2. 153-168.

Smith, Marc H.: Écritures et lectures italiennes de l'espace français au XVIe siècle. In: Bertrand, Gilles (Éd.) *La culture du voyage. Pratiques et discours de la Renaissance à l'aube du XXe siècle*. Paris, L'Harmattan, 2004. 21-50.

Soós Elemér: A tokaji vár története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. (1913) 65-88.

Spech Lajos: Tisza Tokaj várassanak rövid leírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 4. évf. (1823) 15-19.

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773. 1. köt. (*Fontes ludorum scenicorum in scholis S. J. Hungariae*). Budapest, MTA Könyvtára–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1984.

Sudár Balázs: Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014.

Sudár Balázs: Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2006) 4. 1025–1058.

Sweerts, Pierre François: *Athenæ Belgicæ*. Antwerpen, Tungris, 1628.

Szabó György: Abafáji Gyulay Pál. Budapest, Akadémiai K. 1974.

Szabó János Győző: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. *Az egri vár híradója*, 17. (1982) 5-33.

Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700. Szeged, [JATE], 1992.

Szádeczky Lajos: Kornváti Békés Gáspár 1520–1579. (Magyar történeti életrajzok). Budapest, Méhner, 1887.

Szalai Béla: Tokaj vár metszetes könyve. Tokaj, Árvay és Társa Pincészet, 2004.

Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Budapest, Franklin, 1891.

Szász Géza: „Ki fog itt segíteni?” A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban. Szeged, 2016.

Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. 1541–1593. Budapest, Rothberger és Weisz, 1911.

Szilágyi Sándor: Erdélyország története tekintettel művelődésére. Első kötet. Pest, Heckenast, 1866.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, Hornyánszky, 1891-1914.

Takáts Sándor: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században (1-5 közlemény). Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 7. évf. (1900). 97-122., 145-176., 193-222., 241-273., 289-319.

Takáts Sándor: A török–magyar bajviadalok. (III.). Budapesti Szemle, 151. köt. (1912) 427. 34-79.

Takáts Sándor: Hajdú, haramia és martalóc. Akadémiai Értesítő, 19. (1908) 6-7. 320-333.

Takáts Sándor: Komáromi daliák a XVI. században. Budapesti Szemle, 139. (1909) 390. 374-399.

Tardy Lajos: Johann Dernschwam, Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Budapest, Európa, 1984.

Taveneaux, René: L'esprit de croisade en Lorraine aux XVIe et XVIIe siècles. In: L'Europe, l'Alsace et la France. Problèmes intérieurs et relations internationales à l'époque moderne: études réunies en l'honneur du doyen George Livet pour son 70e anniversaire. Strasbourg, Komm. Libr. Oberlin, 1986. 256–263.

Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája. Egyetemes Philológiai Közlöny, 60 (1936) 7–12. 297–351.

Terplán Zoltán: A Crouy-Chanel család. Az Árpád-ház leszármazottai? Élet és Tudomány, 53 évf. (1998). 522–523.

Teszelszky, Kees – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomácia és politikai propaganda. 1604–1606. Aetas, 27 (2012) 4. 49-120.

Teszelszky, Kees: A magyar toposzok használata a kora újkori Németalföldön. Szent Gellért, Szent István, Szűz Mária és a magyar korona megjelenése a németalföldi irodalomban. In: Ajkay Alinka-Bajáki Rita (Szerk.): Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Vác, MondAt, 2013. 425-434.

Teszelszky, Kees: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604-1626. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (Szerk.): Bethlen Gábor és Európa. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2013. 203-243.

Teszelszky, Kees: Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék -Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014.

Thallóczy Lajos: Zay Ferenc a diplomata. In: Magyar Történeti Életrajzok. Zay Ferencz 1505–1570. Budapest, 1885. 65-106.

Tibold Gábor Attila: A pannonhalmi könyvtár története. Különös tekintettel annak fejlődésére 1802-től napjainkig. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság 1961.

Tolu, Nicolas: Un récit français du XVIe siècle sur les affaires de Hongrie par Jean de Malmidy ou Malmédy. Cluj, 1927.

Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a Scriptorum rerum Hungaricarum. Történelmi Szemle, 55. (2013) 4. 593-617.

Tóth Sándor László: A kanizsai csata, 1600. október 7-13. Hadtörténeti Közlemények, 33. évf. (1986) 2. 253-271.

Travers, Nicolas: Histoire civile, politique et religieuse de la ville et du comté de Nantes. Vol. 3. Nantes, Forest, 1836-1841.

Tüskés Gábor – Knapp Éva: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon. Irodalomtörténeti Közlemények, 111. (2007) 343–387.

Tüskés Gábor (Szerk.): Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok. I. (Magyar Remekírók. Új folyam.) Budapest, Kortárs, 2010.

Udvari István (Szerk.): Hodinka Antal válogatott kéziratai. Nyíregyháza, Vasvári Pál Társaság, 1992.

Valerius, Andreas: Bibliotheca belgica, Lovania, Hastenius, 1623.

Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17-18. században. (Irodalomtörténeti füzetek, 147.) Budapest, Argumentum, 2000.

Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. (Humanizmus és reformáció, 12.) Budapest, Akadémiai, 1985.

Vekov Károly: Sárkányok és humanisták. Erdélyi Múzeum, 75. (2013) 4. 25-31.

Veress D. Csaba: A győri vár. Budapest, Zrínyi K., [1993].

Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, Zrínyi K., 1990.

Viczián János (Szerk.): Magyar Katolikus Lexikon. Budapest, Szent István Társulat, 1993-2014.

Villányi Szaniszló: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, Gross Ny., 1882.

Vizi László Tamás: A végvári rendszer kiépülése a Győri Főkapitányság területén. Különös tekintettel az 1568–1593 közti időszakra. Veszprémi Történelmi Tár, 2. évf. (1989) 60-78.

Fordítások

Jean de Malmidy: Magyarhonban folytatott nagy csatának igaz elbeszélése, mely egyrészt II. Miksa német-római császár, magyar és cseh király, másrészt a törökök uralkodójával, Szulejmán szultánnal szövetkezett és általa támogatott János Zsigmond erdélyi fejedelem között zajlott.¹⁰⁷⁷

Magyar és török bajvívás, harckülönlegességek, és haditechnikák. Az egészet írta és összeállította a nevezett helyszínen Jean de Malmidy - Párizs, 1565

Antoine de Croÿ Uraságnak, Porcian hercegének, Reyne márkijának, Senigham grófjának, Faulche, Montcornet és Ardennes bárójának és a Királyi rend lovagjának¹⁰⁷⁸ stb. a figyelmébe

Uraságom, minthogy tudomást szereztem arról, hogy szeretné hallani a Magyarországon jelenleg folyó háború igaz elbeszélését, a törökök nagy uralkodója, Szulejmán szultán által védelmezett, támogatott János Zsigmond erdélyi fejedelem és II. Miksa német-római császár között; hallván továbbá, hogy mindenféle mendemonda, nyomtatott írás (mint például Bécs városánál a nagy török hadsereg vereségéről szóló) és más hasonló hazugságok látnak napvilágot és terjednek Franciában, miután a napokban tértem vissza nevezett Magyarországból és Bécs városából, nem szerettem volna elmulasztani jelen igaz elbeszélés önhöz megküldését, hogy kielégítsem érdeklődését, továbbá nyomtatásban is szerettem volna megjelentetni, hogy eloszlassam és megszüntessem a rágalmakat és a hazugságokat,

---

¹⁰⁷⁷ A magyar fordításban közzéadott szöveg a korabeli francia szóhasználatot és stílust igyekszik tükrözni, helyenként zárójelben jelölve az eredeti francia kifejezést. A fordítás a következő három dokumentum alapján készült: **1**, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque numérique Gallica-ban fellelhető: *Discours véritable de la grand'guerre qui est au païs de Hongrie entre Maximilian 2., esleu empereur des Romains, roy de Germanie, Hongrie & Bohême, & Jean Weivod, prince de Transylvanie allié & défendu de Soltan Soliman, empereur des Turcs; Ensemble les Monomachies, combats singuliers & manières de faire en la guerre des Hongres & des Turcs. Le tout escrit & colligé sur ledit lieu par Jean de Malmidy*; Paris, par Denys du Val, 1565.; **2**, Lajos Kövér: *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie. 1565–1814*. Szeged, 2016. (Documenta Hungarorum in Gallia. IV.) 33-43.; **3**, Nicolas Tolu: *Un récit français du XVIe siècle sur les affaires de Hongrie par Jean de Malmidy ou Malmédy*. Cluj, 1927.

¹⁰⁷⁸ „Antoine de Croÿ, marquis de Raynel, par érection du mois d’octobre 1560, prince de Porcean, par lettre du mois de juin 1561, fut aussi par sa femme comte d’Eu, Pair de France et reçu en cette qualité au parlement de Paris ou il presta serment le 12 aout 1566.” Lásd: Anselme, *Histoire généalogique*, 639.

melyek ebben a témában korábban terjedtek. Könyörgök tehát, uraságom, hogy jelen önhez küldött elbeszélést vegye igaznak és inkább adjon hitelt annak, aki látta az események nagyját, mint aki csak hallomás után beszél, örömét lelvén a nyereség reményében koholt hazugságokban.

Jó egészséget és nagyon hosszú, nagyon boldog életet kérve az Istentől uraságod számára, kelt Párizsban, az 1565. év augusztus 20. napján.

Az ön legalázatosabb, legengedelmesebb szolgálója, Jean de Malmidy.

Az 1564-ben, Magyarországon megesett nagy csata igaz elbeszélése, melyet a törökök nagy uralkodójával, Szulejmán szultánnal szövetkezett és általa támogatott János Zsigmond erdélyi fejedelem vívott II. Miksa német-római császár, magyar és cseh király ellen.

Miután Ferdinánd császár egyezséget kötött¹⁰⁷⁹ azzal a János Zsigmond erdélyi fejedelemmel, aki nemrég visszatért Erdélyországba¹⁰⁸⁰ az említett császár által adományozott sziléziai hercegségből¹⁰⁸¹, mely nagybátyja, a lengyel király¹⁰⁸² fennhatóságában áll, nevezett Erdélyország elöljáróitól távol; továbbá miután néhány évre szóló fegyverszünetet kötött a nagy törökkel 30.000 dukát éves fizetése fejében¹⁰⁸³; és miután a múlt évben, amikor az 1564. évet írtuk, az életből a halálba szenderült¹⁰⁸⁴ fia, Miksa, kit német-római császárrá¹⁰⁸⁵, magyar és cseh királlyá választottak¹⁰⁸⁶, szerette volna az említett fegyverszünetet folytatni. Ennek érdekében kifizette azt a három év hátralékot, amivel elhunyt atyja tartozott a töröknek; a pénzt pedig kísérettel elszállíttatta egészen az említett török határig és országig. De János Zsigmond, Erdély fejedelme (akit a török alattvalójának és fogadott fiának tekintett¹⁰⁸⁷), mihelyt értesült Ferdinánd haláláról, a tél elmúltával azonnal talpra és lóhátra parancsolta embereit, abból a célból, hogy a Magyar

---

¹⁰⁷⁹ Ferdinánd és Izabella királyné között jött létre a megállapodás 1551-ben, minek értelmében János Zsigmond lemondott a királyi címéről és Erdélyből Sziléziába távozott.

¹⁰⁸⁰ Az erdélyi és magyarországi rendek sürgetésére Izabella és az ifjú János Zsigmond 1556. október 22-én bevonult Kolozsvárra, ahol többek között Báthory István fogadja őket.

¹⁰⁸¹ Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek

¹⁰⁸² II. Zsigmond Ágost lengyel király és litván nagyherceg 1548–1572-ig, a Jagelló-ház utolsó tagja, Jagelló Izabella öccse.

¹⁰⁸³ 1562-ben Ferdinánd 8 évre szóló békét kötött Szulejmánnal, amelyben évi 30 000 dukát adó fizetésére kötelezte magát, de ez csak a szerződő felek uralkodóinak élete végéig voltak érvényben.

¹⁰⁸⁴ 1564. július 25-én, Bécsben

¹⁰⁸⁵ 1562. november 30-án Frankfurtban.

¹⁰⁸⁶ 1563. szeptember 8-án Pozsonyban.

¹⁰⁸⁷ 1541. május 25-én a török szultán Erdélyt a „fiának fogadott” János Zsigmondnak adta. Később 1566-ban másodszor is fiává fogadta őt.

Királyság maradék részét¹⁰⁸⁸ elfoglalja mondván, hogy ez őt illeti meg elhunyt atyja és a most elhalálozott Ferdinánd császár ellenségeskedése után, nem törődve Miksa megkoronázásával és felszentelésével, akit magyar királlyá választottak és koronáztak Pozsonyban, ahol is az említett országnak nagy számú előkelőségei és nemesei jelentek meg az 1563. év nyarának végén.

Hogy az említett Miksa császárt megtámadhassa, nem tekintett el a háborúzástól még az időjárás és a felfoghatatlan hideg miatt sem, mivel (valószínűnek és igaznak mondható) a törökök bujtogatták, nagy számban voltak ugyanis jelen táborában. Mivel pedig a kezdetekben nem volt senki, aki szembeszállt volna vele és megakadályozta volna a terveit, több helységet és várat elfoglalt Szepes vármegyében, továbbá Szatmár városát és várát¹⁰⁸⁹. Mikor mindezt hírül adták a császárnak, ő azon nyomban felemelte a német fegyveresei számát ezerkettőszázra és háromezer fős gyalogságot hozott létre ugyanebből a nemzetből. Ezekhez csatlakozott néhány huszár és hajdú, azaz magyar lovas- és gyalogkatona. Mindannyian a szóban forgó Miksa császár főhadvezére és tanácsadója, Schwendi Lázár¹⁰⁹⁰ vezetése alatt az ellenség ellen vonultak az 1565. év telének leghidegebb idején, hogy megívjanak, ha szembetalálkoznak. De az említett ellenség nem tudott a vidéken maradni a nagy hideg miatt, mely akkor különösen kemény és majdnem sosem tapasztalt volt, egy részüket a korábban elfoglalt területeken menedékbe helyezték, a többiek pedig, legfőképpen a törökök, visszatértek hazájukba. Ezek egy része Budára, másik része Pestre, a többiek pedig máshová távoztak, és úgy tettek mintha nem támogatnák János Zsigmond, erdélyi fejedelmet, vagy mintha nem akarnának vele tovább közösködni mivel a legfőbb török, uruk és vezetőjük azt parancsolta nekik, hogy hagyják ott és vonuljanak vissza.

Az említett Schwendi Lázár, miután tanácskozást tartott,¹⁰⁹¹ a lehető leghamarabb megállt az ország területén az előrenyomulással, majd egy Tokaj nevű vár és erődítmény ostromára

---

¹⁰⁸⁸ A Keleti Magyar Királyság Ferdinánd fennhatósága alatti részek.

¹⁰⁸⁹ Miután Balassa Menyhért a császárhozhoz pártolt, a birtokában levő Szatmár, Nagybánya és Hadad várak komolyan veszélyeztették Erdély biztosságát. A szatmáriak segítségül hívták Báthory Istvánt, aki október 3-án elfoglalta a várost, Balassa feleségét és gyermekeit foglyul ejtette. A fejedelem további hadműveleteinek eredménye volt, hogy megszerezték Hadad és Nagybánya várát.

¹⁰⁹⁰ A felső-magyarországi főkapitányi címet Thelekessy Imre (1559–1560) és Zay Ferenc (1560–1565) után Schwendi Lázár (1565–1567) kapta meg.

¹⁰⁹¹ A tanácskozás Tokaj és Szerencs megtámadása között dőlt el. Lukinich Imre így ír erről: „Schwendi vezértársai között; többen, pl. Balassa is, első sorban a Tálya, Szerencs és Tokaj által képezett várháromszög keleti pontját, Szerencset akarták megtámadni, tudván azt, hogy a vár felszerelése hiányos, sőt jelentékenyebb őrséggel is csak nemrégiben látta el a tokaji kapitány. Mások, köztük Báthory András, a támadó hadjáratot Tokaj ostromával akarták megkezdeni, azzal az indokolással, hogy a vár a Hegyalja déli részének tulajdonképeni kulcsa, sőt a tisztai kereskedelemnek

indult, melyet Erdélyország kulcsának tartanak. Mivel pedig a seregei már igen előrenyomultak az országban, kiküldte előcsapatait, melyek jól szervezettségüknek és irányítottságuknak köszönhetően olyan gyors sikereket arattak, hogy gyors váratlansággal rajtaütöttek egy kicsi városon¹⁰⁹² (ahol az ellenség helyőrséget hagyott hátra), mely Tokajtól egy kicsi francia mérföldnyi távolságra van, melynek bevételéről mihelyt értesült az ellenség, azonnal megerősítette Tokaj őrségét és védelmét, akik lesben álltak Miksa császár által elfoglalt terület visszaszerzésére és felgyújtására. Azonban ezeket olyan erőteljesen szorították vissza a német fegyveresek, hogy csak kevés hiányzott ahhoz, hogy egészen a nyomukban követve őket, ne törjenek be Tokajba.¹⁰⁹³

Miután pedig a fent említett helyet¹⁰⁹⁴ illetéknéppen bevette és őrizet alá vonta a fent említett császár előőrsé, megérkezett a sereg többi része, 9-10 ezres nagyságrendben lovasok és gyalogosok egyaránt, akik hosszabb állomásozás nélkül Tokajig vonultak, majd közeledtek az említett erődítményhez, melyet két nagy folyó határol és fog körül, úgy mint a Bodrog és a Tisza, mint ahogy ez a róla készült ábrázolásról¹⁰⁹⁵ is látható és minek következtében nyári időszakban bevehetetlen. De ez az idő alkalmasabb volt a megközelítésére és a területének a megszállására, hiszen a két folyó olyan erősen be volt fagyva, hogy bizonyos részeken az ágyút lehetett a jégen vontatni (csodálatos és ha nem láttam volna, akkor számomra majdhogynem hihetetlen dolog), így tehát lehetőség volt a megközelítésre és három ágyúüteget állítottak fel a mező felé és kettő másikat¹⁰⁹⁶ a védekezéssel szemben olyan

---

is egyik fő biztosítéka, míg Szerencs jelentősége ezzel szemben alárendelt; a jelenlegi kemény tél a várnak minden oldalról való körülzárolását is lehetővé teszi, mert a Tisza és a Bodrog jegén nehezebb ostromágyúk is állíthatók fel, melyek tüzeinek Tokaj vára nem állhat ellen, olvadáskor, vagy magasabb vízálláskor ellenben csaknem lehetetlenség megvétele. Schwendi a térképek tanulmányozása után Báthory álláspontjára helyezkedett, minek következtében Tokaj megtámadása határozattá lett.” Lásd: Lukinich Imre: Az északkeleti várháborúk történetéhez I-II. *Hadtörténelmi Közlemények*, (1913) 370-394. ill. 603-605.

¹⁰⁹² Schwendi könnyű magyar és német lovasságot küldött előre felderítő szolgálatra és a Tokajtól körülbelül 5 kilométernyire fekvő (kis francia mérföld) Bodrogkeresztúr megszállására.

¹⁰⁹³ Azaz Tokaj várába

¹⁰⁹⁴ Bodrogkeresztúr után Tokaj városát is elfoglalták február 4-én.

¹⁰⁹⁵ Az ábrázolásokról részletesen lásd: Szalai Béla: *Tokaj vár metszetes könyve*. [Tokaj], Árvay és Tsa Pincészet, 2004.; Továbbá Bencsik János: Tokaj, a város története és a vár ábrázolása a régiségben. *Tokaj Városháza történelmi tanulmányok*, 3. évf. (2002). 43-56.

¹⁰⁹⁶ Vö. „Balassa a magyar hadakkal s négy ágyúval a Tisza jegén átmenvén, a falak keleti oldalát lövette. Báthori és Schwendi a Bodrog partján sánczot hánytak, abból négy nehéz löveggel nyitották meg a tüzelést. A vár nyugati oldalán, a kapuval szemben, Schwendi csapatai egy halmot foglaltak el; innét is három ágyúval működtek. Perényi a vár déli oldalán emelt sánczokat s abból lövette azt saját ágyúival. Így megállapíthatjuk azt is, hogy Schwendinek, midőn Kassából kiindult, 17 lövege volt és a hozzá csatlakozott segédhadakkal együtt 32 löveggel rendelkezett az ostromkor.” Lásd: Soós Elemér: A tokaji vár története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. (1913) 78.

módon, hogy a várbeliek nehogy ki tudjanak törni. Való igaz, hogy korábban már többször bocsátkoztak apróbb csatározásokba, de erőteljesen visszaverték őket a német fegyveresek. A tüzéséget utasították tehát, akik másfél napon keretül¹⁰⁹⁷ folyamatos tüzeléssel olyannyira végrehajtották a feladatot, hogy hathatós áttörést valósítottak meg ahhoz¹⁰⁹⁸, hogy az ostromig eljussanak. Ez idő és ostrom alatt a hideg olyan nagy volt, hogy nem lehetett folyamatosan a harctéren maradni, minek okán Schwendi Lázár, a hadsereg parancsnoka elrendelte, hogy ez idő alatt csupán a gyalogosok egy része álljon hadban és hogy a többiek az érkezésükkor elfoglalt városba húzódjanak vissza, hogy ott melegben legyenek, míg nem követik társaikat.¹⁰⁹⁹ Ezt a hadfrissítést olyan gyakran megcsinálták, hogy az időjárás viszontagságai és a hideg nem akadályozták meg őket abban, hogy miután másfél napig támadták az említett várat, mint ahogy ezt korábban említettem és miután rést ütöttek mindkét oldalról, a jégen keresztül eljussanak az ostromig.¹¹⁰⁰ Olyan hősieken és lelkesen harcoltak, hogy sikerült meghátráltatniuk az áttörésnél védekező ellenséget, végül bejutottak és elfoglalták a várat az őrtorony kivételével, mely egy nagy kör alakú, szintén vizesárokkal körbevett torony,¹¹⁰¹ ahová is az ellenség 1565. év február 11. napján visszahúzódott.

Mindez nagy vérveszteséggel járt mindkét részről, több német katona megfulladt, hiszen miután a jégen sokan voltak, az őrtoronyba visszavonult ellenség ráirányította a fegyvereit és ágyúlövedékkel kezdték ezt törni,¹¹⁰² olyannyira, hogy Schwendi Lázár kénytelen volt (miután látta, hogy nem akarják magukat megadni) azokat a fegyvereket is ellenük irányítani és fordítani, melyeket az őrtoronnyal szembeni várban¹¹⁰³ találtak; minekutána másnap reggelig olyan megsemmisítő vereséget szenvedtek, hogy alkut szerettek volna kötni arról,

---

¹⁰⁹⁷ Február 5-6-án.

¹⁰⁹⁸ A február 7-én ledőlt falszakaszon keresztül, 8-án rohamot indítottak, de az általános roham minden oldalról február 10-én indult meg, ami a befagyott Bodrog miatt sokat ígért az ostromlóknak.

¹⁰⁹⁹ „... singulati peditum Germanorum commodo, qui frigidissima ea caeli asperitate, in domos luculento igne calefactas, & certis ad fovenda membra obsoniis & vino refertas, se recipere, atque ex iis ad excubias obeundas, & alia oppugnationis munia, ducumque imperia exequenda, recentes & vegeti, contempta omni hiemis iniuria, facile provolabant.” Lásd: Istvánfius, *Historia Regni Hungariae*, 447-448.

¹¹⁰⁰ Február 8-án.

¹¹⁰¹ Ortelius szerint itt állott a nagy erős torony egy különös (sonderlichen) vízárokkal környezve a kastély közepén. Lásd: Hieronimus Ortelius: *Chronologia der historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Staedt und Schlachten in ... Unter-Ungarn und Siebenbürgen mit Türken ....* Nürnberg, Sibmacher, 1603. 127.

¹¹⁰² Ez a roham Istvánffy tanúsága szerint Schwendi 600 emberébe került: „... Svendius receptui signum dare, suosque revocare cogeretur: quum ex Germanis atque aliis, eo in conatu haud pauciores sexcentis militibus amisisset: ac complures ex iis, in foveas nequaquam animadversas, quae ab hostibus per glaciem paulo ante apertae erant ...” Lásd: Istvánfius, *Historia Regni Hungariae*, 448.

¹¹⁰³ Az ötszög alakú bástya a vár keleti oldalán.

hogy mit tarthassanak meg. Ebből a célból pedig a legügyesebbek közül érkeztek követek Schwendi Lázárhoz és elmesélték neki, hogy az előző este hogyan találta el a fején Németi Ferencet (vezérüket és várkapitányukat) a várfal egyik köve,¹¹⁰⁴ melyet egy ágyú lőtt ki, olyannyira, hogy tanácsos volt elrendelni az őrizetét és mielőtt a fegyverek tüzelni kezdtek, az ő legnagyobb bánatukra az életből a halálba költözött anélkül, hogy örököszt hagyott volna hátra saját rokonságából, oly módon, hogy így aztán vezér nélkül maradván, nem tudtak tovább kitartani és így kénytelenek voltak megadni magukat és elhagyni a helyet, annak reményében, hogy a császári felség hajlandó lesz kegyelmesen fogadni őket igazságos és tisztességes feltételekkel. Amire pedig azt a választ kapták, hogy hagyják őket távozni anélkül, hogy magukkal vinnék értékeiket, málháikat, zsákmányaikat, pénzeszközeiket és fegyvereiket, kivéve szablyájukat,¹¹⁰⁵ mely egy igen széles és rövid kardfajta, abban az esetben, ha elhalálozott kapitányuk helyettese, Bárány János¹¹⁰⁶ átadja nekik Szerencs és Szentmárton várát, mely feltételt elfogadtak és maga Bárány Tokajban maradt fogságban kíséretének néhány előljárással mindaddig, amíg a fent említett helyeket átadták és mindent teljesítettek. Látván azonban, hogy a távozók között több magas rangú és nemes ember is van, a császári felség nevében nekik szegezték a kérdést, hogy hajlandóak-e a szolgálatába állni, és hogy erre vonatkozólag tisztességes zálogot szolgáltatni, mely ajánlatot egyesek elfogadtak, mások nem, akikkel (akik nem akartak egyezkedni), esküt tetettek miszerint a jövőben nem harcolnak az ellenség oldalán.

Mely eseményeknek mielőtt híre kelt az egész országban, nem csak a környező területeken, hanem egész Erdélyben (mely igen elszomorodott és megindult nem csupán ennek a várnak az elvesztése, mely Magyarország kapuja, hanem a sok elveszített javak és kincsek miatt,

---

¹¹⁰⁴ „Ekkor szakada Tokaj el Erdélytől. Németi Ferenczet a várban meglövék puskával – egy corralisa, azután úgy vevék meg.” Lásd: Sepsí Laczkó Máté Krónikája. 19.; Továbbá: „Ám végül, mivel Németi várparancsnokot egy puskagolyó megölte, sor került a megadásra, azzal a feltétellel, hogy a vezér testét katonai pompával eltemetik, a katonák pedig fegyveresen oda mehetnek, ahová akarnak, a háború ideje alatt azonban Miksa ellen semmilyen módon vagy ürüggyel hadi szolgálatot nem teljesíthetnek.” Lásd: Bethlen, *Erdély története*. 246.

¹¹⁰⁵ „Ist geswester Hauptmann Németi war mit einem Schoss in den Kopf getroffen worden, dessen er gestorben, darumben weil ihr Haupt umbkommen, so gedächten Sy das mit leidlichen mittel beschehen möchte, sich an die Kav. Mt. übergeben, darauff hat der von Schwendi Veldtobrist mit ihnen getädingt, das Sy blosz nur mit iren Säblen seiten oder wören abziehen.” Lásd: Sambucus: *Situs et vera positio*.

¹¹⁰⁶ „Aztán a hadnagy, Bárány János Szerencs és Szentmárton erődjeiről intézkedik, hogy azok is mielőbb megadják magukat. Addig ő, a hadnagy az udvarbíróval egyetemben maradjon a várban a császári felség további rendelkezéséig, amíg minden megtörténik.” Lásd: További jelentés a tokaji belső várnak február 11. és 12-én megindított és kivívott teljes megvételéről, Ungarische Akten. Allgemeine Akten; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Közli: Détsky, *A tokaji vár története*, 25.

mik ezen a vidéken voltak, melyet Magyarország földi paradicsomának is hívtak), a fejedelem olyannyira megrettent, hogy a Lengyelországba való menekülésre gondolt és mivel nem tudta az embereit olyan gyorsan összeszedni, időt hagyott a császárnak arra, hogy minden korábban megszállt és elfoglalt helyet birtokba vegyen, és hogy továbbiakat is megszerezzen, úgy mint a két említett, valamint Erdődöt, Szerencset, sőt Szatmár városát is, mely ugyanazon folyó partján fekszik, mint Tokaj, Báthory György uraság,¹¹⁰⁷ gazdag és befolyásos magyar-erdélyi nemes tulajdonát, aki mivel nem tudta védeni (mivel a jég beállt és mivel hirtelen lepték meg), gyorsan kimenekíttette ebből a városból az itt élő lakosokat és elvitette velük azon ingóságait és javaikat, melyeket elbírtak, majd felgyújtatta a várost.¹¹⁰⁸ Mivel azonban Schwedi Lázár majdnem éppen ekkor ékezett ide a seregével, nagy sietve eloltatta az említett tüzet, majd a várost két részre osztotta és választotta szét, a leggyengébb részeket lerombolva, a többit megerősítve.¹¹⁰⁹

Ilyen események után elküldte a fejedelem az említett Báthory György¹¹¹⁰ uraságot Miksa császárhoz abból a célból, hogy béketárgyalásokat folytasson, és hogy feltartóztassa az említett császárt, míg a fentnevezett fejedelem összegyűjti erőit és segítséget kap a törököktől. Elment tehát a császárhoz Bécs városába,¹¹¹¹ mely Szatmártól 80 német mérföld távolságra esik, oda, ahová a nagy török már küldött egy követet,¹¹¹² ugyanazzal a béketárgyalási ürüggyel, aki Törökországból még azelőtt távozott, hogy Miksa császár bármely területet elfoglalt vagy visszafoglalt volna a fejedelemtől. Továbbá a császárnak is volt egy követe¹¹¹³ Törökországban, akit már visszaküldött a török (miután már teljesítette a

---

¹¹⁰⁷ Értsd Báthory István.

¹¹⁰⁸ „Onnét elindittá népét Svender Lázár Szakmar alá. Ebben lön híre Báthori Istvánnak, és meggyújtatá a város'körül való palánkot s mind megégető, és úgy jöve alá Váradra. A németek Szakmarba nagy könnyen bészállának.” Lásd: Borsos Sebestyén Világnak lett írott krónikája, 22.; Bethlen Farkas szerint nem volt gyűjtogatás: „Amikor a szatmári vár őrségül rendelt erdélyiek ezt meghallották, erejükben nem bízva azt a földig lerombolták és otthagyták. Távozásuk után Schwendi elfoglalta Szatmárt, és új vár építésébe fogott.” Lásd: Bethlen, *Erdély története*, 246.

¹¹⁰⁹ Szatmár visszaszerzésének különös jelentősége volt, amelyről Pálffy Géza így ír: „Les territoires sous la domination du roi Maximilien furent augmentés de plusieurs milliers de kilomètres carrés et, par la prise durable de Szatmár et des forteresses limitrophes, la principauté transylvaine vassale aux Turcs fut définitivement repoussée de la région supérieure de la rivière de Tisza.” Lásd: Pálffy, *Un penseur militaire*, 46.

¹¹¹⁰ Értsd Báthory István

¹¹¹¹ Malmidy nem említi külön azt az egyezményt, amit Báthory és Schwendi között jött létre Szatmárban.

¹¹¹² Scherer Márk, Hidájet aga. Vö. „Ita legationes sequutae Idibus Aprilis, et legatus turcicus Hidait aga, vir primarius, insigni comitiva Viennam venit; tertio post die ad caesarem introductus, salutatione praemissa, litteras pacem firmantes exhibet...” Lásd: Forgach, *Rerum Hungaricum*, 283-284.

¹¹¹³ Miksa Csáby Ákost és Csernovits Mihályt küldte a Portára.

küldetését és ezektől nagy adományokat és ajándékokat kapott) engedélyt nyert arra, hogy visszatérjen urához, jelentse küldetése teljesítését; amikor pedig már igen előrehaladott az országban, akkor érkezett el a császár szerencsés győzelmének és nagy zsákmányának, valamint fiává fogadott alattvalójától, a fejedelemtől visszafoglalt nagyszámú helynek a híre Konstantinápolyba, ahonnan azonnal az említett követ után küldtek azzal a szándékkal, hogy tartóztassák fel és vezessék rabként vissza Konstantinápolyba.¹¹¹⁴ Minderről Miksa császár értesülést szerezvén visszatartotta a törökök követét¹¹¹⁵ Bécs városában, aki innen szeretett volna távozni és egy embert engedett csak urához a törökhöz, abból a célból, hogy bejelentse és tudtára adja, hogy sosem engedi szabadon a követét (tekintve, hogy támadólag lépett fel), hacsak ő el nem engedi az övét.

Annál is inkább, mert mást sem, csak egy pogányt tudott tőle visszatartani, arra az esetre, ha nem őrzi meg a közte és elhunyt atyja, Ferdinánd közt létrejött békét, melynek fenntartásáért nemrégiben fizetett ki 3 évi hátralékot,¹¹¹⁶ azt a tartozást,¹¹¹⁷ amit az említett Ferdinánd megígért neki. Amire a nevezett török azt felelte, hogy nem köteles és nem áll módjában szabadon engedni a követét,¹¹¹⁸ sem pedig bármely békét fenntartani, hacsak előzőleg nem adják át az összes helyet és várat, melyet a fejedelemtől, fiává fogadott alattvalójától foglaltak el és vettek át és akit, mint fogadott fiát minden körülmények között és mindenki ellen meg akar védeni.

Ilyen események nyomán a fejedelem összegyűjtötte a hadseregét, olyan nagy számban, ahogy csak tudta, sőt több oláhot és tatárt is toborzott táborába, melyben a lengyel király segítette és támogatta a híresztelések szerint. A törökök pedig ismét összefogtak az említett fejedelemmel a budai, boszniai és temesvári pasa vezényletével, akik múlt év május havának végétől, 15–16 ezer fős lovassággal, némi gyalogsággal szálltak hadba és igyekeztek rajtaütni és körülzárni a császár táborát és visszaszerezni az említett helyeket.¹¹¹⁹ De

---

¹¹¹⁴ Csábyt fogták le Konstantinápolyban

¹¹¹⁵ Scherer Márk, Hidájet aga.

¹¹¹⁶ A szerződések ugyanis csak a szerződő felek élete végéig voltak érvényben. Lásd. Fári Márton: Nagy Szülejmán utolsó hadjárata 2.

¹¹¹⁷ Csak a tartozást, a hátralékot fizették be, de a következő évre esedékes „ajándékot” nem vitte meg Hosszútóthy György a szultánnak. Vö. „Istvánffy szerint Szülejmánt az ingerelte végül is a háborúra, hogy Bécsben sem a várak visszaadására nem született határozott döntés, s az adót sem fizették be. ... időközben ugyanis esedékessé vált a következő évre is a tisztességes ajándék beszállítása.” Lásd: Fári, Nagy Szülejmán utolsó hadjárata, 4.

¹¹¹⁸ Csáby Ákost

¹¹¹⁹ 1565. június–augusztusban János Zsigmond a pasákkal megerősödve már jelentős sikereket ért el: 40 napi ostrommal elfoglalták Erdődöt, majd Cseh és Nagybánya várát.

Schwendi Lázár, az említett császáruzáság hadvezére, kitalálva, hogy mi állt szándékukban, jelentős helyőrséget hagyott Szatmárban, ahol régóta állomásoztatta erősítését. Majd a kíséretének és hadseregének maradékával Tokajba¹¹²⁰ ment a fent nevezett folyókat követve, melyeknek partján és medrében nagyon kényelmes helyet talált, hogy megerősödjön és védekezzen az ellenséggel szemben, miközben segítséget várt a császártól és ahonnan könnyen tudta Szatmárt és Tokajt is védelmezni.

Az ellenség pedig mikor megérkezett Szatmár közelébe, úgy határozott, hogy rohamot indít Tokajig, mely Szatmártól 10 német mérföldre¹¹²¹ található. Ezt pedig (a legjobb lovagokból kiválasztott 4 ezres nagyságrendű lovassággal) Pünkösöd előtt nyolc nappal¹¹²² hajtották végre az ő legnagyobb szerencsétlenségükre és veszteségükre. Mivel az említett helyszínre való megérkezésük előtt a magyar huszárok kapitánya, Eger főkapitánya, Mágocsy Gáspár már úton volt, hogy segítséget hozzon 800 huszár kíséretében Schwendi Lázárnak, akik mikor váratlanul összetalálkoztak a törökökkel Tokaj előtt, lerohanták őket, nem is gondolván arra, hogy ilyen nagy számban vannak. Mivel szemtől szembe érkeztek, az elősereg beléjük futott, és olyan hadakozás kezdődött, melybe azon nyomban bekapcsolódott egy Raminger¹¹²³ nevű német kapitány, akit Schwedi Lázár Tokajban hagyott parancsnok és helytartó gyanánt, bizonyos számú német lovassággal és gyalogsággal, és aki olyan mértékben segítette az említett Mágocsyt (akit csupán 200 német lovas és ugyanennyi gyalogos, mindannyian tüzérgyalogság kísért), hogy megfutamították a törököket, miután megöltek vagy 700–800-at és többet rabságba ejtettek. Mindazonáltal seregük tovább folytatta Szatmár előtti hadműveleteket, és végül ezt is megostromolták. Látván azonban, miután többször visszaverték őket, hogy kevésbé boldogulnak, úgy döntöttek, hogy megostromolják Schwendi Lázár táborát, még mielőtt nagyobb segítséget kapna. Azonban ezután (jómagam távozván az országból, Németországba [Allemagne] vonulván vissza) körülbelül július 18-án hallottam, hogy az ellenség egy nap alatt háromszor próbálta meg a tábort és a császár hadseregét megtámadni, de mindannyiszor visszaverte őket a tüzéség, további muskétások és a német fegyveresek, végül pedig többük halála és fogságba ejtése után, végre győzelem várt rájuk.

---

¹¹²⁰ Tokaj központi katonai helyzetéből fakadóan folyamatosan a hadi események főszereplője volt.

¹¹²¹ Kb. 71 mérföld, 115 km

¹¹²² 1565. május 8-án

¹¹²³ Tokaj február 11-i eleste után Raminger Jakab német kapitány vette át Tokaj parancsnokságát.

Azonban a török és a fejedelem nem vesztette el kedvét, hanem egyre inkább megerősítették táborukat, mivel arra számítottak, hogy a császár nagyobb segítséget küld parancsnokának, Schwendi Lázárnak. Hiszen a távozással egy időben 2 ezer lovast mozgósított Csehországban, és további ezret Ausztriában. Ágost szász herceg¹¹²⁴ 1500-at küldött hozzá, továbbá Richard herceg,¹¹²⁵ a palotagróf¹¹²⁶ testvére ugyanennyit adományozott, valamint egy regiment gyalogság, mely az ausztriai Kremsben állomásozott és továbbiak, akiket Németországból [Allemaigne] mozgósítottak.

Magyar és török bajvívás, harckülönlegességek, és haditechnikák¹¹²⁷

Miközben a császár és a törökök tábora egymás közelében volt, naponta zajlottak párbajok, különleges csaták a törökök és a magyar huszárok között, akik lovakon csaptak össze és hasonlatos fegyvereik voltak úgymint, a pajzs, a dárda, a buzogány, a szablya, és egy másik kardhosszúságú bot, mindaddig harcolva mindezekkel, hogy egyik vagy mindkettő holtan esett össze. A győztes magával vitte a legyőzött fejét és fegyvereit nagy ünnepélyességgel a táborába, minden akadályoztatás nélkül, sőt mindennek végrehajtásához mindkét részlől kijelölt emberek voltak, hogy ne történjen szabálytalanság semelyik részlől. Az összecsapások mindig kiegyenlítettek voltak, úgy mint egy az egy ellen, kettő kettő ellen, több több ellen.

A magyar huszárok¹¹²⁸ szinte semmiben sem különböznek a török lovasságtól, hacsak nem a fejdíszükben. Rövid kengyellel lovagolnak és körülbelül egy királyi lábnyi hosszúságú¹¹²⁹ sarkantyút hordanak, melyek kampósak a végüknél, és mikor egyszer megkérdeztem, hogy miért hordanak ilyen hosszú és kampós sarkantyút, azt felelték, hogy azért van, hogy az egyiket a másikba akasszák lovaik hasa alatt, amikor üldözi őket az ellenség, azért, hogy ne lehessen őket földre dönteni, amit én igen hasznosnak találtam és a törökök elleni több csatában is valóban láttam. Pajzsot viselnek mellvért helyett, mely az egész testüket védi előlről. Némelyek azonban francia és olasz módra mellvértet alkalmaznak és ezek nem hordanak pajzsot, ellenben puskával és további alkalmas fegyverrel vannak felszerelve. A

---

¹¹²⁴ Ágost szász választófejedelem (August von Sachsen) (1526–1586)

¹¹²⁵ Reichard avagy Richárd (1521–1598), Simmern fejedelemség grófja

¹¹²⁶ III. Frigyes rajnai palotagróf (1515–1576)

¹¹²⁷ Érdekes összevetést kínál Gabelmann Miklós hadtörténetíró munkájával: *Monomachia Hvngaro Tvrca*. 1588.

¹¹²⁸ A magyar „huszár” elnevezést vették át a legtöbb nyelven, így franciául is „Hussard”, vagy mint itt „Houssar” alakban.

¹¹²⁹ Királyi láb: 31,26 cm

törökök hasonlóan vannak felfegyverkezve, de semelyikük sem hasonlítható a német fegyveresekhez és lovasokhoz, mely ok folytán a törökök gyakran a németek mögé helyezik magukat mondván, hogy azok előre is és hátra is olyan jól tüzelnek, mint ők és hogy hamarosan Németország [Allemaigne] szívében kell őket legyőzniük, ezzel is azt igazolván, hogy mennyire tartanak az említett fegyveresektől és lovasoktól, akik mind a mai napig sokkal alkalmasabb lovakat használnak, mint ők ezt tették idáig és jobban kiismerik az ellenségeik ravaszságait és hadicseleit. Főként Schwendi Lázár, vezérük és ebben a harcban irányítójuk, aki igen jól megfelel a magyaroknak.

A hajdúk¹¹³⁰ magyar gyalogos katonák, akik nem hordanak sem mellvértet, sem sisakot, csupán pajzsot és szablyát viselnek (kivéve a tüzérgyalogosok) és a bennük rejlő rendkívüli ügyesség, gyorsaság miatt a saját és a német lovasságot követik rendszerint a harcban és a halottakat, legyőzötteket nagy szakértelemmel fosztják ki, továbbá ha valakire szemet vetnek, annak felhasítják a hasát, kiszedik a zsírt és ebből készítenek krémet sebeik gyógyításához, arra az esetre, ha megsebesülnek.

Báthory bebörtönzésének oka

Június első napján elfogták Báthory Györgynek¹¹³¹, a fejedelem császárhoz küldött követének leveleit és az ezeket kézbesítő két szolgáját, akik már titokban majdnem visszatértek hazájukba, ahogy erről az udvar és az említett császár tábora értesült, nagy mennyiségű fegyvert is szállítmányozván, aminek okán az említett hónap hatodik napján¹¹³² az említett császár az udvarára bízta a fent nevezett Báthory Györgyöt,¹¹³³ a fejedelem követét, megmutatta neki a leveleit, gonoszságának és árulásának bizonyítékát és tudtára adta, hogy az ő követsége csupán béketárgyalásokat kezdeményezett. És miután hevesen érveltek és tárgyaltak szabadon bocsájtotta és este elküldte parancsnokát kíséretének embereivel, hogy tartsák rabságban, ott ahol Bécsbe érkezésekor lett elszállásolva, úgy, hogy környezetéből senki se tudjon vele beszélni és hogy ne tudjon járni-kelni a városban őrizet

---

¹¹³⁰ A franciában elterjedt „haïdouk” alak helyett a „heiduc”-ot használja Malmidy. A szó többszámát pleonasztikus formában „haïdouks”-ként alkalmazza a francia nyelv.

¹¹³¹ Értsd Báthory István

¹¹³² Lásd *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*, 70.

¹¹³³ Értsd Báthory István

nélkül. A török követét is igen szigorúan őrizték és az a hír járta, hogy ugyanígy jártak el a lengyel királyával.¹¹³⁴

II. Mátyás, magyar király koronázási szertartása¹¹³⁵

Mindazok, akik magasztosan emlékeztek meg a királyság intézményéről, a királyokat Isten gyermekeinek, ezek igazi hasonmásának, barátainak és bizalmasainak hívták, sőt maguknak isteneknek, emberi isteneknek, földi isteneknek és angyaloknak, valamint az isteni léthez közelítették őket. És valóban, aki király, annak csak kívánni kell a földön. Mivel a királyok a jószerencse házában laknak és ennek pártfogoltjai és kedveltjei: boldog gyermekek ők, a gazdag Junó dicsőséges részei. Így például mikor Porus király¹¹³⁶ fogságba estekor Nagy Sándor megkérdezte tőle, hogy bánjanak vele, azt felelte, hogy királyként és hozzátette, hogy amikor ezt mondja, akkor mindent megmondott és nem is kell mást tovább magyaráznia.

Mindezeket annak a személynek a most lezajlott koronázása kapcsán mondom, aki frissen vette kézbe Magyarország jogarát. Mátyás főhercegről, II. Rudolf testvéréről van szó, aki az utóbbi években megszerezte magának a mi Mercure hercegi címünket, mint a magyarországi királyi hadak fővezére. Ezúton szeretnék számot adni a ceremóniáról Franciaországnak, és bemutatni a franciáknak a pompa és fényűzés egész sorát, melyeket itt megőriztek, abból a célból, hogy inkább Istenként ismerjék el azt, aki másképp tekint fejedelmeikre, mint a többiek (hiszen más szemmel látja a Napot Jupiter, mint Szaturnusz) és aki kiválasztotta őket arra, hogy a királyság csodáit megmutassa nekik, melyekből különlegeseket adott számukra, jóval magasztosabb és fenségesebb jeleket, melynek folytán annál inkább lekötelezettjei, hiszen nemesen és dicsőségesen ruházta fel őket. Velük szemben olyan dolgokat tett meg,

---

¹¹³⁴ A lengyel király, Zsigmond Ágost is elküldte Crazinczy Ferenc nevű követét Bécsbe, hogy János Zsigmond béketárgyalásait megsejtsse. Lásd: Bártfai Szabó László: *Ghymesí Forgách Ferenc 1535–1577*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1904. 56.

¹¹³⁵ A fordítás a következő dokumentum alapján készült: *Ceremonies observées au couronnement de Mathias deuxiesme Roy de Hongrie*. (Paris), 1609.

¹¹³⁶ Pórosz, Pauravasz királya a Kr. e. 4. században a jelenlegi pakisztáni területen található Pandzsáb, valamint a Chenab és Jhelum folyók torkolatában. Kr. e. 327-ben Nagy Sándor az Indus völgye felé indított hódító hadjáratot, ahol az Óperzsa Birodalom rádzsái uralkodtak. A hydaspesi csatában, Kr. e. 326-ben Nagy Sándor legyőzte Pórosz királyt és harci elefántjait, valamint ebben a csatában pusztult el Nagy Sándor lova, amikor halálos sebet szerzett az ütközet folyamán.

mondom, mint amit Perzsia királyai megtettek legidősebb fiaik javára, olyan előnyökhöz juttatták őket, melyeket egyáltalán nem tettek meg a másodszülötteknek.

Ez az Isten által választott és elrendelt király tehát, akit a koronához legközelebb vitt és őrzött meg, valamint fivére, Miksa főherceg¹¹³⁷ magyar ruhában,¹¹³⁸ lóháton tették meg a körülbelül nyolc órát Pozsonyból indulva, az akkor létező összes nemes kíséretében, hogy abba a kastélyba vonuljanak, ahol a koronázási szertartás zajlott.

Két nemes ember¹¹³⁹ a két királyi, ma már Magyarországhoz kötődő tartomány lobogóit és zászlóit vitték legelől.

Utánuk egy hírnök,¹¹⁴⁰ aki oldalán fegyvert viselt, magyar pajzzsal elől-hátul, fehér bottal a kezében.

Majd azok következtek, akik a királyi felség díszait hozták, nevezetesen az alábbiak.

Draskovics¹¹⁴¹ uraság, horvát bán¹¹⁴² a királyi palástot. Batthyány¹¹⁴³ uraság egy igen régi keresztet, melybe Jézus Krisztus igaz és dicsőséges keresztyének egy darabja volt beágyazva.

---

¹¹³⁷ III. Miksa, Maximilian der Deutschmeister (1558–1618), osztrák főherceg, a Német Lovagrend nagymestere.

¹¹³⁸ Vö. „rex ipse cum Maximiliano fratre Hungarico habitu insignes” Lásd: *Acta coronationis Mathiae II. in regem Hungariae 19. Novembr. 1608 peractae*, e synchro A. E. C. H. T. A. manuscripto in lucem edita per J. G. H. C. = Grossinger, Johannes-Baptista; Wien: Wucherer, 1784; „[Rex] paulo post, Generosorum Hominum equitatu circumseptus, Ungarico habitu preciose vestitus, equoque nobili & ditissime phalerato vectus, cum fratre Maximiliano similiter amicto, Arce descendit...” Lásd: Jessenius a Jessen, Johannes: *Regis Ungariae Matthiae II coronatio Adjecta regni regumque Pannoniae, brevis chronographia*; Viennae Austriae primum, at nunc auctoris venia emendatus recusa, Hamburgi : sumtu Frobeniano, 1609.

¹¹³⁹ Az többi forrás tíz nemest említ, részletesen felsorolva az országok zászlóit és a zászlóvivők neveit.

¹¹⁴⁰ „subsequentibus Nuntio Pontificis Pauli V. Placidio de Marra” (Lásd: *Acta coronationis*) azaz Placidus de Marra, pápai követ.

¹¹⁴¹ Draskovich János (Ivan Drašković) (1550–Pozsony, 1613) trakostyáni báró, horvát bán, a lovasság vezére. Az egyetlen horvát, aki magyar nádori kinevezésben is részesült és a „defensor Croatiae” elnevezést érdemelte ki. Az 1606. béke után lemondott báni hivataláról és nyugalomba vonult; azután többnyire Bécsben és Pozsonyban élt. Mint udvari tanácsos és a dunántúli hadsereg parancsnoka részt vett a haditanácsban.

¹¹⁴² Könyves Kálmánt (magyar király 1095–1116 között) 1102-ben koronázták Horvátország első magyar királyává, ezután 816 évig állt fenn a két ország szövetsége. Kálmán a bánok hatáskörét kiterjesztette és mintegy a király helyettesei a monarchia ezen a részén katonai parancsnokként és kormányzóként működtek.

¹¹⁴³ Batthyány Ferenc (?–1625) Sopron főispánja, Dunántúl főkapitánya 1604 és 1609 között.

Zrínyi gróf¹¹⁴⁴ egy további értékes és gazdagon díszített relikviát¹¹⁴⁵. Erdődi gróf¹¹⁴⁶ a jogart, a királyi hatalom és tekintély jelképét. Forgách Zsigmond¹¹⁴⁷ uraság az országalmát. Thurzó György¹¹⁴⁸ gróf hozta azt a királyi kardot, amely díszszemlére hivatott volt. Illésházy¹¹⁴⁹ nádor a gyöngyökkel és kövekkel ékesített aranykoronát. Közvetlenül a király előtt Kolonics Szigfrid¹¹⁵⁰ uraság öklében csupasz kardot viselt,¹¹⁵¹ mint a Haditanács tanácsosa és Magyarország főkapitánya.

Ebben a rendben és apparátusban vonultak a Szent Márton dómban ahol báró Liechtenstein Miksa¹¹⁵² és Széchy György¹¹⁵³ voltak jelen kora reggeltől, mint ceremóniamesterek,¹¹⁵⁴ hogy megakadályozzák a tumultust, a felfordulást és a nagy számban ideáramló népgyülekezetet.

Az utcák ünnepien telve voltak a templom főbejáratáig és a szokás szerint előírt előkészületek megtörténtek. A szentély közepén igen magasan volt elhelyezve a királyi trón¹¹⁵⁵ kárpitokkal gazdagon díszítve, és mint egy emelvény kimagasodva a főoltárral

---

¹¹⁴⁴ Zrínyi Miklós (Csáktornya, 1580-as évek –? 1625. március 24.) 1608-ban dunántúli főkapitánnyá nevezték ki. 1619-ben csatlakozott Bethlen Gáborhoz és végig hű maradt hozzá.

¹¹⁴⁵ Vö. Zrínyi vitte Magyarország nagyságának, erejének jelképét: „Nicolaus Zrinus Hungariae, geminum quidem armorum insigne veteris illius amplitudinis: quatuor fluvios, Danubium, Savum, Dravum, Tibiscum, quibus & potentia & robur Hungariae continebatur” Lásd: *Acta coronationis*.

¹¹⁴⁶ Erdődy Tamás (Toma Bakač Erdedi) (1558–1624) horváth bán 1608–1615 között. Különösen, mint törökverő hadvezér tűnt ki, 1581-ben Szkender pasát ejtette foglyul, 1584-ben a Krajnából visszaérkező Ferhát pasát ölte meg, majd Ali béget győzte le és lefejezte.

¹¹⁴⁷ Forgách Zsigmond (Zigmund Forgáč) (1565–Nagyszombat 1621) 1606-ban országbíró, 1611-től kezdve felsőmagyarországi főkapitány volt, a magyarországi rendek nádora 1618–1621 között. 1619-ben Pozsonyt védelmezte Bethlen Gábor ellen, majd meghódolt a fejedelemnek. Később II. Ferdinánd király érdekeit igyekezett szolgálni, közvetített közte és Bethlen között, végül pedig elpártolt Bethlentől és II. Ferdinándhoz csatlakozott.

¹¹⁴⁸ Bethlenfalvi gróf Thurzó György (Juraj Turzo) (Zsolnalitva, 1567. szeptember 2. – Nagybicse, 1616. december 26.) nádor 1609–1616 között, valamint Árva vármegye örökös főispánja.

¹¹⁴⁹ Illésházy István (1541–1609) protestáns főnemes, főispán, 1608–1609 Magyarország nádora. II. Mátyás trónralépésének ő volt legfőbb elősegítője. 1608-ban a koronázási országgyűlésen úgy volt jelen, mint királyi főudvarnok. Liptó és Trencsén vármegyék örökös főispánjává nevezték ki.

¹¹⁵⁰ Kollonics Szigfrid 1572–1623 császári generális, Érsekújvár kapitánya, Miksa király által kinevezett fraknoi és kismartoni kapitány.

¹¹⁵¹ „Mikor ű Felsége az várból alá jű, Kolonitz Uram, úgy mint fű lovász Mester, az ű Felsége mezitelen kargyát ű Felsége előtt viszi” Lásd: *Modus ac pompa coronandi Hungariae regem* – Miscellanea; MOL 43485. Jelzet, F 9. Miscellanea, Cista 1. Fasc. 4. Nr. 4.

¹¹⁵² Lásd 176. l.j.

¹¹⁵³ Lásd 177. l.j.

¹¹⁵⁴ A többi forrás Czobor Mihályt jelöli meg Liechtenstein Miksa helyett, mint ceremóniamestert. Vö. „Mindeneknek eleötte kik az templom aijtáját őrizték valasztatnak az urak közül ezek: Czobor Mihály uram, az Széchy György uram.” Lásd: *Modus ac pompa coronandi*.

¹¹⁵⁵ Vö. A források mindegyikében nagyon hasonlatos leírást kapunk a trónusról. Vö. „Ibi supra suggestum tres gradus altum, collocatus Thronus, aureo pallio vestitus; & ex simili materia pensili

szemben, a királyi szék aranykelmével fedve, felette mennyezet, avagy égbolt ugyanabból az anyagból.

Mihelyt a király megérkezett a templom¹¹⁵⁶ bejáratához, a győri¹¹⁵⁷ és a zágrábi püspök¹¹⁵⁸ fogadta őt a papsággal és a főoltárig kísérték, mely előtt fogalt helyet Esztergom bíborosa,¹¹⁵⁹ több püspökkel és főpappal együtt papi díszben öltözve a mise tiszteletére és a koronázási szertartáshoz előkészülve. A győri püspök kérte, hogy királlyá kenhesse fel¹¹⁶⁰ és koronázhassa meg ezt a derék lovagot, akit elé vezettek. És mivel szent és dicséretes dolog megszerezni törvényes hercegének védelmét és mindegyikük esküjét, javait és saját életét ajánlotta neki. A bíboros ennek végén egy befogadó imát tartott, majd maga a király is ezt tette teljes odaadással, hogy megkapja Istentől (akitől minden királyok uralkodása függ) annak kegyelmét, hogy jól uralkodjon népe felett, és hogy a nemesség támogatásával, valamint alattvalóinak szeretetével megerősítve, ne legyen oka, se alkalma félni az ellenség bármilyen tervétől vagy támadásától koronája ellen.

Miután pedig ezt az imát befejezték, a bíboros a szokott módon ünnepi misét énekelt, majd az apostoli levél után a király vállai fölött felemelve egy skarlátvörös palástot, feladta azt a vállára és karjára a keresztény királyok régi szokása szerint. A váll azt a fejedelemséget jelképezi, melyet gondosan Saul számára tartott fenn Sámuel a lakomán, mikor is Izrael királyává tette őt.

A zsidó királyokat szokták szent olajjal bekenni az Ótestamentum idejében, mint ahogy Saul, Dávidot, Asaelt és Jéhut tették. Ezzel a bőséges kenekedéssel a szentlélek kegyelme láthatatlanul eltelítette őket, hogy bővelkedjenek. Ezt kapta meg Saul is és abban a pillanatban a szívét ez mássá változtatta, a korábbihoz képest, majd ezt követően ugyanez a szentlélek segítette Dávidot és minden más uralkodó felett virágoztatta.

---

tecto umbellatus Altare, ad quod religiose induti consedebant Regni Pontifices, exornatissimum ...”
Lásd: *Regis Ungariae*.

¹¹⁵⁶ Szent Márton Dóm, avagy Koronázó templom

¹¹⁵⁷ Naprágyi Demeter (1556–1619) 1607-től veszprémi és győri püspök, 1608-tól kalocsai érsek.

¹¹⁵⁸ Bratulics Simon (Simon Bratulic) (†Zágráb, 1611) Dalmát v. isztriai származású megyéspüspök.

¹¹⁵⁹ Forgách Ferenc; vö. „A Nagyságos Cardinal Úr pedig az pap Urak dolgaira gondot visel, és az Király Felsigh bejövételit is idem az Templomban megvárja.” Lásd: *Modus ac pompa coronandi*.

¹¹⁶⁰ Az olajjal való megkenést, felkenést Jessenius is fontos momentumnak véli: vö. „Oleo, scribit, antiquitus Sacerdotes & Reges sacrabantur, Spiritalem, intelligi volentes, sacris mysteriis inesse pinguedinem : & sicuti Oleum omnibus liquoribus superfertur; ita Sacerdotalem & Regalem Dignitatem omnium esse excellentissimam.” Lásd: *Regis Ungariae*.

És ma pedig a keresztény királyok egy dicséretes szokás folytán, megkenetnek a koronázásuk alkalmából, azért, hogy az égi áldás a fejükre hulljon, mintegy az őket királlyá tévő isteni kegyelem alattvalóik számára történő megnyilatkozása folytán.

A megkenés után ugyanaz a bíboros feladta a királyra azt a két öltözetet, melyeket ilyen eseménykor szoktak felvenni a fehér ingre,¹¹⁶¹ úgymint cambrai-i vászonból a tunikát, avagy dalmatikát,¹¹⁶² a diakónusok és aldiakónusok mintájára, azt mutatván, hogy a papság méltóságában osztozkodnak a vallásosság megőrzése és védelme érdekében. Ezt követte a királyi palást,¹¹⁶³ kifejezván a királysághoz való felemelkedését, hogy alattvalóinak parancsoljon és népének javakat és üdvösséget szerezzen.

Felkötötte a bíboros az oldalára a kardot is,¹¹⁶⁴ miután megáldotta, majd a király kihúzva azt a hüvelyéből két csapást tett vele a levegőben,¹¹⁶⁵ mintegy keresztet rajzolva értésre adva, hogy kardjának hegyén fogja viselni a keresztre feszített Jézus Krisztus nevét, a keresztények ellenségével, a mohamedán csapatokkal szemben és hogy ellenük fogja használni a csatákban.

Ezután egyik kezébe adta a jogart,¹¹⁶⁶ a másikba az országalmát.¹¹⁶⁷

---

¹¹⁶¹ Vö. kamizol, a középkori latin *camisia* szóból.

¹¹⁶² A dalmáciai tunika a kamizol (fehér ing) fölött viselt hosszú, ujjas koronázási ruhadarab.

¹¹⁶³ A koronázási ornátus egyetlen fennmaradt darabja, félkör alakú, aranyfonállal sűrűn kivarrt textil, melyet II. Mátyás kijavíttatott és új bélést varratott hozzá. Ezt a *Regis Ungariae*-ben így említik: *S. Stephani, auro, Dedalaeo opere contexto Pallium (Sanctitatis & Honestatis amiculum)*.

¹¹⁶⁴ A kard, melyet bár Szt. István kardjának mondanak, a XVI. sz.-ból való lehet. Alakja törre emlékeztet, kétélű, alul vékony, hegyes csúcsba fut, hossza két és fél láb. Felül, a kardmarkolat alatti lapon kétfelől, bevéssett emberi alakok jelennek meg, hüvelye vörös bársonnyal bevont.

¹¹⁶⁵ Vö. „Tunc surgens Rex eductum gladium valida dextra ter in aera vibravit & ad singulas vices in terram defixit aciem, devoto sacrosanctae pro Aris militiae praeludio.” Lásd: *Acta coronationis*.

¹¹⁶⁶ A királyi jogar alakjában eltér minden más ismert jogartól, a koronával és a palásttal egykorú lehet.

¹¹⁶⁷ Az országalma aranyozott fémlemezéből készült kettős kereszttel a tetején. A kereszt egyenes vonalú képzése, valamint a magyar címernek alakja arra utal, hogy az alma Róbert Károly vagy Nagy Lajos idejében készülhetett.

Még mielőtt fejére helyezték volna a koronát,¹¹⁶⁸ a nádor,¹¹⁶⁹ aki a bíboros közelében állt, a jelenlévőktől háromszor megkérdezte magyar nyelven, hogy akarják-e őt királyuknak¹¹⁷⁰ és hogy elégedettek-e vele, miután pedig egyöntetűen azt válaszolták, hogy igen, megkoronázta őt és befejezte a szertartáskönyvben benne foglalt rituálét.

Miután így feldíszítették a királyt a királyi ékekkel, a bíboros a jobb karjánál fogva a trónjához vezette leülni, ahonnan lejövén a Te Deum-ot kezdte el énekelni, melyet két kórus folytatott. Ezt követően a tüzéség adott ki lövést örömeinek és vidámságának jeléül.

Felajánlaskor a király egy 50 dukát értékű aranypénzt mutatott fel, majd a mise végén megkapta Jézus Krisztus drága testének és vérének szent áldozatát.

Az isteni szolgálat teljes végeztével az így felékesített király a ferencesek templomába ment,¹¹⁷¹ ahol 41 magyar lovagot¹¹⁷² avatott, akiknek egyenként 3 kardcsapást adott a vállára.

---

¹¹⁶⁸ Rudolf lemondási ceremóniái között kiemelt helyet kapott a Szent Korona átadása 1608. június 7-én, amikor azt a Vencel-templomból nagy díszmenetben átszállították Prága utcáin át a II. Mátyásnak a városon kívül, a malosevicei mezőn állomásozó, nagyrészt magyar csapatokból álló seregeihez. A koronázás előtti országgyűlési tárgyalásokon megegyezés született arról is, hogy a koronát ezentúl Pozsonyban őrzik. A már megkoronázott király által kijelölt négy személy közül az országgyűlés Pálffy István gróf pozsonyi és Révay Péter báró túróci főispánt választotta meg koronaőrnek.

¹¹⁶⁹ Illésházy István

¹¹⁷⁰ Ezt a fontos szerepet kapta Illésházy nádor a katolikus szertartásban, miután egy protestáns főnemesnek kellett feladatot osztani. Vö. „Ennek utanna az Kardot kezeben forgatvan az Nador Ispan, tettetes magas helyre felmenien es felemelven kezeben az Coronat az Népre fordultan és magyar nyelven ez szokkal kergie őket: Akarjátok-é, hogy ez Kiral ti nékiek meghcoronáztassék?” Lásd: *Modus ac pompa coronandi.* ; „Postea cum Palatinus autoritate hujus muneris veteri solitaque monitu Cardinalis ad altaris locum eminentiorem ascendisset circum fusamque omnium Procerum, Ordinum, & statuum concionem clara voce Hungarica trina vice interrogasset: An Serenissimum Principem Mathiam Archiducem Austriae in Regem illorum coronari vellent? omnes uno ore & plausu velle se tertio clare testati sunt.” Lásd: *Acta coronationis*; „Abdito a Rege rursum Ense, Palatinum Cardinalis adscivit, in eiusque manus Diadema resignavit, qui id attolens, conversus ad Populum, ex veteri consuetudine, vulgari Sermone, Numne Hunc Regem esse jubeant? Ter alata voce rogavit, a quibus cum toties acclamatum esset, Placet, Fiat, & Vivat Rex, Coronam Cardinali restituit.” Lásd: *Regis Ungariae.*

¹¹⁷¹ A trikolor említésére ebben a szövegkontextusban kerül sor: „Factus erat pons ex asseribus in ipsis platearum viis tribus aut quatuor palmis terra altior, instratus peripetasmate ex triplici panno, viridi, rubeo, & albo consuto a fano D. Martini usque ad ecclesiam Fratrum Franciscanorum, ex cujus utriusque parte ordine duplici armata acies disposita assistebat.” Lásd: *Acta coronationis.*

¹¹⁷² Az arany sarkantyús lovagok avatása a koronázási szertartás fényét emelte. A magyar történeti hagyományok részét képezte a koronázás szertartásrendjében, amikor a megkoronázott király első tette az arra alkalmas személyek lovaggá ütése volt. Az avatott vitézek számáról nem egyeznek a források, de az itt említett 41 főnél mindenhol kevesebbet tartanak számon. Az *Acta coronationis* szerzője ezt írja: „In Manuscripto nostro quidem viginti octo dicuntur fuisse creati in Milites Equites auratos, verum nullibi ego his quindecim plures reperire poteram”. Ezzel szemben Jessenius 33 vitéz

Miközben pedig egyik templomból ment a másikba, hogy a népet üdvívalgásra buzdítsa, bőkezűen osztotta az arany és ezüstpénzt, mind a forgalomban lévő pénzből, mind azokból, melyek babérággal körülfonva kifejezetten neki készítettek és feliratoztak,¹¹⁷³ melynek egyik oldalán a jobb kezében pálmaággat tartó nőalak látható, másikon pedig bőségszaru üdvös koronázásának évének és napjának megjelölésével, körben a következő felirattal: „II. Mátyás Magyarország királyának megkoronázása”.¹¹⁷⁴

A lovagi szertartás után mindannyian lóra szálltak¹¹⁷⁵ és a Szent Mihály kapun túl mentek, ahol a király egy erre az alkalomra emelt színpadon¹¹⁷⁶ letette a hasonlatos alkalmakkor és szertartásokkor szokásos esküt, a nép pedig háromszor kiáltotta fel, hogy „éljen a király”, olyan hangosan, hogy az égis hatolt fel.

Innen mindannyian egy kis domb felé vonultak, a király pedig lovát teljes sebességgel a tetejére vezetvén és kezébe fogva kardját több csapást tett a levegőben, a négy égtáj felé fordulva.¹¹⁷⁷

---

lovag nevét sorolja fel a következő szöveggörnyezetben: „Hosce vero ad pedes devolutos, atque e Scheda seriatim a Palatino recitatos, Georgium Homonnai; Thomam Nadasdy; Stephanum & Johannem Palffy; Ludovicum Rakoczy; Michaellem Czobor; Stephanum & Christophorum Erdödi; Johannem & Georgium Keglovvitz; Georgium Zechy; Nicolaum Forgach; Stephanum Doczy; Benedictum Pograny; Stephanum Ostrosith; Johannem Destöffy; Stephanum Korlatz; Thomam Bosniack; Georgium Pograny; Nicolaum Abaffy; Laurentium Poliany; Georgium Ketcse; Aegidium Nag; Christophorum Mrianich; Georgium Peteö; Johannem Petrichovvitz; Wolffgangum Baycortum; Baronem Herberstainium; Stephanum Balaskovvyth; Matthiam Kralich; Johannem Peteö; Matthiam Dorodit; Georgium Barilovvith.”

¹¹⁷³ Sackh (Sokh) Mihály műve

¹¹⁷⁴ Vö. „Erat autem numisma, quod largiebatur, Regis effigiem cum inscriptione MATHIAS II. REX HUNGARIE ab una parte insculptam habens, ab alia vero ejusdem Regis sphrageticum signum.” Lásd: *Acta coronationis*.

¹¹⁷⁵ Vö. „Mikor ű Felsege ki megien az Baratok Templomából. immár nem gyalog mennien tovább ű Felsege, hanem lovon. Ezokáért szükségesh, hogy az urak es a fű rendek lovai az Templom meget allianak az uczan, hogy űk is a Felseget lovakon kísérhessék.” Lásd: *Modus ac pompa coronandi*.

¹¹⁷⁶ A nemzeti színek említésére itt is sor kerül az *Acta coronationis* szövegében: „Fuit autem extra urbem theatrum in morem arcus triumphalis extructum, ab ipsa humo usque ad fastigium aulaeis pretiosis & panno tricolore circumvestitum.”

¹¹⁷⁷ Vö. A négy égtáj felé történő kardcsapás a király teljes védelmét volt hivatott kifejezni. „Progressus Rex, in ea praeurbii parte, quae Danubium adspicit, dedita opera excitatum aggerem, sive tumulum, equo calcaribus commonito, cursu petit; eductumque D. Stephani Gladium versus quator Mundi plagas vibrans, quacunque parte Hostibus infestantibus (Romanorum exemplo, quo a Columna Campi Martii in partem transferendi belli Consul hastam jacere consueverat) bellum interminatus.” Lásd: *Regis Ungariae*.

Akkor a tüzérségnek másodjára is lövést parancsoltak,¹¹⁷⁸ miután a gyülekezet visszavonult a kastélyba, ahol is a király fenségesen vacsorázott,¹¹⁷⁹ a legfőbb koronaőrök szolgálatában.¹¹⁸⁰

Testvére Miksa főherceg, Esztergom bíborosa, a pápai nuncius és Illésházy nádor vele egy asztalnál vacsoráztak.¹¹⁸¹

Jacobus Bongarsius: A magyar történelem különféle szerzői: történetírók, földrajztudósok. Többnyire régi, de már feledésbe merült kiadásokból felelevenítve, néhány pedig most elsőként kiadva. A szerzőket a bevezetést követő oldal ismerteti. Az idézett szerzők, kevésbé ismert szavak és az emlékezetes események jegyzékével.¹¹⁸²

Guillaume Ancel, kiváló férfiúnak, a legkeresztényibb király tanácsadójának, a császárhoz küldött legtudósabb és leghűségesebb követnek.

---

¹¹⁷⁸ Vö. „Quo peractro majores machinas magno sonitu fulgureque urbe arceque exonerant.” Lásd: *Acta coronationis*.

¹¹⁷⁹ A király személyének éljenzését egységesen minden forrás különös jelentőséggel említi. Vö. „In humilioribus Arcis Conclavibus, Antistites, Barones, Nobiles, Splendide epulati, proque REGIS novi auspiciis secundis pocula libantes; Vivat Rex, iterumque Vivat, vocales, exoptarunt. Proximo vero Pomerio, aliquot Heydonum centuriae, refectae; quae assiduo Regis nomine in clamato & collaudato, rara ipsis pascua exsaturatae, plurimisque vini vasis exantlatis, pergraeati sunt.” Lásd: *Regis Ungariae*.

¹¹⁸⁰ Vö. „Ű Felsége mikor ebéllik ezek udvarollianak előtte. Az mosdot tartya Dóczy András Uram. Az kézkenőt elibe agyia Nádor Ispán Uram. Tálnok Mester lészen Comes Thurzó Georgy Uram. Eleibe metél Battiani Uram. Pohárnok Mester tisztli leszen Dóczy Andreas Uramon, minthogy most betegh az Aiton állo Mester, az okáért ez tisztet visellie Révai Péter Uram. Étket fognak ezek: Comes Erdödy Thomas Uram, Forgách Sigmond Uram, Draskovits János Uram, Széchy Tamás Uram, Kolonitz Uram, Zrinyi Comes Uram, Teoreok István Uram, Hommonay Georgy Uram, Czobor Mihály Uram, Pálffy István Uram, Thurzó Szaniszló, Miklós és Christof Uraim, Nadasdi Thomas Uram, Balassa Sigmond Uram, Comites Erdeodi Isthvan és Christof Uraim, Banfi Christof Uram, Keglevich Janos és Georgy Uraim, Listius Isthvan Uram, Vizkelethy Thomas Uram, Apponyi Pal Uram.” Lásd: *Modus ac pompa coronandi*.

¹¹⁸¹ Az asztalfőt a király foglalja el, jobbján Miksa főherceggel, balján a bíborossal és a pápai követtel, mellettük Illésházy náddal. Vö. „Regio habitu, capiti mensae, Rex accubuit; quem propter Patina aurea collocata, post temporis intervallum, nimium aggravans sexpoundium Diadema, excepit: Dextrum latus, paulatim remotius, Archidux Maximilianus occupavit; Sinistrum Cardinalis, cum Pontificis Legato: Postremo loco, Palatinus consedit; Regale Convivium, diverso, at suavissimo concentu, Chorocitharedis exhilarantibus.” Lásd: *Regis Ungariae*.

¹¹⁸² A fordítás a következő dokumentum alapján készült: *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Francofurti, apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, 1600.

A magyar történelem gyűjteményét, kiváló Ancel, leginkább most tartom kiadásra érdemesnek, mivel olyan népnek eseményeit magyarázza, amelyre ebben az időben minden népnek illik figyelmet fordítani. És szeretném ezt a te baráti neveddel kiadni, irántad való tiszteletem meglehetősen apró emlékeként; nem a te érdemeidnek és az én szándékomnak megfelelően, melynek én bármit is teszek, soha nem tudnék eleget tenni. De mivel köztudott, hogy ismeretlen írások kiadásakor, ha valamilyen nagy névvel fémjelzik a művet, az az olvasónak csábítás: így jobbnak láttam téged, régi barátom, segítségül hívni, ebben a régi történetben, úgy is, mint aki a múltban kiválóan jártas, mint aki ezeknek a korunkban zajlott csodálatos eseményeknek alakításában és személyes megismerésében közismert személyt, és mint aki a hosszú császári követségben a legnehezebb időkben nagy sikerrel tevékenykedett, s Magyarországot, az eseményeket és helyeket a legjobban ismeri.

Azt mondják, hogy az egyiptomiak őseik szellemének szobrai a vendégek közé vitték és a lakomázóknak megmutatták azokat: nem azért, hogy a falatozó vendégeknek az étvágyát növeljék, hiszen ezeknek [ti. a szobroknak] semmi hasznuk sem lett volna, hacsak gyomrukba nem tömték volna azokat, hanem azért, hogy rájuk tekintve magukat kölcsönös szeretettel körülvéve az elmúló életet megállítsák, hogy ne úgy menjenek keresztül a rövid és eltűnő életen, mint a barom, meggörnyedve, hasuknak engedelmeskedve, hanem sokkal inkább kiegyenesedve és felkészülve, megnöveljék ezt a rövid időt derék cselekedeteikkel.

Így mutatom meg századunknak Magyarországot, egy nagy birodalom csontvázát: figyeljünk rá, mi, akik miközben mindenfelől, kívülről és belülről ellenség fenyeget, élvezeteket halmozva éljük ezt az életet, meglehetősen acharis (rút), [2] de biztosan nem aóros episkómos (időszerűtlen).¹¹⁸³ Hiszen a halhatatlan Istenre kérdezem, milyen ezeknél az erkölcsöknél romlottabbat, Isten szavát és fenyegetéseit kevésre becsülőbbet látott a világ?

*De vétkeink, óh és sebeink milyen
szégyen, s a testvérharc is! e szörnyű kor
hát semmitől se tart? van olyan bűn,
mely nem az ő bűne? vagy lefogja
az isten-félés tán fiaink kezét,
midőn oltárok dőlnek?*¹¹⁸⁴

¹¹⁸³ Plutarchos, *Septem sapientium convivium* művéből (148b) vett szavakkal fejezi ki a rúttságot (ἄχαρις) és a mulatásra nem megfelelő időt (ἄωρος ἐπίκαιρος).

¹¹⁸⁴ Horat. Carm. I/35. 33-38. (ford. Lakatos István)

Az egyes eseményeket felidézni sem a fájdalom, sem a szemérem nem engedi. Mindezekkel mi mást, mint Isten nagy ostorát, Attilát hívjuk hangos kiáltással? Amit jóságos szülő meglehet gyermekei megmentésére, azt Ő [ti. Isten] mindent véghezvitt értünk. Figyelmeztet minket kötelességünkre oly sok éve, az atyai büntetést kirója és igazságosságának gyönyörű példáját adja. Harccal, nélkülözéssel, betegséggel sújt először: midőn megátalkodottságot tapasztalt, erősebben nekifeszült. Végül pedig látjuk, hogy minden felfordult: látjuk, hogy az alattvalók bűne királyokat ölt meg.

*És a magasztos fő tündöklő dísz a köznép
lába alatt ...¹¹⁸⁵*

Látunk még a természet törvényeit eltipró, saját húrukba maró kezeket. Látunk olyasmit, amit felidézni is borzalom *μήτ' ἐγένοντο πάροιθε μήτ' ἔσται μετόπισθεν*.¹¹⁸⁶ Ki figyel minderre? Ki halotta meg a figyelmeztető szavát? Az ég eme csapásaira ki állt fel? Vajon nem bennünk teljesednek-e ki Izajás próféta szavai? *Hallván hallotok, de nem értetek, nézván néztek, de nem láttok. Megkérgesedett e népnek a szíve. Nehezen hallanak a fülükre, a szemüket meg behunyták, hogy szemükkel ne lássanak, fülüikkel ne halljanak, s szívükkel ne értsenek, nehogy bűnbánatot tartsanak, és meggyógyítsam őket*.¹¹⁸⁷ Amit a követségről M. Cato mondott, ugyanazt mondhatnád erről a századról: *Sem feje, sem lába, sem esze nincsen*,¹¹⁸⁸ annyira nincs közöttünk senki, aki a kötelességét tenné. Lustaság keríti egyeseket hatalmába, nyugtalanító tétlenség rémiszti másokat, a haszontalan dolgokkal foglalkozókat, ismét másokat a szenvedély tart fogva erős léppel, másokat a kielégíthetetlen birtoklás és uralkodásvágy űzi zabolátlanul az ártatlanok elpusztítására. Gyors csapatokat küldenek szélteben-hosszában az ellenségre, egyik csapattal keletre, másikkal nyugatra támadnak, amit nem foglalnak el, azt megkívánják és elragadják, senki sem gondol Istenre, senki sem magára.

De te is, aki gonosz reményt és kapzsiságot táplálsz végtelenül és mindazok a dolgok, melyeket kerestél, nem javadat, hanem sokak romlását szolgálva nyernek értelmet; mindazt, amit hosszú idő alatt, Isten kegyelméből felépítettél, azt egy nap tönkre teszi:

---

¹¹⁸⁵ Lucr. V. 1125-1126. Ford. Tóth Béla

¹¹⁸⁶ „előtte se voltak, és utána sem lesznek” (Plutarchos, *Septem sapientium convivium*, 154A)

¹¹⁸⁷ Mt. 13.14

¹¹⁸⁸ Liv. Lib. L.

*... a világnak
roppant gépezetét egy nap rombolja halomra.¹¹⁸⁹*

A Római Birodalmat, úgy ahogy volt, legyek és férgek, rendezetlen embertömeg szétrágva pusztította el. Nézd ezt a mi Attilánkat, akit a magyarok ugyanannyi joggal neveznek nagynak, mint ahogy [3] Nagy Sándort és a hozzá hasonlókat nagy rablónak, a földkerekség szerencsés fosztogatójának:

*Átka egész földnek; villám, mely dördületével
Minden népet agyon sújt.s vészes csillaga minden
Nemzetnek....¹¹⁹⁰*

Úgy látod őt, mint

*...a végzetek által
Úzve, leölt népek hulláin vonta keresztül ....
minden nemzet kebelében
Megforgatva vasát. Idegen népek folyamát is
Megkeveré...¹¹⁹¹*

Miután Nyugatot felforgatta, Keletre fordította figyelmét, majd Szíriát és Egyiptomot vette célba, amikor azonban

*a végső
perc utját állá ; s csak a természet vala képes
gátot vetni ezen bőszen kényúrnak¹¹⁹²*

Ó, fájdalom - hogy annak a szavaival éljek, akit kiadásban is megjelentetek – milyen ösvényen halad az égiek rendelkezéséből a világ dicsősége! A király, aki sok nép vérént ontotta,

---

¹¹⁸⁹ Lucr. V.95-96. Ford. Tóth Béla

¹¹⁹⁰ Luc. Phars. X. 38-41. Ford. Laky Demeter

¹¹⁹¹ Op. cit., X. 33-37.

¹¹⁹² Op. cit., X. 46-48.

*önmaga ellenségeként saját véréből fulladt meg.*¹¹⁹³ Ezt a magyar királyságot látod? Amely egykor Kelet és Nyugat zsákmányaiban dúskált? Amely oly sok győzelmet aratott? Amely oly sok királyságot foglalt magába? Jaj, hová jutott! Elpusztult Mátyás király magas és méltán királyi székhelye és egy ekkora birodalomból csupán annyi városka maradt, amennyi királyságot egykoron ez az egy király jogosan vont uralma alá.¹¹⁹⁴

*Menjetez a messzi Tanaison, a mozdulatlan Nagy- és Kismedvén,
az izzó Libián keresztül, keljetez át a Nap tűzén,
lássátok meg a Nilus rejtett forrásait.*¹¹⁹⁵

Semmit sem tesztet: *Szelet vettek és vihart arattok.*¹¹⁹⁶ Isten rád veti kezét: *Esztelen, még az éjjel számon kérnek tőled lelked.*¹¹⁹⁷ *Hiába emelkedsz fel, mint a sas, hiába rakod fészkedet a csillagok közé, bizony onnan is letaszítalak.*¹¹⁹⁸ mondja az Úr. Te pedig – bizony mondom – és mindazok, melyekbe büszkén belekezdész, bevégeződnek. De neked, a nap eljöttével számot kell adnod életedről: *úgy tesznek veled, mint te tettél.*¹¹⁹⁹

Kérlek, jóságos Ancel, engedd meg, hogy ezekről a magyarokról a mieinknek röviden beszéljek és számodra jól ismert eseményeket felelevenítsek. Nem foglak hosszasan feltartóztatni.

Ez a nép, akit Isten a szülőföldjéről elhívott, földkerekségünknek újat hozott dicsőségben is, rettegésben is, és többek között magát a Római Birodalmat is megrengette: ennél a *félelmetes feketeségű*¹²⁰⁰ népnél

*visszataszítóbbat még nem táplált
az északi sark: csúnya ruházat, és látványra visszataszító
test.*¹²⁰¹

---

¹¹⁹³ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, 24.; ford. Bellus Ibolya.

¹¹⁹⁴ Vö. Kismarjai Veszeli Pál prédikációja: „... méltán állatta egy tudos iambor, Magyar Országnak e’ nagy pusztulásán óhajtozván, ez előtt 50. 60. esztendővel (hát ha meg mai állapotjában látna) hogy váraskák is alig maradtak e’ nagy birodalomból annyik, mint a’ mennyi országok régenten ehez tartoztanak!”. Lásd: *Régi Magyar Könyvtár* (RMK) I. 1349.

¹¹⁹⁵ Claudianus, *Panegyricus*, 2,1,200

¹¹⁹⁶ Ozeás 8.7

¹¹⁹⁷ Lukács 12.16

¹¹⁹⁸ Abdiás, 1.4

¹¹⁹⁹ Abdiás, 1.15

¹²⁰⁰ Jordanes, *Getica sive De origine actibusque Gothorum*, XVIII, 127.

¹²⁰¹ Claudianus, *In Rufinum* I, 324-325.

*kétlábú állatoknak vélhetnénk őket, vagy tuskóból durván kifaragott figuráknak, amilyeneket a hidak karfáin láthatunk:*¹²⁰² testük mintájára, valóban vad lelkületűek.

Ez az ismeretlen, korábban nem hallott nép, hirtelen a mocsárból kiemelkedve, bűnöket elkövetve, hatalmas pusztítást hajtott végre. [4] Helyőrségeket, városokat, tartományokat, királyságokat fenyegetett, háborgatott, forgatott fel. Végül, mintegy beteljesítve az Isten által rászabott feladatot, Európa legtermékenyebb és az életvitelhez minden szükségessel legjobban ellátott részét meghódította, azért, hogy így a maga idejében mások zsákmánya legyen, ő, aki oly sokáig büntetlenül másoktól zsákmányolt. Virágzó és hatalmas ország jött létre, amely vadul és ádázul üldözte a hitet, majd nagyapáink ideje óta kiérdemelte *hitünk védőpajza és vallásunk védőbástyája*¹²⁰³ elnevezést. A mi időnkben azonban először is meggyengítette magát a saját fényűzésével, melynek Beatrice királyné volt az oka, majd a belviszályoktól meggyengülve a legnagyobb ellenséget engedte be területére és a mi földünkre szabadította. Eközben a keresztény fejedelmek maguk ellen fordultak, egymást kölcsönösen tönkretették és az ország legszebb részét a közös ellenségnek átadták.

Engedtessek meg, hogy idézzem báró Herbenstein Zsigmond jeles és tudós ember szavait, aki leírta, amit Ferdinánd követeként látott, feljegyezte a magyar pusztulás okait. Mátyás király – írta – nem is származott királyi vérből, nem is volt híres uralkodók vagy hercegek ősi családfája által, mégis nem csupán nevében volt király, de a gyakorlatban is királyként jelent meg: nem csak a török szultánnak állt ellen bátran, s annak legnagyobb támadásait verség nélkül állta, de egyaránt zaklatta a német-római császárt, sőt Csehország és Lengyelország királyait, végül az összes szomszédjának rémévé vált. Ahogyan azonban ennek a királynak erénye és vitézül viselt dolgai nyomán a Magyar Királyság az ő életében a legnagyobb befolyását érte el, ugyanúgy amikor ő eltávozott, mintegy saját súlya alatt roskadozva, süllyedni kezdett. Mivel aki őt követte, Ulászló, Csehország királya, Kázmér lengyel király elsőszülött fia, ámbár istenfélő, vallásos, feddhetetlen életű herceg volt, de egyáltalán nem volt alkalmas egy ennyire harcias nép megfékezésére, főként ennyi ellenség szomszédságában. A magyarok ugyanis ilyen kedvező körülmények között vadabbak és gőgösebbek lettek, visszaéltek a király jóságával és szelídségével a féktelenség, a fényűzés, a lustaság, megvetés kedvéért, amely bűnök oly mértékűvé lettek, hogy magát a királyt a

---

¹²⁰² Ammianus Marcellinus, Lib. 31., II, 2. Vö. Szepeszy Gyula fordítása: „... kétlábú állatoknak gondolnád őket, éppen olyanok, mint azok az emberfejek, melyeket éktelenül faragnak ki a hidak korlátjára.”

¹²⁰³ Aeneas Sylvius, Epist. CXXX.

megvetésre méltónak tartották. Majd Ulászló halála után, fia Lajos idején is, amikor ezek a bűnök egyre nagyobb teret nyertek, akkor ha maradt még egyáltalán katonai fegyelem, az teljesen megszűnt. Az ifjú király életkorából adódóan nem tudta ezeket a bajokat kezelni, legfőképpen azért, mert nem úgy nevelték, ahogy ez a méltóság megkövetelte volna. A királyság vezetői és leginkább főpapjai majdnem elképzelhetetlen fényűzést folytattak és egyfajta versengéssel vetélkedtek egymással és a bárókkal azért, hogy egymást legyőzzék tékozlásban és fényűzésben. A nemesség többi részét lekötöztetett helyzetben tartották, részben ajándékokkal és adományokkal, részben hatalmukkal és megfélemlítéssel, hogy minél több párhívuk legyen és hogy nyilvános összejöveteleken ezek rokonszenvét és éljenzését élvezhessék. Még elmondani is csodálatos lenne, hogy micsoda ünneplésben, és a könnyű- és nehézfegyverzetű lovasság micsoda csapataival vonultak be Budára, előttük trombitásokkal, mint egy diadalmenetben. Majd pedig mikor a királyi palotába mentek be és vissza, a kísérek és testőrök olyan koszorújában vonultak, hogy az utcák és a terek alig bírták a tömeget befogadni. Amikor lakomát tartottak, [5] akkor trombiták zengtek, mint egy táborban városszerte, és órákon át hordták az étkeket, melyek az álmat és a nyugalmat tovaűzték, miközben éppen ellenkezőleg egyfajta magány honolt a király körül, és eközben a királyság határait a szükséges őrsegtől megfosztva, az ellenség büntetlenül megtámadhatta. A püspökséget, a méltóságokat és legfőképpen az összes tisztséget véletlenszerűen és nem az érdemek szerint ítélték oda és minél nagyobb hatalmat kapott valaki, úgy vélték, hogy annál több joga van. Így szenvedett az igazságszolgáltatás és elnyomták az alacsonyabb rangúakat és miután minden jó rendeletet eltöröltek és megsemmisítettek, ezután találtak valamit, ami a nép romlásával az ország bukását elhozta, stb. És végül olyan mértékű volt egész Magyarország területén a zavar, vagy inkább a hanyatlás, hogy valaki, akinek csak kevés tapasztalata volt, azt láthatta, hogy az ország romokban hever, még akkor is, ha nem voltak ellenségei határán rövidesen szükségképpen elpusztul, stb. És amit a lelkem előre megjósolt, amitől félttem, a jó és hű tanácsadók és figyelmeztetők ellenére hatalmas baj következett be számunkra: még nincs vége ennek a tragédiának. Az udvar megmaradt olyannak, mint amilyen volt és semmit sem hagytak el a díszekből, a kevélységből, a szertelenségből és a fényűzésből, ameddig a pusztulás be nem következik. Ahogy az udvaroncok közül egy jól jegyezte meg, hogy még egyetlen más királyságot sem látott vagy hallott, amelyik nagyobb örömmel és vigalommal bukott volna el, mint Magyarország. Ezt mondta ő.

Mi mindenfelé ugyanezekben a betegségekben szenvedünk: mi magunk beszéljük be önmagunknak, hogy velünk nem fognak történni a dolgok jobban. *Vésszel terhes idők sújtanak, veszélyes büntetés fenyeget.*¹²⁰⁴ Iustitia örökdő szeme hosszú ideje figyel, amíg istentelenségükre és megbánásukra hagyott idő letelik. Felidéz majd ellenünk messze földön ismeretlen neveket és látványukban is borzasztó alakokat: akik az igaz hatalmat eltérni nem tudó erős nyakakat megtörik, a magasra vágyó lelkeket megsegítik, a bőségtől roskadozó fényűzést nélkülözéssel és éhínséggel váltják fel és a veszedelmes kapzsiság kései bűnbánatát meggyötrik, az Istenről megfélemedezett, csak a földre figyelő lelkeket arra indítják, hogy az eget kérleljék sóhajokkal és meg nem hallgatott könyörgéssel. De Isten jobbat ad. És bizonyosan jobbat fog hozni, ha mi az ő kegyelméből jobbá válunk. A kegyes Manuel császár,¹²⁰⁵ amikor a magyarok ellen készült hadat viselni, a Konstantinápoly főterén álló két, egykoron Hungarissa és Romana néven emelt szoborból, mikor megtudta, hogy már csak Hungarissa áll és Romana elporladt, emezt felállítani, amazt ledönteni parancsolta, mintha ezek helyzete jelezné a két nemzet sorsát. Kegyes volt, ahogy mondtam, az eldőlt szobrot, a néma márványt felállította, nem törődött az állam megromlott erkölcsével, az elhanyagolt fegyelemmel.¹²⁰⁶ Mi pedig olyanok vagyunk, mint azok a hajósok, akik a szelektől felkorbácsolt hullámok között szemüket nem azokra a habokra vetik, melyek dobálják őket, hanem az égre néznek: innen kérve az utat, amely a kikötőbe visz. Azt mondom, fordítsuk szemünket az ég felé és hajtunk térdet a mi urunk Jézus Krisztus atyja előtt, hogy az ő kimeríthetetlen kegyelméből hárítsa el a minket joggal sújtó nagy büntetéseket és vezessen minket jóságosan magához.

[6] Visszatérek Magyarországhoz és az itt zajló jövőshez-menéshez, hogy veled együtt tudjam, bölcs Ancel, szemlélni és csodálni a különféle népek egyfajta színjátékát, és az emberi dolgokban benne rejlő fordulatokat.

*Az emberiség szakadatlanul szerterajzik; ... új városokat alapítanak, új nemzetek tűnnek fel a régiek helyett, amelyek kipusztultak vagy beleolvadtak a győztesekbe. ... S végül: aligha van már a világon olyan földdarab, ahol az őslakók laknának még ma is; a népesség keverék, s innen-onnan összeverődött mindenütt.*¹²⁰⁷ De melyik az a föld, amelyet Magyarországnál gyakrabban szel keresztül a lakosok állandó vándorlása, nem tudom, van-e olyan. Olyan

¹²⁰⁴ Arnobius: *Adversus Nationes*, Liber II. 2, 78.

¹²⁰⁵ I. (Nagy) Manuél, Manuél Komnénosz (Konstantinápoly, 1118 – Konstantinápoly, 1180) hódításairól ismert bizánci császár.

¹²⁰⁶ Nicetas Choniates nyomán elbeszélt történet.

¹²⁰⁷ Seneca: *Vigasztalások, Helvia vigasztalása*, Ford. Révay József

gyakran és hirtelen úzi el az egyik nép a másikat, *mint ahogy a hullám felülkerekedik egy másik hullámon*.¹²⁰⁸ Először a pannóniaiak laktak itt, akiket első Augustus a Római Birodalom uralma alá vetett, de a római császároknak sok és hosszadalmas háborúi támadtak Pannónia és Dácia (ami szintén Magyarországhoz tartozik) területén. Itt valóban a rómaiak utódait, a vlachokat (oláhokat) láthatjuk mindenfelé: hogy itt legyen szabad ismét idézni: a *római akárhol győz, ott lakik*.¹²⁰⁹ Constantinus alatt telepedtek le a vandálok, a vandálokat elűzték a gótok, majd ahonnan ezek amazokat üzték el, őket meg a hunok, a hunokat az osztrogótok, az osztogótokat a longobárdok üzték el. A longobárdok Itáliába tértek vissza és a földet a baráti hunoknak hagyták. De a frankok a hunokat súlyosan megsemmisítve visszafoglalták és leigázták, végül majdnem az egész földet a magyarok foglalják el, és az ő nevükből Magyarországnak nevezték el: ma itt maguk a magyarok, németek, székelyek (akik állítólag az ősi hunok leszármazottai), a rómaiaktól visszamaradt vlachok és végül törökök laknak.

Nem vitatom, amit sokan állítanak, hogy a magyarok valójában új nép, vagy az avarokkal keveredett ősi hunok népével azonosíthatók. Ennek igazolása számomra nem fontos, és nem nyilvánvaló. Censoriusnál olvashatjuk, hogy Varro három időt különböztet meg: *az első az emberiség eredetétől tart az első vízözönig, melyet az ismeretek hiánya miatt Adelon-nak (ἄδελον) nevez; a második az első vízözöntől tart az első olimpiai játékokig és mivel ebben sok a csodás történet, mitikusnak mondja; a harmadik az első olimpiai játékoktól tart a mi időnkig, melyet történelminek mond, mivel az ekkor történt eseményeket valós történetekben beszélnek el*. Ez a felosztás pedig minden népre igaz. A hunok vagy a magyarok történelme, a Maeotisen való átkelésig, ahogyan ő mondja, *megsirathatatlan és ismeretlen a hosszú sötétség szorongatásában*.¹²¹⁰ Ezeket az eseményeket a nagy Attila előtt és alatt egyfajta mesés fátyol homályosítja el és ennek a népnek, mint ahogy majdnem mindegyiknek, az eredete *τερατώδη*.¹²¹¹ Attila történeteiben azonban vajon mekkora a helyszínek vihara? Mekkora vajon az idők felfordulása? Ezekben bármi is a fény, azt a külföldi íróknak köszönhetjük, akik népének viszontagságait lejegyezték. Attilától Géza vezérig azonban nincs vagy megbízhatatlan a hagyomány. Amint pedig megvilágosították az üdvös tanok sugarai a magyarok lelkét, egyszerre feloszlott a homály és megvilágosultak események.

¹²⁰⁸ Horat. Epist. II. 176.

¹²⁰⁹ Seneca: *Vigasztalások, Helvia vigasztalása*

¹²¹⁰ Horat. Carm. IV. 9. Vö. Horváth István Károly fordítása: „hosszú éj fedi hőseit, megkönnyezetlen, elfeledve...”

¹²¹¹ Azaz: rossz előjelet hordozó, rosszat sejtető

[7] De miután a magyarok állama létrejött, a királyságban éppen azokat a változásokat láthatod, amelyeket a további népek egymásutánjában. Ha nem tévedek, nyolcan voltak és a hatalom nyolc nemzetség kezében volt. A hazaiakat cseh nemzetiségű követte, őt bajor és mi franciák három királyt adtunk Magyarországnak a nápolyi dinasztiából, akikről házasság révén a Luxemburgi házra szállt hatalom, ezután a Német-Római császársághoz került. A Luxemburgiakról az osztrák Habsburgokhoz került a hatalom Zsigmond lányán, Erzsébeten keresztül, akiknek uralkodását egy lengyel zavarta meg, róla pedig a neves Scaliger-ekhez került az irányítás. Azt írják, hogy innen származnak a Hunyadiak, és innen a nagy Mátyás, de

*attól kezdve reményeik elhervadtak, erőik fogytak*¹²¹²

majd a magyar korona egy lengyelre szállt, akinek a felesége Candale-i Anna volt, a Foix családból, akinek anyai ága a legdicsőségebb IV. Henrik királyhoz vezet. Anna Annát szült, ő Ferdinándhoz ment férjhez, aki először jó király, majd császár volt és Magyarországra visszahozta a Habsburg házat, amely ma is biztos lábakon és dicsőségesen áll itt. Ezek az uralkodások 500 évet ölelnek fel, amely eltelt.

Azonban magát az egykoron terméketlen és rossz földet, ha hihetünk Dionak és az ő nyomán Zonarasnak, mivel többnyire barbárok lakták, úgy kiművelték, hogy a világ minden más vidékét termékenységben felülmúlja és emlékszem, hogy erről máshol esik szó. De azt hiszem egykoron terméketlenné tűnt a fényűzéstől romlott görögök és rómaiak számára, ám mivel a lakosok nem zaklatták a földet, őket a könnyű és egyszerű élelem táplálta. Azonban, hogy az egykori népek számára gazdag volt, arra tanúm a híres Decebal kincse és a különféle népeknek olyan nagyon gyakori háborúskodása, akiket a talaj minősége ide csalogatott, erről köztudott, hogy az Árpád vezérnek kínálkozó és jónak ítélt pannóniai föld, fű, víz vezette ide a magyarokat nagy rohammal.

De nagyon feltartalak téged, aki fontosabb dolgokkal vagy elfoglalva. Befejezem, és végül még beszélek a különféle, változatos szellemű írókról, mintegy nyalábba foglalva össze: némelyik bizonyosan nem lenne méltó erre a hírre, ha lenne más méltóbb. De a történelemben a legigazabb az, amit [idősebb] Plinius mondott, [ifjabb] Plinius állítása szerint: Nincsen olyan rossz könyv, amelynek ne lenne értékes része¹²¹³ és nem csupán nagy

---

¹²¹² Verg. *Aeneis*, II. 169. Ford. Lakatos István

¹²¹³ Ifjabb Plinius, *Ep.* 3.5.10, Vö. Szepessy Tibor fordítása: „... nincs az a csapnivaló könyv, aminek ne volna néhány tanulságos részlete.”

figyelem kell hozzá, ahogy Hieronymus mondta, hanem művek, kellően fajsúlyos művek, hogy meg lehessen találni az aranyat a sárban. Turóciban az egyszerűsége és megbízhatósága tetszik, amely a Lazius, Michael Ritius, sőt maga Bonfini által többször idézett régi évkönyvek töredékeiből mindannyiszor bizonyított számomra, amikor a régi magyar történetek nyomait van kedvem kutatni. Ranzanus meglehetősen hanyag. Callimachus gondos és elegáns, Galeotto Marzio műve hasznos. Néhány későbbit, hacsaknem magát a helyet írják le és magyarázzák, a pletykálkodók csapatához sorolnám, akik a történelemkönyveket a vásárra készítik, hogy a mai emberek lelkét gyönyörködtessék, akikről úgy gondolom, sosem voltak még jobban kiéhezve a történetekre.¹²¹⁴ Ez azért is így van, mert ezeket olvasván, amikor mindenki megsejti a nagy felfordulásokat, [8] szeretné megismerni a dolgok állását és minden híresztelést, helytelen kíváncsisággal, kifelé tekintve, miközben saját dolgaikat elhanyagolják. De én magam sem szeretnék abba a hibába esni, amit felrovok; és újabb panaszba süllyedjek, amellyel sem az erkölcsöket, sem a közügyet nem mozdítom előre.

Újév napja előtt, éppen 77 évvel ezelőtt egy közülünk való ember, Philippus Villerius Liladamus¹²¹⁵ csodálatos bátorsággal hét hónapon keresztül védelmezte meg Rodosz szigetét a hatalmas, Nándorfehérvár elfoglalása után felbátorodott Szulejmán támadásával szemben; majd a folyamatos és állandó küzdelemben kimerült testük és lelkük sem bírta tovább. A keresztény uralkodók segítségével csalatkozva, szörnyű, de a törökök ígáját felvette.

De kérlek Téged Isten, az emberiség védelmezője, megőrzője, a kereszténység alapítója, nyilvánosan könyörgök Hozzád: hozz békét azoknak, akik hozzád imádkoznak, igaz és biztos békédet hozd el. Tisztítsd meg a testvéri vérben ázó jobbokat és testvéri szeretettel kapszold össze őket, és

*aj, edzze bot-
kardunk uj üllőd – ám ezúttal
massagetára s arabra csapjunk!*¹²¹⁶

---

¹²¹⁴ Vö. Liska János: „A többi egynéhányat, kivéve azokat, akik magát a vidéket írják le és ismertetik meg, azt hiszem, a mendemondák szerkesztőihez kell sorolni, akik persze vásárra készítenek történeti könyveket, hogy jól tartsák a mai nép kíváncsiságát, melynél azt hiszem soha egyetlenegy se vágyott jobban a mesékre.” Lásd: Liska János, 1896, 11.

¹²¹⁵ Philippe de Villiers de L’Isle-Adam, (Beauvais, 1464 – Rabat, 1534) francia nemes a L’Isle-Adam városbeli de Villiers nemzetségből, 1521-től haláláig a Jeruzsálemi Szent János Ispótlányos Lovagrend 44. nagymestere.

¹²¹⁶ Horat. Carm. I. 35. 38-40. Ford. Lakatos István

A leghatalmasabb Istent arra is kérem, hogy minden gondolatod, Ancel, legkedvesebb barátom, kedvesen támogasson, és az állam üdvére hagyjon megvalósulni.

A fordítás lektorálásaért ezúton mondunk köszönetet Lázár István Dávidnak.

Forrásközlések

Jacques Bongars' Tagebuch seiner Reise von Wien nach Constantinopel im Jahr 1585. Cod. Bern. 468. In: Zur Geschichte der Philologie und zur Römischen Litteratur von Hermann Hagen. Berlin, S. Calvary, 1879. 144.-160. pp.

Party de Vienne vendredy apres disner. 12e de Avril. A une lieuë et demie Faisengart, autrement das neue Gebew. Auquel y a troys jardins, l'un de palissades, fleurs etc. environné de galleries hautes et basses, aux quatres coins quatres grosses tours, a deux estages voutées paintès excellement: au milieu une fontaine de marbre blanc a nymphes bien taillées. Tout alentour du dit jardy est un parc d'arbres fruitiers bien plantéz a ligne et un beau labyrinthe. Au milieu de tout le parc un fossé large de troys pas ou quatres, qui doit estre revestu de pierre, dans lequel doit venir choir l'eau d'une montagne d'une lieuë et demye. Le dit parc a a chaque quarre troys tours, dont l'une, qui est au milieu, Wasserthurn, a un puy fort ample et creux, a la chesne du quel y a 224 seaux de cuyvre pour monter l'eau dans un grand bassin, qui est au sommet de la tour, pour puy apres la despartir au jardins. An bas de ces deux y a le Jardin des compartimens et parterres faicts a chiffres et armaries, deux viviers au bout et a costè sept petite gardoirs, une belle gallerie tout du long, au bout le jeu de la balle, de panne et a costè les escuries pour 50 chevaux. Entre ce jardin et les autres y a un bastiment haut eslevè troys estages de galleries, qui ont veuë sur le dit parterre, sur les prez et les bois et montagnes au bout, dans lesquels a perte de veuë y a la maison de plaisance, dicte Imperador. Dans les bois une allée d'une lieuë. A costè de tout est le chasteau d'Ebersdorf, au quel mene une allée droite dressée d'arbres.

Demy lieuë de la Schwichet, village. Couché. Fischemyn, 2 lieuës. Passé la riviere Fisch, qui entre dans le Danube. 1 lieu Blend, village basty depuys troys moys appartenant a Unverzagt, secrétaire de l'Empereur, habité de Crabaten chassez du Turc.

1 lieu Rechelbrun, village. Disné le samedy. 3 lieuës Ketze,¹²¹⁷ village et chasteau du baron Listius. A costè a main gauche Petronella, ein heiden statt, Hungaris Kisch Troia. idest parva Troia, ruiné par Attila.

---

¹²¹⁷ I. e. Köpcsény

1 lieuë Presburg, Hungaris Posong, Posonium, doict estre dict Pisonium d'un Piso. Baillè lettres de la part de Carolus Clusius a Stephanus Radeccius episcopus Agriensis praepositus Posoniensis S. C. R. Q. Majestatis per universam Hungariam locum tenens, et un Apothicaire dict Andréas. On nous y a donné des grains prins ensemble, de couleur plombée, enquels s'est converty le pain mis au font par une femme en Silesie a un dimanche depuys un moys. A Presburg est enterré un Joannes Eleemosinarius dans un cercueil d'argent, autrefois garny d'or et de pierreries, que on l'Impératrice avoit emportez. La ville est sur le bord du Danube du costé du septentr., le quel on passe a barg à un chasteau an hault d'une montagne du coste d'occident.

Le Dimanche matin party de Presburg, repassè le Danube, disnè et combè a Hungrisch Aldenburg, dicte Owar¹²¹⁸ 4.5 mil., petite ville et chateau fort plaisant. Toutes plaines.

Le lundy passè a Hackstrass, Hung. Etirnyn¹²¹⁹ 3 m., village. Plaines.

A un demye lieuë de la passè de Rabnitz sur un pont, ou il y a garnison. Plaines.

Arrivé a disner a Raab 1 m., Hung. Tjuri, Javarino Ital., forteresse belle. Donnè lettres de la part de Mr. Ungnad¹²²⁰ au general Andres Tevel,¹²²¹ Freyherr zu Gunderstorff auff Entzertorff oberster zu Raab. Logè au chateau, lequel nous a faistoiez, aagé environ de 70 ans, dont y en a 48, qu'il commande en Hongrie et 14 a Raab. Il a soubs son gouvernement 12 forteresses, Gräntzheüser, dans lesquelles y a environ 8000 hommes, 3 de cheval et cinq de pied. La ville est quarrée, à troys portes huict bastions, le tout murè et hault eslevè du costé du Septemtrion. Passé un bras du Danube, dans lequel au dessus de la ville au pied des murailles entrent le Rebnitz et le Raab, deux petites rivières: la dernière a donc le nom allemand a la ville. L'eau en est fort noire a cause de la terre, qui est au fond. Du midy ell'a la veue sur les montagnes toutesfois eslongnées d'une bonne lieuë. Tout le reste est en plaine. Sur l'une des montagnes entre l'orient et le midy est St. Märtensberg, un cloistre de moynes, dont autresfoie St. Martin a esté abbè. Il y a ceste heure garnison de deux cens hommes. Deux Roys enterrez. Librairie. La chaise d'Estienne Roi d'Hongrie.

Dans la ville [Raab] y a garnison de deux enseignes d'Allemands de pied fortes de 700 hommes, 400 houssaires et 300 Hongrois de pied. Tous les matins 25 houssaires sortent pour

---

¹²¹⁸ I. e. Magyaróvár

¹²¹⁹ I. e. Öttevény

¹²²⁰ Ungnád Kristóf, egri kapitány (1569–1576 és 1581–1588) és horvát bán (1578–1584)

¹²²¹ Teuffel András (1574–1588)

decouvrir. A la portée du canon y a deux cors de garde fortifiez, a chasteau 20 soldats, changez tous les huit jours. Prez du chateau Andreswar, idest chateau d'André, antresfois la maison de l'evesque, est l'église, qui vers l'orient a troys tours, antiquissimi operis. Il y a au murailles de l'Eglise quelques inscriptions antiques notées ailleurs. Les maisons de la ville basse et les rues droites. Séjourne le mardy.

Mercredy au matin party, passé le Danube a barg a une lieuë de là. A Signè,¹²²² village, passé un autre bras plus fort et puy disne a une lieuë et demye au village Nimeth sur le bord du Danube. En la maison d'un Gentilhomme prochaine y a un sarcophagus lapideus d'une piece, long d'XI ampans, large de V, haut de III, creusé un chevet rehausse. D'un costé y avoit une inscription, mais tout est mangé. A l'entrée de la chapelle un pierre antique, sur la quelle y a un chien entaille des aesles devant et derriere.

Peu apres midy arrivé a Comorn, ville serrée de pallys, couvers de torchis, comme les faulx bourg de Javarin. Chateau fort, a la pointe du quel le Wag, grosse riviere, entre dans le Danube. Baillè lettres au generai Niclass Balfy von Erdvod auff Pibersburg,¹²²³ der Cron Hungern obristen camerer, Ro. Kay. mt. rathkamerer obristen spann der spannschaft Presburg hauptman doselbs vnd obristen zu Comorn. Le Jeudy au matin veu le chateau, qui est en triangle garny de quatre bastions, contrescarpe, parapettes etc., de son arsenal, faiseurs de poudre, canons etc. La garnison est de quatre cens soldats Allemans; au dehors y a deux cens housseres, quelques trabans. Sur le Wag dix petites bargues a 22 rames et troys petites pieces de campagne. Sur le Danube onze de mesme. On nous y a monstré un os de la cuisse d'un homme trouvé dans le Danube de quatre grands ampans de longueur, an haut de deux de largeur. Le jour mesme disne avec le général. Le dit general le vendredy auparavant a deux heures apres mynuict allant a une entreprise sur Stul Weissenburg accompagné de Ferdinando¹²²⁴ etc. general de Caetelnovo et d'un autre Kreyssoberster¹²²⁵ et du St. de la Roche Bourguignon capitaine de Thotes avec 800 hommes de cheval et presque autant de pied en intention toutesfois de rencontrer autre plus grand nombre de gensdarmes tirez des

---

¹²²² I. e. Szögye

¹²²³ Pálffy Miklós báró Fugger Máriával 1583-ban kötött házassága hozományaként Vöröskő (Bibersburg) várát is megszerzi.

¹²²⁴ Ferranto [Ferdinand] Samaria 1581 és 1589 között egyszerre volt a Balaton közelében fekvő, győri főkapitányságbeli veszprémi végvár, illetve a bányavidéki generalátusba tartozó és a Dunától északra fekvő Érsekújvár főkapitánya. Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és vice kapitányainak életrajzi adattára (16–17. század) In: Tóth G. Péter (Szerk): *Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém törökkori emlékeiről*. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1998. 113-116.

¹²²⁵ Kerületi főkapitányok: Kreisoberst, supremus capitaneus partium regni Hungariae, prorex, banus, ország hadnagyai kapitánya, királyképe. Lásd: Pálffy, *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 258.

garnisons de Raab et autres, fit rencontre a l'improviste de 2000 Turcs du Beck de Strigonie, qui venoient pour s'ier les barrieres dressées par le dit Balfy au de la du Danube pour servir a un combat de XI Turcs et XI chrestiens, duquel les Turcs avoient este défiants. La rencontre se fit peu par de la le lieu des barrieres sans estre cogneus l'un de l'autre. En fin les Turcs cogneus a leur cry ordinaire furent chargez et y en avoit depris 227 a Comorn en un lieu sans quelques autres principaux et le frere du Beck, que nous vismes dans le chateau et ceux, que ceux de Thotes et autres lieux avoient emmenez. 70 de tuez sur la place sans les blesez et autres morts, que l'on ignore. Les Turcs pour se vanger de la deffaite estoient la nuict, que nous demeurasmes a Comorn, en campagne bien forts tirez de toutes les garnisons circomvoisines, Weissenburg, Gran, Strigonie, qui est a 4 lieuës de la sur le Danube et autres petites places, mesmes 400 Janissaires du bascha de Bude, de quoy le generai averty la nuict fit a l'instant tirer du chateau troys coups de canon pour leur donner a entendre, qu'ils estoient descouverts et pour avertir ses voisins.

Thates¹²²⁶ est un chateau entre les montagnes entre l'orient et le midy a deux lieuës de Comorn, demeurance autrefois de la Royne Marie, qui depuys a este gouvernante des Pays-Bas, remarquable pour les parrieres de marbre et fontaines chaudes et froides. Il y a garnison de 200 soldats; fut pris sur le Turc par l'Empereur Maximilian 1563.¹²²⁷ Comorn fortifié par Ferdinand, Roi des Romains, 1550.

Le Jeudy apres disner party de Comorn avec un soldat, que le general nous dona pour conduite. Plaines. Passè un petit bras du Danube et puy de Wag a barg a Gutte, village, ou il recoit un autre bras du Danube fort grand a deux lieux (sic) de Comorn. Arrivè le soir a Castelnovo,¹²²⁸ deux autres lieuës par de la Gutte, costoyans le Neytter riviere a main droite: a passer le Wag a Comorn il n'y a que deux lieuës, mais le pays est Turquesque. Mesmement il y a une demye lieuë de Castelnovo un village par lequel nous passasmes, qui paye tribut au Turc et a l'Empereur et est tenu le recevoir de la, d'aller a certains termes au lieu, qui luy est assignè le porter. A Castelnovo baille lettres de Vendredy orè au gouverneur Ferdinando Samaja de Specia Casa capitaneo supremo praesidii Wesprimiensis et Vivariensis. Vesprim prins sur le Turc 1566 près de Raab. Castelnovo en Hong. Ovivar, en All. Newheusel. La

---

¹²²⁶ I. e. Tata

¹²²⁷ Helyesen 1566-ban

¹²²⁸ I. e. Érsekújvár

forteresse est sexangulaire a 6 bastions peu moindre, que Raab, non encores finie ny revestue de pierre.

Après l'avoir visitée nous partîmes vers Neytter 3. 4 lieuës, Nitria, nous excusant envers le gouverneur la devotion du jour, parlent Slavatisch en chemin, force coupans de vignes les saves tout contre. Neytter prent son nom du fleuve passant. Eveschè. L'evesque a nom Zacharias Moschatz. Ville et chateau sur une montagne. La ville autrefois murillée de pierre, comme il est a voir par les ruines a ceste heureuse terre.

L'après disnée nous commencâmes a costoyer les montagnes les laissant a main droite. Couché a Doppoltschan,¹²²⁹ bourgade Slavonique 3. 4 mil., pays fort peuplé de villages. Montagnes decosté et autre.

Le Samedi disné a Vistervitz,¹²³⁰ villages 2 mil., couché a Breivitz, ville Slavonique. Passé montagnes. Entre deux y a Kosch,¹²³¹ quart de lieuë audeca, village Altemant et un autre petit tout contre. De Vistervitz a Cosch passé une montagne dictée die Brissena. Arrivé a Breivitz¹²³² la veille de Pasques. Party le jour de Pasques après disner. Passé a Nedejar¹²³³ village 1.2 m. et puy über die han; ceux du pays l'appellent Jiera, montagne haute d'une grande lieuë du pays. De la a Rauden,¹²³⁴ village Tudesque 2 m. et un quart de la Windisch Broben,¹²³⁵ alias Slavatis Brawen, bourgade. Le lundy a travers collines bien habitées et labourées une bonne partie du chemin le long du Douretsch¹²³⁶, petite riviere plaisante, qui se rend dans le Vag.

Disné a Soutschan¹²³⁷ 3 m. bourgade, ou on louë des chevaux pour passer une montagne haute ditte der alte vatter, Fatra. Nous en louâmes cinq. Passez après a Tourian,¹²³⁸ village a un quart de lieuë, a une autre quart passé le Wag a quay enflé peu auparavant d'une grosse riviere dictée Arva, Hung. Orava.¹²³⁹ Il passe au pied de la montagne, qui est droite et rude. Audela au pied retrouvè le Wag, qui y recoit une petite riviere Lubochna, qui descend de la

---

¹²²⁹ I. e. Tapolcsány

¹²³⁰ I. e. Felsővesztény

¹²³¹ I. e. Kós

¹²³² I. e. Privigye

¹²³³ I. e. Nedozer / Nádasér

¹²³⁴ I. e. Turócrudnó

¹²³⁵ I. e. Tótpróna

¹²³⁶ I. e. Turóc folyó

¹²³⁷ I. e. Szucsány

¹²³⁸ I. e. Turán

¹²³⁹ I. e. Árva folyó

dite montagne. Costoyant le Wag arrivez a Rosemberg, 3 m. appartenant a Diterichstein,¹²⁴⁰ qui a un chateau a main gauehe dict Nisava.

Raab commence a fortifier par Maurice duc de Saxe, dressè en fin par l'empereur Maximilian 1572.

La garnison de Ovivar de 400 houssaires, autant de Trabants et environ autant de pietons Allemans.

De Rosemberg passè et repassè le Wag, disnè a S. Nicolas, bourgade 2 m. Passè par S. Peter et Hieb, dict en Altemant Geip, bourgade Allem., 3 m. Couchè a Vichodna.¹²⁴¹

Mercredy par Vock, disnè a Lautzberg 2 m., Lubchifna Vandalice,¹²⁴² ou commence le pays de Sipss, Sepusium. A Vichodna acheptè deux oyseaux grands a peu pres comme cocqs d'Inde, nommez des All Aurhanen. ilz ont le becq de corbin blanc, le plumès tirantes partie sur la perdry, beccasse, faisan, la queue de la grandeur de celle du faisan, les yeux en haut borde de rouge, de la largeur du petit doigt. Et sur le chemin un autre de la grandeur du faisan, du tout semblable a l'autre, oste le bec, qu'il a noir, dict en Allemant birckhun.

De Lautzbourg passé par Leutschendorf, Pobrad et Schwabsdorf, Schwabotry,¹²⁴³ beaus bourgs et accompagnez de beaucoup d'autres voisins. Un quart de lieuë de Schwabsdorf y a troys fontaines jettantes l'eau a gros bouillons, dont l'eau reposée dans peu de temps se pétrifie, et en avons amassè des pierres, les unes encores molles et tendres, les autres plus et moins dures. De semblables y en a plusieurs au pays. L'eau en est belle et claire, froide, doux – aigrette.

Couchè a Leitsch,¹²⁴⁴ Vand. Levotscha 2 m., ville belle pour le pays, assise sur montagne. Partys de la apres disner. Arrivez a Kirchdorf¹²⁴⁵ 1 m., Vand. Poderatsè, tres beau bourg en une vallèe ayant d'un costè une eglise belle et demeure a l'evesque de Waradin, de l'autre un chateau dict Sipserhauss¹²⁴⁶ sur une haulte montagne estant par engagement aux Tursi

---

¹²⁴⁰ I. e. Likava

¹²⁴¹ I. e. Vihodna

¹²⁴² I. e. Lucsivna

¹²⁴³ I. e. Svábóc

¹²⁴⁴ I. e. Lőcse

¹²⁴⁵ I. e. Szepesváralja

¹²⁴⁶ I. e. Szepesvár

Hongrois Allemans dont il y en a un, qui y faict residance s'intitulant conte de Sips et span etc. Acheptè un cheval. Kirchdorf est une des 13 places engagées jadis au Roy de Polongne.

Le lendemain matin passé a Burselgrund,¹²⁴⁷ village an bas d'une haute montagne d'une lieuë. Disnè a Schirochen¹²⁴⁸ 2 m., village, d'où l'apresdisnèe devant prendre le chemin d'Eperies nous nous sommes destournez a main droite et couches, en un petit village troys lieuës de Caschau.

Arrivez le lendemain a Caschau un samedy a disner. Baillè lettres au general d'Agria, qui tenoit pour lors la place du conte de Nogard,¹²⁴⁹ du quel estoient les lettres, dict Hans Bartholomeen von Kollovitsch, Freyherr zu Purgkschtrünitz vnd Haindorff Cr. R. K. Majestät Rath¹²⁵⁰ etc. vand Verwalter des Veldtobristen Bruelchs in Obernhungern. Receus courtoisement. On dict que Caschau est dicte d'un Cassius. Veu une belle médaille d'argent, qui avoit d'un costè un aigle debout a aesles dressées, de l'autre troys hommes debout, les deux derniers portans picques sur l'espaule et au dessous KOZQN.

Partys de Cassau le premier jour de May apres disner. A Caschau y a garnison de 500 Allemans de pied et aux villages d'alentour 400 Reistres: un baron de Citlitz¹²⁵¹ a Molda en est Alfier et 100 arquebusiers a cheval en deux compagnies, l'une appellée Grunröckel, l'autre Roteröckel, desquels Bellerbeck Pomeran est Alfier.

Pres de Caschau y a salines de mine et fontaines, entre autres une, qui est a un Gentilhomme, le quel en l'eau a tonneaux, un thaler le tonneau. Les villageois en cuisent leur pain et viandes. En temps chault il y pleut grenouilles. La riviere de Connert y passe, qui se rend dans la Teissa.

Couchè a Eitschen¹²⁵² 2 m. grandes, passè Ginths. Eitachen apartient au gouvernement d'Agria: le gouverneur en recoit le revenu, c'est Christof Ungnad. C'est année icy il en avoit tirè en vin plus de 3000 thalers. De Ginths a Tockai toutes belles montaignes riches de vins excellens a main gauche.

---

¹²⁴⁷ I. e. Beharóc

¹²⁴⁸ I. e. Siroka

¹²⁴⁹ Nogarola Ferdinánd

¹²⁵⁰ Kollonitsch (Kollonitz) zu Kolograd und Kolnicz Herren zu Purggschleinicz Freiherren zu Haindorff und Idensprugg, Grafen

¹²⁵¹ Friedrich Freiherr von Kittlitz (1565–1602)

¹²⁵² I. e. Encs

2 de May. D'Eitsehen a Tockai 5 m., arrivez a disner, passè par Santo¹²⁵³ village grand, 3 m., près du quel y a une fontaine decouverte depuys peu d'années, excellente pour beaucoup de maux, s'en lavant apres en avoir fait chauffer l'eau, sur tout pour le mal des yeux et de fluxions. A demie lieuë de Tockai on trouve la riviere de Bottroc; montagnes de costè et d'autre. Tockai, fort, ruineuse, ayant d'un costè le Bottroc et a Teissa de l'autre, qui se joignent ensemble, commandée d'un costè de montagnes, mais amies. Cap. Roussel Bourguignon y devoit venir de St. Dreu pour gouverneur. Garnison de 300 Allemands, an dehors 50 Gelröckel et 200 housseres. Ces quartiers icy sont plains de Zigainer, qui sont tous mareschaux, logent dans des chariots, dans lesquels ils faient leur mesnage et outils.

3 May apres disner partys, au sortir se passe le .... a barcque. Couche a Calo 5 m., passe a Cherattelor,¹²⁵⁴ village, gehuldigt; il paye au Turc 500 thal., en argent et nombre de bestail. Landes. Il y a deux juges, l'un instalè du Turc et l'autre de l'Empereur; chacun est tenu d'avertir son maistre, si l'autre est en campagne. Calo est une petite forteresse a troys bastions en lieu marescageux assez bien fournée de munitions et artillerie, laquelle on tire, lorsque le Turc est en campagne et que ceux de dedans ne se sentent assez forts pour l'attaquer, pour avertir les villageois, lesquels avec leur plus précieux se retirent ou aupres des forteresses ou aux champs escartez. Garnison de 200 Allemans, ausquels commandait l'Alfier en l'absence du capitaine, lequel nous logea. An dehors y a bon nombre de housseres et Frey-heyducken. Il y a 14 ans, que la forteresse a estè bastie par le general Rouber et Teuffenbach prévenant le Turc, qui desja y avoit fait porter le bois pour la bastir. Pres de Calo a demye lieuë tirant vers Deberits¹²⁵⁵ (qui est un village grand, comme la ville de Prag, qui est aussy a tous deux) y a une eau grande, qui ne tarisse jamais, qui est salée, le bestail en beuvant s'engresse en moins de rien et s'en affriande de telle sorte, qu'en ayant beu une fois, il y retournera de soi mesmes de cinq grandes lieuës.

4 de May au soir nous avons couchè a demye lieuë en an petit village.

5 de May passè par Bathor 2 mil., qui est un fort grand bourg appartenant a un parent du Roy de Pologne Bathor Miclosky. De la passè un boys de deux lieuës fort plaisant, plain de

---

¹²⁵³ I. e. (Abaúj)szántó

¹²⁵⁴ I. e. Keresztúr

¹²⁵⁵ I. e. Debrecen

Narcisses et arrivè a disner a Wada,¹²⁵⁶ village. Couchè a Damhütt¹²⁵⁷ 2 m. village, au milieu duquel passe une petite riviere pleine de bon poisson et de canars.

6 May disnè a Sagkmar, 2 m. belle forteresse cinq bastions, bel arsenal et 35 belles pieces, située en un isle d'une lieuë de tour faite par la Schomouch, qui ferme la forteresse de deux costez, garnis non obstant de leurs fossez plains d'eau. Le conte de Nogarol y a sa maison. Le capitaine Trechsel¹²⁵⁸ y commandoit en son absence. La garnison est de deux enseignes de 700 hommes, an dehors y a 300 houss. et 50 Blawerückel, entre lesquels force Italiens et des Frey Heyducken. Fut bastie 1565 par Schvendy ayant l'an 1562 soustenu un siege de 24,000 Turcs seulement a l'ayde de l'eau et de 4000 hommes dedans. Apres estre uu peu rehaussée de terre fut assiégée derechef 1566 avec grandes forces lesquelles ny pouvants rien gagner, se mirent devant un chateau a une lieuë de la, lequel en fin fut pris avec grand perte des Turcs. Ceux de dedans avoient fait dedans les fossez une couche de poudre et puy une de boys fort sec et le feu dedans, l'ennemy venant a l'assault. Ces troys forteresses ne sont que de terre soustenuë de Zaun.

7 de May apres disner couche Warola¹²⁵⁹ village, passè lequel on parle apres plus Valaque que Hongrois, 3 m.

8 de May 3 m. a disner arrivez a Hungrisch Neustatt¹²⁶⁰, dite Bagno, un Mercredy.

Le premier de Juin partys de Baina¹²⁶¹ avec le docteur Apollonio Medabeno¹²⁶² et Dom Paol la Motte, a demie lieuë de la passè le Jappisch,¹²⁶³ petit fleuve, qui fait séparation des terres de l'Empereur et du Transsylvain sourdant les monts de Marmarosch.

---

¹²⁵⁶ I. e. Vállaj

¹²⁵⁷ I. e. Domahida

¹²⁵⁸ Konrad Dräxl (Drexler) az 1580-as években egy zászlónyi német gyalogos kapitánya Szatmár várában. Nevét az erődítmény egyik bástyája őrizte a XVII. század fordulóján: „des haupttman Drexlerß Polwerckh”. Lásd: Pálffy Géza, *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 161.

¹²⁵⁹ I. e. Szinyér-Váralja

¹²⁶⁰ I. e. Nagybánya

¹²⁶¹ Helyesen: Bania = Nagybánya

¹²⁶² Apollonio Menabeni doktor 1573–1585 között Báthory István orvosa. Daugnon, F. F. de: *Gli italiani in Polonia dal secolo IX al XVIII note storiche con brevi cenni genealogici, araldici e biografici*. Tome 2. Crema, Plausi & Cattaneo, 1907. 261.; Giorgio Biandrata nézetei Apollonio Menabeni doktorral Báthory Zsigmond neveléséről folytatott vitából ismert. Lásd: Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 59.

¹²⁶³ I. e. Lápos folyó

Disnè a Kuyvar¹²⁶⁴ 2 m., idest chasteau de roche situè entre des montagnes haultes et sauvages, basti sur roche entourè de précipices n'ayant qu'un accès taillé en la roche. Le Transsylvain y tient un capitaine Christophorus¹²⁶⁵ etc. et garnison. Joan. Lelilaeus Jésuite,¹²⁶⁶ précepteur du prince, y estoit revenant de boire des eaux sulphurèez (acidi fontes) du Jappisch de Monsieur de Herberstain pour guerir ses fluxions du cerveau.

2 Juin. Le lendemain Dimanche apres disner partys de la et passè les montagnes et boys entrè en la Transsylvanie (car jusques icy c'est de la Hongrie dévouée au Roy Jehan¹²⁶⁷ par accord¹²⁶⁸). Couchè a deux lieuës du chateau en un village¹²⁶⁹ au pied des monts.

3 Juin. Le lendemain apres avoir passè le Samosch fl. troys fois disnè a Déésbourg sur le bord du fleuve 2 m. Mines de sel. Veu le Cavatin Piedmontois.¹²⁷⁰

Après disner passè le long de Wyvar¹²⁷¹ idest neuf chasteau, forteresse située en une vallèe plaine entourè du Samosch et couchè a 2 m. en un village.¹²⁷²

4 Juin. Lendemain passé le Samosch derechef, laissè Clausenburg a main droite, Hungarice Colosvar, Claudiopolis et disnè et couchè a Torda 3 miles, bourg ancien, qui a beaucoup de ruines d'antiquité. Mines de sel, desquelles y en a une, qui s'est comblée d'eau. Rencontre Paulus Julay secrétaire du Bathory, que l'on tient devoir estre chancelier de Transsylvanie. Torda est sur la riviere d'Arevaseh.¹²⁷³

Le lendemain passé l'Arevasch, disnè a Hegnedin,¹²⁷⁴ bourg et chateau ancien 3 lieuës, située pres de la riviere Marusium. Lucas Gracerus homme docte, mais Arrien. Au chateau y a des os do geants, des tests de dragons apportez d'une montagne de Transsylvanie, ou, on dict, y en avoit extreme quantité. Séjourné un jour et demy.

---

¹²⁶⁴ I. e. Kővár

¹²⁶⁵ Keresztúri Kristóf

¹²⁶⁶ Leleszi János (1548–1595) jezsuita szerzetes

¹²⁶⁷ Szapolyai János

¹²⁶⁸ Váradi béke, 1538.

¹²⁶⁹ I. e. Nagyilonda

¹²⁷⁰ Cavatin Piedmontois. Valószínűleg piemonti bányászok közelmúltban megnyílt sóbányájáról van szó, amely egyfajta turistalátványosságul szolgált.

¹²⁷¹ I. e. Szamosújvár

¹²⁷² I. e. Válaszút

¹²⁷³ I. e. Aranyos folyó

¹²⁷⁴ I. e. Enyed

Le vendredy 7e arrivè en Alba¹²⁷⁵ a disner chez le capitaine Hieronymo Czenovois,¹²⁷⁶ capitaine de l'artillerie. Présentè nos lettres a Georgius Blandrata autrefois medicin du Roy Jehan et depuys premier conseiller du pays et a Wolfgangus Kowachozii chancelier. Baisè les mains au gouverneur Johannes Getzy¹²⁷⁷ homme d'environ 60 ans auparavant capitaine de Varadin et lors depuys environ 15 Jours substitué en la place des Triumvirs gouverneurs de Transsylvanie Alexandre Kendy,¹²⁷⁸ Sigism. Sarobor¹²⁷⁹ et Wolf Kowachozky¹²⁸⁰ chancelier pour la difficulté, qu'il y avoit de poursuyvre troys personnes pour une affaire mesmement pour les dissensions, qui quelque fois survenoient entre eux et pour quelque malversation aux affaires du prince Pietro¹²⁸¹ et de ses gens, lesquels Sambor avoit menées etc. Le Prince Sigismundus Bathori de Somlío est d'environ 13 ans etc. Le lieu, auquel il y a sa cour, estoit autrefois de chanoines et le chateau le logis de l'evesque, lequel il a cest heure my party avec les Jésuites. Alba est sur une colline en lieu fort, entourée de murailles tres antiques, en Hongrois appelle Julia Feirwar, idest Julia chateau blanc, en Bulgare Bellograd, en Allemant Hungerisch Weissenburg. Siculia Zickelland, pays populaire subjugué par le Bathory.¹²⁸² Apres avoir eu lettres du Prince au Weyvoda Michne¹²⁸³ et passeport, nous sommes partyz le 16e de Juin, un Dimanche, apres disner.

A demye lieuë de la ville passè la Maruse ponte sublicio,¹²⁸⁴ jusques ou on dit, que s'estendoit anciennement la ville et les pierres, statues, colonnes, que l'on en tire, en sont foy. Laissè Milsbach¹²⁸⁵ ville Saxonie a main droite, 2 mille de Alba; couche a Reissmar¹²⁸⁶ 2½ m., bourg Saxon bien basti et grand et peuplé, comme tous les autres.

---

¹²⁷⁵ I. e. Gyulafehérvár

¹²⁷⁶ Vitalius, Hieronymus, Cremonensis, Báthory Zsigmond kapitánya

¹²⁷⁷ Ghyczy János (? –Gyulafehérvár, 1589) 1585–1588 között Erdély kormányzója.

¹²⁷⁸ Kendi Sándor később 1594-ben nyíltan ellenezte a törökkel való szembefordulást, és Báthory Zsigmondnak a Habsburgok oldalára állását, mert azt Erdélyre nézve veszélyesnek tartotta. (A későbbi események igazolták is Kendi előrelátását.) Augusztus 17-én az országgyűlésben ragyogó beszédben kifejtette az álláspontját, de a rendek többsége a törökkel való szakítás mellett döntött. A fejedelem a Habsburg-szövetséget ellenző főurakat, így Kendi Sándort is, elfogatta, és közülük többeket ítélet nélkül kivégeztetett. A kivégzettek között volt Kendi Ferenc, Kendi Sándor öccse, az unokatestvérük, Kendi Gábor, a fejedelem unokatestvére, Báthory Boldizsár, aki Kendi másik veje volt, és Kovacsóczy Farkas is.

¹²⁷⁹ Helyesen Ladislau Sambor, azaz Sombory László.

¹²⁸⁰ Kovacsóczy Farkas (cc. 1540–1594) magyar nemes, erdélyi kancellár.

¹²⁸¹ II. Péter havasalföldi fejedelem

¹²⁸² 1571. május 25-én a gyulafehérvári országgyűlés választotta erdélyi fejedelemmé az ország leghatalmasabb főurát, Báthory Istvánt.

¹²⁸³ II. Mihnea havasalföldi fejedelem (1564–1601)

¹²⁸⁴ cölöphíd

¹²⁸⁵ I. e. Szászsebes

¹²⁸⁶ I. e. Szerdahely

Le lendemain arrivez a disner a Cibin,¹²⁸⁷ 2½, passè entre deux cinq ou six grands et beaux bourgs de Saxons, les églises faites en forme de forteresses et chateaux. Ville principale des Saxons, ou se font leurs dietes etc., en Allement Hermanstat, a conditore. Cibinium d'un petit fleuve, qui y passe aupres, dict Cibin. Ville forte et d'art et d'assiette pour estre toute entourée de palus et marests, bien bastie. Donnè lettres de Monsieur d'Herberstain a Albert Huett, jugè constitué de par le Roy de Pologne, mais natif du lieu et receu d'autres de luy a Michne.

Trouvè Guillaume Walther¹²⁸⁸ etc.¹²⁸⁹ chambrier et thresorier du prince¹²⁹⁰ et avecque luy partys le 19 matin. Disnè a Chertz,¹²⁹¹ village, apres avoir passè pres de la la riviere d'Oot¹²⁹², idest estaindre. 3 m.

L'apres disnèe passè dans Fougeras, bourg et chateau fort et plaisant a 3 m. et puy a travers les boys une lieue. Couchè a Scharkaim,¹²⁹³ bourg de Messieurs de Brassovie. Rencontrè le fils du Juge de Brassovie, Lucas Hirscher Juge,¹²⁹⁴ Pfarher¹²⁹⁵ d'un bourg¹²⁹⁶ a une lieuë de la ville an bas des monts peu a costè du chemin, ou il nous mena disner, apres avoir fait troys grandes lieuës de boys et monts dicts Scharkainerdèe¹²⁹⁷. Arrivez a Brassovie¹²⁹⁸ 4 m. Brassovie petite ville bien bastie environnée de montagnes, quasi en rond, comme d'une couronne. Unde Cronstat, Corona, Stephanopolis etc. Paulus Kertz¹²⁹⁹ medicin. D. Petrus Pfarher.¹³⁰⁰ Peuplèe a cause du marchè, qui y est tous les vendredy et samedy, auquel viennent tous les Vallaques et Bogdans comme a une foire. Du coste de Cibin une plaine, qui se vient a finir en un destroit de montagnes, qui faict l'entrèe da la ville. Troys issues, dont les deux sont semblables a celles de Cibin pour conte des estangs.

---

¹²⁸⁷ I. e. Szeben

¹²⁸⁸ Talán Balthazar Walther rokona.

¹²⁸⁹ Lapszéli jegyzetben: Georgius Melas

¹²⁹⁰ Ti. Báthory Zsigmond

¹²⁹¹ I. e. Kerz

¹²⁹² I. e. Olt folyó

¹²⁹³ I. e. Sárkány

¹²⁹⁴ Hirscher Lukács (–1590) brassói városbíró

¹²⁹⁵ Hirscher György (–1603) unitárius lelkész

¹²⁹⁶ I. e. Feketehalom

¹²⁹⁷ I. e. Sárkányerdő

¹²⁹⁸ I. e. Brassó

¹²⁹⁹ Kertz Pál brassói orvos

¹³⁰⁰ Bogner Péter (Petrus Apus Bogner) (? – Brassó, 1591) egyházi és világi jogász, brassói evangélikus lelkész (1572–1591)

Transylvanie province fertile en vins et grains, toute en collines environnée de hautes montagnes et boys, comme d'un rempart. Abondante en toute sortes de métaux. L'or se trouve en abondance dans les rivières et y a gens à ce ordonnées pour le recueillir. Paye de tribut au Turc 14,000 th., franche du reste. Car s'estant depuis peu d'années présenté en Constantinople un Transsylvain¹³⁰¹ offrant 100,000 th. de tribut pour estre installé en l'estat, l'Agent remontra le droit du pays non sujet au Turc, mais sous sa protection. Et non obstant la bonne envye, que les Turcs eussent de le reduyre, comme la Valachie, toutesfois sentans, qu'ils estoient délibérez de resister par armes et avertys de la force du pays, aussy empechez d'ailleurs s'en deporterent moyennant quelques presens. En Brassovie eü passeport de la ville et lettres du D. Paul¹³⁰² à Michne¹³⁰³ et au grand Vornic.¹³⁰⁴ Demetrius¹³⁰⁵ et le billet de passage de Tartschwar.

Partys le 24e, un lundy, apres disner avec une guide de la ville, passè à Rosenaw,¹³⁰⁶ bourg et chateau l m., couchè à Tartschwar,¹³⁰⁷ idest chasteau tenant,¹³⁰⁸ chasteau entre les monts, qui est pour la garde de ce passage. Partye de la garnison du chateau sort le matin et autre le soir pour parcourir les boys et les montagnes et s'ilz rencontrent quelcun, qui ne soit des environs, l'amenent prisonnier etc. Et ce font ilz, afin que tout le monde soit contraint de passer par le destroit du chateau, que aussy est le seul passage pour coches ou chevaux. Et de tels chateaus y a par toutes les yssuës de Transi Ivanie, de sorte, que personne n'y peult ne sortir ny entrer sans congè. Pres d'une lieuë du chateau au sault du mont y a une croix, qui faict séparation de la Transylvanie et Valachie. Disnè un peu par de la au prè et puyss passè en la descente un rocher dict Königstul,¹³⁰⁹ auquel les coches se descendent avec des cordages.

---

¹³⁰¹ Markházi Pál k. Ibrahim bég (előbb: Léva, Gyula); 1583-ban, mint dragomán szolgál a portán, ügyes, jó híre van, valamelyik dunántúli szandzsákbégség várományosa.

¹³⁰² Kertz Pál

¹³⁰³ II. Mihnea havasalföldi fejedelem.

¹³⁰⁴ Mitrea din Hotărâni (?–1596) nagy vormik 1578–1581, 1585–1586, 1589–1591, 1593–1594 között.

¹³⁰⁵ Demetrius = Dumitru = Mítrea Lásd: Ciobanu, Sergiu: Patrimoniul funciar deținut de Andrei Corcodel. [Andrei Corcodel földtulajdona.]. Studium. *Revista studenților, masteranzilor și doctoranzilor în istorie*, 8. (2015) 46.

¹³⁰⁶ I. e. Rozsnyó

¹³⁰⁷ I. e. Töröcsvár

¹³⁰⁸ Chasteau tenant: Tartsvár szószerinti fordítása (lat. *Tidrici lapis*).

¹³⁰⁹ I. e. Királykö

An bas de la montagne passè la riviere Dombawitza. Couchè en un village situé le long de Jolawitza, riviere, qui apres entre dans Dombawitza. Le chateau de Nigrovoda.¹³¹⁰

Le 26e arrivé sur la Dombe¹³¹¹ a coucher a Tergovist;¹³¹² logè chez les freres St. Francoys.

Le lendemain aussy sur la Dombe partys et arrivez a coucher a Bukorest, ou est la court, qui estoit un jeudy. Le lendemain appelez au Divan, presente nos lettres a Mischna. Celle du prince de Transylvanie avoit pour superscription: Magnifico et spectabili domino Michne Dei gratia vero domino et heredi perpetuo terrae transalpinensis. Berthelemy Bertrandy Marsillois. Le prince environ de 25 ans demanda, si le voulions servir, si nous n'avions point de presens, ordonna, que on nous donnast vivres de la court Le premier jour de Juillet nous envoya fouiller par le grand Postervic, qui emporta tous nos papiers, pour les quels entendre, son truchement ny cognoissant, furent employè des Gentilhommes Ragusoys et puy les freres St. Francois. Le soir nous furent renduës.

Le mardy 2 on nous apporta un passeport en Serve pour passer le Danube, le cachet imprimé dessus avec de l'encre. Quelque peine que nous y missions, nous ne peusmes parler au prince. Mais le Postervic a toute importunité nous donna un coquin de portar, pour nous conduire jusques au Danube, ou il disoit, que nous atraperions les carres dominesques, qui alloient en Stambol partys le Jour d'auparavant. Partys donc le soir et passè le pont de la Dombe et un autre par de la arrivasmes encores au lieu, ou estoient les dites carres et le lendemain de bon heure passames a Jerva,¹³¹³ bourg et chasteau, qui a garnison Turquesque, sur le Danube.

La Valachie est un pays abundant eu grains, vin, bestail, chevaux, ayant mines d'or et d'argent, de souldphre, de sel, de cire et d'ambre. Mesmes l'or se recueille en quantité des rivières. Le pays demye journée au deca de Tervisch jusques au Danube tout plat, hors mis que ½ lieue au de ca de Tervisch et ½ au de la Boucorest se voit comme une levée, qui semble faite a main, au dessus de laquelle toutesfois tout est plat. Depuys l'entrée du pays jusques a lu dite demye journée de Tervisch on va entre de hautes montagnes au travers des torrens et rivières. Le peuple barbare et lourd sujet aux vengeries des grands et pour ce s'enfuyt a la venue de deux ou troy personnes. Mal basty. Car en tout le pays n'y a bastiment

---

¹³¹⁰ I. e. Negru Vodă

¹³¹¹ I. e. Dâmbovița (Dîmbovița) folyó

¹³¹² I. e. Târgoviște

¹³¹³ I. e. Gyurgyevó, Giurgiu

de pierres, que les eglises et monasteres, qui y sont beaux et le chateau de Boukorest. Mais Petro Voda¹³¹⁴ a faict a Tervisch, ou il avoit sa cour, un palais petit, mais beau et magnifique en 20 moys qu'il a regne, pour la portée du pays et tout contrebasty son eglise. Faict venir dans la ville troys fontaines de deux lieuës loing, fait fondre des pieces d'artillerie.

Les Valaques usent aux actes publics et ecclesiastiques de lettres et langue Serve. Les Transsylvains les appellent Block et Blocksland. Je croy, que ce soit le mesme, que Welschen ou Wallen. Autres disent a Flaccus, du quel parle Ovide de Ponte.¹³¹⁵

3 de Juillet un mercredi sur le midy passè le Danube (apres les carres dominesques, les conducteurs desquelles ouy le portar, qui nous avoit amenè, ne nous firent pas grand racueil). Passè a Roustic,¹³¹⁶ bourg et chateau sur le bord de la ..... Ranconnez de 3 th.

Couchè a Cerno Waivoda,¹³¹⁷ bourg en un vallon plaisant Bonnes collines. Le 4 disnè au prè et couchè apres avoir passè une haulte montagne, qui semble avoir autresfois estè toute pavée. Parler Bulgare aux villages. Le 5 matin laissè les carres amusez a prendre des chevaux eschappez et pris le chemin avec 4 Grecs. Passè a Crasgrada,¹³¹⁸ beau bourg ornè de belle mosquées, habitè de Turcs.

Couchè a Eskistambol, idest vieux Constantinoble, bourg, pres lequel y a encores un cerne de murailles de pierre quarrée blanche presque entier de grande entendue, sur le bord d'une petite riviere en une valée. Le 6 passè la riviere et des montagnes tres haultes a travers bois sans voye ni sentier, dictes Zaolea vaderven. Couchè au chaume. Le 7 matin passè a Bousilco,¹³¹⁹ village au dessus d'une montagne. Vallées belles et fertiles, montagnes sauvages et dangereux revetieres fraix et en tuez 4 d'une costè, 7 de l'autre etc. A Rousso Kastro,¹³²⁰ ou l'ambassadeur de Poul. a estè taillè en pieces. Couchè a Karabounar. 8e passè a Kircschal. Couchè a Kerabiou. Le 9e Focariou et icy est le commencement de la Grece et y sont les maisons un peu mieux basties et les villages mieux habitez. Couchè a Asarach. 10.

---

¹³¹⁴ II. Péter havasalföldi fejedelem 1583–1585 között

¹³¹⁵ Az Aeneas Sylvius Piccolomini által lejegyzett legendát többen is átveszik, közöttük Verancsics Antal, Georg von Reicherstorffer, Giovanandrea Gromo, Antonio Possevino.

¹³¹⁶ I. e. Ruscsuk

¹³¹⁷ I. e. Csernavoda

¹³¹⁸ I. e. Razgrad

¹³¹⁹ I. e. Vaszilikó

¹³²⁰ I. e. Rusokastro

Disnè a Schipasco, passè a Vison, ville antique sur une colline habitée de Turcs, couchè a St. George. Montagnes, qui ont force pierre d'albastre et marbre blanc.

11. Disnè en un village pres d'un Serrail. Couchè a Sciregi. Le lendemain matin passè des boys et monts, que l'on disoit plains voleurs bien au nombre de 300 etc. Boys plains de vigne sauvage et de platanus.

12. Disnè sur le bord de Carajadere, fleuve; couchè a Kares, en Turc Cotschas. 13. Le matin passè a Bobanakas, belle mosquée. La pist. prise par un Janissaire. 13 arrivè au soir a Pera, apres avoir traversè ne scay combien de milles en sepultures et passè la riviere de Bizance sur le pont. Pays sterile et montagnes.

Jacobus Bongarsius: Rerum Hungaricarum scriptores varii – Historici, geographici.

*Ex veteribus plerique, sedit fugientibus editionibus revocati: Quidam nunc primum editi.
Auctores exhibet pagina a praefatione proxima. Indices additi auctorum quos illi citant,
vorum minus frequentium, & rerum memorabilium.*

*Amplissimo viro Guilelmo Ancelio regis christianissimi consiliario & ad caesarem legato
prudentissimo, fidelissimo S[alutem]*

Rerum Hungaricarum corpus Anceli amplissime, publicare hoc maxime tempore visum est: quod gentis eius res explicat, in quam gentes omnes oculos ferre, hoc maxime tempore condecet. Et visum, publicare sub amico nomine tuo: monumentum observantiae in te meae, sane leve; nec tuis respondens meritis, nec animo meo: cui ego, quicquid fecero, satisfaciam certe numquam. Sed cum haec veluti lex dicta sit, libros etiam alienos vulgantibus, ut magnum aliquod operi nomen inscribant, illicium lectori: veterem te amicum appellare placuit, vetere in illa historia, & veluti emortua versatum egregie, & harum rerum, quas aetas nostra vidit admirandas, usu & viva cognitione illustrem; & huius etiam Hungariae, ex diuturna ad Caesarem Legatione, quam magna cum laude, difficillimis temporibus obiisti, rerum locorumque peritum.

Aegyptios, Larvale simulachrum aiunt medio convivio inferre, & ostentare olim epulantibus solitos: non quidem ut gulam accenderent discumbentium, quasi nullum ex hac vita fructum

ferrent, nisi quem in profundum condidissent: sed ut mutuo se amore complexi, in illud intuentes, manum iniicerent fugienti vitae: ne brevem & evanidam, transigerent veluti pecora, proni & ventri obedientes:¹³²¹ sed ut exsurgentes & accincti, angustissimum hunc gyrum benefactis extenderent.

Ita Hungariam ego, magni sceletum Imperii, ostento seculo nostro: in quam intueamur, qui vitam hanc, circumstrepentibus undique; externis internisque; hostibus, agimus bacchabundi: ἄχαρις [2] forte, ut ille, sed certe non ἄωρος ἐπίκωμος. Nam, per Deum immortalem: quid his moribus Sol ille corruptius, quid ad Dei vocem & praesentes minas negligentius atque oscitantius, vidit umquam?

*Eheu cicatricum et sceleris pudet
Fratrumque. Quid nos dura refugimus
Aetas? quid intactum nefasti
Liquimus? unde manus iuventus
Metu deorum continuit? quibus
Pepercit aris?*¹³²²

Memorare singula nec dolor siverit, nec pudor meus.

His vero quid aliud quam magnum Dei flagellum Attilam, magnis clamoribus revocamus? Quicquid liberis reducendis potest parens benignus, id Ille in nos exhausit omne. Officii nos nostri, tot iam annos admonet; poenas admovet paternas; & illustria exempla ingerit iustitiae suae. Bello, egestate, morbo paulatim aggressus: ut pervicacem animum sensit, gravius incubuit. Misceri, & subverti tandem omnia vidimus: scelere subditorum peremptos Reges vidimus,

*Et capitis summi praeclarum insigne, cruentum
Sub pedibus vulgi.*¹³²³

Vidimus & ruptis naturae legibus, in sua viscera saevientes manus: Vidimus, quae referre horret animus; quae μήτ' ἐγένοντο πάροιθε μήτ' ἔσται μετόπισθεν. Quis ad haec oculos

---

¹³²¹ Vö. Sallustius Catilinae Coniuratio: I. „Omnis homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit.” Kazinczy Ferenc fordításában: „Az embernek, ha túl akar emelkedni a többi teremtményeken teljes igyekezettel azon kell lennie, hogy életét lomhaságban nem töltse el, mint a barmok, melyeket a természet földresütött ábrázattal hasuk szolgálivá alkotott.”

¹³²² Hor. Carm. I.35, 33-38.

¹³²³ Lucr. V. 1125-1126.

intendit? Quis vocem revocantis audiit? Quis ad istos e coelo ictus, assurrexit? Nempe & in nobis adimpletur prophetia Isaiae, dicentis. *Auditu audietis, & non intelligetis, videntes videbitis, & non videbitis: Incrassatum est cor populi huius; & auribus graviter audierunt, & oculos suos clausurunt, ne quando videant oculis, & auribus audiant, & corde intelligant: & convertantur, & sanem eos.*¹³²⁴ Quod de legatione illa M. Cato, idem de seculo hoc dicas: *Nec caput, nec pedes, nec cor habere.*¹³²⁵ adeo nihil est in nobis, quod officium faciat suum. Hos veternus tenet: illos inquieta turbat inertia, occupatos inanibus: libido alios, visco tenaci, implicat: alios habendi dominandique cupido insatiabilis, in perniciem innocentum, furentes agit. In aliena longe lateque rapaces manus inferunt: altera manu Orientem, Occidentem attentant altera: quae non capiunt, cupiunt & prensant: Deum nemo; nemo se cogitat.

Sed & Tu, qui in immensum spes improbas cupiditatesque extendis; & Illa ipsa quae, nullo tuo bono, multorum malo, quaesisti, finem accipient; quicquid longo tempore, multa Dei indulgentia struxisti, id una dies sparget:

*multosque per annos
Sustentata ruet moles.*¹³²⁶

Romanum Imperium, quale quantumque; muscae & vermiculi, incondita populorum turba, arrosus perdiderunt. Hunc nostrum Attilam intueri: quem Hungari magnum iure vocant: eodem, quo [3] Magnus Alexander, alique; generis eiusdem: magnum latronem, foelicem praedonem orbis terrarum:¹³²⁷

*Terrarum fatale malum, fulmenque quod omnes
Percuteret pariter populos, & sydus iniquum
Gentibus.*¹³²⁸

Eum vides, ut,

*fatis urgentibus actus,
Humana cum strage ruit? gladiumque; per omnes
Exegit gentes? ignotos miscuit amnes?*¹³²⁹

---

¹³²⁴ Mt. 13.14

¹³²⁵ Liv. lib. L.

¹³²⁶ Lucr. V.95-96.

¹³²⁷ Vö. Oratio Ernesti Schafelizki, contra Hungariam. In: F. A. D. W. Consultatio de principatu inter provincias Europae, editio 4a prioribus auctior, opera Thomae Lansii. Tubingae, typis Brunianis, 1635. 613.

¹³²⁸ Luc. Phars. X. 38-41.

¹³²⁹ Luc. Phars. X. 33-37.

Pervastato Occidente, animo versat Orientem: & Syriam, Aegyptumque cogitat, cum illi

*Occurrit suprema dies. Naturaque solum
Hunc potuit finem, vesano ponere Regi.*¹³³⁰

Proh dolor! ut huius quem edimus auctoris verba usurpem, *gloria mundi, superis disponentibus, quo dirigitur calle? Rex qui multarum fudit sanguinem gentium, ipse proprio sanguine suffocatus est.*¹³³¹ Hoc ipsum Hungariae regnum vides? Orientis olim, Occidentisque spoliis opulens? Tot victoriis tumidum? Tot regna complexum? Heu, quo recidit! Periit alta, & vere regia, Matthiae Regis sedes; & de tanto Imperio, vix tot reliqua sunt oppidula, quot olim regna, Rex ille unus, non falsis titulis, praeferibat.

*Ite per extremum Tanaïm, pigrosque Triones,
Ite per ardentem Libyam, superate vapores
Solis, & arcanos Nili deprendite fontes.*¹³³²

Nil agitis: *Ventum seminatis, turbinem metetis.*¹³³³ Manum ecce tibi Deus iniicit: *Stulte, hac nocte animam tuam repetunt a te.*¹³³⁴ *Si exaltatus fueris, ut aquila: & si inter sydera posueris nidum tuum, inde detraham te,*¹³³⁵ dicit Dominus. Tu vero, inquam, & Illa quibus incedis superbus, finem accipient. Sed tibi, & ad diem veniendum, & reddenda erit actae vitae ratio: *sicut fecisti, fiet tibi.*¹³³⁶

Patere me, obsecro, Anceli optime, de his ipsis Hungaris nostris paucis agere; & res tibi notissimas repetere. Non te morabor multis.

Genus hoc, nativis a Deo sedibus excitum, novum orbi nostro & nomen & terrorem intulit, atque; Romanum ipsum Imperium, inter alia, graviter impulit: genus, *pavenda nigredine,*¹³³⁷

---

¹³³⁰ Luc. Phars. X. 46-48.

¹³³¹ Lásd: Thuróczy János: A magyarok krónikája, 24.

¹³³² Claudianus, Panegyricus, 2,1,200.

¹³³³ Ozeás 8.7

¹³³⁴ Lukács 12.16

¹³³⁵ Abdiás, 1.4

¹³³⁶ Abdiás, 1.15

¹³³⁷ Jordanes, *Getica sive de origine actibusque Gothorum*, XVIII, 127

quo non deformius ullum

Arctos alit: turpes habitus, obscaenaeque visu

*Corpora.*¹³³⁸

*Bipedes existimares, vel quales in commarginandis pontibus, stipites dolantur incompete in hominum figuras:*¹³³⁹ ingenia vero, ad similitudinem corporum horrentia.

Haec, inquam, ignota nec ante audita gens, paludibus emersa subito, exigentibus peccatis, ingentem ubique vastitatem dedit. [4] Oppida, urbes, provincias, regna commonuit, turbavit, evertit. Tandem, velut imposito defuncta sibi a Deo munere, fertilissimam atque omnibus ad vitae usum cultumque necessariis instructissimam Europae partem, suam fecit: ut & praeda suo tempore esset aliis, quae praedas ab aliis tam diu egerat impune. Florentissimo atque amplissimo regno constituto: quae fidem atrocissime & crudelissime persecuta fuerat, ea *fidei nostrae clypeus, nostrae Religionis murus*¹³⁴⁰ appellari avorum memoria meruit; nostra, suo ipsa primum luxu debilitata, cuius auctorem Beatricem Reginam laudant; & dissidiis intestinis perturbata, immanissimum hostem sinu suo excepit, orbi nostro immisit: in se interim conversis ipsis Christianis Principibus, & sese mutuo lacerantibus, atque pulcherrimam illam corporis sui partem, publico hosti prodentibus.

Lubet adscribere Illustris & prudentis viri Sigismundi Herberstenii Baronis verba,¹³⁴¹ recensentis, quas ipse Legatus Ferdinandi Regis viderat, notaverat causas excidii Hungarici. *Matthias Rex, inquit, neque Regio sanguine natus, neque vetusto Ducum aut Principum stemmate clarus, non tamen nomine solum Rex fuit, sed ipsa re Regem praestitit: ac non modo Turcarum Principi fortiter restitit, eiusque gravissimas impressiones invictus sustinuit: verum & ipsi Romanorum Imperatori, atque adeo Bohemiae & Poloniae Regibus negotium fecit: denique omnibus vicinis suis, terrori fuit. Quemadmodum autem huius Regis virtute, ac rebus praeclare gestis Hungariae regnum ad summam potentiam, ipso vivente, pervenerat: ita eo sublato, quasi mole sua laborans, inclinare coepit. Nam qui ei successit, Vladislaus Bohemiae Rex, Casimiri Poloniae Regis filius primogenitus, princeps quidem pius, religiosus, & vitae inculpatae, sed ad moderandam tam bellicosam gentem, in tanti praesertim hostis vicinitate, minime sufficiens fuit. Etenim tot rebus secundis ferociores &*

---

¹³³⁸ „... quo non famosius ullum / Arctos alit. Turpes habitus obscaenaeque visu / corpora ...” Lásd: Corpora Claudianus, In Rufinum I, 324-325.

¹³³⁹ Ammianus Marcellinus, lib. 31., II, 2.

¹³⁴⁰ Aeneas Sylvius, epist. CXXX.

¹³⁴¹ *Rerum moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstain, Neyperg et Guettenhag.* Basileae, per J. Oporinum, 1556. 145-147.

insolentiores facti Hungari, benignitate & clementia Regis abutebantur ad licentiam, luxuriam, desidiam, fastum: quae vitia eo tandem evasere, ut etiam Rex ipse contemptui haberetur. Porro Vladislao defuncto, sub eius filio Lucovico, cum haec ipsa vitia magis ac magis invaluerent: tum, si qua reliqua fuit belli disciplina, ea tota est amissa. Nec potuit Rex puer, his malis ob aetatem mederi: nec alioqui ad eam, quam decebat gravitatem educatus fuit. Primores regni, ac praecipue Praelati, luxu pene incredibili difflebant: & certabant, quasi aemulatione quadam, tum inter se, tum cum Baronibus, ut alios profusione & splendore vincerent. Iidem Nobilitatem, partim beneficiis ac praemiis, partim etiam potentia ac metu, sibi obnoxiam tenebant, ut plures assectatores haberent, ac eorum studiis, & acclamationibus in publicis conventibus iuvarentur. Mirum dictu, qua pompa, quo apparatu, ac quibus equitum utriusque armaturae copiis, Budam sunt ingressi, praecincentibus tubicinibus, ad cuiusdam quasi Triumphi speciem. Porro in Regiam cum irent, aut inde redirent, tanto deductorum & stipatorum comitatu unique septi incedebant, ut vici & plateae vix catervam caperent. Cum vero prandendum esset, tota urbe, ad ades [5] cuiusque, tubae non aliter atque in castris resonabant; & ducebantur prandia in multas horas, quae somnus & quies excipiebant: cum contra, quasi solitudo quaedam esset circa Regem; & fines regni interea destituti necessariis praesidiis, impune ab hostibus vastarentur. Episcopatus, dignitates, & praecipua quaeque officia promiscue, non pro meritorum ratione conferebantur: & quo plus potentiae quisque obtinebat, hoc plus iuris habere credebatur. Itaque laborabat iustitia, & premebantur infirmiores: ac omni bono ordine sublato, atque everso, subinde inveniebatur aliquid, quod Reipublicae labem aliquam cum vulgi detrimento afferret: &c. Denique ea erat in universa Hungaria omnium rerum inclinatio, vel potius confusio, ut quivis vel minimam experientiam habens, regnum hoc tot malis obnoxium, etiam si nullum vicinum haberet hostem, mox perire oportere prospiceret, & c. Quod mihi tum praesagiebat animus, quodque metuebam, nihil proficientibus bonis ac fidis monitoribus & consultoribus, ingenti nostro malo evenit: neque dum huius tragoediae finis est. Aula mansit, qualis erat: & nihil remissum est a pompa, fastu, insolentia, ac luxu, donec consideret [concideret!]. Ut non inepte quidam ex Aulicis tum dixerit, SE NUNQUAM VIDISSE VEL AUDISSE REGNUM ULLUM, QUOD MAIORE, ATQUE HUNGARIA, GAUDIO ET TRIPUDIO PERIRET. Haec ille.

Iisdem nos morbis passim laboramus: nec est quod nobiscum melius actum iri, nobis fingamus ipsi. Urgent tempora periculis plena, & exitiabiles imminent poenae.¹³⁴² Nimirum

---

¹³⁴² Arnobius: *Adversus Nationes*, Liber II. 2, 78.

expectat pervigil ille Iustitiæ oculus, dum concessum impietati nostrae, & poenitentiae tempus exeat: evocaturus in nos, inde ab ultimis terris, ignota nomina, & ipso aspectu terribiles formas: qui & duras cervices, iustum pati Imperium nescias, frangant; altosque spiritus suppeditent: & luxum abundantia laborantem, per inopiam famemque, enecent: & seram periculosae avaritiae poenitentiam, extorqueant: & Dei oblitae mentes, atque terrae affixas, compellant in caelum ferre gemitus, & preces irritas. Sed Deus meliora. Et dabit certe meliora, si nos, per eius misericordiam, reddimus ipsi meliores. Suavis Manuel Imperator, bellum his ipsis Hungaris illaturus, e duabus statuīs, quae in foro Constantino, sub nominibus Hungarissae & Romanae erectae olim erant, cum stare Hungarissam, lapsam vetustate Romanam comperisset, hanc restitui, deiici illam imperavit: ad illarum positum, scilicet, fatum disponens utriusque gentis. Suavis, inquam ille, iacentem statuam, mutum marmor erigit; lapsos Reipublicæ mores, neglectam disciplinam negligit. Nos vero nautas illos imitemur, qui fluctibus agitati ventisque; oculos, non in illas ipsas quibus impelluntur undas intendunt; sed in caelum tollunt: petentes inde viam, quae ad portum ducat. Vertamus, inquam, in caelum oculos, & *flectamus genua ad Patrem Domini nostri Iesu Christi*,¹³⁴³ ut pro inexhausta misericordia sua, avertat imminentes nobis merito nostro gravissimas poenas; nosque benignus ad se convertat.

[6] Ego, ad Hungariam nostram redeo: & influxum in ea, refluxumque variarum gentium spectare tecum, *Anceli* prudentissime, tanquam ludos; & vices in iis, rerum humanarum contemplari, atque admirari lubet.

*Assiduus humani generis discursus est. Nova urbium fundamenta iaciuntur: nova gentium nomina, extinctis prioribus, aut in accessionem validioris conversis, oriuntur. Itaque vix invenies ullam terram, quam etiam nunc indigenae colant: permixta omnia & insititia sunt: alius alii successit.*¹³⁴⁴ Sed quae frequentiores quam terra Hungaria passa sit incolarum mutationes, haud scio an ulla sit. Ita crebro & subito: *velut unda, supervenit undam.*¹³⁴⁵ gens gentem impulit. Eam primum habuere Pannonēs, quos Augustus Romano primus Imperio adiecit: sed varia ex eo & diuturna Romanorum Principium in Pannonia & Dacia (quae & ipsa Hungaria est) bella fuere. Romanorum certe in ea reliquias passim vidimus, Valachos: ut repetere hic liceat, quod ille dixit, *Ubicumque vicit Romanus, habitat.*¹³⁴⁶ Sub Constantino

---

¹³⁴³ Rabanus Maurus, *Commentaria in librum Iudicum*, Liber I. VII.

¹³⁴⁴ Seneca: *Vigasztalások, Helvia vigasztalása*

¹³⁴⁵ Horat. Epist. II. 176.

¹³⁴⁶ Seneca: *Vigasztalások, Helvia vigasztalása*

consederunt in ea Vandali: Vandalos expulerunt Gothi: & hi unde illos expulerant, eiecti sunt ab Hunis: Hunos, Ostrogothi; Ostrogothos Longobardi pepulerunt. Italiam repetentes Longobardi, terram amicis Hunis concessere. Sed Hunos Franci graviter afflictos vindicarunt sibi, atque subiecerunt: donec terram totam occuparent tandem Hungari, & de nomine suo Hungariam appellarent: quam & illis ipsis Hungaris, & Germanis, & Ciculis (quos reliquias esse vetustissimorum Hunorum aiunt) & Romanorum posteris Valachis, & tandem Turcis aetas nostra inessam videt.

Hungari vero, nova gens sit, an eadem illa vetus mixta Avaris Hunica, quod plerique volunt, non disputo. Id enim certo constituere neque nostra valde refert, neque in promptu est. Apud Censorinum *M. Varro, tria discrimina temporum esse tradit: Primum, ab hominum principio, ad Cataclysmum priorem, quod propter ingnorantiam vocatur Adelon: secundum, a Cataclysmo priore, ad Olympiadem primam, quod quia in eo multa fabulosa referuntur Mythicum dicitur: tertium, a prima Olympiade ad nos, quod dicitur Historicum; quia res in eo gestae, veris historiis continentur.*¹³⁴⁷ Hoc adeo discrimen, in omni gente verum est. Hunorum sive Hungarorum res, usque ad transitum Maeotidis, *illachrymabiles ignotaeque urguentur longa nocte,*¹³⁴⁸ ut ille inquit. Quæ ante magnum Attilam, & sub ipso, fabulis veluti tenebris obscura sunt: & gentis ipsius, ut aliarum fere omnium; initia vere sunt *τερπνώδη*. In ipsis vero Attilae rebus, quanta locorum perturbatio? Quanta ubique temporum negligentia? Quicquid in iis lucis, debetur id scriptoribus alienis, qui calamitates quisque gentis suae literis commendarunt. Ab ipso etiam Attila, ad Geysam Ducem, narratio aut nulla aut dubia est. Ut vero radiis salutiferae doctrinae illustratae sunt Hungarorum mentes, simul cesserunt & illae tenebrae, & rebus lux reddita.

[7] Sed Hungarorum Imperio constituto, easdem in Regnum, quas in illarum Gentium successione, vices videas. Octo illae, ni fallor, fuere: & regnum tenuere familiae octo. Domesticos enim, Bohemus excepit: hunc Bavarus: & nostri e Neapolitano regno Franci, Reges Hungariae tres dedere, a quibus in gentem Lucemburgicam regnum per affinitatem transiit: ea tum & Germaniae gaudebat Imperio. A Lucemburgicis ad Austriacos per Elisabetham Sigismundi F[iliam] summa rerum translata est: quorum possessionem turbavit Polonus, & ab eo Scaligerorum illustre nomen. His enim tradunt ortum Huniadem, a quo maximus Matthias: sed

---

¹³⁴⁷ Censorinus: *De die Natali*, cap. 21.

¹³⁴⁸ Horat. Carm. IV. 9.

Ex illo, fluere & retro sublapsa referri,

res Hungarica, quae inde ad Polonum rediit: ei fuit uxor Anna Candala, Fossensi familia, a qua maternum genus ducit Regum gloriosissimus Henricus IV. Annam Anna peperit: ea Ferdinando nupta, optimo primum Regi, deinde Caesari, in Hungariam reduxit domum Austriacam, quae & hodie fixum tenet in ea pedem, feliciter. Hae vices spatio clauduntur annorum quingentorum, & quod excurrit.

Solum vero ipsum olim, si Dioni credimus, & ex eo Zonarae, ut pleraque habita Barbaris, sterile malignumque, ita excultum est, ut alia orbis nostri facile omnia foecunditate exsuperet: & de eo dicere alio loco memini. Sed olim sterile visum crediderim, iam putribus luxu Graecis Romanisque non fatigantibus terram incolis, quos victus pascebat facilis, simplexque. Attamen & illustres olim genti opes fuisse, testem habeo celebrem Deceballi thesaurum & ipsum illum tot tam variarum gentium frequentem concursum, quas genuina invitatas soli bonitate, ex eo constat, quod oblata Arpado Capitaneo, & probata Pannonica gleba, herba, aqua, magno impetu Hungaros induxerunt.

Sed nimis ego te, melioribus occupatum, teneo. Finem facio, postquam dixero, Varios & ingenii varii auctores in hunc, veluti fascem coniectos: quosdam certe, nec luce hac dignos, si extarent alii potiores. Sed in historia maxime id verum est, quod Plinium dixisse, Plinius refert. *Nullum esse librum tam malum, ut non aliqua parte prodesset: & si grandis est,*¹³⁴⁹ non solum *prudentialae*, ut D. Hieronymus ait, sed etiam operae, & operae sane molestae, *aurum in luto quaerere*. In Turocio simplicitas placet & fides: quae certa, ex fragmentis veterum Annalium quae Lazius citat non semel, & Michaële Ritio, & Bonfinio ipso, quoties insistere veterum Hungaricarum Historiarum vestigiis lubet. Ranzanus, sane negligens est. Callimachus accuratus, & elegans: nec inutilis Galeoti Martii opera. Posteriores aliquot, nisi qui loca ipsa describunt & explicant, aggregandos censeo compileribus rumusculorum, qui historiarum, scilicet, volumina in nundinas conficiunt, ut animos pascat hodiernae plebeculae: qua nullam fuisse umquam fabularum novarum cupidiores existimo. Id adeo inde est, quæ instantes maximas subversiones cum praesentiant omnes, [8] statum rerum avent & sermones omnes cognoscere: perverso studio, anquirentes in aliena, dum sua quisque neglegunt. Sed & me ipsum teneo, ne & in id incidam ipse, quod culpo; & in novas relabar querelas, quibus nec illorum mores, nec conditionem publicam mutavero.

---

¹³⁴⁹ Plinius Secundus, *Ep.*, 3.5.10.

Argent. ipso Natali Domini: quo die ante, annos septuaginta septem, Rhodus, postquam Philippi Villerii Liladamii, hominis nostratis, virtute admiranda, impetum potentissimi, & capto recens Bellegrado ferocis Solimani, menses septem sustinuisset; exhaustis vario & continuo labore viribus corporis, nec iam animo sufficientibus; desperatis Principum Christianorum auxiliis, Turcicum iugum subiit, misera.

Sed Te, conditor, conservator generis humani Deus, auctor stator Christiani nominis, Te, inquam, publica voce obtestor: Pacem iis redde, super quos invocatum est nomen tuum; pacem illam tuam veram, certamque. Refinge has fraterno sanguine madentes dexterarum; & fraterno eas amore adstringe: &

*O utinam, nova
Incude diffingas retusum in
Massagetas, Arabasque; ferrum!*

Eundem precor, OPT[IMUS] MAX[IMUS] uti omnes cogitationes tuas, Anceli, virorum amicissime, laetus approbet; & bene Reipublicae evenire sinat.

[9] Hoc corpore continentur auctores et opuscula quae hic suo ordine subiecta sunt.

Magistri Ioannis de Turocz Chronica Hungarorum ab ipsius gentis incunabulis ad initia Matthiae Regis. De eo Trithemius. *Ioannes Thuroth, Pannonius vir in secularibus literis studiosus, & exercitatus, ac divinarum scripturarum non ignarus, ingenio praestans & clarus eloquio. Fertur nonnulla cudisse opuscula, quibus nomen suum notificavit. E quibus extat volumen non abiiciendum, quod multa industria comportavit, continens Chronicam Hungariae, lib. III. Iugi otio his annis no. Et alia quaedam. Vivere adhuc dicitur & varia componere, sub Maximiliano Rege. Anno Domini M. CCCC. XCIII. Nomen auctori a patria, Turocensi provincia, seu, ut illi vocant, comitatu, aut conventu.*

Mag. Ioannis de Kikullevv archidi aconi in Ecclesia Transylvana, vicarii Strigoniensis in spiritualibus generalis, quodam Ludovici Regis secretorum notarii. Chronica Ludovici Regis, inserta operi Turocii. Pag. 92.

Epistola M. Rogerii, seu ut ipse vocat, miserabile carmen, super destructione Regni Hungariae per Tartaros facta. Pag. 177.

Hos edimus ex manuscripto nostro, & veteri editione Augustana,¹³⁵⁰ quae prodiit anno 1483.¹³⁵¹ impensis¹³⁵² Theodori Feger¹³⁵³ concivis Budensis:¹³⁵⁴ eam habuimus a Ioh. Pistorio Niddano V. CL.

Epitome rerum Hungaricarum per Indices auctore Petro Ranzano, apud Matthiam Regem olim triennium Legato. Pag. 199.

Edita cum appendice a Ioanne Sambuco Viennae Austriae, anno 1558. & ad nostrum codicem emendata notatum manu Sambuci, in cuius bibliotheca Ranzani eiusdem epistolas haberi notat Bibliotheca Gesneriana. Sed hanc rerum Hungaricarum Epitomen, partem esse maioris operis quo omnium poene gentium res complexus fit, ipse auctor est passim. Nam & de regno Francorum in hoc opere egisse ipse notat pag. 206,27. & de Regibus Neapolitanis pag. 241,50. Et librum VII. citat quo descripserit quae ad Scythiam. pag. 214,39. & XX. librum, pag. 258,14. & XLI. pag. 213,51. & XLV. in quo ipso de regno Francorum. pag. 219, 26. Citat & librum de regno Rom. pag. 203,34. & scripsisse quae contigerunt anno salutis CCCLXXIII. restatur ipse, pag. 214, 50. Et librum hunc dicasse Matthiae Regi, pag. 208, 52. & ipse interfuisse exsequiis Ioannis Corvini se dicit, pag. 250, 52.

Vita S. Stephani ab Episcopo Chartuitio conscripta & a Fr. Laur. Surio edita, stilo mutato, ut ipse de se praedicat: Itaque; fides fit penes fit penes ipsum. Pag. 268.

Edita autem est Coloniae tomo.

Vita S. Emerici Beati Stephani F. Pag. 281.

Edita item a Surio tomo.¹³⁵⁵

---

¹³⁵⁰ Augsburger kiadás

¹³⁵¹ Nem valószínű, hogy Turóczynak lett volna egy 1483. évi augsburgi kiadása, hiszen Erhard Ratdolt nyomdász 1486-ig Velencében tevékenykedett. Az évszám minden valószínűség szerint íráshiba 1488. helyett, ahogy ezt Gábor Gyula is megfogalmazta. Lásd: Gábor Gyula: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez. 304.

¹³⁵² impensis = költségén

¹³⁵³ Helyesen: Feger, Theobald, budai könyvkereskedő a 15. század végén.

¹³⁵⁴ 1488-ban jelent meg Turóczy krónikája. Brünben adták ki, s olyan sikert aratott, hogy Theobaldus Feger budai könyvkereskedő rögtön megjelenése után újra kinyomatta az augsburgi Ratdolt nyomdában.

¹³⁵⁵ Surius Laurentius: *De vitis sanctorum*, 1581.

Philippi Callimachi, de rebus gestis a Vladislao Polonorum atque; Hungarorum Rege libri tres. Pag. 284.

De Callimacho autem Trithemius. Philippus Callimachus natione Italus, patria Florentinus, Regis Polonia secretarius, undecumque doctissimus, philosophus clarus, orator facundus, & poëta insignis, ac divinarum scripturarum non ignarus, ingenio praestans & disertus eloquio, fertur multa praeclare cudisse opuscula, quibus memoriam sui posteris reliquit. De quorum numero subiecta feruntur. Opus insigne de gestis Attila Regis impii, quod praenotavit Attilam lib. I. Historia Polonica contra Turcam. lib. I. De moribus Tartarorum. lib. I. Amorum diverso metro. lib. I. & alia complura. Vivit uque hodie apud Regem Polonia, maximo in pretio & varia conscribit, sub Maximiliano Rom. Rege: Anno Domini, quo hac scripsimus M. CCCC. XC. Indictione XII. Sed eius vitam conscripsit & his tribus praeposuit M. Brutus.¹³⁵⁶

[10] Editi Cracoviae opera Mich. Bruti, in officina Lazari, anno 1582.

Regis Hungariae Matthiae nuptiae & coronatio Reginae, a Palatini Comitum Legato diligenter descripta. Pag. 354.

Nunc primum edita, ex bibliotheca Ioh. Pistorii. V. CL.

Galeoti Martii, de egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae Regis, ad inclytum Ducem Iohannem filium eius. Pag. 362.

Huius exstant alia de quibus si lubet, vide Bibliothecam Gesneri auctam a Simlero & Frisio.

Hoc autem editum est Vionnae, typis Michaelis Zimmermanni. anno 1563. Nos ex bibliotheca habemus V. CL. D. Iusti Reuberi.

Belli Pannonici per Illustriss. Principem Fridericum Comitem Palatinum, contra Solymanum Turcarum tyrannum gesti libr. II. auctore Melchiore Soitero a Vida I. C. Pag. 394.

---

¹³⁵⁶ Giovanni Michele Bruto

Editae Augustae anno 1538. & a S. Schardio inserti historico operi Basiliensi, anno 1574.

Io. Martini Stellae de Turcarum in regno Hungariae successibus anno 1543. & 1544 epistolae quatuor. Pag. 423.

Editae Antverpiae apud Guilielmum VVissenium. anno 1544. & a S. Schardio, in illo opere historico.

Rei contra Turcas gestae anno. 1556. brevis descriptio Wolf. Lazio auctore. pag. 438.

Repetita a S. Schardio.

Rerum contra Turcas auspiciis Ferdinandi Austriaci Caesaris anno 1556. in Interamnensi Pannonia gestarum historiola dialogo conscripta, auctore Basilio Ioanne Herold. pag. 444.

Repetita a S. Schardio.

Bellum Pannonicum sub Maximiliano II. Romanorum & Solymanno Turcarum Impp. gestum: descriptum per P. Bizarrum pag. 467.

Editum Basiliae. anno 1573. apud Sebast. Henricpetri.

Historia Sigethi capti anno 1566. ex Croatico conversa per M. Sam. Budinam.¹³⁵⁷ pag. 521.

Edita aut repetita a S. Schardio.

Brevis enarratio rerum a Sigismundo Transilvaniae Principe, anno 1595. gestarum auctore Io. Iacobino notario urbis Claudiopolitanae. pag. 536.

Edita Claudiopoli, typis Heltanis, anno 1596.

Regnum Hungariae ex optimis auctoribus explicata Genealogia Ioh. Pistorii Niddani V. CL. pag. 549.

Nunc primum edita.

Chorographia Transylvaniae, auctore Georgio a Reychersdorff. pag. 565.

---

¹³⁵⁷ A horvát Ferenac Črnko (Cserenkó Ferenc) a fogságából kiszabadulva horvátul írta meg az ostrom történetét (megszabadítója Istvánffy szerint a szigetvári hős fia, Zrínyi György volt), amelyet a laibachi Sámuel Budina fordított latinra (Bécs, 1568). Még ebben az évben németre is átültették, 1569–1570-ben olaszul jelent meg kétszer.

Edita primum Viennae, & inde Coloniae. 1585.

Moldaviae Chorographia, eodem auctore. Pag. 582.

Edita ibidem.

De admirandis Hungariae aquis, Georgii Wernheri. pag. 590.

Edidit Oporinus Basileae cum Moscovia Baronis Herberstenii, & ex eo alii alibi.

Descriptio & muniones Altenburgi, arcis dotalis Serenissimae Hungariae Reginae Mariae &c. auctore I. Martino Stella. pag. 507.

Edita Antverpiae cum eiusdem Stellae epistolis, anno 1544.

Felicitas Petancii Cancellarii de itineribus aggrediendi Turcam. pag. 610.

Basileae edidit Oporinus, & Reusnerus infervit orationibus Turcicis.

Appendix ad res Hungaricas, in qua inscriptiones Transylvaniae veteres nonnullae & Annales exscripti de Templis Leutschoviensi & Coronensi. pag. 617.

Nunc primum edita.

Multa illustrandae rei Hungaricae habet passim Aeneas Sylvius, PP. Pius II. habet & Volaterranus: quae ab illis ipsis petes, Lector. Nam discerpere auctores bonos, nobis non videtur e relitterarum.

Az átírt szöveg lektorálásáért ezúton mondunk köszönetet Lázár István Dávidnak.

Alphonse de Rambervillers: Les dévots élancemens du Poète
chrestien. Pont-à-Mousson, par Melchior Bernard, 1603.

Advertissement au lecteur.

(231) Pource que ceste priere guerriere fut présentée à Monseigneur le Duc de Mercœur auant son partement pour la guerre d'Hongrie, il ne sera hors de propos de se donner aduis, Amy Lecteur, de l'euenement de ceste guerre, qui est comme la suite, & l'effect de ce Polemologue.

L'an 1600. ledict Seigneur arriua à Vienne, la saison fort aduancée, & Canise assiegée partit avec vne armée de quatorze mille hommes pour tascher d'y ietter quelques gens, & a cest effect se tint huict iours logé pres de l'armée ennemie, qui estoit de plus de six vingts mille combatans, & y estant tous les iours aux mains avec eux, gaigna sur eux douze pieces d'Artillerie, avec l'equipage, & les Buffles qui les menoient, & leur deffit beaucoup de troupes En fin faute de viures fut contrainct se retirer sans pouvoir acheuer son dessein, avec toutesfois tant de valeur & de conduite, qu'ayant à sa retraicte (232) la pluspart de la Caualerie & beaucoup d'Infanterie ennemye sur les bras se retira tousiours combatant, iusques a ce que les ennemis approchant la nuict, se retirerent les premiers.

L'an 1601. ledit Seigneur Duc avec les forces de l'Empereur, vint ens enuiron d'Albergale, & en Allemant Stulvveisseburg, distante de Buda d'environ cinq lieues, & de prinsaut assiegea & print deux Chasteaux, l'un appellé Schonkaki & l'autre Chikvvart, de-la inuestit ladicte ville d'Albergale, força les Fauxbourgs & la ville basse par escalade & petards, & le 20. iour de Septembre dernier ayant faict batterie, & breche raisonnables donna l'assaut si furieusement que nonobstant la viue resistance des Turcs, il emporta la ville, print prisonnier le Bacha avec quatre vingts cinq Turcs, s'estans retirez en vn Tour d'Eglise qui se sont rendus par compositions.

Peu apres ceste prinse l'Armee du Turc arriua deuant ladicte ville, & l'inuestit avec vne armée de quatre vingts mille combatans & plus, avec bon nombre d'Artillerie, ou estoient le Bascha de Bude, le Tyaia qu'est à dire Mareschal de camp, & Asam Bascha Vizir, c'est à dire general.

L'Armée des Chrestiens estoit logée proche de la ville, en laquelle Monseigneur de Mercœur entra pour munir la ville des choses necessaires, a resister à vn si puissant ennemy, & ayant faict il retourna au camp, ou estoit Monseigneur l'Archiduc Matthias.

L'ennemy recognoissant ne pouuoit prendre la ville que premier il n'eust d'effaict l'armée Chrestienne, (233) qui luy faisoit espale, se resolut d'assaillir le champ & l'emporter, de sorte qu'avec grande impetuosité il donna sur l'armée des Chrestiens, & y eut de premier abord quelques troupes des nostres deffaictes, mais en fin par la bonne conduite de Monseigneur de Mercœur, l'ennemy fut repoussé avec grand nombre de morts, & prise de douze pieces d'Artilerie.

Le lendemain & le troisieme iour, les escarmouches continuerent entre les deux armées.

Le quatriesme iour vizir Bacha, ayant faict quelque reproche au Bacha de Bude, à cause que la ville prinse estoit sous son gouuernement, ledict Bacha & le Thyaia avec la fleur de la Cauallerie, aborderent l'armée Chrestienne & entrerent bien auant dans le camp avec perte des nostres, iusques au regiment de Cauallerie de Monseigneur de Mercœur composé de six cornettes seulement: la sienne commandée par le sieur de la Grange, gentil'homme Poiteuin, celles du sieur de Tilly & Comte Ernst, gentil-hommes des pays bas, celles des sieurs de Valhey & de Mauleon, gentils-hommes Lorrains, & celle du sieur de tripé, gentilhomme Liegeois, ou les susdicts Bacha & Thyaia furent tués, & leur armée contraincte de se retirer, & quitter leur entreprise.

L'euenement de ceste guerre nous faict foy que ledict Seigneur Duc à esté assisté d'une particuliere grace de Dieu, de laquelle tous Chrestiens luy doiuent rendre graces immortelles.

(234) Quelque temps apres, comme ce grand Prince reprenant haleine apres tant de trauaux guerriers, voulut faire vn voyage en Lorraine, il fut saisi sur le chemin d'une dangereuse fieure, de laquelle il deceda à Nuremberg, au grand regret de l'Empereur, & de tous Chrestiens, & comme l'auois accompagné son voyage de son Polemologue, mon deuoir, & l'admonition d'un Grand m'ont faict ietter ces Larmes publiques sur son tombeau.

Alphonse de Rambervillers: La Polémologue, ou priere guerriere.

Le Tres-haut, Tres-valeureux, & redouté Prince, Philippe Emanvel de Lorraine, Duc de Mercœur, de Penteure, Prince du saint Empire, Pair de France, Marquis de Moniny, Bauge, &c. General de l'Armée Impériale en Hongrie, allant en Guerre contre le Turc. .. luy présentée par l'auteur à saine Nicolas en Lorraine, le 26. Iuillet 1600. 217-233. pp.

(217) 1. O Seignevr, dont le bras, l'œil, la main, la parole Pour t'obeyr rend doux, souples, veinqueurs, guerriers Les Monstres, les Demons, les hommes, les Courriers De la Mer, des Enfers, de la Terre, & du Pole. 2. Monarque tout-puissant, tres-haut Dieu des armées, Qui a ta solde-tiens les plus fors Elemens, Qui pour mettre en effet tes diuers iugemens Fais marcher de cet out les forces animées. 3. Roy infinymment fort, dont le throne de gloire Brille en toutes ses pars de palmes, & Lauriers, Tellement que ça bas les combatans guerriers Ne peuuent que par toy emporter la victoire. **(218)** 4. Bien qu'estant un pecheur, à qui le doux

usage De parler, & gemir par le vice est osté Je n'ose de ma voix tenter ta Majesté, Ny de la Terre au Ciel esleuer mon visage. **5.** Si sens-ie toutes fois qu'une emotion douce Et pour toy, & pour moy me contraint de parler, Car pour en ce discours ta louange estaler Non mon merite las! ains ton bien-fait me pousse. **6.** Mon estre, & mon peché commande de me taire Et ma nécessité m'oblige à te prier, Hé ne vaut-il pas mieux ma langue desplier Qu'obmettre en me taisans un œuvre salulaire? **7.** Mais pas quel bout faut-il ourdir ceste harangue Si ie veux, ô bon Dieu, publier tes bien-fais? Car pour dire à propos les biens que tu m'as fais Je sens manquer le temps, mon esprit, & ma langue. **8.** Ainsi ne pouuant pas dignement satisfaire A ce que ie te dois, prens en gré le pouuoir De mon debile effort, & daigne recevoir Pour tout ce qui t'est deu ce peu que ie peux faire. **9.** Faisant donc tout l'effort, qui gist en l'ame humaine Je te loüe, & rend grace, ô Dieu, puis qu'il t'a pleu Me faire naistre Prince extrait du sang esleu Des grands Roys de Solyme, & des Ducs de Lorraine. **(219) 10.** Je te rends grace aussi que mon ame est esprise Du soin, qui bouillonnoit au cœur de mes Ayeux Qui n'estoient en leur temps de rien ambitieux Que de porter par tout l'honneur de ton Eglise. **11.** J'exalte encor ton nom, en ce que quand l'orage Ton Eglise agitoit des flots plus vehemens, Tu m'as choisy, Seignevr, pour l'un des instrumens, Qui en France ont gardé ton vaisseau de naufrage, **12.** Et ie loüe encor, qu'ayant en la Bretagne L'estandart de ta foy heureusement porté, Je me voy saintement ores sollicité, Aguerroyer les Turcs par l'estat d'Alemaigne: **13.** Ce sera donc Seigneuer, ma douce destinée D'estre en la liste escrit des Princes de ta Foy: J'auray donc ce bon-heur qu'en trauaillant pour toy, Heureusement sera ma vie terminée? **14.** O Semonce ioyeuse! ô bon-heur admirable! O tout-sucré trauail! ô douce fonction! De commander aux tiens, d'estre ton Champion, Et me sentir chargé d'un faix tant honorable! **15.** Ay-ie l'espaule donc si nerueusement-large, Ay-ie, ô grand Dieu, dans moy telle capacité, Que ie sois maintenant par ton choix réputé Digne de rare honneur d'une si belle charge? **(220) 16.** Non, ce n'est pas, Seignevr, ce n'est pas mon merite Qui m'esleue au degré de cest aduancement, C'est ta seule faueur, c'est ton doux iugement, Qui m'appelle à ce bien, & l'ardeur m'en excite. **17.** Aussi pour satisfaire à ton vouloir suprême Voicy, ie t'offre, ô Dieu, mes efforts plus-puissans, Ma milice, mon sang, mon esprit, & mes sens, Et pour te donner tout, ie me quitte moy-mesme. **18.** Car d'un veu solemnel deuant toy ie proteste, Qu'a ces armes porté ie ne suis par desdain, Par l'humaine grandeur, vaine gloire, ou le gain, Passions des guerriers que i'abhorre, & deteste: **19.** Mais pour fin, pour dessein, pour mon but, pour amorce La vengeance, l'honneur, l'affliction, l'effroy De nos maux, de ton Nom, des Chrestiens, de la Foy Contre les Turcs m'esmeut, me pousse, presse, & force. **20.** En fin tu sçais, Seignevr, que le but ou ie vise, N'est des impuretez de la Terre empesché,

Las! tu le cognois bien, car rien ne t'est caché Et la feintise au monde à toy n'est pas feintise.

21. Mais comme l'artisan commençant son ouvrage, D'une soigneuse main visite son outil, Et s'il le voit roüillé, tortu, moussé, inutile, Il le dresse & polit pour le mettre en usage. **(221)**

22. Fay de mesme vers moy, ô debonnaire pere, Et puis-qu'en ce dessin ie suis ton instrument, Dresse moy, forme moy, poly moi doucement, Afin-qu'en ceste guerre heureusement i'opere, **23.** Las! par l'infirmité de ma foible nature, Par l'appas de la chair, & l'effort du peché Comme fragile humain, ie me sens entaché, Et en l'ame, & au corps de mainte, & mainte ordure. **24.** Mais pour ma roüille oster, & purger ceste crasse, Domte & froisse mon cœur par la contrition, Touche & lime mes sens par la confession, Et reblanchy, Seignevr, mon ame par ta grace: **25.** De-la fay que garny de grace, & d'innocence, Cest extreme bon-heur ie sois digne d'auoir, Que de m'unir à toi, & souuent recevoir De ton precieux Corps la supernelle essence: **26.** Je sçay que de ce pain la fructueuse prise Donne force à noz corps, au sens subtilité, Succedez à noz dessains, à noz esprits clarté, Et que d'un heur parfait noz faits elle autorise. **27.** Aussi puis que ton Corps est l'asseuré principe, D'assurance, valeur, de gloire, & de secours, Je veux prendre vers luy, non ailleurs mon recours, Afin qu'à tous ses biens ça-bas ie participe. **(222)** **28.** Me faisant donc gouter ton essence supreme, Fay moy gouter son fruit celestement parfait, Afin qu'on puisse veoir tout-a-coup son effet, Operer sur le Turc, sur ton peuple, & moy-mesme. **29.** Donne, Seignevr, qu'estant de moy-mesme le maistre, Je me rende vainqueur de mes affections. Si que par ton secours les sales passions Trouuent dans moy leur mort außi-tost que le naistre. **30.** Donne, que par l'effort de ta sainte assistance Ma raison donne loy à mes rebelles sens, Et que ma chair rendant ses attraitz impuissans, Dans moy iamais ne face à L'ame resistance. **31.** Fay que si vivement ceste guerre possede Mes membres, mon penser, mes os, & mes esprits, Que d'autres soin plus-vif mon cœur ne soit espris, Et que le soin guerrier tout autre soin excède. **32.** Dans mon cœur, ô grand Dieu, tien l'assurance empreinte, Sans que le pasle effroy le puisse oncques charger, Ains que tant plus sera hazardeux le danger, Tant plus soit esloigné mon courage de crainte. **33.** Que mon ardeur ne soit neantmoins temeraire, Mon dessein trop-boüillant mon sens precipité, Mais fay moy circonspect en la necessité, Pour soudain remarquer ce qu'il me faudra faire. **(223)** **34.** Que le sage conseil, & la prudence accorde Soient les auant-coureurs de mes guerriers desseins, Et si la hardiesse est en mes exploits saints, Que la prudence soit à ses flancs pour escorte. **35.** A cet effet, Seignevr, mon esprit subtilise, Rebande les ressorts de mon entendement, Alembique mes sens, poly mon iugement, Elary mon usage, & ma memoire aguise. **36.** Je sçay, hélas! bon Dieu, qu'il faut que ie supporte Combattant pour ta foy, mille & mille trauaux, Jusque pour subsister aux fais

de tant de maus, L'humaine infirmité à-peine est assez forte. **37.** Mais toy, qui és le Dieu des armes, & de force, Donne à mes membres las! les plus vifs mouvemens, Faisant-qu'au plus destroict des bellicqueux tourmens Au lieu de s'abbaïsser ma force se renforce. **38.** Je sçay que le dessein, que la main valeureuse Par bon conseil en guerre ordinairement faict, Jamais ne reübit à un bon-heur parfaict, Si l'entreprinse n'est par toy rendüe heureuse. **39.** C'est pourquoy ie te prie, ô seul Monarque, rendre Mes belliqueus desseins de bon-heur couronnez, Et combler de mal-heur les Escadrons lunez Et tout ce qu'ils voudront contre nous entreprendre. **(224) 40.** En faueur de ce Chien brutal, & infidelle, Seroit ton peuple saint de desastre battu? Las! tout heur vient de toy, pourquoy donc voudrois-tu Destourner ton propre heur de ta propre querelle? **41.** „On ne peut à bon port conduire la milice, Sans establir au camp un iuste reglement, Fay moy donc, ô Seignevr garder estroictement Entre tant de Soldas, une exacte police: **42.** Donne, que par le frain de la Loy militaire Le puisse des meschans brider l'impureté, Que donnant à-propos le loyer merité, l'esperonne les cœurs des vaillans à mieux-faire. **43.** Que ma seuerité leur malice tempere, Que ma clemence aussi leur derobe le cœur, Que me rendant des bons, & des mauuais veinqueur, Je sois craint comme Iuge, & chery comme Pere. **44.** Saints Princes, mes Ayeux, dont la dextre animée Conduisant outre Mer les Chrestiens estandars, Tant de fois à rompre les Musulmans Soudars, Pour le sceptre emporter de la Terre Idumée. **45.** Puis-que pour guerdonner la peine par vous prise, Dieu vous tient au plus bas de la voulte des Cieux, Iettans ça-bas un traict de voz cler-voyans yeux, Voyez, vaillans Heros, voyez mon entreprise. **(225) 46.** Un Prince issu de vous, poussé de votre zele Encerné comme vous, de Soudars, tient au poing Des armes pour combattre, & de prés, & de loing semblable ennemy pour semblable querelle. **47.** Espandans deuant Dieu vostre voix secourable Changer l'estat confus de mes affections L'estat non-fautif de voz perfections, Faisans qu'en ceste guerre à vous ie sois semblable. **48.** Mais puis-qu'on voit hélas! ceste execrable enjance Par le resueur discours d'un felon Imposteur Se bander contre toy, il faut ô Redempteur Contre ton ennemy implorer ta vengeance. **49.** Peux-tu souffrir un peuple extreme en Barbarie, Monstrueux en forfaits, plein de brutalité, Derestable en ses mœurs, horrible en cruauté, Qui pour Religion ne tient que resuerie? **50.** As tu, hélas! peu voir ceste indigne racaille, Sortant confusément des Scytique Hameaus De tant de Roys voisins se rendre les Bourreaus, Et gagner sans raison mainte, & mainte bataille? **51.** Hé! possible est-il bien, las! est-il bien possible, Que ce Monstre ennemy de ta diuinité Par trahison, par sang, par infidelité Iusques à maintenant se soit faict inuincible? **(229) 52.** Quand de l'âge premier la race pecheresse Rendit les Elemens par son crime infectez, Ton bras iustement meu de tant d'Enormitez, Deffit tous les viuans

par l'onde vengeresse, **53.** Las! pourquoy voudrois-tu dilayant ta iustice Porter encor long
 temps ces fleaus de l'Vnivers Qui touchans le sommet de tous crimes peruers Surmontent la
 moderne, & l'antique malice. **54.** Et si l'infiny tas de leurs crimes extremes Ne peut encor
 vers toy leur ruine operer, Vueille, ô ißte vengeur, vueille sonsiderer Ce que ces Chiens ont
 fait & font contre nous-mesmes. **55.** Pour de tes serviteurs rendre la race esteinte, A-outrance
 exerçant cent mille cruautéz, Par flamme ils ont razé les Chrestiennes Citez, Convers les
 champs de corps, & de sang la Mer teinte. **56.** Et ceux, qui eschappiez de leur rage assouuie,
 Demeurent parmy eux de-cadenes chargez, Sont si estranement de tous maux affligez, Que
 la mort leur seroit plus douce que la vie. **57.** Du Tyran Memphien quand la main couronnée
 Accabloit Israël d'incroyables trauaux, La pitoyable voix, que parmy tant de maux, La
 peuple Hebrieu ietta, par toy fit exaucée. **(230) 58.** Et les tiens endurans un Occean de peines,
 Vn monde de tourmens sous les Turcs insensez, Jettans leurs voix au Ciel palliront repouße-
 z, Seront leurs cris perdus, & leurs complaints vaines? **59.** Non, Seignevr, hélas non, tant
 d'estranges miseres, Tant d'effroyables maus tant de penibles fers Ne peuuent si long temps
 estre de toy souffers, Que pour seruir de boys au feu de tes coleres. **60.** Et si ce Monstre
 infect, l'excrement de nature, N'est point encor touché des trais de ton courroux, Ou pour
 son propre crime, ou pour respect de nous Vange, au moins, ô Savvevr, vange ta propre
 iniure. **61.** Hélas! ne vois-tu pas que ses efforts extremes, Entendent de long-temps, Savvevr,
 à autre fin, Que d'esteindre l'honneur de ton saint Nom, affin Que ta religion succombe à
 ses blasphemes? **62.** Contre ton culte saint, usant de leur victoire, Ils ont pollü l'honneur de
 tes Temples sacrez, Ils ont versé le sang des Prestres massacrez, Ils ont ton peuple esteint
 pour esteindre ta gloire. **63.** Ton Corps, l'honneur du Ciel, leur sert de mocquerie, Qu'ils
 foullent sous les pieds, & de ta passion Les sacré sains outilz luy sont derision, Es contre ce
 qu'est tien il bande sa furie. **(231) 64.** On est donc maintenant ta sainte ialousie, On est ton
 chant courroux si ardamment esprit Contre ceux, qui tenans ton honneur à mespris, D'un
 autre Diev, que toy, auoient l'ame saisie? **65.** Tous les felons Tyrans, qui par feu, par
 blasphemes, Par ruynes, par sang ton ire ont excité, Sentans le coup vangeur de ton bras
 irrité, Ont enduré iadis des supplices extremes. **66.** Et du fier Mussulman la malice infinie,
 La blasphemante voix, l'horrible impieté, Bravant impudemment ta haute Maiesté,
 Demeurera, Savvevr, en noz iours impunie? **67.** Les Barbares, hélas! diront en leur pensée,
 Que nostre foy n'est pas la veritable foy, Puis-que contre l'effort de l'Agarene loy, Si long
 temps sans secours elle est de toy laißée? **68.** Oste l'occasion à ces pensers profanes, Exerce,
 ô doux Savvevr, ta clemence enuers nous, Contre tes ennemis delâche ton courrouxm
 Rigoureux à tes fleaus, benin à tes organes. **69.** Si tu veux de ton nom la sauue-garde prendre,

Il est temps ou iamais, Savvevr, e t'esmouuoir, Il est temps de monstrier ton instancier pouuoir, En voicy le vray point, il ne feut plus attendre. (232) 70. Maganimes guerriers, saincts vaisseaux du saint zele, Qui par moy enrollés sous l'Aigle Imperial, Condamnés voz corps au danger Martial, Pour soustenir la foy contre un Tigre infidele. 71. Levez voz cœurs au Ciel, enflez vostre courage, Vous armans au dedans aussi bien qu'au dehors Soyés en l'ame netz, comme fermes du corps, Vous serez le fleau de la Turquesque rage. 72. Si vostre affection en ceste guerre est saine, Plaidoyans sous le ioug des saincts commandemens Vous vous rendez de Diev les dignes instrumens Et mes freres, ie voy la victoire certaine: 73. C'est faict, ô tout-puissant, c'est faict, car ta iustice Donnant ce dernier coup à ce Monstre estranger Pour esleuer les tiens, t'a faict ores changer Ta longue tolerance en un iuste supplice. 74. Tu veux qu'a la douceur cede la barbarie, Tu veux que ton honneur domte l'impiété, Le temps en est venu, car tu as arresté Que le tout soit reduit sous une Bergerie. (233) 75. Ainsi les Musulmans, les Chrestiens, & les Anges Conuertis à ta foy, s'eslouyssans, ioyeux Alors feront en l'air, aux Eglises, aux Cieux Bruire tes Hymnes saincts, ta gloire, tes louanges.

Nicolas de Montreux: Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques a la trefve faicte en l'annee 1606. Paris, R. Fouet, 1608. [– Mercœur herceg jellemezése]: 809–813. pp.

(809) Il fut fils d'un bon Prince, Nicolas de Lorraine, Comte de Vaudemont, à la memoire duquel, son Altesse de Lorraine doit de la memoire honorable, pour le soing du salut de sa personne, & de son estat, pendant que sa minorité fut regie de ce bon oncle. Sa mere fut Madame Ieanne de Sauoye, fille de Philippes, & de sœur de Iacques Duc de Nemours, & de Geneuois. Il ne pouuoit sortir qu'un aigle de ces aigles, Dieu denissant ce saint mariage de sainte & feconde lignee, dont eu Monsieur de Mercœur fut l'aisné, la feuë Royne Loyse sa puisnee. Toute la France voit encore en tableau public les vertus de ceste Princesse, qui la porterent au trosne de sa souveraineté, & Monsieur son frere en l'amitié su feu Roy, qui l'aymoit & l'estimoit, dont il en rendit tesmoignage par le mariage qu'il fit de luy & de Mademoiselle de Martigues, fille vnicque de feu Monsieur Sebastien de Luxembourg, Comte de Martigues, l'honneur des pieux & vaillants cheualiers de France, illustre en Escosse, pour sa valeur, grand en France pour sa vertu. C'estoit un verdoyant sion de ces

grands Empereurs, dont il receut le sang, le nom, & la famille, nepueu de feu Monsieur le Comte d'Estampes, de la maison de Bretagne, auquel il succeda.

De ce chaste & cher mariage sortit vn fils, qui nasquit la vigile de Pentecoste, le vingtiesme May, mil cinq cens quatre vingts neuf, qui promettoit les effects de la vertu de ses peres, si Dieu eust continué ceux de sa vie, mais il demeura peu au monde. Les premiers traicts de la vertu de ce Prince, furent tirez sur le tableau des guerres de nostre France, ayant eu charge au siege d'Yssoire, & s'en acquittant, bien que ieune, en vieux Capitaine. On sçait ces effects Martiaux en France, qui le rendirent honoré d'elle, & désiré des nations estrangeres, où pour ne frustrer leur desir, il fit plus pout leur salut qu'elles n'auoient esperé de sa vertu. Il ne fut onc vne ame plus deuote, ny capable de plus de vertus, ses deuotions estoient estoffees de charitez, & ses charitez réleuees de prieres, tous les iours à la messe, avec vne feruente deuotion à la gloire de Dieu, & des aumosnes riches au bien des indigens. L'annee mil cinq cens soixante dixsept, que les viures furent si rares, & les pauures si communs, il **(810)** donnoit pour le public des pauures, outre ses aumones ordinaires, tous les iours quarante escus. Les fondations & bastimens des conuens des Capuchins & Bons hommes aux faux-bourgs de Nantes, sont riches & deuots monumens de sa pieté, luy mesme continuellement prenoit le soing de la structure de l'edifice, & comme grand Matematicien qu'il estoit, en designoit la simetrie par son bel esprit, & en fournissoit la despence par sa liberalité. Il donna deux mille liures de rente aux Chartreux de Nantes, de la fondation du Duc Artur, il renouuuela celle de l'Vniuersité de la mesme ville, augmentant les gages des lecteurs, autant amoureux de la pieté, que desirieux des bonnes lettres. Son ame excelloit en l'vn & en l'autre, elle aimoit les Esglises, elle cherissoit les sciences. Iamais homme sçauant luy presenta d'escrpts de sa plume, qu'il ne receut le loyer de sa liberalle main, fort prodigue de la loüange à la loüange des illustres, par les armes, ou les lettres, comme ja voyant en idee, celle que les mesmes illustres luy deuoient rendre en effect. Il estimoit fort la vertu du Prince de Transiluanie, en discouroit souuent, comme si sceut esté vn autre Miltiade à ses oreilles, pour esmouuoir sa vertu. Je luy baillé le liure de l'histoire de Hongrie par Monsieur Fumee, dont la lecture fut la semence du desir en son ame, de paroistre vn second Cimon contre ses Asiatiques.

Il estimoit fort les Cheualiers de Malthe pour leur constance & valeur, autrefois l'ay-ie fort entendu discourir avec le Commandeur de Chazé qui auoit charge en France de l'ordre, & qui en sçauoit pertinemment respondre. Tous autres vaillants en la cause de Dieu, estoient l'exercice de ses loüanges, comme ce subiect seul celuy de ses armes. Il sçauoit tout sçauoir

en l'art militaire, se plaisant quelquefois d'en instruire ses Capitaines, auxquels il enseignoit l'ordre, la piété, les loix de leur charge, & le deuoir de leurs exercices. Il consommoit quelquefois deux heures de temps en ces actions, qu'il animoit par exemples, confirmoit de viues raisons, & embellissoit de disertes parolles. Iamais il ne receut de perte en ses armées, heureuses par sa presence, infortunées quelque fois par ses Lieutenants, ce bon heur prouenoit de sa grande suffisance à bien loger vne armée, & la conseruer. Ce fut en quoy, l'admira feu Monsieur de la Nouë, qui sçauoit iuger de ces actes.

Il auoit resolu de faire des memoires de ses actes, & d'escrire de l'art militaire, Les memoires de Cesar le conuiant à ceste estude, & le pouuoir pour la science, & facilité de sa plume fort eloquente & diserte, comme surpassant en netteté de diction, & hauteur de conception, celle de tous ses secretaires. Il faisoit fort bien en vers François, en ayant encore nombre de sa composition, & de son esriture. Sa memoire estoit incomparable, & seule digne d'estre appelee memoire, car elle estoit sans oubly. Il l'ay quelque fois ouy racompter des histoires entieres, qu'il auoit leues, sans en changer que trois ou quatre mots. Il l'exerçoit tous les iours à la lecture, sans s'exempter vn seul iour de ceste action, à laquelle en son priué dans son Cabinet, il donnoit deux heures. Tous liures de pieté, d'histoire, & d'honneste plaisir, estoient propres à son ame, qui de ces diuerses fleurs composoit la douceur de ses mœurs, & la cire de sa prudence. Il faisoit tousiours porter l'Illiade d'Homere parmy ses armes, nombre de liurer avec son bagage, allant à la guerre, qui receuoient toutes les heures, que c'est exercice luy rendoit libres. Il parloit Alleman, Italien, & Espagnol, entendoit Latin, & sa conference estoit autant agreable par son sçauoir aux doctes, que profitable par sa liberalité, & vtile aux indoctes.

(811) Iamais ceste belle ame ne dormoit sur le cheuet de loisieté, ores occupee aux affaires d'estat, où elle estoit parfaicte, ores aux exercices de la guerre où elle excelloit, ores à la science où elle florissoit, ores aux belles & rares inuentions, où elle s'employoit. Il fit nombre de tournois, aux iours gras, dont l'inuention belle & rare estoit entierement à luy, & partie des paroles, excellent en ses inuentions, habille pour les exprimer. Iamais son ame ne fut alteree de sa naturelle substance, point releuee dans les zephirs de ese prosperitez, point raualee dans les orages de ses disgraces, constante contre le bien, pour n'en bondir de ioye, ferme contre le mal, pour n'en trembler de crainte.

Il receut en sa vie nombre de prosperitez, il sentit en ses iours mille traits d'infortunes, victorieux en beaucoup d'endroits, & point insolent en ses gloires, affligé de pertes en mille

perles, & point rauallé de constance. Il perdit ses deux fils, dont le premier estoit de perfection d'ame & de corps, vn tout admirable. Il fut priué de messieurs ses freres, dont Monsieur le Cardinal de Vaudemont estoit son Pollux, aussi le regret de sa perte le rendit suiet d'une colique, qui souuent agitoit ses sens, & tesmoignoit sa constance. Il se plaisoit à tous honnestes exercices comme au recit des beaux poesmes, liberal en ceste action, ayant pour vne fois faict despence de plus de quatre mille escus pour la cene d'une Pastorale, enrichie de tous les corps de ses intermedes, tant au Ciel, qu'en la mer, terre, & enfers, qu'il fit représenter deux nuicts, dans la grande salle du Chasteau de Nantes. Il prist plaisir d'ouir les Cenes de Valeran, & luy donna beaucoup. Liberal outre mesure, aucun ne partant esconduit de sa presence, & chacun accourant à elle pour estre soulagé. A tous les refugiez à Nantes il fit du bien, le Tresorier m'a dit autrefois, qu'il poyoit par ses ordonnances, tous les ans plus de cinquante mille escus en dons, à diuerses personnes reduites en necessitez, & releuees par sa clemence. Il ne voyoit point d'argent, & n'en faisoit estat que comme de chose velle, & suiete d'estre commandee non de commander. Au lieu d'en receuoir pour les rançons des prisonniers de guerre, il en acqueroit des seruiteurs, qu'il mettoit en liberté par leur contreschange, comme Monsieur le Comte de Chaligny son frere, & autres.

Il fut tousiours bon & fidelle François, le feu Roy d'Espagne luy faisant offre de toute la disposition de la Bretagne à son gré, pourueu qu'il permit seulement que la Princesse sa fille en prit le nom de Duchesse, luy fournissant de forces pour cest effect. Il respondit, qu'il auoit receu le gouuernement de la Bretagne d'un Roy de France, & qu'au Roy de France il la rendoit. Les Papes l'ont tousiours fort estimé, il a receu de grands tesmoignages de leurs bienueillances, & eux de grandes preuues de sa fidelité. Toutes vertus estoient hostesses de son ame, & tous vices ses aduersaires, Pieux, iuste, sobre, continent, liberal, veritable, constant & ferme, iamais n'offença personne en particulier, iamais ne iura le nom de Dieu, iamais ne trompa sur sa parole, iamais ne debauchea personne de son deuoir, il mangeoit peu, beuoit moins, & moins dormoit. Il estoit de fort douce & agreable conuersation, il sembloit vn Tite en douceur de meurs, & en valeur de courage, ses victoires sont tableaux de sa vaillance. Il souloit respondre, à ceux qui luy discouroient des perils où souuent il se hazardoit. Qu'il failloit que les Princes depouillez par la nature de souueraineté, la conquissent par leur valeur (812/804) ce qui ne pouuoit que parmy le peril. Il parloit par raisons de toutes sciences, & satisfaisoit les plus doctes esprits, doüé d'un iugement vuide d'ignorance, & conceuant toutes facultez: auant qu'exécuter quelque faict de guerre par ses armes, il l'auoit parfaict par son iugement, ce qui le rendoit si heureux en ses entreprises, car

il les consideroit prudemment pour les effectuer, & les effectuoit heureusement pour les considerer. Il sçauoit ce qu'il pouuoit faire par pouuoir, & iugeoit ce que pouuoit son ennemy par raisons, & preuoyance. Il iugeoit fort pertinemment des escrits d'autrui, comme son solide iugement, & les diuerses lectures, luy permettoient ceste cognoissance, sur tout il estimoit nostre grand Ronsard pour les Poëtes, Guichardin pour les historiens, Seneque pour les Philosophes, Plutarque pour les Politiques, & Claius pour les Mathematiques. Il honoroit les Doctes, & cherissoit leurs liures, ayant vne Biblioteque de quinze mille volumes, tous les œuures d'un auteur pris pour vn seul volume, & 18. mille liures en toutes facultez. Les Sieur de S. Remy vn des Capitaines du Chasteau de Nantes, & moy auions esté honorez de la garde de ceste pretieuse richesse, si les liures estoient en riche nombre & en bel ordre, les cabinets de ses armes ne leur en deuoient rien, fort abondants, riches, & precieux, son Arcenac bien muny & fourny, se plaisant aux mecaniques honorables, pour l'exercice des armes, & luy mesme ouurant le fourneau pour fondre ses canons, comme aux exercices des lettres liberalles. S'il estoit continent & sage, il demandoit des seruiteurs aprochans de ces vertus, tous bons & debonnaires comme luy, sans offenser personne, & sa maison avec son grand train abondante en hommes & despendence, estoit vn cloistre de religion, reluisant en bonnes mœurs & piété.

Il honoroit respectueusement les Princes de son sang, sur tous Monsieur le Duc de Loraine, & Monsieur le Cardinal son fils, dont il deploroit à tout heure la maladie, plaignant une ame si noble & forte, en vn corps si foible & debile, sur tous il honora la feuë de Reine sa sœur, n'oubliant de rien de son deuoir vers son honneur, ny de sa chere amitié vers Madame de Ioyeuse sa sœur, qu'il entretenoit de toutes choses necessaires: avec sa maison, durant nos troubles, qui la troubloient en ses reuenus. Il honoroit fillialement Madame de Martigues sa belle mere, vray portait de douceur & ciuilité: mais son cœur & ses bras estoient tousiours ouuerts, pour les chastes ambrassemens de Madame son espouse, & Mademoiselle sa fille. L'amour le conuioit à cest amout entier & parfait de tous les deux costez, iamais il ne les desdit de leurs iustes desirs, iamais il ne fut des-obey de leur humble deuoir, sage economie pour son train, pour estre honorable prodigue vers celuy de Monsieur son mary, couple qui deuoit iamais ne separer puisque la foy, l'amour & la sympathie, n'en auoit fait qu'un corps & vne action. Il esperoit beaucoup de Monsieur le Duc d'Eguillon, & son beau iugement en toutes ses conceptios parfait, l'estoit encore en celle la, Prince qui le suruit, pour le faire reuiure par l'imitation de sa vertu. Qui ne sent assez, que les ne sens ne faillent au recit de ces vertus, que i'ay veuës, pratiquees & cogneuës pour les auoir perduës par l'obiet, &

souspirees par piteux souuenir? Ie les racomte en fidelle historien, & manque encore plus de fidelité dans leur foy, que de doubte en ma narration.

Si son cœur fut ferme, grand & fort, il estoit reuestu d'un corps, qui luy deuoit rien de ces vertus, fort nerfueux, de belle taille, & parfaicte proportion. Aux exercices de ses combats, point de coups des siens ressemblants à ses coups (813) tousiours seul tenant, contre nombre d'assaillans, & rendans par ces exercices, égale preuue de la vigueur de son esprit & de son bras. Son amitié ressembloit à ses autres vertus, aymant pour estre fidelle en ses affections, & ses affections estans iustes & immuables à estre fidelles. Car il aymoît avec le merite, & iugeoit s'ion meritoit, par prudence & sçauoir. Sur tous il aymoît feu Monsieur le Marquis de Belle-Isle, & le deuoir, pour en estre chèrement honoré seruy, & aymé. Il regretta mortellement sa perte, sans sçauoir à qui s'en prendre comme estant vn mal-heur inopiné. Tous ses autres seruiteurs qu'il recognoissoit fidelles en son affection, estoient chèrement ayez de luy, recompensant leur amour par amour, encore l'ayment-ils apres sa mort, tant ceste belle vigne est verdoyante autour de son ormeau. La memoire de ses vertus, qui ne part point de leurs ames, est la consolation des regrets qui les affligent, d'en auoir perdu les effets, par la perte de sa presence. Maints le voulurent seruir en son voyage, & s'offrirent à luy, mais sa clemence qui patissoit pour la peine des siens, & se consoloit en la sienne, les en refusa, tant qu'il eust asseuré son pouuoir, en pouuoir de les aduancer en honneurs, & en charges. L'honneur de sa personne leur estoit le comble des honneurs & prosperitez, trouuans plus en elle seule, qu'en toutes les richesses du monde, aussi pouuoit elle tout. Son grand cœur ne pouuoit rien souffrir de foible, ne respirant que la magnanimité, qui luy fist commander à Madame son épouse de renvoyer vn present riche plus que cent mille escus à la Princesse d'Espagne, ne voulant estre obligé qu'à sa vertu, & ne croyant vertu que la sympathie de son grand courage. Nostre grand Roy l'estimoit fort & est à croire qu'il en eust rendu preuue, par l'employ de sa valeur, si la mort n'eust trauersé le dessein du commandement de l'un & de l'odeïssance de l'autre. Il en rendit assez de preuues ayant sçeu sa mort, le nommant l'honneur de la France, & la plaignant de l'auoir perdu. Il en porta de grands regrets, & les regrets d'une parfaicte vertu, ne peuuent estre engendrez que de ses semblables. Le bon & deuot Pape Clement huictiesme, l'honoroit avec passions aussi iustes que son ame estoit zellée à l'effet de ses ordonnances, ne tenant rien que pour estre asseuré de tout orage, sous les lauriers de sa valeur. Sa mort tua mortellement son repos, & anima ses plaintes, comme ceste Epistre qu'il escriuit à Monsieur l'Euesque de Verdun en faict foy, dont voicy le François.

Nicolas de Montreux: Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques a la trefve faicte en l'annee 1606. Paris, R. Fouet, 1608. [Sárréti ütközet leírása] 776-789. pp.

(776/796) L'ennemy fit trois batailles de sa bataille, elle auoit assez dequoy fornir à ces trois parts. Le gouuerneur de Grece menoit l'auantgarde, composee de quinze mille cheuaux Turcs & Tartares, meslez avec dix mille Iannisaires bien armés & resollus, soustenus de quatre compagnies de renegats, dont l'enseigne collonelle estoit bleuë, les trois autres iaunes. Le grand Bascha Vzir general de l'armee, conduisoit la bataille de vingt cinq mille cheuaux, & trente mille de pied, avec la lance & les banderolles iaunes & rouges. Sibille grand Seigneur de la porte du Turc, suiuoit avec l'arriere garde, de douze mille cheuaux, & quinze mille hommes de pied, le tout marchant en bel ordre, & tenant toute la pleine sous ses pieds. N'estoit ce point vn prodige, que voir c'est effroyable armee, au fronc d'une petite troupe de douze mille hommes ... Les Turcs & leur armee esueillerent les nostres de coups de Canons, on leur respondit de mesme musique, pour les assurer qu'on les attedoit avec pareilles armes, & en mesmes rangs pour les combattre. Nos harquebouziers les saluerent de quatre mille coups de mousquets & d'arquebuses, on leur rend leur change en pareille monnoye, tout en feu, en fumee, en treneur, en allarme. Monsieur de Mercœur estoit à la teste de son regiment, & ce regiment à celle des Allemants, les Lansquenets couuerts de leurs chariots, & le Canon au milieu d'eux, qui faisoit force eschec dans les aduersaires, pour leur multitude, tousiours en butte à ses coups. ... (777/797) Aupres du General des Turcs, estoit le Thresaurier de l'armee, la main tous-jours pleine de ducatz, pour les departir par teste à chaque soldat, apportant une teste des nostres, dont il escriuoit le nom, pour marquer son espoir de quelque recompence. Belle & riche inuention, pour animer ces hommes à nostre mort, puis qu'on la leur paye d'honneurs & de richesses. ... Parmy les Turcs, ceste recompence est en pratique par l'argent, en l'Europe, par les charges plus honorables, puis qu'elles regardent le merite particulier, l'argent tout le general. ... Chaque soldat oultre le ducat & ses gages, haulce d'un aspre par iour, pendant qu'il sert le grand seigneur, qu'il vault deux sols de nostre monnoye, & celuy qui perd son cheual dans la bataille, pour s'estre ietté dans le milieu d'icelle, s'il en remporte la selle, en est recompencé d'un autre pour ne manquer de continuer l'exercice de sa valleur, & de ne craindre par auarice, les effects de sa vertu, (778) sont loix de Turquie, qui seruent à la manutention de l'estat, comme chacun en a de propres pour le salut & gloire du sien. ... Parmy la fureur de ces canonnades, le

Gouverneur de la grece Lieutenant de l'armee, s'aduse de nous faire vne charge, avec son auant garde s'estant imaginé certaine occasion fort apparente pour ce desseing, comme le long temp qui passe à s'entre-recognoistre, apporte quelque occasion d'entreprendre, ou bien eschauffé de quelque desir de n'estre tant inutile & lasche. Il depesche vers le General luy faire entendre son dessein, affin qu'il en seconde l'effect, chargeant de sa part leur commun aduersaire. Le General luy respond que si sa valeur l'eschauffe de sorte, sous la pensanteur de ses armes, & dans la selle de son cheual, qu'il ne puisse se donner du repos, que dans le trauail de la bataille, qu'il n'empêche pas son dessein, la loy des armes estant plustost pour le hazart que pour la crainte: mais pour luy qui considere vne autre fin que luy, & dant les desseins sont animez d'autres esprits, qu'il ne hazardera point par temerité, ce qu'il tient assuré par constance. Qu'il n'est point en sa charge, pour se transmuer en celle de soldat, lors qu'il est plus necessaire de Capitaine aduisé pour sauuer l'armee, que de soldats aduenteux pour combattre, & l'obliger à la bataille. ... Queca se sentant picqué par ceste responce, comme si son courage reposoit en ses armes, non en ses valeur, & comme si sans nouvelles armes, Achille n'osoit retourner à la bataille, oste sa maille, & son hocqueton, & prenant le meilleur de toute la cauallerie, resout de faire iour au trauers de nostre armee, & la fausser, affin que son General fust autant blasmé de sa lascheté, de n'auoir suiuy la victoire, qu'il luy mettoit en la main par sa valeur, que luy bien estimé, d'auoir avec peu de force, accomply ce que son chef n'auoit osé avec beaucoup entreprendre. ... Queca donc resolu de parfaire son effect, comme vn Cassinius donne au trauers de nostre armee, & les premiers qu'il rencontre furent trois mille Houssarts en vn gros, qu'il ouure & renuerse sur le cul. Il passe outre, & se trouue contre la teste des mille Reistres du Baron de la Tour, qu'il emporte de mesme & enfonce ces membres. ... C'est exploict rend vn tumulte dans l'armee, comme le pillage du camp d'Alexandre, vne clameur durant le combat, de sorte que monsieur de Mercœur qui est chef (779) pour tous les membres, & vigilant pour entendre à tout, entendant ce bruit, & en considerant la cause fort iuste, part avec ses François de la teste de la bataille où il s'estoit campé, & va pour rompre ceste force aduersaire. ... Nos François à la teste de ces Turcs, font leur caroselle ou lymason comme ils ont de coustume, affin de venir avec vn esclancement plus vigoureux faire leur charge, ... Les Turcs qui croient les nostres, tourner le dos pour la fuitte, non pour la valeur, à perte de rangs donnent sur la queue, ne craignans plus les coups de ces armes, mais la perte de leur buttin. ... Voilà force Turcs par terre, les vns de coups de pistolets, les autres d'espee, & les longues robbes, qui sont sacrees aux coups d'espee en France, sont là taillees en pieces avec la chair qui les porte. ... Ceste charge inospinee si brusque & braue, estonne ces Turcs, & les destourne de leur

victoire, ils combattent toutefois de vanité, bien que la mort leur soit asseurée, & font ferme tant qu'ils peuvent, toujours mal menés. Desia deux cens ennemis couchez sur la place, escriuoient de leur sang leur temerité, & les autres blessez, ouuers & prests de tourner en fuite, pour n'attendre plus que qu'en elle seulle de salut. Le Bascha qui se voit réduit en ceste extrémité, & qui craint de rencontrer par effect, ce qu'il auoit semblé mépriser par vanité, eut recours à la prière pour sa vie, malgré celle de son honneur, de sorte qu'il s'escrie plusieurs fois Bascha, comme offrant la rançon d'un Bascha pour prix de sa vie, à qui voudroit le luy donner. ... (780/800) Aussi fut tué ce Bascha, sa teste tranchée, & mise au bout d'une picque. Monsieur de Mercœur au milieu de la charge, croit qu'on combattist la main basse, résolu de vanger la temerité des ces superbes, & en ceste action le Bascha tombe mort aux pieds de son cheual, tué par un soldat François, ... Lors nos canonniers retournent, & pour récompenser leur fuite, tirent de si droite volée dans le gros ennemy, qu'ils ne (781) perdent un seul coup, & perdent plusieurs hommes. Nos harquebousiers les inuittent, faisant des saluës autant périlleuses que desagréables aux ennemis, dont plusieurs vollent en l'air, & tombent par terre, le champ estoit couuert de chaux, hommes, & armes, emportez par ce foudre, qui trouuoit bien, où manier les mains, & où s'exercer, dans ce grand nombre, dont l'on conta vingt sept hommes & cheuaux, tuez d'une seulle volée de canon, chose admirable qu'un boulet tout seul eust fait une si grande & longue file. ... Ce dommage irréparable de nostre canon, fist resoudre les Turcs aux extrémités pour s'en pater, car ou il failloit qu'ils quittassent le champ, ... Ceste resolution prise, ces hommes machent en bataille pour l'exécuter, ils iettent quinze mille Ianissaires en teste, souste nus de dix mille cheuaux, qui marchent contre nos régimens pour les estonner, & desloger de leur place. Ces Ianissaires bien armez & bien exercez aux combats contre les nostres, promettoient une heureuse issue de leur combat, & ces gens de cheual bien equippez une entière victoire de leur charge. ... Monsieur de Mercœur qui considère cest effort, en sa force de le chocquer, se resout de ietter à l'encontre un bouclier assez bien trappé, pour en soutenir les fleches. Il auoit nombre de régimens avec luy de soldats aguerrys, qui ne cedoient qu'à la mort, ayans défié le sort & la peur. Il choisist celui du Prince d'Antalte pour opposer en fronc à l'effort de ceste troupe aduersaire, & le range en bataille pour la vaincre. Il luy remonstre l'honneur qu'il reçoit aujourdhuy, d'auoir esté seul esleu d'entre tous les autres, pour paroistre dans le champ de bataille, en esperance de victoire. Que de mesme qu'il s'est assuré fermement de leur vertu, en une action toute vertueuse & braue, qu'ils le (782) doiuent assurer de leur deuoir, afin que de mesme qu'il veut les aduancer en gloire & mérite, qu'ils l'enrichissent aussi des fruits de l'esperance qu'il a conceüe de leur valeur. Qu'ils ne redoutent point ce

nombre aduersaire, parce que son coup n'est que d'une main de vanité, non d'une resolution resoluë de vaincre, ou toute son armee disposee à la victoire, estoit à leurs costez pour les soustenir, & combattre pour vaincre ou mourir. Qu'ils imitassent la dixiesme legion de Cesar, qui prise par luy d'entre toutes les autres, pour vn effect signalé qui regardoit son seruice, s'escria de ioye, & s'obligea de promesse de bien faire, où les autres legions souspirent de deplaisir. ... Ces soldats, à cest voix promettent tout deuoir, & au mesme temps se sentent chargez furieusement par les aduersaires. Mais leur effort ne fist tant de fauceté qu'ils auoient esperé, car ils trouuerent les nostres accomodez de leurs chariots & bien armez de bons mousquets, dont ils sont resoluëment attendus. Les derniers combats auoient esleué le courage de ces hommes, sous l'esperoir d'estre secourus du chef, qui n'auoit encore manqué de ce deuoir à vn seul en necessité, de sorte que leurs mousquets vomissent tant de plombs & de feux allumez, sur le theatre de leur resolution, qu'ils font demeurer sur le cul ces aduersaires, n'osans se ietter au trauers de ceste pluye ensoulfree, pour venir aux coups de main. En fin le nombre des morts croissant pour la diminution des vifs, les Turcs prennent la retraite, & rompent leur dessein, bien vergoigneux en leurs ames, qu'une si foible barre eust arresté le cours de leur desir, & que leur desir eust cédé par crainte, à des hommes qu'ils auoient accoustumé de mespriser par vanité. Pendant toutes les heures du iour leur ayans esté contraires, faillut ployer bagage, & baisser la teste, cedans à la valeur, & le genie d'Anthoine à celui de Cesar. Monsieur de Mercœur voulant mesler le despit avec le dommage, & la honte au malheur, fist marcher une partie de ses trompettes sur les aisles de son camp, retenant l'autre dans son milieu, qui par mille phamfarres publioient à clair la victoire des vainqueurs, & le malheur des vaincus. Ils voulurent nous imiter, mais leurs tous estoient de vergoigne, les nostres d'honneur. Ils auoient la sigüe d'Aticque, nous les figues, & leurs trompettes sernoient à leurs sepultures, les nostres à nostre honneur. Il est vray qu'ils en auoient dauantage, mais la seule coupe d'argent de Tuberon receuë pour prix de sa valeur, valloit mieux que les manteaux de pourpre de Luculle, reserrez par curiosité. Tout leur camp resonnoit de sons de trompettes, cornets, haut-bois, musettes, & mesme leur tambour Colonel fut battu, signe que toute l'armee estoit en armes, pour n'estre entendu qu'à ceste heure là, comme reseruë pour chose si digne, & leuë du rang des communes choses, pour estre employé pour les magnifiques. Il est trois fois plus gros que les nostres, & trois fois plus estimé des ennemis que les communs. Ceste musique estoit plus calme sur la retraite, qu'au commencement d'combat, car elle n'agittoit personne de soucy de combattre, & ne publioit aucun danger, ains tout plaisir. ...

(784) Ordre de l'armée Chrestienne

L'Archiduc Matthias & sa cornette
Monsieur de Mercœur faisant tourner teste aux Hongres
Son Excellence à la charge avec ses François
Reistres de l'Archiduc
Collonel Coleniche avec sa cavallerie
Comte de Torne & sa cavallerie
Le Seigneur Nadasty avec sa cavallerie Hongre
Le Prince d'Enhalte avec son regiment
Colonel Beruhanzen & son regiment
Regiment de Bauiere
Cavallerie de Vuallons
Altemp & son regiment
Colonek Hofquirie avec le sien
Houssarts en deroupte
Les sieurs Boutiany & Baugrany avec leurs Houssarts
Hidoucques
Colonel Brenyer & son regiment gardant le bagage
Harquebouziens à cheval allans à la charge
Marais inaccessible

Ordre de l'armée turcque

Hassan Bascha General de l'armée
Le Bascha Tiahya Mareschal de camp
Escadron du Bascha de Bude
Escadron du Bascha de Belle-grade
Renegats
Escadron de Bascha de Sighet ordonné pour gagner la montagne
Gros de Janissaires
Janissaires arquebouziens à l'escarmouche soustenu de la cavallerie
Tartares allant à la charge
Escadron du Bascha de Bulgarie
Escadrons branslans pour charger

Manche de Ianissaires faisant ferme

Gardes du General

Troupe de Babiloniens

Gros de cauallerie pour soustenir le general

Canon caché derriere la cauallerie

Troupes pour le secours des Bascha Tiahya & de Bude

Ponts pour passer l'armee

(789) Monsieur de Mercœur qui ne peut endurer ceste brauade, sans la brauer, faict couler nombre d'arquebuziers, dans des herbes fort hautes plantees sur le bort du marais, qui canonnent à propos ces braues, & gastent leurs beaux visages à coups de mousquets, tellement que voyants sortir ce feu du fond des eaux du marais, ils creurent que que Vulcain forgeoit là des flammes, pour les brusler avec l'eau du marais, comme celuy de Xancte, & se mirent sur la retraicte. Tous n'eurent pas ceste honte, ceux qui moururent demeurants au champ d'honneur. Il mourut en ses diuerses charges, quinze cens Turcs des plus huppez de leur armee, & trois cens Chestiens le pluspart Hongres, bons aux coruees & aux surprises, mais faciles à vaincre dans vn champ de bataille. Il ne tint qu'aux Turcs que la bataille ne fut generale, les nostres la leur ayans presentee avec bonne intention de combattre, mais la crainte de Cesar, empescha les Suaues de combattre l'armee Romaine. Si tous eussent eu le courage du Bascha Queca, la terre eust plus porté de morts, & l'une où l'autre armee plus de courage.

Les ennemys avec ces pertes d'hommes & d'honneur, se retirent du camp de bataille, en leur fort accoustumé, & la nostre de mesme, se logeant le plus commodement qu'elle peust, sous la faueur du fort de la montagne & au tour de luy, ayans gardé le camp de bataille vne heure entiere, apres que l'ennemy l'eut quitté, & encore y demeura iusques à dix heures de nuict, le regiment de monsieur de Mercœur, afin que toute dispute cessast de l'honneur de la victoire, le champ de bataille, les morts, & le canon demeurants en nostre pouuoir.

Husson: Discours véritable des choses qui se sont passées aux armées de Hongrie en ces dernières années, 1599, 1600, 1601, 1602, 1603 et 1604. Angers, A. Hernault, [s. d.]. [Sárréti ütközet leírása] 55-60. pp.

(55) Les Turcs entrèrent dedans le champ au nombre de cent mil hommes combatans, & trente pieces de canon, sans les autres qu'ils auoyent laissez deuant leur champ & se mirent en trois escadrons. Qucca Bacha de la Grece menoit l'auantgarde qui estoit de quinze mil cheuaux, tant Turcs que Tartares, dix mille Genissaires à pied, & les quatre compagnies de Renegats dont leur drapeau collonel estoit bleu, & les trois autres iaulnes. Le grand Bacha qui comuandoit à ceste armee estoit à la bataille avec vingt cinq mil lanciers avec bandrolles iaunes & rouges, Sibila l'un des premiers Gentils hommes de la Turquie estoit avec le reste de l'armee à l'arriere garde. C'estoit chose estrange de voir ceste grande multitude d'infidelles au pris de ceste petite armee Chrestienne, petite d'hommes & grande de courage. Nostre armee salua les Turcs de dix vollees de canon & de trois ou quatre mille coups de mousquets, & harquebuses, les Turcs leur firent le semblable, on ne voyoit que feu & fumee de toutes parts, & balles siffler dedans ces escadrons, à la ruine de maints pauvres soldats sur qui elles tomboyent, il n'y eut (56) que ce commencement qui fut vn peu rude, & s'estans esprouuez l'un l'autre, on n'y alla plus ceste façon, seulement on regardoit la contenance de l'une & l'autre armee, neant-moingts tirns touiours force coups de canon & mousquets & les Turcs plus de coups de canon que nous, & plus de coups de fleches que de mousquets, ce fut fort long temps en cest exercice: Le grand Bascha auoit aupres de luy le Tresorier de leur armee qu'ils apellent Testarda, afin que quand quelque soldat des leurs ont couppe la teste de quelque Chrestien, & qu'il la porte audict Bascha, avec temoignage comme c'est luy qui l'a tué, ledict Testarda luy donne par commandement dudict Bacha vn Ducat, puis prend le nom dudict soldat & luy est rehaussé de ses gaignes par iour tandis qu'il fait service au Turc, d'une Aspre qui sont enuiron deux sols, aussi quand quelque autre soldat a son cheual tué souz luy à la guerre & qu'il peut remporter la selle, de son cheual, ledict cheual luy est payé, & par fois plus qu'il ne vault, à fin de leur donner dauantage de courage de retourner à la charge. Et tandis que de toutes parts l'on s'escarmouchoit, le Qucca Bacha de la Grece, Lieutenant general de ceste armee, & l'un des premiers pour le conseil de guerre de toute la Turquie, sur les deux heures apres midy, enuoya vers le grand Bacha, luy dire de sa part que l'occasion se presentoit belle pour donner dedans (57) l'armee Cherstienne, & qu'il aduisa

de donner de son costé, pour luy qu'il estoit deliberé de donner du sien. Le grand Bacha luy fit responce qu'il faisoit par trop du vaillant à cause qu'il estoit bien monté & bien armé de chemises de Mailles & d'un hocton de fer, & que pour luy il ne vouloit hazarder ainsi follement la bataille. Qucca ayant entendu ceste responce, se fit oster ses chemises de Mailles & son hocton, puis print quatre mil des meilleurs caualiers de son escadron & se resolut de passer à trauers nostre armee & ne s'en falut pas beaucoup, car ledit Qucca sortant de son escadron pour executer son entreprise, les premiers qu'il rencontra des nostres furent trois mil Cheuaux Hongrois qui estoient en un gros & les rompit en passant, puis rencontra en un autre escadron le Regiment de caualerie de mil cheuaux du Comte de la Tour & les rompit aussi, & comme ledit Qucca executoit son entreprise, les Cheuaux legers de Monsieur de Mercœur, qui estoient en un escadron entre deux Regiments de Lansquenets, à la teste de la bataille des ennemis sortirent de leur pose, & vindrent à la charge contre ce Qucca, & comme ces cheuaux legers faisoient leur caracole pour mieux prendre leur temps, ces Turcs s'aduancerent pour les charger en queue mais ils en trouuerent plustost le teste que la queue car sur le retour de la caracolle se ietterent pesle (58) mesle dedans ces Turcs, & furent quelques deux heures aux mains si bien qu'il falut que ces Turcs s'en retournassent d'où ils estoient venuz, non pas tous car ledit Qucca y fut tué, avec plus de deux cens des autres avec luy, aussi trois ou quatre de ses Capitaines. Quand ledit Qucca vit qu'il n'auoit plus de moyen qu'il se peust sauuer, commença à crier par plusieurs fois, Bacha, Bacha, pensant que se faisant cognoistre on le prendroit prisonnier. Mais il ne laissa destre tué puis la teste lui fut coupee & mise sur une pique à la teste de nostre armee, durant ceste charge nostre armee estoit si asbranlee que chacun regardoit par où se sauuer voyant ces deux escadrons rompus, mesmes une partie de noz Canoniers auoient quitté leurs canons pour s'en fuir. Bref si le grand Bacha de la Grece son Lieutenant, l'armee Cherstienne estoit en danger de perdre la bataille, mais apres que tout eut esté rassuré les nostres tiroient dessus l'ennemy, plus fort que deuant principalement noz Canoniers qui ne tiroient coup qu'ils n'abbatissent hommes ou cheuaux, bien souuent tous les deux, il fut tué d'un coup de Canon vingt sept, tant hommes que cheuaux qui fut une chose bien remarquee. Ces Turcs voyant la perte qu'il auoient faicte, & qu'ils faisoient encore, voulurent une autre fois tenter la fortune de faucher nostre armee & pour ce faire se presenterent d'entrer, où estoit (59) le regiement des Lansquenets du Prince d'Anhalte mais ils furent de rechef repoussez de coups de Canon & de Mousquetz tant qu'ils furent contraincts de se retirer, un peu apres ceste charge, Monsieur de Mercœur fit mettre une grande partie des Trompettes de l'armee en dix ou douze endroits des ailes du Champ de bataille, & leur fit iouer plusieurs fanfares & chansons, ce qu'oyants les ennemis,

leur firent respondre avec leurs Trompettes, Cornettes, Hautbois, musettes, & leur Tambour Collonnel qui est trois fois plus gros que celui duquel nous usons, & iamais ce Tambour ne bat que l'armee Turquesque ne soit en champ de bataille, ou lors qu'ils vont à l'assaut de quelque place, & ainsi que la nuict s'approchoit, grand nombre de Cavaliers Turcs firent plusieurs virades par devant noz bataillons & crioient comme desesoerez, mais on fit couler cent où six vingts mosquetaires dedans des grandes herbes, qui tuerent plusieurs de ces Turcs qui venoient aussi faire fes braues, entre Chien & Loup, les Turcs sortirent du Champ de bataille & retournerent en leur quartier d'acoustumé, vne heure apres nostre armee en fit de mesmes & se loge pour ceste nuict du mieux quelle peut, ens enuions de ce fort de la montaigne, & ne fut laisse dedans le champ de bataille que le regiemnt dudict Sieur de Mercœur qui le garda iusques à vnze heures du soir, affin que les ennemis n'eussent l'honneur (60) d'auoir demeuré les derniers dedans le Champ aussi si lesdits ennemis eussent retourné dedans le champ, ils eussent peu charger nostre arriere garde de bataille en se retirants.

Illusztrációk

Medici Katalin és az udvar elhagyja az anet-i kastélyt, 1573. Szőttes az 1582-1582 közötti időszakból. A „Valois-k ünnepei” című nyolcreszes sorozat része.

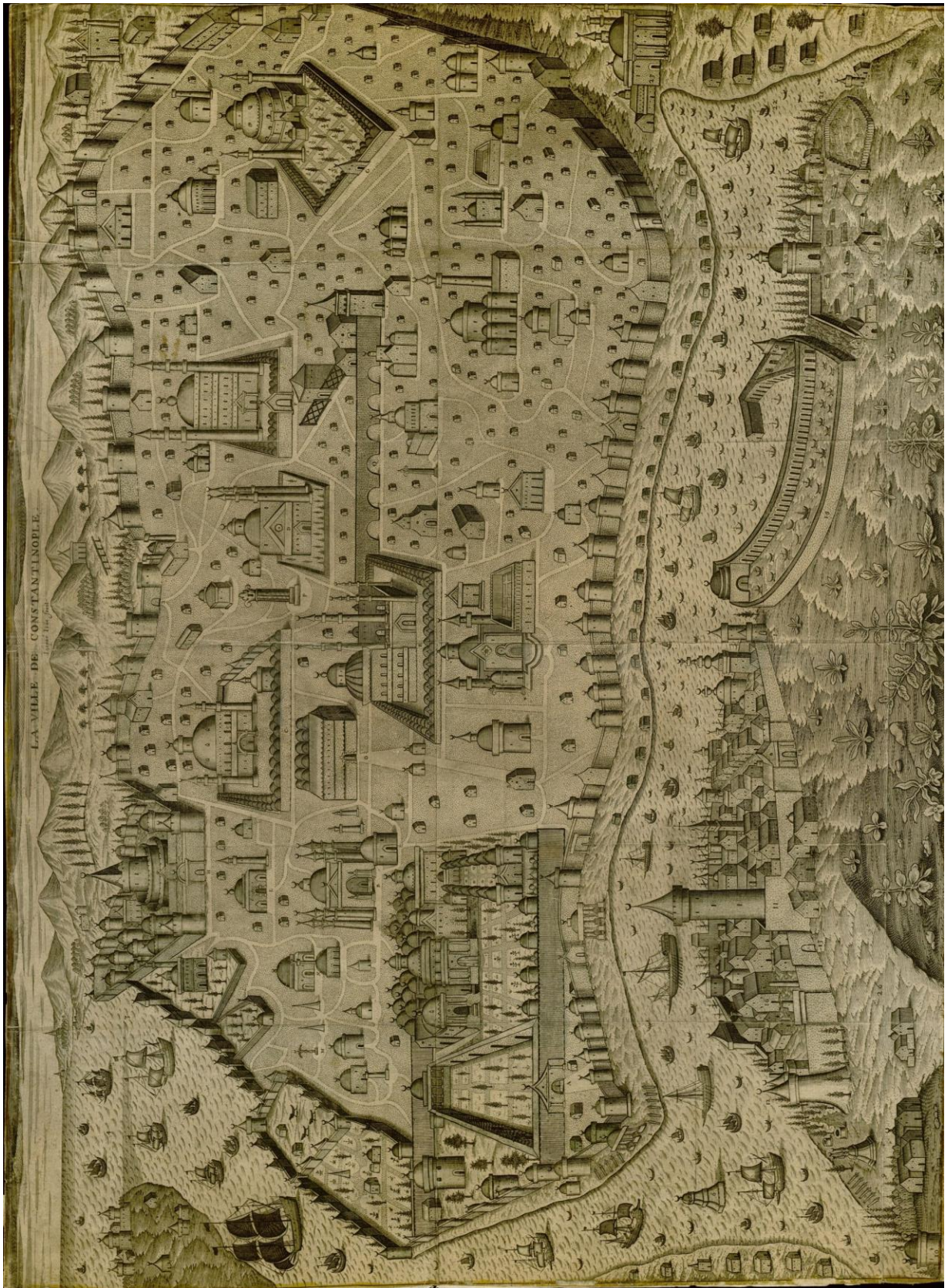
Magasság: 3,90; szélesség: 5,34. Firenze, Uffizi Képtá

Orléans, Hôtel Grosloot, Jacques Bongars szobra

Jaspar Isac (1585-1654): Konstantinápoly, rézmetszet, 1600-as évek első fele

Mercœur herceg családi címere

Forrás: Recueil de tous les chevaliers de l'ordre du Saint Esprit, depuis l'institution jusques en la presente année mil six cens trente un, avec les armoiries... le tout recueilly et mis en ordre par le Sr De Valles, de la ville de Chartres, en Beauce. A Paris, 1631. BnF, Fonds français, Ms. 2769. 19v-20r.

Bál a Louvre-ban Anne de Joyeuse menyegzője alkalmából.
Párizs, Musée du Louvre. 41,5 × 65 cm olaj

Lettres

Rudolphus Secundus, diuina. & ueniente clementia.
 Electus Romanorum Imperator, semper Augustus.

Illu. fidelis dilecte. Quantam in uobis fi-
 duciam, hactenus collocatam, habuimus, me-
 moriam habetis. Eam, ut deinceps continuemus, pre-
 clara quam de insigni uirtute uestra, animiq;
 integritate concepimus opinio facit. Rediente,
 genitrici iam, uenit huius anni in Turcas expe-
 ditio, quo copiae equestres ac pedestres confluent.
 cum uero plurimum referat, ut principia bene
 constituantur, benigne uos hortamur, et ani-
 mum illum, magnum, ac fortem, quem antea
 tum, alibi tum, in Hungaria nostra ostendistis,
 in praesenti cum maxime opus est ostendatis.
 Nos qui, quantum mereamini, haud ignoramus,
 conuenientem uestri rationem, ne fidei uos ex-
 steat, ne fortitudinis aut constantiae poenitent,
 habituri sumus. Et cum, anni tempus, et
 copiarum conuinctio postulet, ut ad formandum
 et regendum exercitum, praecipue functiones vi-

II. Rudolf levele Mercœur hercegehez, 1601. június 20.

Chantilly, Ms. 1A 38. Fol. 43r-v.

vis idoneis concedantur, multumq; in eo positum
sit, ut idoneum. Campi Marschalem designemus.
benigne à vobis postulamus, et liberi nobis, quemnam
ad illam functionem maxime aptum atq; ido-
neum existimetis, quemq; potissimum vos optetis,
nobis ad manus nostras proprias scribatis. Id
nobis apprime gratum futurum, qui gratia
vos nostra singularem in modum complectimur.
Datum in Arce nostra Regia Praga, die vige-
sima. Junii. Anno Domini Millesimo. Sexcen-
tesimo primo. Regnorum nostrorum, Romanici
vigesimo sexto, Hungarici vigesimo nono, et
Bohemici itidem vigesimo sexto.

Dudolphus

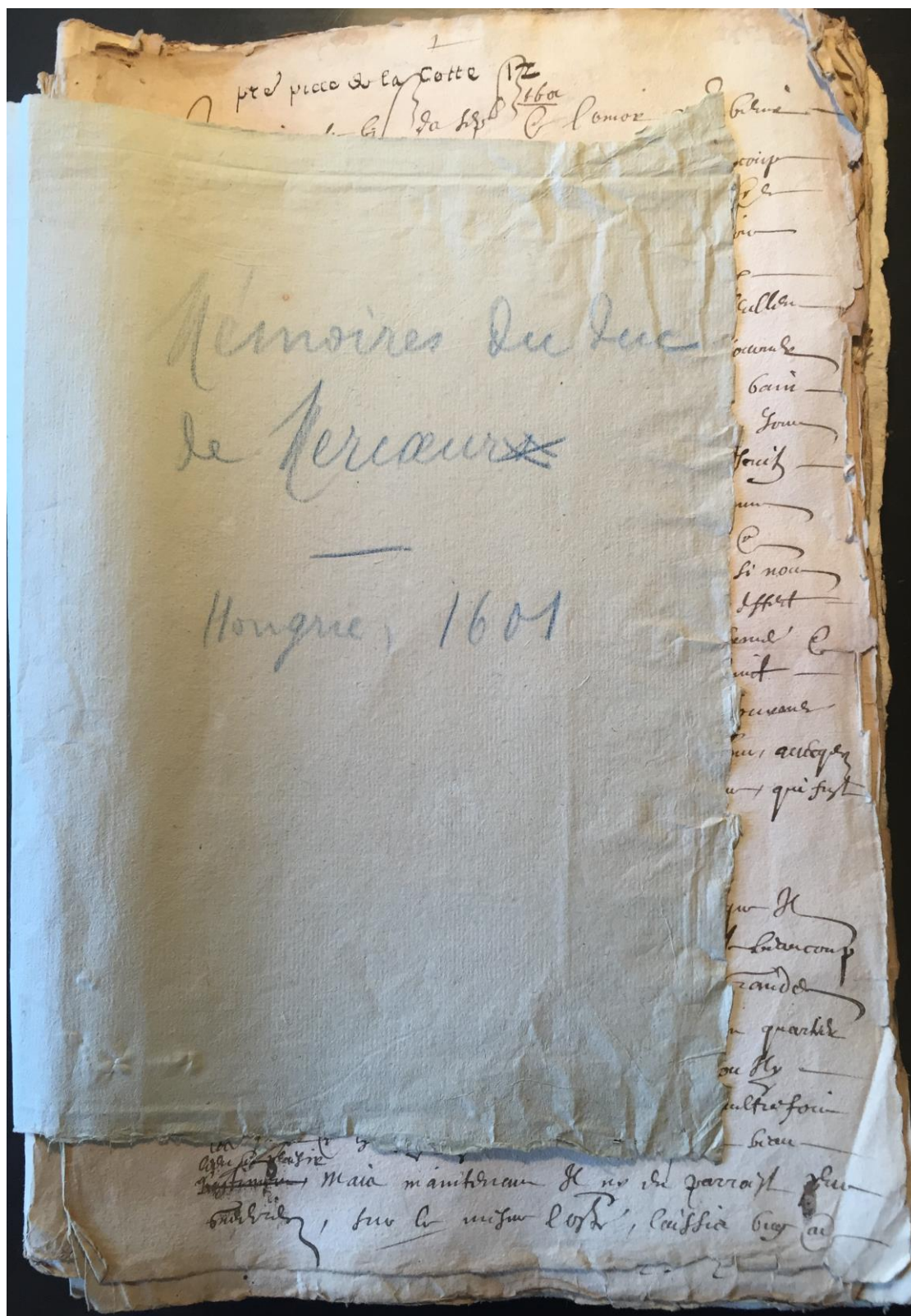

*Ad Mandata Sa. Cas.
H. vis proprium
Jo. Baruiti*

Mémoires du Duc de Mercœur – Hongrie, 1601

Chantilly, Ms. 1A 38. s. n.

Mercœur herceg által készített vázlat az 1600. évi kanizsai ostromhoz

Chantilly, Ms. 1A 38. s. n.

Illusztráció a sárréti csatáról Nicolas de Montoux: *Histoire universelle des guerres du Turc* (Paris, R. Fouet, 1608) című kötetéhez. A kiemelésben Mercœur herceg a magyarokkal szemben, a francia csapatoknak háttal. A bal alsó részen a sárréti mocsár.

Függelék

Mercoeur herceg egyszerűsített családfája

(Forrás: Barthélemy Pocquet: Histoire de Bretagne. Tome 5. Rennes, Pléhon-Hommay, 1913. 100. p.)

[illegible]